

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΠΑΝΑΓΗ ΛΕΚΑΤΣΑ

Η. Rheingold: Κοινότητες στην κυβερνοκοινωνία του μέλλοντος

Η. Τεμπέλης: Ο πόλεμος ως μή γραμμικό σύστημα

Δ. Πουλάκος: Νεο-ϊωνικός έθνοπολιτισμός

Σ. Κουτρούλης: Ο Novalis και οι «Ύμνοι στην Νύχτα»

Ο **Β. Δουβαλέρης** μεταφράζει και σχολιάζει Nietzsche, Θουκυδίδη και Πλάτωνα

ΤΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΕΞΙΑΣ

37

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ 37

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ 16ος ΧΡΟΝΟΣ ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 2003 ΤΙΜΗ: 6 €

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Μελέτης Ή. Μελετόπουλος
Ήλίας Τεμπέλης

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Κωνσταντίνος Σπηλιώτης

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χρήστος Βρούστης, νομικός • Κωνσταντίνος Γιαννακόπουλος, κοινωνιολόγος • Νέδα Κανελλοπούλου, νομικός-συνταγματολόγος • Άλέξανδρος Κόντος, γλωσσολόγος-νομικός-φιλόλογος • Σπύρος Κουτρούλης, οικονομολόγος • Άθηνά Λιάπη, κοινωνιολόγος • Γιάννης Μαθιουδάκης, φιλόλογος • Γεώργιος Π. Μαλούχος, πολιτικός επιστήμων • Χριστίνα-Παναγιώτα Μανωλέα, φιλόλογος • Χρήστος Π. Μπαλόγλου, ιστορικός της οικονομίας • Χρήστος Παΐζης, φιλόλογος • Γιάννης Παπαδόπουλος, πολιτικός επιστήμων, καθηγητής Πανεπιστημίου Λωζάννης • Εύη Παπαλόη, κοινωνική ψυχολόγος • Κωνσταντίνος Σταματόπουλος, ιστορικός

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Βαγγέλης Δουβαλέρης - Παναγιώτης Τσολιάς

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ - ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Γιάννης Μαθιουδάκης

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ευτέρπη Τρίμη

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ

Άγγελική Κουτσούκου
Μηλιαράκη 68, 111 45 Άθήνα
τηλ. 210.85.47.421, e-mail: nkouts@ath.forthnet.gr

ΝΟΜΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ

Χρήστος Βρούστης

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ - ΣΥΝΑΡΟΜΕΣ

Τ.Θ. 63535, Φιλοθέη 152 37
τηλ. 210.68.12.723
e-mail: chrisdar@otenet.gr

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

Έκδόσεις Παπαζήση ΑΕΒΕ
Νικηταρά 2 & Έμμ. Μπενάκη, 106 78 Άθήνα
τηλ.: 210.38.22.496 - 210.38.38.020
fax: 210.38.09.150

ISSN 1105-8099

Περιεχόμενα

Άπό τήν Διεύθυνση: Τό ιδεολογικό πρόβλημα τής Νέας Δημοκρατίας	5
Είς μνήμην: Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος (1912-2001)	12
Είς μνήμην: Νίκος Ψυρρούκης (1926-2003).....	13

Howard Rheingold: Άνάπτυξη κοινοτήτων στήν κυβερνοκοινωνία του μέλλοντος. Μετάφραση - επίμελεια: Κωνσταντίνος Γιαννακόπουλος	14
---	----

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΠΑΝΑΓΗ ΛΕΚΑΤΣΑ

Εισαγωγικό σημείωμα από τήν Κατερίνα Άλεξοπούλου.....	24
Παναγιώτης Τσολιάς: Παναγής Λεκατσά. Ή ζωή και τό έργο του	25
Χρονολόγιο Π. Λεκατσά	34
Έργογραφία Π. Λεκατσά.....	35
Κατερίνα Άλεξοπούλου: Ή συμβολή του Λεκατσά στήν διαλεκτική ιστορία τής Φιλοσοφίας.....	37
Άνδρομάχη Γώγου: Τελευταία σκηνή: Λήψη πρώτη.....	45
Κατερίνα Άλεξοπούλου: Παραδείγματα συστηματοποιημένης ανάγνωσης του μύθου στήν Φαιακία του Π. Λεκατσά	55

Ήλίας Τεμπέλης: Ή πόλεμος ως μή γραμμικό σύστημα	61
Δημήτρης Πουλάκος: Νέο-ιωνικός έθνοπολιτισμός. Οί μυστικές παρακαταθήκες τής Γενεάς του 1940	67
Σταμάτης Γερογιωργάκης: Ή έννοια του συνόλου και ή πράξη τής θέσμησης κατά τόν Κορνήλιο Καστοριάδη	86
Φωτεινή Βάκη: Έργασία ή γλώσσα; Πρός μία έπανερμηνεία τών κανονιστικών θεμελιών τής κριτικής	95
Νικόλαος Β. Μιτζάλης: Έργασία και στέγαση στήν Έλλάδα του Μεσοπολέμου. Ή πόλη τής Πάτρας	110
Άνδρέας Κλ. Σοφοκλέους: Ή Έλευθεροτυπία στήν Κύπρο στά πρώτα χρόνια τής αγγλοκρατίας.....	132

☆

Ή Θουκυδίδης κι ό Πλάτων περί άνομίας. Μετάφραση, σχόλια: Βαγγέλης Δουβαλέρης	139
Friedrich Nietzsche: Περί του πάθους τής άληθείας. Μετάφραση, σχόλια: Βαγγέλης Δουβαλέρης.....	142
Χριστίνα-Παναγιώτα Μανωλέα: The Homeric tradition in Syrianus (Ή όμηρική παράδοση στον Συριανό): Νέα διδακτορική διατριβή.....	146

☆

ΒΙΒΛΙΟΦΟΡΙΕΣ: Γράφουν οί Κ. Ράντης, Β. Δουβαλέρης, Στ. Τζιτζής, Χ. Μπαλόγλου, Ή. Τεμπέλης, Σπ. Κουτρούλης, Δ. Ίθακήσιος, Κ. Μπεκιάρης	149
ΑΡΑΗΝ από τόν Σπύρο Κουτρούλη: Novalis: Οί ύμνοι στή Νύχτα	167

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* κυκλοφορεῖ κάθε ἐξάμηνο στά βιβλιοπωλεῖα καί στά περίπτερα. Ἀποστέλλεται κατ' οἶκον στούς συνδρομητές. Τιμή τεύχους: 6 εὐρώ. Τιμή ἐτήσιας συνδρομῆς (2 τεύχη): 10 εὐρώ. Τιμή ἐτήσιας φοιτητικῆς συνδρομῆς: 9 εὐρώ. Ἰδρύματα, Ὄργανισμοί, Τράπεζες κλπ.: 20 εὐρώ. Παλαιά τεύχη διατίθενται στά γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ καί στόν ἐκδοτικό οἶκο.

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* δέχεται ἄρθρα, ἐργασίες κλπ. Οἱ δημοσιευόμενες ἀπόψεις ἐκφράζουν ἀποκλειστικά τούς συγγραφεῖς τους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ὑπεύθυνοι γι' αὐτές. Δημοσιεύεται κάθε εὐπρεπῆς ἐπιστολή πού λαμβάνει τό περιοδικό. Χειρόγραφα δέν ἐπιστρέφονται. Τά ἀποστέλλόμενα στήν *Νέα Κοινωνιολογία* ἄρθρα ὀφείλουν νά εἶναι ἀδημοσίευτα, πρωτότυπα, ἐπιστημονικά, εὐπρεπῆ καί συντεταγμένα σέ ὀρθά ἐλληνικά. Ἀποκλείονται κείμενα πού πολιτικολογοῦν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα καί προσπαθοῦν νά προωθήσουν μέ οἰονδήποτε τρόπο συγκεκριμένα προσωπικά ἢ ὁμαδικά συμφέροντα. Οἱ στῆλες τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ἀνοικτές σέ ὅλα τά ρεύματα τῶν ἰδεῶν. Ὁ πλουραλισμός εἶναι ἡ μόνη «γραμμή» του. Τό περιοδικό αὐτό ἀποτελεῖ ἐλεύθερο βῆμα διαλόγου καί δέν ἔχει ἐπιστημονικές, ἐπιστημολογικές ἢ ἄλλες προκαταλήψεις.

Οἱ ἐργασίες πρέπει νά ὑποβάλλονται ἀπαραιτήτως δακτυλογραφημένες σέ διπλό διάστημα μέχρι 25 σελίδες χωρίς τήν περίληψη, τίς παραπομπές καί τήν βιβλιογραφία, σέ τρία ἀντίτυπα (προαιρετικά καί σέ ἠλεκτρονική μορφή).

Τά ἄρθρα κρίνονται σύμφωνα μέ τό διεθνῶς καθιερωμένο «blind system».

Ἡ ἐργασία πρέπει νά ἔχει:

- 1. Σελίδα τίτλου**, μέ τόν τίτλο τῆς ἐργασίας (μέχρι 10 λέξεις) καί τά ὀνόματα τῶν συγγραφέων, τήν διεύθυνση καί τό τηλέφωνό τους. Ἀπαιτεῖται σύντομο βιογραφικό σημεῖωμα τοῦ (τῶν) συγγραφέως (-φέων).
- 2. Σελίδα περίληψης (abstract)**. Ἡ περίληψη δέν πρέπει νά ὑπερβαίνει τίς 200 λέξεις. Ἀνακεφαλαιώνει τόν στόχο τῆς ἐργασίας, τήν μέθοδο, τά ἀποτελέσματα καί τά συμπεράσματα.
- 3. Σελίδα περίληψης στά ἀγγλικά ἢ γαλλικά.**
- 4. Τό κείμενο τῆς ἐργασίας μέ κατάλληλο χωρισμό σέ διάφορα κεφάλαια καί ὑποτίτλους.**
- 5. Βιβλιογραφικές παραπομπές καί βιβλιογραφία** μέ ἓνα διεθνῶς ἀποδεκτό σύστημα.
- 6. Ὑποσημειώσεις** σέ ἀριθμητική σειρά, μέ διπλά διαστήματα, στό τέλος τοῦ ἄρθρου.

Ἐργασίες πού δέν θά πληροῦν αὐτές τίς προϋποθέσεις θά ἐπιστρέφονται στούς ἀποστολεῖς τους χωρίς νά ἐξετάζεται τό περιεχόμενό τους.

Ἐπιτρέπεται ἡ ἀναδημοσίευση τῆς ὕλης ἢ μέρους της, καθὼς καί ἡ γραπτῆ, ραδιοφωνική, τηλεοπτική ἢ ἄλλη ἀναπαραγωγή της, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει σχετική παραπομπή.

NEW SOCIOLOGY 37

HELLENIC SOCIOLOGICAL REVIEW

2nd PERIOD 16th YEAR AUTUMN 2003 PRICE: 6 €

PAPAZISSIS PUBLISHERS

DIRECTORS

Meletis E. Meletopoulos
Elias Tempelis

EDITOR-IN-CHIEF

Konstantinos Spiliotis

EDITORIAL BOARD

Christos Vroustis, jurist • Konstantinos Giannakopoulos, sociologist • Neda Kanellopoulou, jurist-constitutional law • Alexandros Kontos, linguist-jurist-philologist • Spyros Koutroulis, economist • Athina Liapi, sociologist • Ioannis Mathioudakis, philologist • Georgios P. Malouchos, political scientist • Christina-Panagiota Manolea, philologist • Christos P. Baloglou, economic historian • Christos Paizis, philologist • Ioannis Papadopoulos, political scientist, Professor of the University of Lausanne • Evi Papaloi, social psychologist • Konstantinos Stamatopoulos, historian

BOOK-REVIEW EDITOR

Christos P. Baloglou

TRANSLATORS

Vangelis Douvaleris - Panagiotis Tsolias

PROOF-READING

Ioannis Mathioudakis

ART DIRECTOR

Euterpi Trimi

TYPE-SETTING

Angeliki Koutsoukou
Miliaraki 68, 111 45 Athens,
tel: 0030.210.85.47.421
e-mail: nkouts@ath.forthnet.gr

LEGAL ADVISOR

Christos Vroustis

SUBSCRIPTIONS

P.O. BOX 63535, Filothei 152 37, GREECE
tel: 0030.210.68.12.723, fax: 0030.210.68.51.391

PUBLISHER

Papazissis AEBE
Nikitara 2 & Emm. Benaki, 106 78 Athens
tel: 0030.210.38.22.496, fax: 0030.210.38.09.150

The *New Sociology* is published biannually. Price 6€. Subscriptions:
Individuals 10€, Students 9€, Institutions 20€.

ISSN 1105-8099

Contents

Editorial: New Democracy's deeper problem.....	5
In memoriam: Nicolaus I. Pantazopoulos (1912-2001)	12
In memoriam: Nikos Psyrroukis (1926-2003)	13

Howard Rheingold: Community Development in the Cybersociety of the Future. Translation: Konstantinos Giannakopoulos..	14
--	----

ARTICLES ABOUT PANAGIS LEKATSAS

Introductory note by Katerina Alexopoulou	24
Panagiotis Tsolias: Panagis Lekatsas. His life and work.	25
Main events in the life of P. Lekatsas	34
Works by P. Lekatsas	35
Katerina Alexopoulou: Lekatsas' contribution to the dialectical History of Philosophy	37
Andromache Gogou: Last scene: First shot	45
Katerina Alexopoulou: Examples of a systematical reading of the myth in P. Lekatsas' <i>Phaeacia</i>	55

Elias Tempelis: War as a non-linear system.....	61
Dimitris Poulakos: Modern Ionian national civilization. The secret heritage of the 1940 generation.....	67
Stamatis Gerogiorgakis: The concept of set and the act of constitution according to Cornelius Castoriadis	86
Photini Vaki: Labour or language? Towards a reinterpretation of the normative foundations of critical theory.....	95
Nicolaus V. Mitzalis: Labour and housing in middle-war Greece. The city of Patras	110
Andreas Kl. Sophocleous: The freedom of the Press in Cyprus during the first years of the British Rule.....	132

☆

Thucydides and Plato on anomy. Translation and commentary: Vangelis Douvaleris.....	139
Friedrich Nietzsche: On the passion of truth. Translation and commentary: Vangelis Douvaleris.....	142
Christina-Panagiota Manolea: The Homeric tradition in Syrianus: <i>New doctoral dissertation</i>	146

☆

BOOK REVIEWS by K. Rantis, V. Douvaleris, St. Tzitzis, Ch. Baloglou, E. Tempelis, Sp. Koutroulis, D. Ithakisios, K. Bekiaris.....	149
--	-----

ARDIN by Spyros Koutroulis: Novalis: <i>Hymns to the Night</i>	167
--	-----

Τό ιδεολογικό πρόβλημα τῆς Νέας Δημοκρατίας

Στά Τετράδια τῆς Φυλακῆς ὁ Ἰταλός μαρξιστής διανοούμενος καί πολιτικός ἡγέτης Antonio Gramsci (1891-1937) ἐπεσήμανε ὅτι τήν μακροπρόθεσμη πολιτική κυριαρχία ἐξασφαλίζει ἡ παράταξη ἐκείνη πού διεκδικεῖ καί ἐπιτυγχάνει νά κατοχυρώσει τήν ἡγεμονία της στό ιδεολογικό πεδίο, στό πεδίο «τῆς διανοήσεως καί τῆς ἠθικῆς», ὅπως γράφει. Ὁ Gramsci περιγράφει τοὺς πολύπλοκους μηχανισμούς μέσω τῶν ὁποίων οἱ ἄρχουσες τάξεις καί οἱ κυρίαρχες πολιτικές ὁμάδες ἐξασφαλίζουν τήν ιδεολογική συνοχή μιᾶς κοινωνίας πάνω στήν βάση συγκεκριμένων, οἰκείων σ' αὐτές, ἀξιῶν. Ἔτσι, μία πολιτική ὁμάδα πού κινεῖται σ' ἓνα εὐνοϊκό γι' αὐτήν ιδεολογικό κλίμα μπορεῖ νά ἀναπαράγει τήν κυριαρχία της ἐπ' ἀόριστον. Ἀντιθέτως, σ' ἓνα κλίμα ἐχθρικό πρὸς αὐτήν, σύντομα, πολύ σύντομα θά ἔρθει σέ ἀντίθεση μέ τήν ἴδια τήν κοινή γνώμη καί τοὺς ἐκφραστῆς της, θά ἀντιμετωπισθεῖ ὡς ξένο σῶμα, μέ ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα τήν ἧττα καί τήν περιθωριοποίηση.

Τό μάθημα τοῦ Gramsci ἀφομοίωσε, υἱοθέτησε καί ὑλοποίησε ἡ Ἀριστερά σέ διεθνές ἐπίπεδο. Ὅχι διότι εἶχε τήν πρόθεση νά ἐφαρμόσει τόν μαρξισμό κατὰ γράμμα (αὐτό δέν συνέβη καὶ στήν Σοβιετική Ἐνωση, ὅπου τήν σκληρή ὀλιγαρχία τῶν βογιάρων ἀντικατέστησε ἡ ἀκόμη σκληρότερη ὀλιγαρχία τῶν κομματικῶν ἀξιωματούχων, ἡ *nomenclatura*). Ἀλλά διότι οἱ δυνάμεις τῆς Ἀριστερᾶς χρειάζονταν ἓνα ἐναλλακτικό ιδεολογικό σχῆμα, ὡς ὄχημα καί ἐργαλεῖο πολιτικῆς ἐπικράτησης καί ἀντιμετώπισης τῶν παραδοσιακῶν, συντηρητικῶν καί φιλελεύθερων, πολιτικῶν δυνάμεων.

Τό ἐναλλακτικό αὐτό ιδεολογικό σχῆμα (σύμβολα, σημειολογία, κώδικες ἐπικοινωνίας, σημεία ἀναφορᾶς, μῦθοι καί ἄξονες συλλογικῆς μνήμης, ἀνταντακλαστικά, μέθοδοι σκέψης καί ἀνάλυσης τῶν φαινομένων, τρόποι γραφῆς καί ἐκφορᾶς λόγου, ταμπού κλπ.) χρησίμευσε ὡς μηχανισμός συνοχῆς, ἀλληλοαναγνώρισης καί πολιτικοῦ ἀγῶνα τῶν νέων πολιτικῶν δυνάμεων, πού ἐπεδίωξαν τόν ἐξοβελισμό τῶν παραδοσιακῶν κατεστημένων καί τήν δική τους ἐπικράτηση. Στά πλαίσια τῆς φιλοδοξίας τους, οἱ νέες αὐτές δυνάμεις κατανόησαν τήν ἀνάγκη ὁ ἀγῶνας γιὰ τήν ἐξουσία νά δοθεῖ καί στό συμβολικό-ιδεολογικό πεδίο, ἀφοῦ οἱ ἀγῶνες γιὰ τήν ἐξουσία μόνον στό ζωικό βασίλειο διεξάγονται στήν γυμνή, βιολογική τους μορφή. Ἔτσι, οἱ ἀνερχόμενες ἀριστερές δυνάμεις ὀργάνωσαν τήν ιδεολογική τους κυριαρχία σέ ὅλο τό εὖρος τῶν κοινωνικῶν δομῶν καί εἰδικά στοὺς θεσμούς πού παραδοσιακά ἐλέγχουν τήν παραγωγή πολιτικοῦ λόγου καί ιδεολογίας, ὅπως ὁ συνδικαλισμός, ἡ παιδεία, τὰ μέσα ἐνημέρωσης, ἡ τέχνη κλπ. Ἐπέτυχαν δέ καί κάτι περισσότερο: νά ἐλέγξουν τίς ἔννοιες καί νά ὑποχρεώσουν τίς ἀντίπαλες δυνάμεις νά σεβασθοῦν ἀρχικά καί νά υἱοθετήσουν στήν συνέχεια τό δικό τους πολιτικό λεξιλόγιο καί

τά δικά τους σημεία αναφοράς. Σταδιακά, δέ, η Άριστερά απέκλεισε από τόν διεξαγόμενο διάλογο ή καλύτερα ιδεολογικό αγώνα τις έννοιες πού ασκούσαν ριζική, δομική κριτική στό σύμπαν τής άριστερης σκέψης, επιβάλλοντας ένα ιδιότυπο είδος λογοκρισίας, υπό τήν μορφή τής απαγόρευσης εισόδου και πρόσβασης στό πεδίο του ιδεολογικού αγώνα τέτοιων έννοιων. Η λογοκρισία αυτή έμπεδώθηκε και από τήν δυσφήμιση τών ως τώρα κυρίαρχων αξιών ως «άκραίων», «ξεπερασμένων» κλπ., ώστε νά τις έξοντώσει και ήθικά και νά αποκλείσει τήν επανάκαμψή τους. Έπιπλέον, οί φορείς τους υπέστησαν προσωπική και ήθική απαξίωση.

Αυτά τά φαινόμενα συνέβησαν κατά τήν διάρκεια του 20ου αιώνα στις περισσότερες ευρωπαϊκές αλλά και άλλες έξω-ευρωπαϊκές χώρες και όχι μόνον δέν έξασθένησαν αλλά άπεναντίας εντάθηκαν μετά τήν όριστική παγίωση τών συνόρων μεταξύ του δυτικού κόσμου και του ανατολικού συνασπισμού, δηλαδή τής άμερικανικής και τής σοβιετικής αυτοκρατορίας. Έχει σημασία ότι η Άριστερά επέτυχε αυτού του είδους τούς αποκλεισμούς ακόμη κι άν οί κοινωνικές πλειοψηφίες τών διαφόρων δυτικοευρωπαϊκών και άλλων χωρών είχαν παραμείνει πιστές σέ παραδοσιακές αξίες (προβιομηχανικές ή αστικοφιλελεύθερες, αδιάφορο). Διότι σημασία έχει ο έλεγχος του πεδίου έκφοράς του δημοσίου λόγου και όχι ο χώρος τών ιδιωτικών συζητήσεων ή του προσωπικού προβληματισμού. Άλλωστε οί συνειδήσεις μακροπρόθεσμα διαβρώνονται σέ σημαντικό βαθμό από τούς μηχανισμούς επικοινωνίας.

Έτσι, οί άριστερές δυνάμεις σέ όλον τόν κόσμο έξασφάλισαν σέ πρώτη φάση τήν σιωπή τών (έστω και πλειοψηφούντων κοινωνικά) αντιπάλων τους. Ταυτόχρονα προώθησαν τήν ήγεμονία τους στόν χώρο τής διακίνησης τών ιδεών (βιβλίο, τέχνη κλπ.), μέ τήν πολύ άπτή ύλική άρωγή τής Σοβιετικής Ένωσης, πού διοχέτευε σέ όλη τήν διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου τεράστια ποσά και επικοινωνιακή τεχνογνωσία όχι μόνον στά έλεγχόμενα κομμουνιστικά κόμματα-φορείς του σοβιετικού αυτοκρατορικού ήμπεριαλισμού, αλλά και σέ έμμεσα συνδεδεμένους μηχανισμούς παραγωγής πολιτισμού.

Έτσι η Άριστερά διαμόρφωσε ένα πεδίο ιδεολογικού «διαλόγου», όπου οί διάφορες φωνές δέν κυμαίνονταν σ' έναν άξονα μεταξύ τών δύο αντιθέτων πόλων μαρξισμού-αντιμαρξισμού ως εξίσου νομιμοποιημένων εναλλακτικών σχημάτων, αλλά περιφέρονταν γύρω άπ' τόν πρῶτον πόλο, σέ διάφορες αποχρώσεις. Δηλαδή επέτυχε νά θεωρούνται «νόμιμες» μόνον οί απόψεις μέ άριστερό πρόσημο. Έτσι έσυρε τις μή μαρξιστικές πολιτικές δυνάμεις στό δικό της προνομιακό πεδίο ιδεολογικής αντιπαράθεσης και τις ανάγκασε νά παίξουν μέ τούς δικούς της κανόνες, σ' ένα παιχνίδι αντιπαράθεσης στό όποιο ή άριστερά έξ όρισμού πλεονεκτούσε. Ακόμη περισσότερο, αυτού του είδους τά άριστερά πρόσημα κατέστησαν άπαραίτητο εφόδιο επαγγελματικής και συντεχνιακής ανέλιξης, προβολής, καλλιτεχνικής και επιστημονικής καταξίωσης και αναγνώρισης.

Όλα αυτά κατέληξαν στην ουσία σ' ένα πραγματικό μονοπώλιο τής σκέψης και σ' έναν άριστερό μονόλογο, άφου οιαδήποτε κριτική μπορούσε πλέον ν' άσκηθει «νομίμως» μόνον εν όνόματι μίας αυθεντικώτερης έρμηνείας τής «όρθοδοξίας» και τών κλασικών του μαρξισμού· αυτό δείχνει ανάγλυφα ή περίπτωση του Νίκου Πουλαντζά, πού προσπάθησε νά αναρέσει τόν Μάρξ εν όνόματι του Μάρξ, έγχείρημα έξ όρισμού αντιφατικό και αδιέξοδο.

Πρέπει νά προσεχθεί ιδιαίτερα τό έξής: όλο αυτό τό άριστερό ιδεολογικό πλέγμα, σέ

ὄλη του τήν πολυπλοκότητα (ὀρθόδοξοι μαρξισμοί, νεο-μαρξισμοί, τροτσκισμοί κλπ.) δημιουργήθηκε καί διαμορφώθηκε ὄχι ὡς μέθοδος καλύτερης προαγωγῆς τῆς γνώσης, αὐθεντικώτερης προσέγγισης τῆς ἀλήθειας ἢ εὑρεσης τοῦ ὀρθότερου κοινωνικοῦ δέοντος — ἀλλά ὡς συγκεκριμένο ἐργαλεῖο πολιτικοῦ ἀγώνα γιά τήν ἐπικράτηση μιᾶς ἀνερχόμενης πολιτικῆς τάξης. Αὐτό συνάγεται εὐκόλα ἀπό τό γεγονός ὅτι τά ἀριστερά ποικίλων ἀποχρώσεων κινήματα, ὅταν κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες ἀνήλθαν στήν ἐξουσία, μεταβλήθηκαν σέ ἰδιοτελεῖς ὀλιγαρχίες, μέ σκληρή καθεστωτική νοοτροπία καί ἀρτηριοσκληρωτική δομή, μέ ὅλα τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῶν πολιτικῶν δυνάμεων πού ἀνέτρεψαν (κλειστή ἀναπαραγωγή, πελατειακές σχέσεις, οἰκογενειοκρατία, εὐνοιοκρατία κλπ.) καί συχνά σέ πολύ μεγαλύτερο βαθμό. Μόνη τους διαφορά οἱ πολύ πῖό σύγχρονες μέθοδοι προπαγάνδας καί ἡ ἀντικατάσταση τοῦ παραδοσιακοῦ πατερναλιστικοῦ αὐταρχισμοῦ τῆς Δεξιᾶς μέ ἕναν πολύ πῖό περίτεχνο, ἀθέατο, ἄρα πῖό ἀποτελεσματικό ἐπικοινωνιακό ὀλοκληρωτισμό, πού στοχεύει περισσότερο στήν ἀλλοτρίωση τῶν συνειδήσεων παρά στή μηχανική ὑποταγή τῆς μάζας. Οἱ κυβερνώσες ἀριστερές δυνάμεις, παρά τήν μεταμόρφωσή τους σέ μιά νέα μορφή τῆς παραδοσιακῆς δεξιᾶς, διατήρησαν ὅμως ἀκέραιο τό ἀριστερό τους πρόσημο (θεωρητικές ἀναφορές, «συντροφικές» προσφωνήσεις κλπ.), ἀξιοποιώντας τά γκαιμπελικά ἀξιώματα τῆς σύγχρονης προπαγάνδας, σύμφωνα μέ τά ὁποῖα ἡ πλήρης διαστρέβλωση τῶν ἐννοιῶν καί οἱ ἀντιφάσεις μεταξύ θεωρίας καί πράξης ὄχι μόνον δέν δυσχεραίνουν ὑποχρεωτικά τήν διακυβέρνηση μιᾶς ὀλιγαρχίας ἀλλά ἀντιθέτως μποροῦν, ὑπό τίς κατάλληλες προϋποθέσεις, νά τήν διευκολύνουν.

Ἄμεση συνέπεια ὄλων αὐτῶν ὑπῆρξε τό γεγονός ὅτι ἡ παταγώδης, πάνδημη καί διδακτικώτατη πτώση τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ», δηλαδή τοῦ ἀριστεροῦ ὀλοκληρωτισμοῦ, δέν ἀφομοιώθηκε ἀπό τά πολιτικά συστήματα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης οὔτε ὀδήγησε στήν ὀριστική χρεωκοπία τῆς μαρξιστικῆς ρητορείας καί ὀρολογίας· ἀφ' ἑνός μὲν γιατί ἕνα σημαντικό μέρος τῆς τελευταίας εἶχε προλάβει νά ἀποστασιοποιηθεῖ ἐγκαίρως ἀπό τόν σοβιετικό ὀλοκληρωτισμό πρῖν αὐτός καταρρεύσει ὀριστικά, ἀφ' ἑτέρου γιατί ὁ τελευταῖος θεωρήθηκε ἀπό τήν «ἀνανεωτική ἀριστερά» ὡς αὐταρχική παρέκκλιση τοῦ «πραγματικοῦ» μαρξισμοῦ (πού δέν ὑπῆρξε πραγματικότητα πουθενά καί ποτέ). Αὐτά ὅμως κατέστησαν δυνατά διότι ἡ Ἄριστερά εἶχε ἤδη ἐλέγξει τούς ἰδεολογικούς μηχανισμούς, ὥστε νά ἐπιβάλλει τίς δικές της ἐρμηνεῖες καί ἡ πτώση τοῦ κομμουνισμοῦ, ἀντί νά τήν καταστρέψει πολιτικά, νά περάσει ἐξ «ἀπαλῶν ὀνύχων».

Τό μονοπώλιο τῶν ἀριστερῶν ἀξιῶν, ἰδεῶν καί ἐρμηνευτικῶν πρισμάτων ἐξηγεῖ (ἐν μέρει) γιατί τά ποικίλα συντηρητικά, φιλελεύθερα, χριστιανοδημοκρατικά, ρεπουμπλικανικά, δεξιᾶ, κεντρῶα κλπ. κόμματα τοῦ μή μαρξιστικοῦ ἢ τοῦ μαχόμενου ἀντιμαρξιστικοῦ χώρου δέν μπόρεσαν ἢ δέν θέλησαν νά ἀξιοποιήσουν πρὸς ὄφελός τους τήν ἔμπρακτη ἤττα τῆς ἀριστερᾶς καί τίς συγκλονιστικές ἀποκαλύψεις γιά τήν τρομακτική ἀγριότητα τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος. Συνέβαλαν ἐπίσης, σ' αὐτήν τήν ἀδυναμία, ἡ ἀνυπαρξία ἰσχυρῆς ἰδεολογικῆς παραγωγῆς ἀπό τίς ἴδιες τίς μή μαρξιστικές ἢ ἀντιμαρξιστικές πολιτικές δυνάμεις, ἡ αὐτολογοκρισία τους καί ὁ γενικώτερος πολιτικός μηδενισμός τους. Ἄλλά ἡ κύρια αἰτία εἶναι ὁ ἀπόλυτος σχεδόν ἔλεγχος τοῦ ἰδεολογικοῦ πεδίου ἀπό τήν ἀριστερά. Γιά τόν ἴδιον ἀκριβῶς λόγο τά διάφορα σοσιαλιστικά, ἐργατικά καί κομμουνιστικά κόμματα δέν αἰσθάνθηκαν τήν παραμικρή ἀνάγκη κάποιας αὐτοκριτικῆς, ἢ ἔστω μερικῆς ἀποστασιοποίησής τους ἀπό τήν μαρξιστική θεωρία.

Ἡ ἑλληνική περίπτωση

Στήν Ἑλλάδα, ἤδη ἀπό τόν Μεσοπόλεμο, ἡ Ἀριστερά προσπάθησε νά δημιουργήσει συνθήκες ιδεολογικῆς ἡγεμονίας. Ἡ πρώτη κίνηση ἦταν νά συσπειρώσει τό ἴδιο της τό στρατόπεδο, καταργῶντας κάθε ἔννοια ἐλεύθερης κριτικῆς καί διακίνησης ἰδεῶν, ποιητικοποιῶντας τήν ἐλευθερία λόγου καί τήν παραμικρότερη ἔστω διαφοροποίηση. Ἡ εἰσαγόμενη ἀπό τήν Διεθνή καί τήν Μόσχα «γραμμή» ὁδήγησε ἐντός τοῦ κόμματος σέ ἀσφυκτικές συνθήκες ιδεολογικοῦ ἐλέγχου. Ἐμπόδιο στήν ιδεολογική κυριαρχία τοῦ ΚΚΕ στάθηκε ὅμως ἡ συστηματική πολιτική καί ιδεολογική ἀμυνα τῆς κυρίαρχης (βενιζελικῆς-ἀντιβενιζελικῆς) πολιτικῆς τάξης, πού ἐκφράσθηκε μέ τήν σκέψη νέων τότε διανοουμένων ὅπως ὁ Π. Κανελλόπουλος, ὁ Γ. Θεοδοκάς κ.ἄ. καί ἀπό περιοδικά ὅπως ἡ «Ἰδέα» ἢ τό «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας». Ἐπιπλέον ἡ κυρίαρχη τάξη ἦταν τότε σέ θέση νά ἐκφέρει συγκροτημένο πολιτικό λόγο, νά παράγει ιδεολογία καί νά διαμορφώνει ὄραμα πού νά συγκρατεῖ τήν κοινωνία καί ἰδίως τήν νεολαία σέ μία ἀντιμαρξιστική ἢ μή μαρξιστική τοποθέτηση. Σέ ὅλη τήν διάρκεια τοῦ σκληροῦ ἀγώνα μεταξύ Ἀριστερᾶς καί Κεντροδεξιᾶς, στίς αἱματηρές ἢ στίς πολιτικές του φάσεις, τό ιδεολογικό ζήτημα ἀξιολογήθηκε καί ἀπό τίς δύο πλευρές ὡς ἐξαιρετικά σημαντικό καί πρωτεῦον. Ἡ κυβερνώσα Κεντροδεξιά φρόντισε νά ὀργανώσει τήν ιδεολογική της ἡγεμονία στούς θεσμούς, ἄν καί μετά τό 1944 ἡ προσπάθειά της ἔχασε τό δημιουργικό της ὕφος καί ἀπέκτησε ἀμυντικό-ἀντικομμουνιστικό χαρακτήρα, γι' αὐτό ἀκριβῶς καί ἔγινε ἐπιθετικώτερη. Ἄλλωστε, ὁ ἀντιμαρξισμός ὑπέφερε κι ἀπό ἕνα σοβαρό δομικό μειονέκτημα: τήν ἀπουσία ἐνός κεντρικοῦ ιδεολογικοῦ πυρήνα καί τήν παρουσία στό ἐσωτερικό του ποικίλων, ἐντελῶς διαφοροτικῶν καί συχνά ἀντιφατικῶν ιδεολογικῶν τάσεων, φιλελεύθερων καί ἀντιφιλελεύθερων, καπιταλιστικῶν καί ἀντικαπιταλιστικῶν, καί σημεῖα ἀναφορᾶς ἐξίσου ἀνομοιογενῆ ὅπως ἡ Ἀρχαία Ἑλλάδα, τό Βυζάντιο, ὁ καντιανός ἰδεαλισμός ἢ ὁ τολστοϊσμός κλπ. Ἀλλά, παρά αὐτήν τήν πανσπερμία, ὑπῆρχε ὁ κοινός παρονομαστής τῆς συνειδητοποίησης, ἀπό τό σύνολο τῆς Κεντροδεξιᾶς, τῆς σημασίας τοῦ ιδεολογικοῦ ἀγώνα γιά τήν μακροπρόθεσμη πολιτική της κυριαρχία. Γι' αὐτό καί ὅλοι οἱ ἀνομοιογενεῖς φορεῖς της ἔδωσαν ὁ καθένας τήν δικιά του ἀπάντηση στόν μαρξισμό.

Ἔτσι, ἡ ιδεολογική ἐπάρκεια ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιά τούς πολιτικούς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, γι' αὐτό καί οἱ μεταπολεμικές κυβερνήσεις στελεχώθηκαν ἀπό πνευματικές προσωπικότητες μεγάλου — γιά τά ἑλληνικά τουλάχιστον δεδομένα — διαμετρήματος. Ἄς ἀναφέρουμε μερικά παραδείγματα: ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, κορυφαῖος κοινωνιολόγος καί φιλόσοφος· ὁ Παναγῆς Παπαληγούρας, τόν ὁποῖον μνημονεύει ὡς πηγή του στήν θεωρία τῶν διεθνῶν σχέσεων ὁ Raymond Aron· ὁ Π. Πιπινέλης, θεωρητικός ἀπολογητής τῆς μοναρχίας· ὁ Σπύρος Μαρκεζίνης, ὁ σημαντικώτερος ἀναμφισβήτητος Ἑλληνας ἱστορικός τοῦ 20οῦ αἰῶνα· ὁ Ἄ. Στράτος, πού συνέγραψε δίτομη ἱστορία τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἡρακλείου· ὁ φιλόσοφος Κ. Τσάτσος, ὁ ἱστορικός, λογοτέχνης καί φιλότεχνος Εὐ. Ἀβέρωφ, ὁ Κ. Καλλίας κ.ἄ. Αὐτοί ὅλοι, παρά τίς διαφωνίες καί τίς ἐπιφυλάξεις πού μπορεί κανεῖς νά ἐκφράσει γιά τίς ἰδέες τους, διέθεταν πνευματικό εἰδικό βάρος κατάλληλο γιά νά προσδώσει κύρος στήν φαντασιακή θέσμιση τοῦ μετεμφυλιακοῦ κράτους.

Ἡ συγκυρία πού ὁδήγησε σέ ἥττα αὐτό τό ιδεολογικό σχῆμα ἦταν ἡ Δικτατορία

των Συνταγματαρχών. Η κατάχρηση και ο εκχυδαϊσμός του αντιμαρξιστικού πολιτικού λόγου και της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας από τους Συνταγματάρχες συμπαρέσυρε άλλωστε και το γενικότερο σύστημα αξιών που συνέχει κάθε οργανωμένη κοινωνία (κορυφαίο δείγμα αυτής της αποδομητικής διαδικασίας υπήρξε ο πατριωτισμός, που διαδοχικά εργαλειοποιήθηκε από την Ακροδεξιά και ποινικοποιήθηκε από την Αριστερά). Κατά τρόπο αντανakλαστικό, ο αυταρχισμός της Δικτατορίας σε συνδυασμό με την τραγική εθνική της αποτυχία στο Κυπριακό και την ουσιαστική της μειοδοσία οδήγησαν σε συνολική απαξίωση έννοιων που υπερέβαιναν ως τότε και υπερβαίνουν σε κάθε οργανωμένη χώρα τις πολιτικές και κοινωνικές διαφορές, και άπλωσε έρμηνεύονταν με διαφορετικό τρόπο από την Κεντροδεξιά και την Αριστερά.

Μετά το 1974, η Δεξιά, που εν τῷ μεταξύ επανήλθε στην εξουσία, φάνηκε να διακατέχεται από τον τρόπο των ίδιων της των θέσεων, προδίδοντας αισθήματα ενοχής παράδοξα και εν πολλοίς αστήρικτα. Διότι οι εϋθύνες της για την Δικτατορία δεν ήταν μεγαλύτερες απ' αυτές των κεντρικών αποστατών ή του αποσταθεροποιητικού πολιτικού λόγου του Α. Παπανδρέου ή του ΚΚΕ, που έδωσε με το σύνθημα «όπλα παρά πόδα» τά αναγκαία προσχήματα στο σκοτεινό παρακράτος. Άλλωστε η έγκραθίδρυση, το 1974, του πρώτου πραγματικά κοινοβουλευτικού καθεστώτος στην νεώτερη ελληνική ιστορία και η πάταξη των παρακρατικών-παραστρατιωτικών μηχανισμών χρεώνεται στην Δεξιά και προσωπικά στον Κ. Καραμανλή.

Αυτό το αίσθημα ενοχής, μαζί με την αναπόφευκτη ιδεολογική αδράνεια, συνδυάστηκε με την αποχώρηση από το πολιτικό προσκήνιο των κυριώτερων ιδεολογικών ταγών της προ-δικτατορικής Δεξιάς, την σιωπή ή και την μεταστροφή τους (κλασικά παραδείγματα ή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Γ. Ράλλη και ή αυτοκριτική του Παναγιώτη Κανελλόπουλου).

Αυτά οδήγησαν στην άμαχητί παράδοση της διανόησης, της εκπαίδευσης, του πολιτισμού, των μέσων ενημέρωσης, των μηχανισμών διαμόρφωσης της κοινής γνώμης στις ποικίλες αποχρώσεις της Αριστεράς. Σημαντικό ρόλο διείσδυσης των άριστερων προτεραιοτήτων στον παραδοσιακό αστικά σκεπτόμενο χώρο διεδραμάτισε το ΚΚΕ «έσωτερικού», ακριβώς διότι αποτίναξε την σταλινική και ψυχροπολεμική δομή του όρθοδοξου ΚΚΕ και δημιούργησε ένα είδος διανοητικής «μόδας» στους χώρους των προοδευτικώτερων δεξιών. Το ΚΚΕ «έσωτερικού» συνετέλεσε στην οικοδόμηση μίας πνευματικής κοινωνίας με άριστερό πρόσημο, την οποία καρπώθηκε πολιτικά όχι μόνον ο Συνασπισμός (που διεδέχθη το ΚΚΕ έσ.) αλλά και ή εκσυγχρονιστική πτέρυγα του ΠΑΣΟΚ. Οι έννοιες που συνήδαν προς την πολιτική κυριαρχία της παραδοσιακής Δεξιάς κατεδαφίσθηκαν συστηματικά: ή ιεραρχία, ο σεβασμός, ή πειθαρχία, ή τάξη, ή εργατικότητα, ή αποταμίευση, ή άμιλλα, ή παράδοση, ή θρησκεία κλπ.

Τό πρόβλημα της Δεξιάς, μετά το 1974, ήταν όχι οι ξεπερασμένες υποτίθεται ιδεολογικές της θέσεις (άντιθέτως ξεπερασμένες φάνηκαν σύντομα οι ποικίλες μαρξιστικές ιδεολογίες), αλλά τό γεγονός ότι ή προβολή οίασδήποτε, και της δημοκρατικώτερης θέσης από την συντηρητική παράταξη, προκαλούσε αντιδημοκρατικούς συνειρμούς. Ένω, αντίθετως, ή Αριστερά μπορούσε να προβάλλει οίαδήποτε, και την αντιδημοκρατικώτερη θέση, χωρίς κανένα απολύτως πρόβλημα, αφού εκ των προτέρων οι θέσεις της Αριστεράς ήσαν αποδεκτές και «νόμιμες», χωρίς να εξετάζεται τό περιεχόμενό τους. Γι'

αυτόν ακριβώς τόν λόγο κατέστη δυνατόν τό ΠΑΣΟΚ νά υιοθετήσῃ σταδιακά ὅλες τίς θέσεις τῆς μεταπολιτευτικῆς Δεξιᾶς, χωρίς νά πληγεί ἡ ἰδεολογική του ἀξιοπιστία καί συνέπεια.

Ἡ ἐπικράτηση αὐτοῦ τοῦ ἰδεολογικοῦ πλαισίου ἀναφορᾶς εὐνόησε τήν πολιτική ἥττα τῆς Δεξιᾶς καί ὁδήγησε, μακροπρόθεσμα, στήν ἀδυναμία της νά ἐπανέλθει στήν ἐξουσία: ἡ τριετής διακυβέρνηση τό 1990-93 ἀπό τή «Νέα Δημοκρατία» χαρακτηρίστηκε «σύντομο διάλειμμα» ὄχι τόσο διότι ἦταν χρονικά βραχεῖα, ἀλλά ποιοτικά, δηλαδή λόγω τῆς ἀδυναμίας τῆς τότε κυβέρνησης νά λάβει ἔστω καί ἓνα μέτρο πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας της.

Οἱ ἴδιοι βαθύτεροι λόγοι — στό ἰδεολογικό ἐπίπεδο — βρίσκονται πίσω ἀπό τό παράδοξο γεγονός ὅτι ὁ Κ. Σημίτης ἐξελέγη πρωθυπουργός παρά τήν δεδηλωμένη ἀπέχθειά του πρὸς τήν ἔννοια τοῦ πατριωτισμοῦ, τοῦ ἔθνους, τῶν ἐνόπλων δυνάμεων, τῆς θρησκείας κλπ. Ἡ ταπεινωτική κρίση τῶν Ἰμίων δέν τόν ἐμπόδισε νά λάβει ψῆφο ἐμπιστοσύνης τήν ἐπομένη ἡμέρα, ἐνῶ ἡ ἀναμέτρησή του μέ τήν Ἐκκλησία δέν στάθηκε πολιτικά μοιραία γι' αὐτόν. Οἱ θέσεις κορυφαίων στελεχῶν τοῦ ΠΑΣΟΚ γιά ἀποποινικοποίηση τοῦ χασίς καί ἡ ἀδιανόητη δήλωση τοῦ ἴδιου τοῦ Κ. Σημίτη ὅτι «ἡ ἐλληνική κοινωνία δέν εἶναι ἀκόμη ὄριμη γιά κάτι τέτοιο» δέν προκάλεσαν γενική κατακραυγή. Καί οἱ καθημερινές ταπεινώσεις ἀπ' τήν Τουρκία μποροῦν ἀνετα νά συνυπάρχουν στοιχειωδῶς μέ δηλώσεις περὶ «ὀμαλοποίησης» τῶν ἐλληνοτουρκικῶν σχέσεων, χωρίς πρόβλημα.

Τό χειρότερο μέ τήν «Νέα Δημοκρατία» δέν εἶναι ὅτι ἐτέθη, μετά τό 1981, στό ἰδεολογικό περιθώριο, οὔτε ὅτι τό ΠΑΣΟΚ κυβερνᾷ ἤδη πολύ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ὁ Συναγερμός τοῦ στρατάρχη Παπάγου καί ἡ ΕΡΕ τοῦ Κ. Καραμανλή μαζί. Οὔτε ὅτι οἱ ἡγεσίες της ἐναλλάσσονται χωρίς νά τολμοῦν ἢ νά μποροῦν νά κατεδαφίσουν τοὺς μύθους πού συγκρατοῦν τό ΠΑΣΟΚ στήν ἐξουσία ἐπὶ δύο δεκαετίες (Ἀντίσταση, Πολυτεχνεῖο κλπ.). Οὔτε καὶ ὅτι δέν μπόρεσε, ἡ «Νέα Δημοκρατία», νά ἀξιοποιήσει τήν θεαματική κατάρρευση τῆς Σοβιετικῆς Αὐτοκρατορίας καί τὰ συμπεράσματά της, ὥστε νά δικαιώσει τόν ἱστορικό ἑαυτό της στό φλέγον ὡς σήμερα ζήτημα τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου τοῦ 1944-49 καί νά ἀπομυθοποιήσει τό μυθοποιημένο ΕΑΜ, τόν Βελουχιώτη (περὶ τοῦ ὁποίου γράφονται βιβλία ἀγιογραφικοῦ χαρακτήρα πού πραγματοποιοῦν χιλιάδες πωλήσεις).

Οὔτε ἐπίσης ὅτι δέν ἔχει προβάλῃ ἐπαρκῶς τήν δική της συμβολή στήν ἀποκατάσταση τῆς Δημοκρατίας τοῦ 1974-75, πού θεωρεῖται αὐτονόητα ἀποτέλεσμα τοῦ Πολυτεχνεῖου, τῆς Ἀντίστασης καί τῶν λαϊκῶν ἀγώνων τῆς ἀριστερᾶς, ἐνῶ στήν πραγματικότητα εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς τουρκικῆς εἰσβολῆς καί τῶν χειρισμῶν τοῦ Κ. Καραμανλή.

Τό χειρότερο μέ τήν Νέα Δημοκρατία εἶναι ὅτι βαθειά μέσα της ἔχει ἀποδεχθεῖ τήν ἰδεολογική της ἥττα καί πολιτεύεται μέ τοὺς κανόνες, τό λεξιλόγιο, τοὺς κώδικες, τοὺς μύθους καί τίς ἀξίες τοῦ ἀντιπάλου της, ἀδυνατώντας νά ἀντιπαραθέσει δικούς της. Αὐτό δηλαδή πού εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς μακροπρόθεσμης πολιτικῆς της καχεξίας.

Ἡ Νέα Δημοκρατία δέν ἀντελήφθη τήν βαθύτερη σημασία τῆς ἰδεολογικῆς μεταστροφῆς πού ἔλαβε χώρα μετά τό 1974 οὔτε συσχέτισε μ' αὐτήν τήν πολιτική της περιθωριοποίηση. Μεγάλο μέρος τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ἔπαψε νά ὀμιλεῖ, διότι «δέν ἐδικαιοῦτο» πλέον, καί περιορίσθηκε νά ψηφίζει ἀπλῶς Δεξιά. Τό μέρος τῆς ἐλληνικῆς κοι-

νωνίας, πού μέχρι τότε ήταν πολιτικά ήττημένο, πήρε την ρεβάνς του και σε ιδεολογικό επίπεδο. Η ΝΔ δεν ανέλυσε με επάρκεια όλους τους λόγους για τους οποίους τό ΠΑΣΟΚ επανεκλέγεται διαρκώς με άντοχή πρωτοφανή στην νεοελληνική ιστορία. Ούτε βεβαίως προσπάθησε να επιχειρήσει την μακροπρόθεσμη επιστροφή της, προετοιμάζοντας κατάλληλα τό έδαφος, δηλαδή αποδομώντας τό ιδεολογικό πλαίσιο της άριστεράς και οργανώνοντας δικούς της μηχανισμούς ιδεολογικής ήγεμονίας, σε μακροπρόθεσμη στόχευση. Για κάτι τέτοιο θά απαιτείτο έντελώς διαφορετικής ποιότητας και παιδείας πολιτικό προσωπικό και επιτελικά όργανα. Η πολιτική της κριτική είναι αποσπασματική, χωρίς συνοχή, διότι δεν άπορρέει από τόν κεντρικό πυρήνα κάποιας κοσμοθεωρίας. Γι' αυτό και δεν δείχνει να πιστεύει καν τίς θέσεις της. Η πολιτική στρατηγική της συμπυκνώνεται στην έννοια του «ώριμου φρούτου», δηλαδή στην παθητική άναμονή της εξουσίας βάσει της λογικής ότι οιαδήποτε εκδήλωση ιδεολογικής προτίμησης οδηγεί σε απώλειες ψήφου. Άλλά να πού ή εξουσία δεν έρχεται. Και τό χειρότερο: εάν παρ' έλπίδα έρθει, θά είναι, και πάλι, μία παρένθεση.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ

1912-2001

Δύο χρόνια πέρασαν από τόν θάνατο του Νικολάου Πανταζόπουλου. Μπορεί κανείς χωρίς υπερβολή νά τόν θεωρήσει τό αντίστοιχο του Κωνσταντίνου Παραρρηγόπουλου στην Ίστορία των Θεσμών. Έκτός τῆς κολοσσιαίας συμβολῆς του στην εξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης στην Ἑλλάδα — που βασίζεται περισσότερο στά πρόσωπα καί λιγότερο στους θεσμούς — ὁ Πανταζόπουλος ὑπῆρξε ὑπόδειγμα ἤθους, ἀνιδιοτέλειας, ψυχικῆς ἀμεροληψίας καί πνευματικῆς ἀποστασιοποίησης.

Γεννήθηκε στό Κάιρο. Σέ νεαρή ἡλικία ἐπέστρεψε στόν Βόλο ἀπ' ὅπου καταγόταν ἡ οἰκογένειά του. Ἐκεῖ τελείωσε τό σχολεῖο. Μετά τίς σπουδές του στην Νομική Σχολή Ἀθηνῶν, συνέχισε τίς σπουδές του στό Βερολίνο, στην Ίστορία, Φιλοσοφία καί Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου. Εἶχε δασκάλους τόν W. Sombart, τόν K. Schmitt καί ἄλλες κορυφαίες προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς. Λόγω τοῦ πολέμου ἐπέστρεψε στην Ἑλλάδα. Ἐλαβε τόν διδακτορικό του τίτλο στην Νομική Ἀθηνῶν τό 1945 καί τό 1947 ἔγινε ὑφηγητής τῆς Ίστορίας τοῦ Δικαίου στην ἴδια σχολή. Τό 1953 ἐξελέγη Ἐκτακτος Καθηγητής τῆς Ίστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου στην Θεσσαλονίκη, στό Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο. Τό 1957 ἐξελέγη τακτικός Καθηγητής στην ἴδια ἔδρα. Δίδαξε στην Θεσσαλονίκη εἴκοσι δύο χρόνια, μέχρι τό 1979. Ταυτόχρονα διετέλεσε κατά καιρούς κοσμήτωρ τῆς Σχολῆς Νομικῶν καί Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν, πρόεδρος τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν καί μέλος τοῦ Ἀνώτατου Εἰδικοῦ Δικαστηρίου. Τό 1979, μέ τόν τίτλο τοῦ Ὁμότιμου Καθηγητοῦ, ἐπέστρεψε στην Ἀθήνα, ὅπου καί ἔζησε μέχρι τόν θάνατό του, σκληρά ἐργαζόμενος καί παράγοντας διαρκῶς νέα ἔργα.

Ὁ Πανταζόπουλος μελέτησε τό ἑλληνικό δί-

καιο καί τούς θεσμούς συγκριτικά μέ τό ρωμαϊκό. Θεώρησε τήν ἐπιβολή τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου στις διάφορες φάσεις τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας διασπρεβλωτική τοῦ γηγενοῦς ἐθιμικοῦ δικαίου καί τῆς κοινοτικῆς παράδοσης. Στάθηκε ἰδιαίτερα στην ἐπιβολή τῆς εὐρωπαϊκῆς συγκεντρωτικῆς ἀντίληψης καί τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ἀπό τήν Βαυαροκρατία, γεγονός πού θεωροῦσε καταλυτικό γιά τήν εξέλιξη τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Ὑπῆρξε ἐπίσης ἀφοσιωμένος φίλος τοῦ Κωνσταντίνου Καραβίδα καί τῶν κοινοτικῶν του ιδεῶν, διετέλεσε ἄλλωστε πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας Κοινοτικῶν Μελετῶν Κωνσταντίνου Καραβίδα.

Ἄν σέ κάποιον ἀνήκει περισσότερο ἀπ' ὅλους ὁ τίτλος τοῦ Καθηγητῆ, αὐτός εἶναι ὁ Νικόλαος Πανταζόπουλος. Ἦταν μακριά ἀπό τόν ὀχετό τῆς πολιτικολογίας, τῆς ιδιοτέλειας, τῶν «εὐρωπαϊκῶν προγραμμαμάτων», τοῦ λαϊκισμού. Μέ τούς φοιτητές του ἦταν αὐστηρός καί δίκαιος, δηλαδή Δάσκαλος. Δούλευε ἀτελείωτες νυχτερινές ὥρες στό ἐρημητήριό του, στην ὁδό Χεύδεν 2, μέσα στά χιλιάδες βιβλία του, πού χάρισε στην Βιβλιοθήκη τοῦ Βόλου. Οἱ ἐργασίες του ἦταν πρωτογενεῖς καί πρωτότυπες, ἀνοιγαν δρόμους στην ἐπιστημονική σκέψη. Μόνη ἐκτόνωση οἱ πολύωρες πεζοπορίες στό Πήλιο, ὅπου διατηροῦσε ἐξοχική κατοικία, χῶρο ἐπίσης περισυλλογῆς καί ἐργασίας.

Ὁ Νικόλαος Πανταζόπουλος ὑπῆρξε φίλος, συμπαραστάτης καί συνεργάτης τῆς ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ, ὅπου δημοσίευσε πολύ σημαντικές μελέτες γιά τόν Κοινοτισμό. Ἐκτός ἀπό τήν πολύτιμη συνεργασία του, προσέφερε τό σωστό ὑπόδειγμα τῆς ἀκέραιας ἐπιστημονικῆς δράσης.

M.H.M.

ΝΙΚΟΣ ΨΥΡΡΟΥΚΗΣ 1926-2003

Ο Νίκος Ψυρρούκης υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους Έλληνες ιστορικούς του Είκοστού Αιώνα. Έρευνητής των πηγών, γνώστης της διεθνούς βιβλιογραφίας και των ξένων αρχείων, ανεπηρέαστος στην κρίση του από οίση-δήποτε σκοπιμότητες. Η γραφή του ήταν άμεση, εύγλωττη, δυναμική. Τά πορίσματά του ανατρεπτικά και ρηξικέλευθα. Και πάντα τεκμηριωμένα.

Η πρώτη του μελέτη είχε ως θέμα την Μικρασιατική Καταστροφή και κυκλοφόρησε τό 1964. Έκτοτε έχει εξαντληθεί και ανατυπωθεί πολλές φορές, σέ δεκάδες χιλιάδες αντίτυπα. Ο ίδιος ο Ψυρρούκης καταγόταν από την Μικρασία, από τό Αϊβαλί, τό όποιο εγκατέλειψε ό πατέρας του για νά εγκατασταθεί στην Αίγυπτο. Ο πατέρας Ψυρρούκης ήταν τυπογράφος-λιθογράφος στην Έταιρεία τής Διώρυγας του Σουέζ. Ο Νίκος γεννήθηκε στην Ίσμαηλία τό 1926. Η μορφή του πατέρα του, ήρωα των Βαλκανικών και πολλών άλλων πολέμων και συνδικαλιστή, ή λιτή και καρτερική μάνα, οί φελλᾶχοι πού δίδαξαν στον μικρό Νίκο τήν ευγένεια ψυχής, ή Άμπέτειος Σχολή του Καίρου, ή στάση των αποικιοκρατών Ευρωπαίων έναντι των γηγενών, ή μύηση του στον μαρξισμό από τον στρατιώτη Γιάννη Σαλά, ήγέτη τής Άντιφασιστικής Πρωτοπορίας, ή ένταξή του στην όργάνωση αυτή, ή συμμετοχή του στό αντιβρετανικό κίνημα των Αιγυπτίων υπήρξαν τά σημαντικότερα στοιχεία των νεανικών του χρόνων. Λόγω τής αντικαθεστωτικής του δράσης, ό νεαρός Ψυρρούκης εγκατέλειψε τήν Αίγυπτο και μετά από περιπλανήσεις κατέληξε, τό 1949, στην Πράγα. Άρχικά εργάστηκε ως βιομηχανικός εργάτης και στην συνέχεια σπούδασε μέ ύποτροφία Ίστορία, μέ κατεύθυνση τήν έρευνα, στό Πανεπιστήμιο τής Πράγας. Τό θέμα τής διπλωματικής του εργασίας ήταν ή Μικρασιατική Καταστροφή. Τελείωσε τίς σπουδές του τό 1956 και στην συνέχεια επέστρεψε στην Αίγυπτο, όπου εργάστηκε ως έπόπτης

σέ ξυλουργείο, ενώ ταυτόχρονα δημοσιογραφοῦσε στην ελληνική έφημερίδα «Πάροικος». Στην φάση αυτή συνεργάστηκε μέ τό κίνημα τής «Άσιατοαφρικανικής Άλληλεγγύης». Έτσι γνώρισε και συνδέθηκε μέ πολλούς επαναστάτες του Τρίτου Κόσμου, μεταξύ των οποίων τον Τσέ Γκεβάρα. Τό 1961 εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα, όπου έγινε αντικείμενο διώξεων τόσο από τήν Άσφάλεια όσο και από τό ΚΚΕ και τήν ΕΔΑ, πού τον θεωρούσαν αίρετικό. Έτσι, ούτε επαγγελματική αποκατάσταση ήταν έφικτή ούτε στοιχειώδης βιοπορισμός. Υπ' αυτές τίς συνθήκες ό Ψυρρούκης συνέχιζε τήν ιστορική του έρευνα. Τό πραξικόπημα του 1967 έστειλε τον Ψυρρούκη μαζί μέ τήν σύζυγό του στην Γυᾶρο, αφήνοντας τά δύο ανήλικα κορίτσια τους στην εύπλαχνία των λίγων φίλων. Μετά τήν άπελευθέρωσή του, ό Ψυρρούκης προσπαθοῦσε νά επιβιώσει ως μεταφραστής, αξιοποιώντας τήν πολυγλωσσία του. Ταυτόχρονα συμμετείχε σέ αντιδικτατορικές δραστηριότητες, πάντα ξεκινώντας από τήν ανάλυση του παγκόσμιου ιμπεριαλιστικού γίγνεσθαι.

Μέχρι τό τέλος τής ζωής του ό Ψυρρούκης έμεινε ελεύθερος, μέ μόνο όδηγό τήν συνείδησή του, τήν ανεξάρτητη πολιτική του σκέψη και τήν έρευνητική του εργασία. Κι όμως, από τήν μοναξιά του ξεπήδησαν σπουδαία βιβλία, μέ αντικείμενο τήν Μικρασιατική Καταστροφή, τό Κυπριακό, τήν Δικτατορία του Μεταξᾶ κι αυτήν τής 21ης Άπριλίου αλλά και μελέτες για διεθνή θέματα, όπως ή Άποικιοκρατία και ό Νεοαποικισμός. Τό τελευταίο του έργο έχει τίτλο «Καπιταλισμός: από τήν γενική κρίση στην σήψη» (έκδόσεις Αιγαίον-Κουκίδα, Λευκωσία 2001).

Ο Νίκος Ψυρρούκης ήταν φίλος τής ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ. Τόν Μάρτιο του 1998 μάς παραχώρησε μία έκτενη αυτοβιογραφική συνέντευξη, πού δημοσιεύθηκε στό τεύχος 26. Η μνήμη του θα παραμείνει ζωντανή στην σκέψη μας.

M.H.M.

Ἀνάπτυξη κοινοτήτων στήν κυβερνοκοινωνία τοῦ μέλλοντος

Howard Rheingold

Μετάφραση - επιμέλεια: Κωνσταντῖνος Γιαννακόπουλος

Ὁ Howard Rheingold γεννήθηκε στήν Ἀριζόνα καί σπούδασε Γνωστική Ψυχολογία στό Reed College, State University of New York. Ἐργάζεται ὡς συγγραφέας, δημοσιογράφος καί ἐρευνητής τοῦ κυβερνοχώρου καί τῆς ψηφιακῆς κουλτούρας. Ὁ Rheingold εἶναι ἓνας ἀπό τοὺς πρωθιερεῖς τῆς μελέτης τῶν ὑπολογιστῶν καί τῆς ἐπίδρασής τους στήν ἀνθρώπινη ἐπικοινωνία. Θεωρεῖται ὁ θεμελιωτής τοῦ ὅρου «εἰκονική κοινότητα». Μέσα ἀπό τό ἄσβεστο ἐνδιαφέρον του γιά τό μέλλον τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ σέ μιά ἐποχή ὅπου οἱ ὑπολογιστές καί οἱ μηχανές εἰσέρχονται μέ ταχείς ρυθμούς στόν τρόπο ὀργάνωσης τῶν νεωτερικῶν ἀστικῶν δημοκρατιῶν καί στήν καθημερινή μορφή ζωῆς τῶν ἀτόμων, ἀναδύονται καινοφανῆ στοιχεῖα καί χρήσιμα συμπεράσματα ὅσον ἀφορᾷ στήν ἀλληλεπίδραση μεταξύ ἀνθρώπου καί τεχνολογίας. Ὁ ἴδιος ὁ Rheingold, ζώντας γιά ἀρκετό διάστημα στήν εἰκονική κοινότητα WELL καί ἀλληλεπιδρώντας μέ ἀρκετούς ἀνθρώπους γιά ποικίλα θέματα, ἐκθέτει τίς ἐμπειρίες καί τά βιώματά του ὡς ἐνεργά συμμετέχων παρατηρητής. Δείχνει πῶς μέσα ἀπό τήν συστηματική ἐπικοινωνία συγκεκριμένων ἀτόμων ὑφαίνεται ἓνας ἴστος συνοχῆς καί ἓνα αἶσθημα τοῦ συνανήκειν, στοιχεῖα πού μποροῦν νά ἐγγυηθοῦν τήν ἰδρυση μιᾶς ἀνθρώπινης κοινότητας ἀκόμα καί σέ ἓνα ἰδιόμορφο περιβάλλον ὅπως εἶναι αὐτό τοῦ Διαδίκτυου. Στό κλασσικό πλέον ἔργο του *The Virtual Community* (1993) γίνεται λόγος γιά τήν κοινωνική ἐπανάσταση στό Διαδίκτυο, μέ πλῆθος προσωπικῶν παραδειγμάτων καί ἐμπειριῶν. Ἄλλα βασικά ἔργα του γιά τήν ψηφιακή κουλτούρα εἶναι τό *Tools for Thought* (1984) καί τό *The Virtual Reality* (1991).

Τό παρακάτω κείμενο εἶναι μιά ὀμιλία πού ἐκφώνησε ὁ Rheingold στό BBC Online. Σχολιάζει μέ καταληπτό τρόπο τόσο τό θέμα τῆς μελλοντικῆς διακυβέρνησης τῆς ἐκκοσμικευμένης κοινωνίας ὅσο καί τήν ἀνθρωποκεντρική προοπτική τῆς Κοινωνίας τῶν Πολιτῶν. Τό μεγάλο στοίχημα πού πρέπει νά κερδίσει ἡ κυβερνοκοινωνία τοῦ μέλλοντος σχετίζεται ἀσφαλῶς μέ τό κατά πόσον θά ἀξιοποιηθεῖ ἀνθρωποκεντρικά τό ὄπλοστάσιο τῶν Νέων Τεχνολογιῶν καί εἰδικώτερα τοῦ Διαδικτύου, καί μάλιστα σέ τέτοιον βαθμό πού ἡ δημόσια σφαῖρα νά ἀποτελεῖ ἓναν ἀστικά ἐκδημοκρατισμένο καί παν-συμμετοχικό ὑπερχῶρο πολιτικῶν συζητήσεων καί λήψης ἀποφάσεων. Παράλληλα μέ αὐτό τό ζήτημα γίνεται καί μιά ἱστορική ἀναφορά στήν ἐξέλιξη τῶν εἰκονικῶν κοινοτήτων, μέσα ἀπό τό βιοματικό πρῖσμα τοῦ ἴδιου τοῦ Rheingold.

Ἡ ποιότητα τῆς κοινότητας στόν αὐριανό διασυνδεδεμένο κόσμο ἀποτελεῖ μιά σημαντική ἀνησυχία. Ὅσοτόσο αὐτό δέν εἶναι τό πρῶτο ἐρώτημα πού πρέπει νά ἀπαντήσουμε. Τό πρόθεμα «κυβερνο-», ἀπό τήν ἐλληνική λέξη κυβερνήτης, ὑπονοεῖ ὅτι ἡ κυβερνοκοινωνία θά πηδαλιουγηθεῖ κατά κάποιον τρόπο. Ἡ πρώτη ἐρώ-

τηση πού πρέπει λοιπόν νά ἀπαντηθεῖ εἶναι: ποιός θά ἀναλάβει τήν πηδαλιούχηση;

Δεκαετίες πρῖν ἀπό τήν ὑπαρξη ὑπολογιστῶν, ὁ George Orwell καί ὁ Aldous Huxley ἔγραψαν γύρω ἀπό τίς μελλοντικές δυστοπίες, ὅπου ἡ κοινωνία διοικεῖται ἀπό μιά ἐλίτ, ἡ ὁποία χρησιμοποιοῖ ἐξελιγμένα ἐργαλεῖα ἐπικοινωνίας

για να ελέγχει τον πληθυσμό. Ο κακόβουλος δικτάτορας Big Brother και ο πατερναλιστικός δικτάτορας Mustapha χρησιμοποιούσαν τεχνολογίες επιτήρησης και πειθούς για να πηδαλιουχίσουν τις κοινωνίες του 1984 και του θαυμαστού καινούργιου κόσμου. Ο E.M. Forster, γράφοντας και αυτός χρόνια πριν αναδυθεί η ψηφιακή τεχνολογία, δημοσίευσε ένα μυθιστόρημα *The Machine Stops*, στο οποίο περιέγραψε μία μελλοντική κοινωνία καθοδηγούμενη αποκλειστικά από μηχανές.

Ο σημερινός κόσμος είναι ένας συνδυασμός και των τριών εννοήσεων, με μία εκπληκτική δημοκρατική μεταστροφή.

Η όργουελιανή προσέγγιση είναι ο αποικισμός και η εμπορευματοποίηση της ιδιωτικότητας, βοηθούμενη και υποκινούμενη από τις συγκεντρωμένες ψηφιακές πληροφορίες και τα εργαλεία επιτήρησης.

Η προσέγγιση του Huxley σχετίζεται με τις μηχανές λαθροχειρίας που πωλούν εμπειρίες, πιστεύω, προβλήματα και ενδιαφερόμενους σε έναν κόσμο που πληρώνει πρόθυμα για την ψευδαίσθηση της πληροφορίας με τό πρόσχημα της ψυχαγωγίας.

Η προσέγγιση του Forster είναι η παγκοσμιοποιημένη οικονομία, όπου τό ρευστό οικονομικό κεφάλαιο αποκόπηκε από τά ανθρώπινως αναγνωρίσιμα αγαθά και υπηρεσίες.

Η παγκόσμια οικονομία εδράζεται σε μία ταχέως αυτο-εξσυγχρονιζόμενη τεχνολογική υποδομή. Ο πυρετώδης οικονομικός ανταγωνισμός απαιτεί από τούς μεγαλύτερους παίκτες να συγκεντρώσουν ογκώδεις πόρους στην τεχνολογική ανάπτυξη. Γι' αυτόν τον λόγο, τό μόνο που μπορούμε να γνωρίζουμε με κάθε βεβαιότητα, σχετικά πάντα με τον αυριανό κόσμο, είναι τό ότι οι τεχνολογίες θά είναι πιο ισχυρές απ' ό,τι σήμερα. Και οι τεχνολογίες επικοινωνίας — λόγω της ικανότητάς τους να επηρεάζουν τις ανθρώπινες αντιλήψεις και τά ανθρώπινα πιστεύω — τόσο καλά όσο ή δύναμή τους να διοικούν και να ελέγχουν αυτόματες μηχανές — θά συνεχίσουν

να αναπτύσσονται πιο δυναμικά και πειθήνια και αν όχι περισσότερο ειλικρινά, τότε περισσότερο αυθεντικά και ανθρώπινα.

Η δημοκρατική μεταστροφή έγκειται στο ότι, σήμερα, πολλοί άνθρωποι έχουν να πουν περισσότερο για τό πώς διοικείται ο κόσμος από κάθε άλλη στιγμή στην ιστορία. Δομικά τό Διαδίκτυο αντέστρεψε την αρχιτεκτονική του τύπου «λίγοι προς πολλούς» της ραδιοφωνικής εποχής, στην οποία ένας μικρός αριθμός ανθρώπων ήταν σε θέση να επηρεάσει και να διαμορφώσει τις αντιλήψεις και τά πιστεύω ολόκληρων εθνών. Στο περιβάλλον του Δικτύου ισχύει τό «πολλοί προς πολλούς», κάθε επιφάνεια εργασίας είναι τυπογραφικό πιεστήριο, ραδιοφωνικός σταθμός και

μέρος για συνάθροιση. Τά μαζικά μέσα θά συνεχίσουν να υπάρχουν, τό ίδιο και ή δημοσιογραφία, αλλά αυτοί οι θεσμοί δέν θά μονοπωλούν για πολύ ακόμη την προσοχή και την πρόσβαση στην προσοχή τών άλλων.

Δέν έχει ξεκαθαριστεί ακόμη τό πώς αυτή ή δημοκρατικοποίηση της εκδοτικής δύναμης θά μεταφραστεί σε πολιτική αλλαγή. Οι μεγάλες

αβεβαιότητες, σήμερα, σχετίζονται τόσο με τό αν οι πολίτες θά μάθουν να χρησιμοποιούν τά νέα εργαλεία για να ενδυναμώσουν την δημόσια σφαίρα, όσο και με τό αν οι ίδιοι οι πολίτες θά αποτελέσουν εμπόδιο για την συγκέντρωση χρήματος, τεχνολογίας και δύναμης, που αναδύονται κατά στην εποχή του Διαδικτύου.

Ως προς τον κινητήριο μοχλό, ένα σημαντικό σημείο, από τό οποίο αυτές οι μεγάλες αβεβαιότητες μπορούν να επηρεασθούν, είναι ο ρόλος της δημοσιογραφίας στα πολιτικά ζητήματα. Αν τό BBC δέν αναλάβει την ηγεσία υπ' αυτήν την έννοια, δέν είναι εύκολο να σκεφτεί κάποιος ποιός άλλος θά κάνει κάτι τέτοιο. Και πιστεύω ότι έγινε ήδη μία καλή αρχή με τό BBC Online. Θέλω να θέσω μερικές μακροσκελείς ερωτήσεις: πώς είναι δυνατόν να συλλεχθούν με τρόπο επαγγελματικό καινούργιες ειδήσεις και να συνδυασθεί ο πολιτικός διάλογος τών πολιτών με τέτοιο τρό-

Ο Howard Rheingold.

πο ώστε να εξυψωθεί η δημοκρατία; Ή αν τό BBC ή κάποιος άλλος οργανισμός μπορεί να μπει επικεφαλής απαντώντας σε αυτό τό ερώτημα, τότε θά παρείχε στον κόσμο μιά σπουδαία υπηρεσία.

Ήρχικά, επιθυμώ να εκφράσω δύο λόγια για τό πώς κατέληξα να γνωρίζω και να ενδιαφερόμαι για τον κόσμο πού χτίζουμε όταν χρησιμοποιούμε τό Διαδίκτυο ως μέσο επικοινωνίας. Κατόπιν θέλω να μιλήσω για δύο θεμελιώδη ζητήματα, στά όποια πρέπει να αφοσιωθούμε, προκειμένου να οικοδομήσουμε στό μέλλον ανθρώπινες και σταθμισμένες κοινότητες.

Τό πρώτο ζήτημα είναι αυτό της δημόσιας σφαίρας — πώς θά επηρεάσουν τά νέα μέσα τον ελεύθερο και ανοιχτό διάλογο πού διαμορφώνει τον θεμέλιο λίθο της δημοκρατίας;

Τό δεύτερο ζήτημα είναι ό ρόλος των μέσων ενημέρωσης — τί θέση θά καταλάβει ή παραδοσιακή δημοσιογραφία σ' έναν κόσμο όπου ή δύναμη του να δημοσιεύεις και να επικοινωνείς είναι ριζικά διάχυτη και αποδιαμεσολαβημένη;

Είμαι ακόμα αισιόδοξος ότι οι ενημερωμένοι και ευαισθητοποιημένοι άνθρωποι μπορούν να επηρεάσουν την μορφή της αυριανής κυβερνοκοινωνίας με έναν θετικό τρόπο, παρ' όλο πού βαθμιαία καθίσταται σαφές ότι τά δημοκρατικά αποτελέσματα δεν θά αναδυθούν αυτόματα. Μιά ανθρώπινη και σταθμισμένη κυβερνοκοινωνία θά πραγματωθεί εάν κάτι τέτοιο κατανοηθεί διαλογικά, συζητηθεί και σχεδιαστεί τώρα από ένα μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού και όχι μόνον από τις οικονομικές και πολιτικές ελίτ ή τις ελίτ των μέσων μαζικής ενημέρωσης.

Η ευφυής και δημοκρατική ήγεςία είναι επιτακτικά αναγκαία αυτήν την χρονική στιγμή, ενόσω ή κατάσταση παραμένει ρευστή. Σε δέκα χρόνια από τώρα οι αβεβαιότητες θά έχουν αναχθεί σε ένα είδος εξουσίας ή κάτι παρόμοιο.

Πώς κατέληξα στον κυβερνοχώρο και τί βρήκα εκεί

Ός ανεξάρτητος δημοσιογράφος δαπάνησα πάνω από μιά δεκαετία στην απομόνωση, δουλεύοντας κοπιαστικά με μιά γραφομηχανή, πριν ακόμα τό διαφημιστικό φυλλάδιο με τον χειμαρρο των λέξεων με παρασύρει στον κόσμο των προσωπικών υπολογιστών. Όταν τό 1983 αγόρασα ένα 1200 baud modem για 500 δολάρια, ανακάλυψα έναν κόσμο online συζήτησης κυρίως μέσω της πλούσιας οικολογίας των χιλιάδων bul-

letin board systems (σ.τ.μ. «πίνακες ανακοινώσεων») των προσωπικών υπολογιστών, πού εκτυλίγονται μέσα από άπλες τηλεφωνικές γραμμές στά ύπνοδωμάτια των ανθρώπων. Τήν ίδια περίοδο έρευνούσα την προέλευση των προσωπικών υπολογιστών και της ενδοϋπολογιστικά διαμεσολαβημένης επικοινωνίας.

Τό 1985 εισχώρησα στό WELL και ήρχικά ξεκίνησα να σκέφτομαι τις κοινωνικές πτυχές του online διαλόγου, όταν τό οικογενειακό συμβούλιο του WELL σχημάτισε μιά ομάδα υποστήριξης για τον φίλο μας τον Phil, στον γιό του όποιου είχε διαγνωστεί λευχαιμία. Με τό πέρασμα του χρόνου, οι φίλοι του Phil συνεισέφεραν μιά ροή συναισθηματικής υποστήριξης και πάνω από 30.000 δολάρια. Κάποιος πού διακηρύττει ότι τά πιο σημαντικά στοιχεία της κοινότητας είναι αδύναμα online, πρέπει να μιλήσει στον Phil και στην οικογένειά του ή στους δεκάδες χιλιάδες ανθρώπους σαν και αυτούς, για τους όποιους τό Δίκτυο αποτέλεσε μιά γραμμή ζωής.

Στά δεκαπέντε χρόνια πού μετέχω στό WELL, συνέβαλα σε ντουζίνες από τέτοιες δραστηριότητες αναπέρωσης και υποστήριξης. Έκατσα στό πλευρό μιά έτοιμοθάνατη μοναχικής γυναίκας, πού θά είχε πεθάνει ολομόναχη εάν δεν την βοηθούσαν κάποιοι άνθρωποι πού είχε γνωρίσει προηγουμένως μόνο ως «λέξεις» σε μιά δθόνη. Έχω χορέψει σε τέσσερις γάμους ανθρώπων πού συνάντησα online. Πήγα σε τέσσερις κηδείες ανθρώπων, έχοντας γνωρίσει τους δύο απ' αυτούς. Τό 1998 πραγματεύτηκα τό μαζικό-μεσιακό ύφος των bulletin board systems ως μόδα για αντικοινωνικούς εφήβους με άσχημο παρουσιαστικό και έγραψα ένα άρθρο για την επιθεώρηση Whole Earth με θέμα τις εικονικές κοινότητες. Ήξερα από προσωπική έμπειρία ότι οι άνθρωποι μπορούν, μέσα από την δθόνη του υπολογιστή, να προσεγγίσουν και να αγγίξουν ό ένας την ζωή του άλλου.

Δέν είχα ταξιδέψει σημαντικά μέχρι να αρχίσω την έρευνα για τό βιβλίο μου, ώστόσο οι εικονικές κοινότητες και οι άνθρωποι πού γνώρισα μέσα σε αυτές με ταξίδεψαν σε όλον τον κόσμο δεκάδες φορές, ίσως και περισσότερο. Στην Στοκχόλμη γευμάτισα με εξήντα νέους web designers, οι όποιοι αντάλασσαν εκατοντάδες μηνύματα μεταξύ τους καθημερινά, μέσω μιάς λίστας ηλεκτρονικής αλληλογραφίας, ώστόσο δεν είχαν βρεθεί ποτέ αυτοπροσώπως και όλοι μαζί μέχρι εκείνο τό γεύμα. Πέρασα μιά νύχτα με έναν βουδιστή μοναχό στό Shigaraki της Ήαπωνίας,

ό οποίος διηύθυνε μία υπολογιστική κοινότητα για τους ανθρώπους της περιοχής Lake Biwa. Άνθρωποι πού γνώριζα μόνον online με κάλεσαν στο σπίτι τους όταν επισκέφτηκα τό Σίδνεϊ και τήν Άδελαΐδα, τό Τόκιο και τό Άμστερνταμ, τό Παρίσι και τό Βανκούβερ. Έπισκέφτηκα χρηστές ηλεκτρονικής αλληλογραφίας και επικοινωνίας στην Αυστραλία, τήν Άγγλία, τήν Φινλανδία, τήν Γαλλία, τήν Γερμανία, τήν Όλλανδία, τήν Ίαπωνία, τήν Σουηδία, τήν Έλβετία. Παρέλαβα τόσα πολλά e-mails, από ανθρώπους πού επιθυμούσαν νά συζητήσουν για τήν εικονική κοινότητα, πού ξεκίνησα μία ξεχωριστή εικονική κοινότητα γι' αυτές τίς συζητήσεις.

Πρίν από λίγα χρόνια, πέρασα από τό πλαίσιο του συμμετέχοντος παρατηρητού σ' έναν πιάτο ενεργητικό ρόλο: έγινα ένας παθολογικός υποκινητής εικονικών κοινοτήτων. Δημιούργησα μία ηλεκτρονική ομάδα συζήτησης, τήν sci.virtual-worlds, ή οποία χρησιμοποιείται ακόμα από έρευνητές εικονικών κοινοτήτων. Μετά προέκυψε ή River, μία εικονική κοινότητα, πού είναι καλιφορνέζικο συνεταιριστικό σωματείο, στην οποία τά μέλη έχουν τό δικαίωμα νά αγοράζουν ένα μερίδιο ιδιοκτησίας και νά έχουν μία ψήφο στην διοίκηση της επιχείρησης. Τό 1994 ήμουν ό αποκλειστικός εκδότης του Hot Wired, του πρώτου έμπορικού ιστοπεριοδικού. Χρησιμοποιήσαμε ένα πρωτόγονο σύστημα συνδιάσκεψης, ένα από τά πρώτα, βασισμένο στον Ίστό. Τό 1996 έπινόησα τό Electric Minds, ένα ιστοπεριοδικό μέ ενσωματωμένη τηλεδιάσκεψη και σύστημα ηλεκτρονικής συζήτησης.

Τό 1997 πούλησα τό Electric Minds και δημιούργησα τήν Brainstorms, μία ιδιωτική εικονική κοινότητα. Έπίσης δημιούργησα μία για τους οικοτρόφους του κολλεγίου μου, μία για τήν οργάνωση πού καταπολεμά τήν έθελοτυφλία στην Άσία και τώρα δημιουργώ ένα εθνικό δίκτυο από περιφερειακές εικονικές κοινότητες, πού είναι συνδεδεμένες μέ τίς γεωγραφικές κοινότητες των χρηστών μέ καλωδιακή σύνδεση.

Θά ήταν λάθος νά συμπεράνουμε ότι είμαι επιπόλαιος υπέρμαχος των εικονικών κοινοτήτων. Όπως όλες οι τεχνολογίες, έτσι και αυτό τό μέσο έχει τήν δική του σκοτεινή πλευρά, και υπάρχουν αρκετοί λόγοι νά τό αξιοποιήσουμε μέ λάθος τρόπο. Αυτή τήν στιγμή, ή πιά διαδεδομένη μορφή κακής αξιοποίησής του είναι ή κερδοθηρική ψευδαίσθηση ότι μπορούν νά φτιαχτούν περιουσίες στά οικοδομήματα των εικονικών κοινοτήτων.

Τελευταία ό άσαφής όρος της «κοινότητας» έγινε της μόδας στους αυτοδημιούργητους και στους χρηματοδότες του Διαδικτύου. Είμαι άπαισιόδοξος, βασιζόμενος στις δικές μου έμπειρίες της γαλούχησης των εικονικών κοινοτήτων, σχετικά μέ τό ότι πολύ λίγοι θά κάνουν όντως χρήματα μέ τίς επιχειρήσεις στις εικονικές κοινότητες. Είναι εξαιρετικά δύσκολο νά συγκεντρώσεις εκατομμύρια ανθρώπων και νά τους κρατήσεις συγκεντρωμένους και εξαιρετικά εύκολο, για τους ανθρώπους, νά εξαπλώσουν τίς δικές τους online κοινότητες.

Ο John Hagel και ό Arthur Armstrong, δύο σύμβουλοι της McKinsey, δημοσίευσαν τό 1997 ένα βιβλίο μέ τίτλο «Net.Gain», τό όποιο προσαθεί νά δείξει ότι εκατοντάδες εκατομμύρια δολάρια μπορούν νά κερδηθούν σέ συλλογικές εικονικές κοινότητες. Παρ' όλο πού δέν άμφισβητώ ότι μία ντουζίνα από τους μεγαλύτερους παίχτες μπορεί νά κάνει κέρδη μέ τήν διαφήμιση και τό ηλεκτρονικό έμπόριο, από τίς δραστηριότητες των ανθρώπων πού χρησιμοποιούν τίς εικονικές κοινότητες, δέν πιστεύω ότι ή online κοινότητα θά πετύχει ως βιομηχανία προσόδου για όρισμένους κερδοσκόπους.

Η μεγαλύτερη άξία της εικονικής κοινότητας παραμένει ή δυνατότητά της για αυτο-οργάνωση. Κάθε ομάδα ατόμων πού φροντίζει άσθενείς μέ Alzheimer, άσθενείς μέ καρκίνο στόν πνεύμονα, γονείς μέ διανοητικά άνάπηρα παιδιά, μελετητές, εκτροφείς αλόγων — κάθε οίκεια ομάδα πού έχει μία άνάγκη ή μία επιθυμία για επικοινωνία — μπορεί νά ξεκινήσει έναν χώρο ηλεκτρονικής συζήτησης. Τό νά χρησιμοποιείς τά κοινωνικά εργαλεία του Διαδικτύου είναι φιλολογία, όχι έμπόριο. Τά σπουδαιότερα προϊόντα της τυπογραφίας είχαν νά κάνουν λιγώτερο μέ τό χαρτί και τό μελάνι άπ' ό,τι μέ τήν δύναμη ενός έγγράμματος πληθυσμού. Η μεγαλύτερη σύγκρουση των εικονικών κοινοτήτων δέν θά προέλθει από τά διαφημιστικά έσοδα των online chatrooms, αλλά από τίς νέες μορφές κουλτούρας, πού θά αναδυθούν από τίς εικονικές κοινότητες.

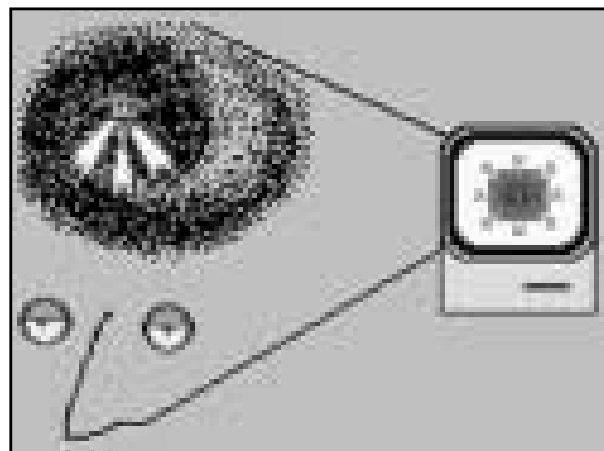
Για τίς κερδοσκοπικές οργανώσεις πού είναι ειλικρινά διατεθειμένες νά διευρύνουν τίς επικοινωνίες τους μέ τίς έρευνες, τους πελάτες, τους συνδρομητές, τους προμηθευτές, τους μικροπωλητές, τους χρήστες ή άλλους πού συγκροτούν τήν κοινότητα της εταιρείας, οι καλά σχεδιασμένοι πίνακες μηνυμάτων και οι χώροι συζήτησης μπορεί νά αποδειχθούν πολύτιμοι. Όστόσο θά πετύχουν μόνον εάν αυτά εκτιμηθούν ως ένα κό-

στος του να κάνεις business, ως μία πτυχή του marketing, της παροχής χρήματος και των πελατοκεντρικών σχέσεων και όχι ως μία πηγή εσόδων. "Αν «στύψεις» την κοινότητά σου για να βγάλεις κέρδος, την ίδια στιγμή που προσπαθείς να την πιάσεις από το χέρι για να κάνει τα πρώτα της βήματα, θά καταστρέψεις απλά την ίδια σου την επιχείρηση. Αντίθετα με τις άλλες όψεις του Διαδικτύου, χρειάζονται μήνες, ακόμα και χρόνια, για να αναπτύξεις αξιόλογες και σταθμισμένες εικονικές κοινότητες.

Μέ τα χρόνια έμαθα ότι οι εικονικές κοινότητες δεν είναι ο κανόνας, αλλά η εξαίρεση. "Ότι δεν αναφέρονται αυτόματα, αλλά χρειάζονται καλλιέργεια. "Οποιοι ομάδες σκέφτονται να προσθέσουν στις ιστοσελίδες τους χώρους συζητήσεων ή πίνακες ανακοινώσεων, προσδοκώντας ότι η κοινότητα θά εξελιχθεί χωρίς ιδιαίτερη μέριμνα, σχεδιασμό ή δέσμευση των τρεχόντων πόρων, είναι καταδικασμένες σε άποτυχία.

Προκειμένου να πετύχει μία εικονική κοινότητα, πρέπει να έχει μία οργανική ομοιότητα - ή απάντηση στο ερώτημα «τί θά χαρακτήριζε αυτούς τους ανθρώπους από κοινού;». Πρέπει να παρουσιάζει ένα προφίλ του χρήστη που να μην φέρνει σε άμηχανία τους νεόκοπους, αλλά να παρέχει κιόλας μία διαβάθμιση των λειτουργιών στον έμπειρο χρήστη. Κατασκευάζοντας έναν κοινωνικό χώρο online δεν υπάρχει η εγγύηση ότι οι άνθρωποι θά τον κατοικήσουν κιόλας. Πρέπει να έχει μία κοινωνική υποδομή, συμπεριλαμβανομένων των απλοϊκά γραμμένων κανόνων για το κοινωνικό συμβόλαιο με το οποίο εποπτεύεται ή online συμπεριφορά, καθώς και κυρώσεις για τις παραβάσεις. Αυτό απαιτεί ειδικευμένη ανθρώπινη δεξιότητα. Έν κατακλειδι πρέπει να υπάρχει κάποιο σχέδιο, για να διατηρηθεί μία συνεχής ροή νεοεισερχομένων στην κοινότητα.

Η κοινωνική όψη του Δικτύου έχει και την σκοτεινή της πλευρά, και δεν είναι δύσκολο να αναζητηθεί. Έχω παρατηρήσει ότι η σχετική ανωνυμία του μέσου, όπου κανένας δεν μπορεί να δει το πρόσωπό σου ή να ακούσει την φωνή σου, έχει μία προωθητική λειτουργία που συναντάει και τους δύο δρόμους. "Άνθρωποι που κανονικά δεν θά ακούγονταν σ' έναν προφορικό διάλογο μπορούν να συνεισφέρουν σημαντικά και άνθρωποι που κανονικά δεν προσβάλλουν το πρόσωπο κάποιου μπορεί να γίνουν online φοβερά ύβριστικοί. "Όσο το Δίκτυο εξελισσόταν, οι αρχικοί διαδικτυακοί κανόνες της συμπεριφοράς και της συναγωνιστικής, συνεργασιακής διατήρησης της

Brainstorms

κοινοκτημοσύνης της πληροφορίας, που εμπλουτίζουν τον καθένα, δέχθηκαν επίθεση από κύματα άσχετων νεοφερμένων και ακοινωνητών, τσαρλατάνων και άθυρόστομων. Τό να διατηρήσεις την ευγένειά σου εν μέσω πολλών προβλημάτων που πρέπει να επιλύσουμε από κοινού δεν είναι εύκολο.

Τό Δίκτυο είναι παγκοσμίως ή μεγαλύτερη πηγή πληροφόρησης, παραπληροφόρησης και λαθροχειρίας, κοινότητας και δολοφονίας των χαρακτήρων. Και δεν έχεις τίποτε άλλο παρά μόνο την ξευπνάδα σου, για να ξεχωρίζεις το αληθινό από το κίβδηλο.

Δεν υπάρχει καμία συνταγή επιτυχίας για τις εικονικές κοινότητες, υπάρχουν όμως αρκετές φανερές παγίδες, κάθε μία από τις οποίες μπορεί να προκαλέσει την άποτυχία της προσπάθειας. Προκειμένου να επιτύχει μία εικονική κοινότητα, τό λογισμικό της πρέπει να έχει ένα εύχρηστο και ανθρώπινο προφίλ, κάτι τό οποίο δεν ήταν διαθέσιμο μέχρι πρόσφατα. Δυστυχώς πολλοί οργανωτές εικονικών κοινοτήτων δεν γνωρίζουν καλά ή πείθονται από τους προμηθευτές τους και χρησιμοποιούν παλαιότερα παραδείγματα για online επικοινωνία. Αυτό απομακρύνει αυτούς που, ναί μέν έχουν κάτι να συζητήσουν, αλλά δεν είναι υποχρεωμένοι να χάνουν την ώρα τους χαζοπαίζοντας μέ την τεχνολογία. Ένα άλλο απαιτούμενο για την επιτυχία είναι μία σαφώς καθορισμένη τακτική εκτίμησης της online συμπεριφοράς, την οποία πρέπει να αποδεχθούν όλοι οι μετέχοντες. Τό να ασκείς μία τέτοια πολιτική δεν σου έγγυάται επιτυχία, αλλά τό να μην ασκείς μία τέτοια πολιτική πιθανώς να σου έγγυάται άποτυχία. Παραχώρησε στους ανθρώπους λογικούς κανόνες και οι περισσότεροι απ' αυτούς

θά είναι ευχαριστημένοι. Μερικές κοινότητες θά έχουν πολύ χαλαρούς κανόνες, άλλες περισσότερο τυπικούς και έλεγχομένους. Τό πιό σημαντικό σημείο αὐτῆς τῆς δοκιμασίας εἶναι ὅτι κάθε μέλος συμφωνεῖ μέ τήν σαφῶς συντεταγμένη ανακοίνωση γιά τούς κανόνες συμπεριφορᾶς, πρίν ἀκόμα εἰσχωρήσει. Οἱ ἄνθρωποι πολλές φορές ἐπιθυμοῦν νά σχηματίσουν τούς δικούς τους κανόνες. Ἐάν μιά ὑποομάδα ἐπιθυμεῖ μιά κοινότητα μέ διαφορετικούς κανονισμούς, τότε θά πρέπει νά ὀρίσουν καί νά συμφωνήσουν πάνω σέ αὐτούς τούς ρόλους καί νά ἐκδιπλώσουν τήν δική τους listserv., τήν δική τους ιστοδιάσκεψη ἢ τό δικό τους κανάλι γιά IRC. Μιά προειδοποίηση: ἡ τακτική τοῦ χτυπήματος πάνω στό ὕστερο πρόβλημα, καθώς ἐπίσης καί ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο διαλέγονται οἱ ἄνθρωποι πού φτιάχνουν τούς κανόνες, μπορεῖ νά «καταβροχθίσουν» ἄλλες μορφές διαλόγου. Οἱ πρόσωπο μέ πρόσωπο συναντήσεις εἶναι ἀκόμη πολύ ἀνώτερες ἀπό τήν online συζήτηση, ὅσον ἀφορᾶ στήν ἐπίλυση συγκρούσεων καί σύναψη συμφωνιῶν, ὅπου ἡ συνοχή δέν εἶναι δεδομένη.

Τό πιό σημαντικό: ἄνθρωποι πού εἶχαν ἐμπειρία στό νά κλείνουν συμφωνίες μέ online συζήτηση χρειάζεται νά συμμετέχουν, νά διευθύνουν καί νά ἐξυπηρετοῦν. Τό νά διεξάγεις μιά εὐχάριστη καί χρήσιμη online συζήτηση εἶναι μιά δεξιότητα πού μαθαίνεται καλύτερα μέσα ἀπό προσωπικές ἐμπειρίες. Ἐπειδή ἡ online συμπεριφορά τείνει νά ἐκφυλιστεῖ ἀπό τήν ἀπουσία ἐπικοινωνιακῶν συνθημάτων, ὅπως ὁ τόνος τῆς φωνῆς, ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου, ἡ γλώσσα τοῦ σώματος, εἶναι ἀπαραίτητο γιά τούς χρήστες ἠλεκτρονικῆς ἀλληλογραφίας ἢ ἐπικοινωνίας νά διαπλάσουν τήν συμπεριφορά πού ἀπαιτεῖ τό μέσο, μέ σκοπό νά διατηρηθεῖ ἡ κοσμιότητα. Χωρίς τήν βοήθεια ἑνός στελέχους, ἀπό τούς ἐμπειρους χρήστες, γιά τήν ἐπισήμανση τῶν παγίδων καί τῶν προτιμητέων μονοπατιῶν, οἱ online πληθυσμοί εἶναι καταδικασμένοι νά πέσουν στούς ἴδιους φαύλους κύκλους, στήν συμπλοκή, στούς ἀδιάφορους συζητητές καί ἐνδεχομένως στήν διάλυση.

Οἱ κοινωνικοί καί πληροφοριακοί θησαυροί τοῦ κυβερνοχώρου εἶναι αὐτό πού μέ ἐντυπωσίασε στόν κόσμο τῶν εἰκονικῶν κοινοτήτων. Ὅστόσο ὅταν ἄρχισα νά μελετῶ τήν σπουδαιότητα αὐτῶν τῶν νέων μέσων στήν κουλτούρα μας, συνειδητοποίησα ὅτι τά πιό σημαντικά ἐρωτήματα σχετίζονταν μέ τίς πολιτικές συνέπειες τῶν παγκόσμιων μέσων τοῦ τύπου «πολλοί πρός

πολλούς». Ποιός θά κέρδιζε πλοῦτο καί ἐξουσία; Ποιός θά ἔχανε;

Τό Διαδίκτυο καί ἡ δημόσια σφαῖρα

Δημόσια σφαῖρα εἶναι τό μέρος ὅπου οἱ ἄνθρωποι μέσα ἀπό τίς ἀλληλεπιδράσεις τους γίνονται πολῖτες. Ἡ τυπογραφία δέν ἀποτελέσει γενεσιουργό αἴτιο τῆς δημοκρατίας, κατέστησε ὅμως δυνατόν ἕναν ἐγγράμματο πληθυσμό. Οἱ ἐγγράμματοι πληθυσμοί, πού ἦταν ἐλεύθεροι νά ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους, κατέληξαν στήν ιδέα ὅτι θά μπορούσαν νά κυβερνήσουν τούς ἑαυτούς τους. Τό ραδιόφωνο καί ἡ τηλεόραση, τό καθένα ξεχωριστά, εἶχαν ἐπιδράσεις στήν δημόσια σφαῖρα. Τό Διαδίκτυο θά ἔχει καί αὐτό μιά ἐπίδραση. Ὅστόσο, δέν γνωρίζουμε ποιὰ θά εἶναι αὐτή ἀκριβῶς, τουλάχιστον γιά τά προσεχῆ ἔτη. Τό Διαδίκτυο θά ἐνδυναμώσει τήν ἀστική ζωή, τήν κοινότητα καί τήν δημοκρατία ἢ θά τά καταστήσει ἀνίσχυρα; Ἡ ἀποτυχία τοῦ νά κάνεις κατανοητή τήν σπουδαιότητα αὐτῆς τῆς ἐρώτησης στό κοινό, ἦταν ἕνα ντροπιαστικό ἐπεισόδιο στήν ἱστορία τῆς δημοσιογραφίας. Μπορῶ νά σᾶς πῶ ὅτι ἀσχολήθηκα μέ αὐτό τό κεφάλαιο γιά χρόνια, ἀλλά ὅλα αὐτά καταλήγουν στόν ἀέρα ἢ στόν τύπο: ὑπάρχει κάτι σχετικό μέ πορνό ἢ χάκερς ἢ ὁδηγίες γιά βόμβες στό Διαδίκτυο; πῶς θά παρουμε ἀπό αὐτό τό πραγματικά σημαντικό φαινόμενο στόν δημόσιο λόγο;

«Ἡ δημόσια σφαῖρα» εἶναι αὐτό πού ὁ Γερμανός πολιτικός φιλόσοφος Jürgen Habermas ὀνόμασε τό κομμάτι ἐκεῖνο τῆς δημόσιας ζωῆς ὅπου ἀπλοῖ ἄνθρωποι ἀνταλλάσσουν πληροφορίες καί ἀπόψεις, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τόσο τίς ἐπικαιρές ἐξελίξεις ὅσο καί τήν διεθνή πολιτική.

Ὁ Habermas ἐπικεντρώθηκε στά μέσα: φυλλάδια, συζητήσεις σέ καφενεῖα καί τειοποτεῖα, ἐπιτροπές ἀλληλογραφίας, πού ἐπώασαν δημοκρατικές ἐπαναστάσεις τόν 18ο αἰῶνα. Ὁ Habermas γράφει: «Μέ τόν ὄρο «δημόσια σφαῖρα» ἐννοοῦμε πρῶτα ἀπ' ὅλα ἕνα κτῆμα τῆς κοινωνικῆς μας ζωῆς στό ὁποῖο μπορεῖ νά διαμορφωθεῖ κάτι ὅπως εἶναι ἡ κοινή γνώμη». Ἡ πρόσβαση στήν δημόσια σφαῖρα εἶναι τυπικά ἐλεύθερη σέ ὅλους τούς πολῖτες. Ἐνα μέρος τῆς δημόσιας σφαίρας συγκροτεῖται μέ κάθε συζήτηση στήν ὁποία συναθροίζονται ἰδιῶτες, προκειμένου νά σχηματίσουν ἕνα κοινό. Κατόπιν δραστηριοποιοῦνται, διεξάγοντας τίς ἰδιωτικές τους συναντήσεις ὄχι ὡς ἄνθρωποι τῶν business ἢ τοῦ ἐπαγγελματισμοῦ οὔτε καί ὡς συνάδελφοι πού

δηλώνουν υποταγή στους νόμιμους κανόνες μιᾶς κρατικής γραφειοκρατίας. Οἱ πολίτες δρῶν ὡς κοινὸ ὅταν συμφωνοῦν σέ θέματα γενικοῦ ἐνδιαφέροντος, χωρὶς νά ὑπόκεινται σέ ἐξαναγκασμό. Καί ὅλα αὐτά μέ τήν ἐγγύηση ὅτι μποροῦν νά συναθροίζονται καί νά συνέρχονται ἐλεύθερα, νά ἐκφράζουν καί νά κοινοποιοῦν τίς ἀπόψεις τους ἐλεύθερα.

Ἐπειδὴ ἡ δημόσια σφαῖρα ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἀδέσμευτη ἐπικοινωνία καί ἀπό τήν συζήτηση ἰδεῶν, σαφῶς καί μπορεῖ αὐτή ἡ ἀγορά πολιτικῶν ἰδεῶν νά ἐπηρεαστεῖ ἔντονα ἀπό ἀλλαγές στήν τεχνολογία ἐπικοινωνίας. Ἄναφερόμενοι πάλι στόν Habermas: «Ὅταν τό κοινὸ εἶναι ὀγκῶδες, ἡ φύση τῆς ἐπικοινωνίας ἀπαιτεῖ ἀξιόπιστα μέσα μετάδοσης καί ἐπιρροῆς. Σήμερα, οἱ ἐφημερίδες καί τὰ περιοδικά, τό ραδιόφωνο καί ἡ τηλεόραση εἶναι τὰ μέσα τῆς δημόσιας σφαίρας. (...) Ὁ ὅρος «κοινή γνώμη» ἀναφέρεται στίς λειτουργίες κριτικῆς καί ἐλέγχου τῆς ὀργανωμένης κρατικῆς ἐξουσίας, στίς ὁποῖες τό κοινὸ ἀσκει ἐπιρροή ἄτυπα ἀλλά καί τυπικά κατὰ τήν διάρκεια τῶν ἐκλογῶν. Οἱ ρυθμίσεις, πού εἶναι συγκεντρωμένες στήν δημοσιότητα, μέ τήν αὐθεντική της σημασία τῶν κρατικά σχετιζόμενων δραστηριοτήτων, ὅπως γιά παράδειγμα ἡ δημόσια προσβασιμότητα πού ἀπαιτοῦσε νόμιμες ἐνέργειες, εἶναι ἐπίσης συνδεδεμένες μ' αὐτήν τήν λειτουργία τῆς κοινῆς γνώμης. Ἡ δημόσια σφαῖρα, ὡς μιᾶ σφαῖρα πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στό κράτος καί τήν κοινωνία, μιᾶ σφαῖρα στήν ὁποία τό κοινὸ εἶναι ὁ τροχός τῆς δημοσιότητας — ἡ δημοσιότητα πού κάποτε κατέστησε δυνατό τόν δημοκρατικὸ ἐλεγχό τῆς κρατικῆς δραστηριότητος».

Ἡ ἐξεζητημένη καί μαζική βιομηχανία τῆς κοινῆς γνώμης, καθὼς καί ἡ κυριαρχία τῶν λαϊκῶν μέσων ἀπό τὰ ἠλεκτρονικά θεάματα, διατάραξε τήν δημόσια σφαῖρα, ἀκριβῶς ὅπως ἡ βιομηχανική μόλυνση τήν βίοςφαιρα. Πιστεύω ὅτι τὰ θεμέλια τῆς δημοκρατίας διαβρώθηκαν γιά τούς λόγους πού παραθέτει ὁ Neil Postman στό *Διασκεδάζοντας μέχρι θανάτου*. Ἡ τεράστια δύναμη τῆς τηλεόρασης ὡς πομπός εἰκόνων μεστῶν συναισθημάτων, συνδυασμένη μέ τήν πρόσκτηση ὅλο καί περισσότερων μέσων ἐνημέρωσης ἀπό ὀλοένα καί λιγώτερους ὀργανισμούς ψυχολογίας, ἔχει μειώσει ἀρκετά τόν διάλογο, συμπεριλαμβανομένων τῶν συζητήσεων γιά ζωτικά θέματα σέ κομμάτια ἡχῶν καί εἰκόνων.

Οἱ τεχνικές διαμόρφωσης τῆς κοινῆς γνώμης ξεκίνησαν τήν ἐποχή τοῦ τύπου, ἀλλά ἐξελίχθη-

καν οὐσιαστικά μέχρι τόν σημερινὸ βαθμὸ ἰσχύος τους κατὰ τήν περίοδο τοῦ ραδιοφώνου. Τώρα πού τό Διαδίκτυο μετέτρεψε κάθε ἐπιφάνεια ἐργασίας τοῦ ὑπολογιστῆ σέ ἓνα ἐν δυνάμει τυπογραφικὸ πιεστήριο, ραδιοφωνικὸ σταθμὸ πολυμέσων καί μέρος γιά συνάθροιση, τί πρόκειται ν' ἀλλάξει; Οἱ ἐπικοινωνίες τῶν πολιτῶν μέσω τοῦ Διαδικτύου θά ἐμπορευματοποιηθοῦν, θά ἐνσωματωθοῦν ἢ θά ἀναδιαμορφωθοῦν; Τά fora τῶν πολιτῶν ἔχουν ἤδη ἐξουδετερωθεῖ ἢ δέν ὑπῆρξαν ποτέ ἀπειλή γιά τόν συγκεντρωμένο ἔλεγχό τῆς κοινῆς γνώμης; Τὰ μέσα τοῦ τύπου «πολλοὶ πρὸς πολλούς» εἶναι πιὸ εὐκόλα χειραγωγήσιμα ἀπό τὰ μαζικά μέσα ἢ ἀπλᾶ ἡ χειραγώγηση γίνεται μέ διαφορετικὸ τρόπο; Ποιά πορεία θά ἀκολουθήσει τό Διαδίκτυο; Ὅταν ἡ παρούσα ἀναταραχὴ περάσει, ποιὸς θά ἔχει περισσότερη ἐξουσία λόγου τοῦ Διαδικτύου; Ὑπάρχει ἓνας συγκεκριμένος τρόπος νά διατηρηθεῖ ἓνας παγκόσμια προσιτὸς χώρος γιά τό κοινὸ, σέ ἓνα ταχέως ἰδιωτικοποιημένο Διαδίκτυο; Ἐάν ἦταν νά ὑπάρξει ποτέ καιρὸς γιά καλοῦς δημοσιογράφους καί πολιτικά σκεπτόμενους ἐκδότες καί παραγωγούς, πού θά μᾶς βοηθοῦσαν νά ἀπαντήσουμε σ' αὐτά τὰ ἐρωτήματα, αὐτὸς εἶναι τώρα.

Ὁ ρόλος τῆς δημοσιογραφίας στήν κυβερνοκοινωνία

Νομίζω ὅτι ὁ βασικὸς ρόλος σήμερα, γιά δημοσιογράφους καί νέους ὀργανισμούς, εἶναι νά προσπαθήσουν νά τηρήσουν κάποιο εἶδος χρυσῆς τομῆς γιά τήν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας, σέ ἓνα περιβάλλον ὅπου κάθε ἓνας εἶναι αὐτόπτης μάρτυς (...). Τό ραδιόφωνο εἶναι ἓνα καταφύγιο γιά τόν προστατευμένο, ἀλλά κοινωνικά διαβρωμένο ἐχθρικό λόγο καί ἡ λαϊκὴ τηλεόραση μεγάλη πηγή πλουτισμοῦ. Οἱ ὀργανισμοὶ ἐνημέρωσης τοῦ μέλλοντος μπορεῖ νά μὴν χρειάζονται τυπογραφικές μηχανές ἢ ραδιοφωνικούς σταθμούς, ἀλλά μπορῶ νά ἐγγυηθῶ ὅτι ὅσο πιὸ ἐναλλάξιμη καί ἀναξιόπιστη γίνεται ἡ πληροφόρηση στό Διαδίκτυο, τόσο πιὸ πολύτιμο θά εἶναι ἓνα δίκτυο μορφωμένων καί ἐμπειρῶν ἐπαγγελματιῶν, πού θά ξέρουν πῶς νά ἐπεξεργάζονται καί νά κατατάσσουν τίς πηγές σέ δευτέρες καί τρίτες πηγές ἀφήγησης, πῶς νά ἀξιολογοῦν καί νά ἐπιβεβαιῶνουν τίς ἐκθέσεις, πῶς νά ἀπλουστεύουν τίς πολυπλοκότερες χωρὶς νά τίς ἀποσιωποῦν, πῶς νά βρίσκουν τήν ἀνθρώπινη ἱστορία χωρὶς νά ἀπαξιώνουν τήν ἀνθρώπινη δυστυχία.

Ὁ ἄλλος σημαντικὸς ρόλος, πού ὀφείλουν νά

διαδραματίσουν οι οργανισμοί ενημέρωσης στην εποχή των μέσων του τύπου «πολλοί προς πολλούς», είναι ο ρόλος της ενεργού μέριμνας και συμμετοχής σε κοινοτικά μορφώματα. Τό νά οικοδομήσεις έναν διάλογο με τους αναγνώστες και τους θεατές που βρίσκονται πίσω από τις «επιστολές προς τον εκδότη» είναι μία αρχή. Ορισμένοι παραδοσιακοί οργανισμοί ενημέρωσης, όπως τό San Francisco Examiner με το sfgate.com πειραματίστηκαν για χρόνια, με αρκετά αξιοπρεπή αποτελέσματα, στον χώρο των online κοινοτήτων για συνδρομητές. Πρόκειται για ένα ιδιαίζον κίνημα που προετοιμάζεται, τό κίνημα της «δημοσιογραφίας των πολιτών». Νομίζω ότι οι πρακτικές και τά πιστεύω που βρίσκονται βαθιά στην «δημοσιογραφία των πολιτών» πηγάζουν από τήν συνάφεια με τήν δημόσια σφαίρα που περιέγραψα.

Τό Pew Center for Civic Journalism όρίζει τήν «δημοσιογραφία των πολιτών» ως εξής: ή δημοσιογραφία των πολιτών είναι τόσο μία φιλοσοφία όσο και ένα σύνολο αξιών, που υποστηρίζεται από εξελιγμένες τεχνικές, για νά τά καθρεφτίσει αμφοτέρα στην δημοσιογραφία σας. Στόν πυρήνα της βρίσκεται ή πίστη ότι ή δημοσιογραφία έχει μία υποχρέωση στην δημόσια ζωή, μία υποχρέωση που ξεπερνά τά όρια του νά εκφωνείς απλά τίς ειδήσεις ή νά παρουσιάζεις ένα σωρό αποδείξεις. Ο τρόπος με τόν όποιο κάνουμε δημοσιογραφία επηρεάζει τόν δημόσιο βίο. Η δημοσιογραφία μπορεί νά ενδυναμώσει μία κοινότητα ή νά τήν αποδιοργανώσει.

Ευτυχώς ένας αριθμός σκαπανέων πραγματοποίησε ήδη συγκεκριμένα πειράματα. Έτσι, σήμερα, οι οργανισμοί που ενδιαφέρονται για τήν «δημοσιογραφία των πολιτών» μπορούν νά κοιτάξουν τά ιστορικά αρχεία καθώς και άλλες online πηγές που παρατίθενται στην ιστοσελίδα του Pew Center. Μία απ' αυτές τίς πηγές είναι μία συλλογή ιστορικών αρχείων. Στην εισαγωγή στις *Περιπέτειες στην Δημοσιογραφία των Πολιτών* ο Jan Schaffer, ο γενικός διευθυντής του Pew Center, γράφει: «Τό κοινό σημείο αυτών των έγχειρημάτων είναι ότι δέν αναπαύθηκαν στην «εκφόρτωση» τόσο πολλών πληροφοριών στους αναγνώστες τους, ούτε αναλογίστηκαν ότι ή δουλειά τελείωσε. Αυτό ήταν μόνο ή αρχή. Συνέχισαν, προκειμένου νά οικοδομήσουν κάποιους ρόλους για τό αφοσιωμένο ακροατήριό τους, ως ενεργοί συμμετέχοντες στην επίλυση του προβλήματος. Έδωσαν στους αναγνώστες μερίδιο συμμετοχής για νά έχουν φωνή και νά αναλαμ-

βάνουν ευθύνες. Και οι αναγνώστες ανταποκρίθηκαν και επικαρπώθηκαν κάποιο μερίδιο από τά κέρδη».

Στό Portland του Maine, αυτό έγινε δίνοντας σε κανονικούς πολίτες άμεση πρόσβαση στό νά θέσουν ερωτήσεις σε υποψηφίους μιας ετήσιας προεδρικής εκλογής, για νά αποκαλυφθεί εν τέλει ότι σε αυτούς τους πολίτες δημιουργείται ή επιθυμία νά παραμείνουν ενωμένοι και νά κάνουν περισσότερα πράγματα.

Στό Binghamton της Νέας Υόρκης, αυτό πραγματοποιήθηκε προσκαλώντας ομάδες πολιτών για νά επινοήσουν τρόπους προκειμένου νά ανακάμψει μία τοπική οικονομία που βρισκόταν σε σοβαρή κρίση.

Στό Springfield του Μισσούρι, ή «δημοσιογραφία των πολιτών» βγήκε στους δρόμους για νά καταγράψει ένα επερχόμενο κύμα νεανικής παραβατικότητας και εντόπισε ότι ή κοινότητα συσπειρώνεται γύρω από μία «καλή κοινοτική τιμότητα» (“Good Community Fair”).

Στό St. Paul της Μιννεσώτας, οι δημοσιογράφοι στήριξαν τήν ειδησεογραφική τους κάλυψη στην ασφάλεια και τά προβλήματα των γενεών, προκειμένου νά βοηθήσουν τους πολίτες νά αντιμετωπίσουν τά προβλήματα της φτώχειας στα πλαίσια της μεταρρύθμισης της πρόνοιας.

Και στό Peoria του Ίλλινόις, μία νέα γενιά αρχηγών άνετειλε από μία κοινότητα, μετά από τήν μελέτη των δημοσιογράφων σχετικά με τίς κοινωνικές αλλαγές που οδήγησαν στην παρακμή της ήγείας.

Έν κατακλιείδι, οι εμπειρίες από αυτές τίς έρευνες μοιράστηκαν συνολικά σε ένα προσχέδιο για δημοσιογράφους που ενδιαφέρονται νά αναζωογονήσουν τήν ειδησεογραφική τους κάλυψη και νά φέρουν κάποια αλλαγή στην κοινότητά τους.

Συγχωρέστε με για τά αμερικανοκεντρικά παραδείγματα. Θέλω μόνο νά επιστημάνω κάποια συγκεκριμένα πειράματα. Οι καλοσχεδιασμένες και ευρυθμες εικονικές κοινότητες νομίζω ότι μπορούν νά παίξουν έναν σημαντικό ρόλο, μαζί με τήν δημοσιογραφία σκεπτόμενων πολιτών και τήν οικοδόμηση προσωπικών κοινοτήτων, στην δημιουργία μιας κυβερνοκοινωνίας που θά ήμασταν περήφανοι νά παραδώσουμε στα παιδιά μας. Θέλω νά σάς αφήσω με μία συμβουλή: μπορείτε νά ενισχύσετε τά κέρδη σας οικοδομώντας αυθεντικές κοινότητες και online fora, που θά εξυπηρετούν έμπορικούς, εκπαιδευτικούς ή πολιτικούς σκοπούς, επικοινωνώντας τακτικά ό ένας

μέ τον άλλο για τις καλύτερες πρακτικές και τα κοινά εμπόδια. Είναι αρκετά ριζοσπαστικό να ισχυριστούμε ότι μία ομάδα από θεμελιωτές της

κοινότητας οφείλει να συσταθεί, δημιουργώντας την δική της κοινότητα τόσο online όσο και πρόσωπο με πρόσωπο;

ΣΥΝΑΦΕΙΣ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ

Τά κείμενα του Howard Rheingold με τίτλους «Tools for Thought» και «The Virtual Community» βρίσκονται στην διεύθυνση <http://www.rheingold.com>

Links for Public Sphere

Internet and the Public Sphere <http://www.weltanschauung.com/>

Democracy is Online <http://www.e-democracy.org/do/article.html>

United Kingdom Citizen Online Democracy <http://www.democracy.org.uk>

Expanding the Public Sphere through Computer-Mediated Communication: Political Discussion about Abortion in a Usenet Newsgroup <http://www.sunyit.edu/steve/abstract.html>

Postmodern Civic Culture <http://www.civsoc.com/>

A Supervised Public May Lose Skills Requisite to Discourse <http://soclink.csudh.edu/wisc/dearhabermas/adminsoc.htm>

Links for Civic Journalism

Pew Center for Civic Journalism <http://www.pewcenter.org/index.php3>

Case Histories in Civic Journalism <http://www.pewcenter.org/doingcj/pubs/stop/index.html>

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ
ΠΑΝΑΓΗ
ΛΕΚΑΤΣΑ

*Σκίτσο του Π. Λεκατσά
από τον Ά. Κοντόπουλο.*

Συντονισμός αφιερώματος: **Κατερίνα ΄Αλεξοπούλου**

Ευχαριστούμε ιδιαίτερωσ τήν κ. Εὐγενία Μουζάκη, γλωσσολόγο-φιλόλογο,
γιά τήν πολύτιμη ἀρωγή της.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ἐναγνώστη, σέ αὐτό τό ἀφιέρωμα συνεργαστήκαμε χωρίς πρόθεση λυρισμοῦ ἢ ἀκόμα γνωστοποίησης ἑνός ἄγνωστου ἔργου. Ἡ ταπεινή φράση στή διαθήκη του: «ἂν ποτέ βρεθεῖ ἐκδότης γιά τόν ταπεινό μου μόχθο» δέν ξεπέρασε τελικά μόνο τούς τοίχους τοῦ δωματίου του. Ὁ ἀβέβαιος, θεληματικός τότε λόγος του μοιάζει τώρα νά ἔχει μεταμορφωθεῖ σέ πραγματικότητα, πού κατατρῶγει καί ξεπερνᾷ τήν ὅποια λήθη πού τό πέρασμα τοῦ χρόνου θά μπορούσε νά προκαλέσει στό ἔργο του.

Φτάσαμε στίς παρούσες μελέτες ὡς κοινωνοί τοῦ διττοῦ χαρακτήρα τῶν συγγραφικῶν του ιδιοτήτων: ἐκείνου πού συνδυάζει τή χαρά τῆς ἀνεύρεσης μέ τή χαρά τῆς ἀνακοίνωσης. Θελήσαμε νά ἀφήσουμε πρῶτα τά μελετήματα τοῦ ἴδιου νά μᾶς καθοδηγήσουν καί μετά ξανακοιτάξαμε τά παλαιότερα ἀφιέρωματα. Αἰσθανθήκαμε ἱκανοποιημένοι ὅταν συνειδητοποιήσαμε ὅτι οἱ κοινοί τόποι τῶν δευτέρων διασταυρώνονται εἴτε μέ τίς ἐπιλογές μας γιά τό ἔργο του εἴτε μέ τίς ἀναγνωρίσιμες τεχνικές του, πού καί ἐμεῖς ἀφήσαμε νά λειτουργήσουν ὡς διαχρονικές δίοδοι ἐπικοινωνίας μέ τό ἔργο του.

Τά κριτήρια μέ τά ὅποια ἐπιλέξαμε νά μιλήσουμε γιά κάποιες ἀπό τίς μελέτες του ἐπικυρώνουν τόν «κώδικα ἐπιστημονικῆς ἠθικῆς» του, πού συνίσταται στό νά μονογραφεῖ ἕνα ἀντικείμενο, νά τό ἀπομονώνει, νά τό ἐξειδικεύει, χωρίς νά λησμονᾷ τήν ἀπαραίτητη ἀρμονική του ἔνταξη στό ὀργανικό σύνολο, μέσα στό ὅποιο λειτουργεῖ καί ὅπου ὑπάρχει ὁ λόγος καί οἱ μορφές ὑπαρξῆς του.

Τά ἐργαλεῖα πού θά μᾶς ὀδηγοῦσαν στήν κατανόηση τῶν ἔργων του στοιχειοθετήθηκαν μέ βάση τίς μεθόδους πού ἐκεῖνος εἶχε υἱοθετήσει: τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἱστορισμοῦ, πού διαλέγεται μέ τή βαθειά γνώση τῶν ἐσωτερικῶν νόμων τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης, τῆς συστηματικῆς ἀρχαιογνωσίας, τῆς ἀπό τή φύση τῆς συγκριτικῆς ἐθνολογίας καί ἀνθρωπολογίας. Ἔτσι, στή διάρκεια τῆς ἐμπειρικῆς ἐπαφῆς μας μέ τό ἔργο του, μᾶς δόθηκε ἡ δυνατότητα ἄλλοτε νά παρατηροῦμε τήν ἐξελικτική πορεία ἐπαναλαμβανόμενων φαινομένων, ἄλλοτε αὐτά νά μᾶς προκαλοῦν μορφικές ἀναδρομές σέ πνευματικά περιβάλλοντα ἀρκετά διαφορετικά, ἀλλά θεματικά συναφή, προκειμένου νά διαπιστώσουμε καί ἐκεῖ τίς μορφοποιήσεις κάποιων ἀπό τά στοιχεῖα αὐτῶν τῶν φαινομένων καί τίς παρουσιάσεις τους.

Διαπιστώσαμε ὅτι, μέ ἀφορμή καί τά μελετήματα στά ὅποια θά ἀναφερθοῦμε, μετατοπίζεται συνέχεια τό σημεῖο τῆς πνευματικῆς κορύφωσης τῶν θεματικῶν πού ἐπεξεργάζεται. Μιλᾶμε γιά τίς θεματικές του ὅπου γίνεται ἀναφορά σέ πνευματικά κινήματα πού ἀπό τήν ἱστορική τους πλευρά ἦταν καταδικασμένα, ἀλλά πού ἔχουν τήν ἠθική τους δικαίωση, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ ἴδιος ὁ μελετητής, αὐτήν τή δικαίωση πού παρακινεῖ τόν ἀναγνώστη νά ρίξει στήν ἱστορία τους ἕνα βλέμμα. Γιά τά θέματα κοινωνικῆς προϊστορίας τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου ὁ μυθικός τύπος προηγεῖται καί προκαλεῖ σέ διάλογο τόν λογικό τύπο. Γιά τήν ἐπανεξέταση τοῦ τρόπου γέννησης τῆς ἰδέας τῆς πνευματικῆς ψυχῆς καί τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας, μέ βάση τό ἀπόθεμα τῶν ἐμπειριῶν πού τοῦ ἀποκόμισε ἡ συστηματοποιημένη ἐπαφή του μέ τό μῦθο.

Ἄν σέ αὐτό τό ἀφιέρωμα ὑπάρχει ἕνας ἐγκλιβωτισμός ἐπισκέψεων στό παρελθόν, εἶναι γιατί θελήσαμε νά ἐνεργοποιήσουμε γιά μιά ἀκόμα φορά τόν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι τοῦ Παναγῆ Λεκατσᾶ, αὐτοῦ πού ἀποκαλεῖται «δαίμων ἐναιυτός» τῆς ἐλληνικῆς ἐθνολογικῆς καί ἀνθρωπολογικῆς ἀνοίξεως στήν ἀρχαιοελληνική σπουδή.

Πρόθεσή μας εἶναι τό παραπάνω εἰσαγωγικό σημεῖωμα νά γίνει ἀφορμή ἀνάκλησης καί τῶν ἄρθρων πού στό παρελθόν ἔχουν συγγραφεῖ ἀπό τούς Ἀνδρέα Λεντάκη, Δημήτρη Λουκάτο καί Χρίστο Ἀλεξίου. Τέλος, αἰσθανόμαστε τήν ἀνάγκη νά ἀπευθύνουμε τίς θερμές μας εὐχαριστίες στήν πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη τοῦ Ρεθύμνου καί πῖο εἰδικά στήν κ. Ἐλένη Κωβαίου καί στόν κ. Χρίστο Τρανταλλίδη, πού χωρίς τήν βοήθειά τους δέν θά ἦταν δυνατόν νά συγκεντρώσουμε πρωτογενεῖς σέ σημασία πηγές.

Κατερίνα Ἀλεξοπούλου

Παναγής Λεκατσᾶς

Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του

Παναγιώτης Τσολιάς

Ο Παναγής Λεκατσᾶς θά δεῖ γιὰ πρώτη φορά τὸ φῶς τοῦ ἡλίου στίς 5 Αὐγούστου τοῦ 1911 στό Σταυρό τῆς Ἰθάκης. Ἦταν τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ πέντε παιδιά τοῦ ζεύγους Γεωργίου καὶ Μαριγῶς Λεκατσᾶ, μιᾶς μέσης ἀστικής οἰκογένειας. Ὁ πατέρας του, πού καταγόταν ἀπὸ πλούσια οἰκογένεια, ἦταν δημόσιος ὑπάλληλος καὶ στὰ νεανικά του χρόνια εἶχε ζήσει γιὰ ἓνα ἄρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα στήν Αὐστραλία. Ἡ μητέρα του ἐθεωρεῖτο ἀπὸ τίς πιό μορφωμένες γυναῖκες τῆς Ἰθάκης καὶ διακρινόταν γιὰ τὸ ἦθος καὶ τὴν ἐξαιρετική της εὐγένεια καὶ εὐαισθησία.

Ὁ Π. Λεκατσᾶς, ὁ «Παναγάκης» ὅπως συνήθιζαν νά τόν ἀποκαλοῦν οἱ δικοί του ἄνθρωποι, ἔδειξε ἀπὸ μικρός τὴν ἔφεση πού εἶχε στὰ γράμματα. Παιδί συνεσταλμένο καὶ ἀπορροφημένο στή σκέψη του, περνοῦσε τίς ὥρες τοῦ διαλείμματος στήν αἴθουσα τοῦ σχολείου, διαβάζοντας ἢ γράφοντας, τὴ στιγμή πού οἱ συμμαθητές του ἔπαιζαν στό προαύλιο. Ὅπως ἀποκάλυψε ἡ γυναίκα τοῦ ἀδερφοῦ του, ὅσο φοιτοῦσε στό Δημοτικό εἶχε μελετήσει σχεδόν ὅλα τὰ βιβλία τοῦ Σχολαρχείου. Φτάνοντας δέ στό Σχολαρχεῖο ζητοῦσε ἀπὸ τόν πατέρα του νά τοῦ ἀγοράζει ἐπιστημονικά συγγράμματα, ἐπιθυμία πού ἐπραγματοποιεῖτο, παρά τὸ ὅποιο οἰκονομικό κόστος.

Σημαντική ἐπιρροή στή διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα τοῦ Π. Λεκατσᾶ, ἀλλά καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσανατολισμοῦ στή μετέπειτα πορεία του, ἄσκησε ὁ θεῖος του, Γεράσιμος Λεκατσᾶς. Ὁ τελευταῖος ἦταν ἓνας ἐξαιρετος φιλόλογος, μέ σπάνια μόρφωση, κριτική σκέψη καὶ ρητορική ικανότητα. Ἦταν ὁ ἄνθρωπος πού ὑπέθαλψε τίς πνευματικές ἀνησυχίες τοῦ μικροῦ Παναγῆ καὶ τοῦ μεταλαμπάδευσε τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴ φιλολογία, μιλώντας του γιὰ τόν ἀρχαιοελληνικό καὶ ρωμαϊκό πολιτισμό.

Τελειώνοντας τὸ Σχολαρχεῖο, ὁ Π. Λεκατσᾶς μετέβη μέ τόν πατέρα του καὶ τόν μικρότερο ἀδερφό του Σπύρο στή Μελβούρνη τῆς Αὐστραλίας — τόπο μετανάστευσης πολλῶν Ἰθα-

κήσιων, ὅπου οἱ θεῖοι του εἶχαν ἐπικερδεῖς ἐπιχειρήσεις. Θά παραμείνει μόνο γιὰ δύο χρόνια, ὅποτε καὶ θά γυρίσει γιὰ νά συνεχίσει τίς γυμνασιακές του σπουδές. Αὐτὴ θά εἶναι καὶ ἡ μόνη φορά στή ζωὴ του πού θά περάσει τὰ σύνορα τῆς χώρας, τὸ «μόνον τῆς ζωῆς του ταξείδιον». Πράγμα περιεργό καὶ συνάμα τραγικό γιὰ ἓναν ἄνθρωπο πού μιλαγε ἔξι γλῶσσες καὶ ἄλλες τόσες νεκρές καὶ πού μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἦταν ἀπὸ τοὺς λίγους Ἑλληνας πού εἶχαν τόσο καλὴ ἐνημέρωση γιὰ τὴν παγκόσμια πνευματικὴ κίνηση. Καὶ εἶναι ἀσφαλῶς ἄξιο σχολιασμοῦ τὸ ὅτι, παρ' ὅλα αὐτά, τὸ ἔργο του γνώρισε μεγαλύτερη ἀποδοχὴ στό ἐξωτερικό ἀπ' ὅσο στήν ἡμεδαπή.

Τίς δύο πρῶτες τάξεις τοῦ — τετραετοῦς τότε φοίτησης — Γυμνασίου, ὁ Π. Λεκατσᾶς τίς κάνει στή Λευκάδα. Τὸ 1928 βρίσκεται στήν Κέρκυρα, ὅπου καὶ θά ὀλοκληρώσει τίς γυμνασιακές του σπουδές. Φύση καλλιτεχνική, πάντα χαρωπός, μέ μακριά, ἀτμητέα μαλλιά καὶ ἐμφάνιση ἀντίθετη μέ τὰ κλισέ καὶ τὰ αὐστηρά ἦθη τῆς ἐποχῆς, θά κερδίσει τὴ συμπάθεια τῶν συμμαθητῶν καὶ τῶν καθηγητῶν του μέ τὸ ἦθος καὶ τὴν εὐφράδειά του. Στὰ χρόνια τῆς πρώιμης ἐφηβείας του θά δεχτεῖ τὴν ἐπιρροή τοῦ καθηγητῆ του, Κωνσταντίνου Ἀράπη, ἀνθρώπου πού διεκρίνετο γιὰ τὴ σπάνια καλλιέργεια, ἀλλά καὶ τὰ προοδευτικά του φρονήματα. Συχνές οἱ κοπάνες ἀπὸ τὸ μάθημα, τόν ὀδηγοῦν στή Δημόσια Βιβλιοθήκη τῆς πόλης, ὅπου καὶ θά ἔχει τὴν πρώτη οὐσιαστικὴ ἐπαφή μέ τὴν ἀρχαία γραμματεία, ἰδίως μέ τὰ ἔργα τοῦ Πινδάρου.

Οἱ φιλοπρόοδες ἰδέες τοῦ Κ. Ἀράπη, ἀλλά καὶ τὸ ἀρνητικό πρότυπο τοῦ ναζιστῆ καθηγητῆ Γρηγόρη Μάμαλου, ὠθησαν τόν ἔφηβο Παναγῆ στὸν ἐνστερνισμό τῶν μαρξιστικῶν ἰδεωδῶν ἀπὸ τὰ σχολικά κιόλας χρόνια. Οἱ ἰδέες του, ἀλλά καὶ οἱ πληροφορίες τῆς Ἀσφάλειας, θά τόν ὀδηγήσουν, μαζί μέ συμμαθητές του, κατὰ τὴν τελευταία μαθητικὴ χρονιά στό τμήμα, προκειμένου νά ὑπογράψουν τὸ «Ἰδιώνυμο». Εὐτυχῶς ἡ

εὐγλωττία τοῦ Λεκατσᾶ ἔσωσε τή νεανική συντροφιά ἀπό τά δεινά πού τῆς ἐπεφύλασσε ἕνα ἀνάλογο «φακέλωμα»... Λίγα χρόνια ἀργότερα, σέ μιά καλοκαιρινή ἐπίσκεψή του στή γενέτειρα, θά μιλήσει σέ μιά συγκέντρωση ἐργατῶν, γιά τά δικαιώματα καί τίς δυνατότητες τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἡ ἀστυνομία ὅμως θά τόν διακόψει κάπως βίαια, ἀφοῦ πρῶτα εἶχε εἰδοποιηθεῖ σχετικά ἀπό κάποιον «καλοθελητή» τοῦ νησιοῦ. Κι αὐτήν τή φορά ὁ Λεκατσᾶς θά τή γλιτώσει.

Τό 1930 ὁ Παναγῆς Λεκατσᾶς μεταβαίνει στήν Ἀθήνα γιά νά σπουδάσει στή Νομική, ἰκανοποιώντας ἔτσι μιά φιλοδοξία τοῦ πατέρα του κι ἀφήνοντας ἕνα κενό στήν ψυχή του. Στά 20 του χρόνια ὁ πάντα κομψός καί καλοντυμένος Λεκατσᾶς θά ἐρωτευθεῖ τή γνωστή τραγουδίστρια τῆς ἐποχῆς Δανάη Στρατηγοπούλου. Ἡ σχέση τους δέν θά διαρκέσει πολύ, ἀφοῦ μετά ἀπό λίγο θά συνδεθεῖ μέ μιά φίλη τῆς Στρατηγοπούλου, τήν πιανίστρια Δήμητρα (Τούλα) Δημητριάδου, τήν ὁποία καί θά παντρευτεῖ λίγα χρόνια ἀργότερα.

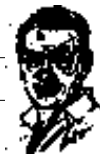
Τά φοιτητικά του χρόνια περνοῦν ἀνέμελα, ἄν λάβουμε ὑπ' ὄψη καί τήν οικονομική ἀνεση τῆς οἰκογένειάς του. Ἐδῶ μάλιστα πρέπει νά ἀποκατασταθεῖ καί ἡ ἱστορική ἀλήθεια, ἀπέναν-

τι στήν ἄποψη πού τόν θέλει ἄπορο ἀπό τά γεννοφάσκια του. Ὅπως ἀποκάλυψε ἡ ἀνιψιά του Μαρία Παζινοῦ, ὁ Λεκατσᾶς προερχόταν ἀπό μιά πολύ πλούσια οἰκογένεια, μέ μετοχές σέ ναυτιλιακές ἐταιρίες καί αὐτή ἀκριβῶς ἡ εὐμάρεια τοῦ ἔδωσε τή δυνατότητα νά ἔχει ἀπό νωρίς τά πανάκριβα τότε ἐπιστημονικά συγγράμματα. Ὁ πόλεμος ὅμως ἀποδυνάμωσε οικονομικά τήν οἰκογένεια. Αὐτό, σέ συνδυασμό μέ τήν κακή οικονομική κατάσταση τοῦ Π. Λεκατσᾶ στά ἐπόμενα χρόνια — ἰδίως λόγῳ τῆς ἄρνησῆς του νά συμβιβαστεῖ μέ τή νοστορπία πολλῶν συναδέλφων του, πού ἀντιμετώπισαν τήν ἀκαδημαϊκή τους ἰδιότητα ὡς μέσο πλουτισμοῦ — ἀλλά καί τή ρομαντική προσέγγιση πολλῶν βιογράφων του (ὅπως καί νά τό κάνουμε ἀκούγεται καλύτερα γιά ἕναν ἄνθρωπο πού παραμένει ἀσυμβίβαστος μέχρι τό θάνατό του νά εἶναι ἐκ γενετῆς πένης), δημιούργησαν τή σχετική φήμη, πού εἶναι ἐντελῶς ἀντίθετη μέ τήν πραγματικότητα.

Φοιτητής ἀκόμα τῆς Νομικῆς, θά ἐκδώσει τό 1933 τό πρῶτο του σύγγραμμα, ὑπό τόν τίτλο *Συμβολή στή Διαλεκτική Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας*, τό ὁποῖο σήμερα εἶναι δυσεῦρετο, ἀκόμα καί στίς δημόσιες βιβλιοθήκες. Τό ἔργο αὐτό

Ὁ Π. Λεκατσᾶς μέ τήν οἰκογένειά του καί τόν ἐκδότη Κ. Γουδέλη.

ἀποτελεῖ ἓνα πρωτόλειο, πού δείχνει τήν ποιητική διάθεση τοῦ Π. Λεκατσᾶ, τήν ἀγάπη του ἀλλά καί τήν τεράστια γνώση του πάνω στήν ἑλληνική ἀρχαιότητα, παρά τό νεαρό τῆς ἡλικίας του, προοιδαζοντας παράλληλα καί τήν ἐνδελεχῆ μεταφραστική καί πραγματολογική δουλειά του πάνω στήν ἀρχαία ἑλληνική γραμματεία.

Τό ἴδιο διάστημα, θά ξεκινήσει τή μελέτη τῶν ἔργων τοῦ Πινδάρου, ἐκδίδοντας τό 1935 τή μετάφραση τῶν Ὀλυμπιακῶν, πού θά ἀφιερῶσει στόν τότε καθηγητή καί μετέπειτα πολιτικό Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Τήν ἴδια χρονιά κυκλοφορεῖ καί ἡ ποιητική του συλλογή Ἄπολλωνία. Τό 1937 εἶναι ἡ τελευταία χρονιά πού φοιτᾷ στή Νομική. Ἔχει φτάσει μάλιστα ὡς τίς πτυχιακές ἐξετάσεις, ἐν τούτοις δέν θά δώσει προφορικά καί ἔτσι δέν θά πάρει ποτέ τό πτυχίο. Ἐκτοτε θά ἀσχοληθεῖ μέ τή φιλολογία καί τήν ἐθνολογία. Μέσα σέ τρία χρόνια θά ἐκδώσει ὅλο τό ἔργο τοῦ Πινδάρου σέ ἑμμετρῆ μετάφραση, πού ἀναδεικνύει τή βαθειά του καλλιέργεια. Τό 1938 θά κυκλοφορήσει τό Ἐπίμετρον, μέ ἐρμηνευτικά σχόλια στό ἔργο τοῦ Πινδάρου, ἀφιερωμένο στόν Ἰωάννη Γρυπάρη.

Παράλληλα, ἀπό τό 1935 ἀρχίζει τή συνεργασία του μέ τό περιοδικό Νέα Ἔστια, πού θά κρατήσῃ ὡς τό 1943. Ἐκεῖ θά δημοσιεύσει μεταφράσεις ἀρχαίων λυρικών (Σαπφώ, Ἀρχίλοχο, Πίνδαρο) ἀλλά καί βιβλιοκριτικές πάνω σέ φιλολογικά συγγράμματα γιά Ἕλληνες καί Λατίνους κλασικούς. Ἀπό τίς ἐκδόσεις Πάπυρος θά κυκλοφορήσει τό 1938 ἡ μετάφραση τῆς Θεογονίας τοῦ Ἡσιόδου καί τοῦ ἔργου τῆς Σαπφούς, ἐνῶ τήν ἴδια χρονιά ἡ συνεργασία του μέ τό περιοδικό Νέον Κράτος τοῦ δίνει τήν εὐκαιρία νά δημοσιεύσει ὡς τόν Μάρτιο τοῦ 1939 τή μετάφραση τῆς Μῆδειας τοῦ Εὐριπίδη.

Στό τέλος τῆς ἴδιας χρονιάς, τό αἶσθημά του μέ τήν Τούλα Δημητριάδου θά καταλήξῃ σέ γάμο. Ἀπό ἐκείνη τήν ἐποχή θά ἀρχίσει καί ἡ συνεργασία του μέ τόν ἐκδοτικό οἶκο Ζαχαρόπουλου. Εἶναι μιά ἐποχή πού ὁ συγκεκριμένος οἶκος θά κάνει μιά ὀλοκληρωμένη προσπάθεια νά δοθοῦν γιά πρώτη φορά στήν Ἑλλάδα ὅσο τό δυνατόν πιό ὑπεύθυνες καί ἄρτιες ἐπιστημονικά μεταφράσεις ἀρχαίων συγγραφέων. Στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς συνεργασίας του, ὁ Λεκατσᾶς θά κυκλοφορήσῃ, σέ διάστημα λιγώτερο τῶν δύο χρόνων, μεταφράσεις συνοδευόμενες ἀπό εἰσαγωγικό σημείωμα καί σχόλια πάνω στά ποιήματα τοῦ Ἀλκαίου, τά Ἔργα καί Ἡμέραι καί τή Θεογονία τοῦ Ἡσιόδου, τόν Κατά Λεωκράτους τοῦ

Λυκούργου, τά Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλη, τή Μῆδεια, τόν Κύκλωπα, τήν Ἀλκίησθη καί τούς Ἡρακλειδεῖς τοῦ Εὐριπίδη, τό Περί ἐρμηνείας ἢ ὕφους τοῦ Δημητρίου Φαληρέως καί τό Περί ὕφους τοῦ Λογγίνου. Στόν τόμο τῆς Νέας Ἔστιας τοῦ 1940 θά μεταφράσει Σαπφώ, ἀλλά καί πάνω ἀπό ἑκατό ἐπιγράμματα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας. Ἡ δουλειά τοῦ νεαροῦ Λεκατσᾶ θά ἀφήσῃ πολύ θετικές ἐντυπώσεις. Σχεδόν 40 χρόνια μετά ὁ Ἄ. Λεντάκης θά τήν χαρακτηρίσει ὡς «μιά θαυμάσια ποιητική ἐργασία, τήν πιό ἄρτια καί ἐπιτυχημένη τοῦ Λεκατσᾶ».

Κατά τή διάρκεια τῆς Κατοχῆς θά ἐνταχθεῖ στό ΕΑΜ. Σέ ἀντίθεση ὅμως μέ ἄλλους διανοούμενους, πού ὀργανώθηκαν στό ΚΚΕ ἢ σέ ἄλλους ἀριστερούς χώρους, ὁ Π. Λεκατσᾶς δέν ἔγινε ποτέ μέλος κανενός κόμματος, κάτι πού ἀποτελέσῃ πολλές φορές αἰτία κριτικῆς ἀπό ὁμοϊδέατες του. Ἄν καί πολιτικοποιημένος ἀπό νεαρή ἡλικία, ὅπως χαρακτηριστικά τόνισε ὁ κερκυραῖος λαογράφος καί φίλος του Ὀδυσσεύς-Κάρολος Κλήμης, «ὁ Λεκατσᾶς ἦταν ἓνας ἄνθρωπος, πού οἱ ἀριστερές πεποιθήσεις του προέρχονταν ἀπό τήν ἐπιστήμη». Καί μέχρι τό τέλος τῆς ζωῆς του θά προτιμῆσῃ νά παραμείνει ἀκομμάτιστος, δεχόμενος τά πυρά καί τῶν δύο παρατάξεων, προκειμένου νά κρατήσῃ ἀδέσμευτη τήν ἐπιστημονική του ἔρευνα ἀπό ὅποιοῦδήποτε εἶδους στρατεύση.

Στά Δεκεμβριανά συλλαμβάνεται καί φυλακίζεται στό Γουδί, σῶζεται ὅμως μετά ἀπό τήν παρέμβαση τοῦ συγγενῆ καί φίλου του Κώστα Κουβαρά, ἀξιωματικοῦ τοῦ ἀμερικανικοῦ στρατοῦ. Λίγους μῆνες πρίν, τό Σεπτέμβρη τοῦ 1944, ἡ ΠΕΕΑ θά συμπεριλάβῃ στήν ὕλη τοῦ ἀναγνωστικοῦ Ἐλευθερῆ Ἑλλάδα τῆς Ε' καί ΣΤ' Δημοτικοῦ τό ποίημά του «Τό μήνυμά της». Τό ποίημα δημοσιεύτηκε ἀνώνυμα, ὡς ἀπάντηση σέ ἓνα ὁμότιτλο ποίημα τοῦ Ἀγγελου Σικελιανοῦ, γραμμένο μάλιστα στό ἴδιο μέτρο καί ὕφος.

Οἱ περιπέτειες τῆς πατρίδας κατά τή δύσκολη αὐτή περίοδο, ἀλλά καί ἡ διαφαινόμενη ἐμφύλια σύρραξη, ἐπηρέασαν βαθιά τόν Π. Λεκατσᾶ, πού ἐπιστρέφει τό 1945, μετά ἀπό τετράχρονη ἀπουσία, μέ ἓνα διαχρονικῆς σημασίας ἔργο, τό Δῆμου καταλύσεως καί τυραννίδος, μιά ἀνθολογία νόμων καί ἀποσπασμάτων ἀρχαίων συγγραφέων πού ἀναφέρονται στήν αἰώνια πάλη μεταξύ τῶν δύο πολιτευμάτων, πού τό ἀφιερώνει «στούς μακάριους ἴσκιους τῶν πεσόντων ἀγωνιστῶν (τῶν Δεκεμβριανῶν) γιά τήν αἰώνια πόλη καί τή Δημοκρατία». Δέν ὑπάρχουν σίγουρες πληροφο-

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΕΙ ΣΥΓΓΡΑΜΜΕΙ	
ΕΚΠΑ ΤΟΜΟΣ 4-400	
1. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
2. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
3. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
4. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
5. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
6. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
7. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
8. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
9. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
10. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
11. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
12. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
13. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
14. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
15. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
16. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
17. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
18. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
19. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
20. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
21. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
22. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
23. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
24. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
25. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
26. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
27. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
28. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
29. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
30. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
31. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
32. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
33. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
34. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
35. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
36. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
37. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
38. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
39. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
40. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
41. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
42. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
43. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
44. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
45. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
46. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
47. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
48. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
49. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
50. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
51. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
52. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
53. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
54. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
55. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
56. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
57. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
58. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
59. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
60. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
61. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
62. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
63. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
64. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
65. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
66. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
67. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
68. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
69. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
70. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
71. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
72. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
73. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
74. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
75. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
76. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
77. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
78. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
79. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
80. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
81. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
82. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
83. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
84. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
85. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
86. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
87. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
88. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
89. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
90. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
91. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
92. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
93. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
94. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
95. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
96. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
97. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
98. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας
99. Πλάτωνος Πρωταγόρας	Πλάτωνος Πρωταγόρας
100. Πλάτωνος Κριτίας	Πλάτωνος Κριτίας

Καταχώρηση των εκδόσεων Ζαχαροπούλου (1954).
 Ο Π. Λεκατσάς μεταφράζει Εὐριπίδη (τ. ἀρ. 32).

ρίες για τό ἄν εἶχε τήν ὁποιαδήποτε ἐμπλοκή μέ τήν πολιτική κατά τή διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου. Πάντως, ὅπως ἰσχυρίζονται συγγενικά του πρόσωπα, μετά τή Βάρκιζα φαίνεται πώς εἶχε συνάντηση μέ τόν Ἄρη Βελουχιώτη καί ἄλλους ἀξιωματικούς τοῦ μετέπειτα Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ, μέ τούς ὁποίους ἤρθε σέ ρήξη, μετά τή διαφωνία του γιά τή συνέχιση τοῦ ἀντάρτικου.

Στό περιοδικό *Νέα Γράμματα* θά δημοσιεύσει τό 1946 τόν *Ἐπιτάφιο* τοῦ Περικλέους, ἀφιερωμένο στούς πεσόντες τῶν Δεκεμβριανῶν. Λίγο νωρίτερα, στά τέλη τοῦ 1945, θά δημοσιεύσει στά *Φιλολογικά Χρονικά* τό βιβλίο του *Ἰδεοκρατία καί Ἱστορική Αἰτιοκρατία* καί θά ἐκδώσει τόν *Σπάρτακο*. Μέσα στά ἐπόμενα χρόνια,

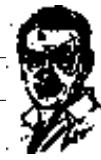
μέχρι τό 1949 ἀκολουθοῦν Ἡ ἐποποιία τῆς πάλης τῶν τάξεων στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, Ἡ Πολιτεία τοῦ Ἥλιου, Ἡ προελληνική μητριαρχία καί ἡ Ὁρέστεια καί ὁ Ἀπολογητικός τοῦ παλαιοδομητοκισμού.

Παρά τήν ἐπιτυχή του πορεία στόν χῶρο τῶν γραμμάτων, τό 1946 θά δοκιμάσει τήν πρώτη του μεγάλη ἀπογοήτευση: ἡ προσπάθειά του νά βρεῖ πόρους προκειμένου νά πάει στή Γαλλία, ἔχοντας ἤδη πετύχει ὑποτροφία ἀπό τή γαλλική κυβέρνηση, πέφτει στό κενό. Ἀκόμα καί οἱ θεῖοι του, στούς ὁποίους εἶχε στηρίζει ὅλες του τίς ἐλπίδες, ἀρνήθησαν νά τόν ἐνισχύσουν, ἐπειδή εἶχε ἀσπαστεῖ τή μαρξιστική ἰδεολογία. Φυσικά δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά σχολιάσουμε τό τί θά σήμαινε ὄχι μόνο γιά τόν ἴδιο, ἀλλά καί γιά τήν ἐλληνική ἐπιστήμη νά βρισκόταν στή Γαλλία ἕνα τόσο λαμπρό μυαλό.

Ἀπό τά τέλη τοῦ 1946 συνεργάζεται μέ τήν ἐφημερίδα *Ὁ Ρίζος τῆς Δευτέρας*. Τό 1947 χωρίζεται ἀπό τήν Τούλα Δημητριάδου. Μάρτυρες στό διαζύγιο παρίστανται ὁ Ἡλίας Σιμόπουλος καί ὁ ἐπιστήθιος φίλος του, ὁ φιλόσοφος Γιάννης Κορδάτος. Τό καλοκαίρι τῆς ἴδιας χρονιάς γνωρίζεται μέ τήν Εὐα Βλάμη. Ὁ δεσμός τους, σταθερός καί παραδειγματικός («μιά ἰδανική ἔνωση, ὅπου ὁ ἕνας συμπλήρωνε τόν ἄλλο, χωρίς νά χάσει κανεῖς τίποτε ἀπό τήν αὐτοτελεία του», ὅπως θά γράψει τό 1971 ἡ συντακτική ομάδα τοῦ *Χρονικοῦ*), θά καταλήξει σέ γάμο τό 1961 καί θά τερματιστεῖ μόνο μέ τό θάνατο τοῦ Π. Λεκατσά.

Στό περιοδικό *Ἀνταῖος*, μέ τό ὁποῖο συνεργάζεται ἀπό τό 1949, δημοσιεύει τήν κριτική του πάνω στό κλασσικό ἔργο τοῦ ἀγγλοῦ καθηγητῆ Τζώρτζ Τόμσον *Τό προϊστορικό Αἶγαῖο*.

Μετά ἀπό αὐτό τό ἔργο του θά πραγματοποιήσει ἀκόμα μιά στροφή σέ σχέση μέ τά θέματα πού πραγματεύεται. Θά ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τή συγγραφή πολιτικῶν μελετῶν καί μέχρι τά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του θά ἀσχοληθεῖ ἀποκλειστικά μέ τή θρησκευτολογία καί τήν ἐθνολογία. Τό 1951 θά κυκλοφορήσει τό βιβλίο του *Ἡ καταγωγή τῶν θεσμῶν*, τό πρῶτο ἐκτεταμένο ἐθνολογικό σύγγραμμα στήν Ἑλλάδα, πού θίγει τά πιό βασικά θέματα τῆς ἐπιστήμης καί κάνει γνωστούς τούς θεμελιωτές της. Δύο χρόνια ἀργότερα κυκλοφοροῦν οἱ μεταφράσεις τοῦ *Προμηθέως Δεσμώτου* τοῦ Αἰσχύλου καί τοῦ *Ἴππολύτου* Στεφανηφόρου τοῦ Εὐριπίδου. Τό ἔργο τοῦ Γιάννη Κορδάτου *Ἡ ἀρχαία τραγωδία καί κωμωδία* (1954) θά δώσει στόν Π. Λεκατσά λαβή

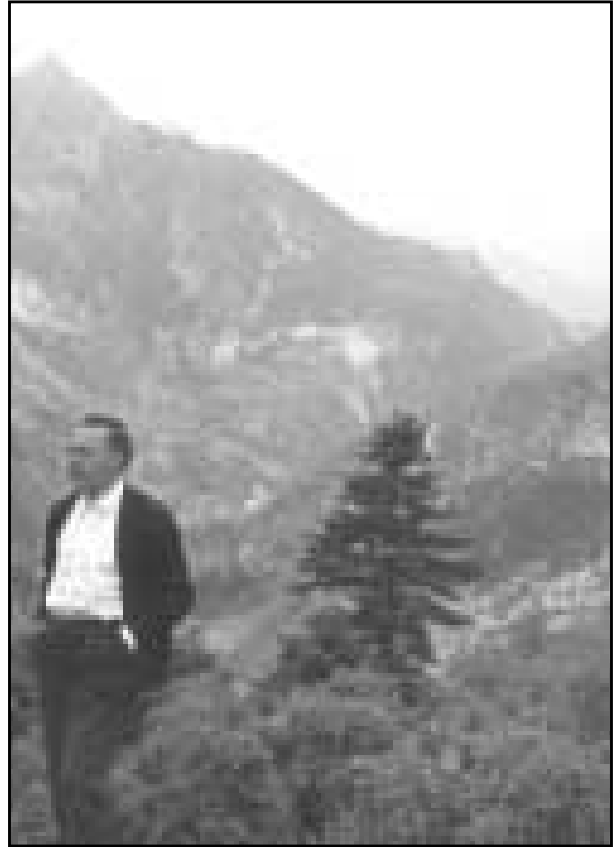

για κριτική, μέσα από τό βιβλίο του *Τραγωδία ή κωμωδία*. Προσβεβλημένος ο πρώτος, θά άπαντήσει στον Λεκατσά μέσω ενός λιβελογραφήματος, μέ τόν τίτλο *Ο κ. Παναγής Λεκατσάς χωρίς τό προσωπεΐο*, στό όποιο θά προσπαθήσει νά κατακεραυνώσει τήν —όμολογουμένως σκληρή— κριτική πού δέχτηκε από τόν μέχρι τότε φίλο του, μέ έπιχειρήματα όμως πού κάθε άλλο παρά άρμόζοντα πρós τό ήθος και τήν καλλιέπεια τών δύο ανδρών ήταν.

Μέσα στά τρία χρόνια κυκλοφορίας του περιοδικού *Καινούργια Έποχή*, από τό 1956 ως και τό 1959, ο Λεκατσάς θά δημοσιεύσει τρία βιβλία του, τό *Γιλγαμές*, *Τό κάλεσμα τής θεοσύμφης* και τή *Μητέρα θεά*. Τό 1957 όμως θά κυκλοφορήσει ή *Ψυχή*, μιά μελέτη σχετικά μέ τό πώς και από ποιούς δημιουργήθηκε ή έννοια τής πνευματικής ψυχής, από τίς πρωτόγονες κοινωνίες μέχρι και τίς δογματικές θέσεις τών σωτηριακών θρησκειών. Είναι τό βιβλίο — όρόσημο μέ τό όποιο καταξιώθηκε ως ο θεμελιωτής τής έθνολογίας στην Ελλάδα. Άξιος θαυμασμού είναι ο τρόπος μέ τόν όποιο ο Λεκατσάς συγκέντρωσε, ταξιόμησε και κωδικοποίησε έναν έκτεταμένο όγκο ύλικού, παρμένο από πάμπολλες μελέτες, δεδομένης μάλιστα και τής όχι και τόσο καλής οικονομικής κατάστασής του εκείνο τό διάστημα. Είναι εύνόητο έξ άλλου πώς ή απαραίτητη, για τήν εκπόνηση ενός τέτοιου συγγράμματος, συνεχής ενημέρωση τής βιβλιοθήκης του Π. Λεκατσά μέ τά τελευταία έργα τής παγκόσμιας βιβλιογραφίας, ήταν μιά όχι μόνο χρονοβόρα, αλλά και έξαιρετικά δαπανηρή διαδικασία.

Άπό τήν άνοιξη του 1957 και για τά επόμενα πέντε χρόνια θά συνεργαστεί μέ τήν *Έπιθεώρηση Τέχνης*. Εκεί θά παρουσιάσει σε συνέχειες τίς μελέτες του *Τό θεΐο δράμα στις προχριστιανικές θρησκείες τής Ανατολικής Μεσογείου*, *Ο Τζόρτζ Τόμσον*, ένας συγγραφέας άξιος του αιώνα του και *Η καταγωγή τών πολιτικών θιάσων*. Τό 1958 συνεργάζεται μέ τό *Λεξικό Κοινωνικών Έπιστημών* μέ τά χαρακτηριστικά λήμματα *Άβατον*, *Άγιότητα*, *Άγος*, *Άδελφική Κοινοζυγία*, *Άδελφογαμία*, *Άδωνις*, *Ανιμισμός*, *Βάφτισμα*, *Ένδογαμία*, *Έπιτάφιοι Άγώνες*, *Θεΐον Βρέφος*, *Ίερός Γάμος*, *Μητέρα Θεά*, *Νεκρομαντεΐο*, *Οίονοσκοπία κ.ά.*, ενώ από τό 1961 και για έξι χρόνια θά συνεργαστεί μέ τό περιοδικό *Θέατρο*.

Τό 1960 θά κυκλοφορήσει τή δεύτερη έκδοση του *Πινδάρου*, πού είχε πρωτοεκδόσει τό

Ο Π. Λεκατσάς σε χειμερινές διακοπές.

1938. Όπως έλεγε και ο ίδιος, ή μετάφραση αυτή ήταν βελτιωμένη και είχε σκοπό νά προχωρήσει και σε τρίτη έκδοση, δυστυχώς όμως τόν πρόλαβε ο θάνατος. Άκολουθούν στην επόμενη διετία τά βιβλία του *Ευριπίδης - Μετάφραση και Έρμηνευτικά* και *Έρωτος*, ενώ δημοσιεύει σε συνέχειες τά βιβλία του *Η καταγωγή τής βασιλείας*, *Τό κάστρο τής Ωριάς* και ή *λαβυρινθιακή Έρουργία*, *Η θεΐα γέννηση*, *Τό άστρο τής Βηθλεέμ*, *θρησκευολογική έρμηνεία*, *Ο θνήσκων θεός κ.ά.*, μέσα από τίς στήλες τής εφημερίδας *Έλευθερία*. Παράλληλα δημοσιεύει στό περιοδικό *Πανσπουδαστική* τό άρθρο του «*Η τοτεμική μετάληψη και οι θρησκευτικές της τροπές*» (1962), ενώ τό καλοκαίρι τής ίδιας χρονιάς ανεβαίνει από τό *Έθνικό Θέατρο* στην *Έπίδαυρο* ή *τραγωδία Ηρακλής μαινόμενος* του Ευριπίδη, σε μετάφραση του Π. Λεκατσά. Συνεργάζεται μέ τήν *Πάπυρος Λαρούς* στα λήμματα *Άγνείας*, *Πείρα*, *Δημήτηρ*, *Διονύσια*, *Διόνυσος*, *Έλευσίνια*, *Μυστήρια*, *Έρωτος*, *Θεσμοφόρια*.

Η πρώτη τιμητική διάκριση στην Ελλάδα έρχεται τό 1963, από τόν τότε πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου, πού τόν καλεί νά αναλά-

βει τήν ἔδρα τοῦ καθηγητῆ τῆς Λαογραφίας στό Πανεπιστήμιο τῶν Ἰωαννίνων, κάτι πού ἀπορρίπτεται ἀπό τόν Λεκατσᾶ χωρίς κανένα δισταγμό ἢ δεύτερη σκέψη. Οἱ τιμές ἐξᾴλλου γιά τόν ἴδιο ἦταν περιττές καί ἀνούσιες, προτιμοῦσε νά βλέπει τήν οὐσία, τήν πραγματική του προσφορά στήν ἐπιστήμη, παρά τίς ἀνούσιες τυπικότητες τῶν βραβεύσεων. Ἐξ ἄλλου τήν ἴδια ἐποχὴ εἶχε κληθεῖ νά διδάξει ἀνθρωπολογία στό Πανεπιστήμιο τοῦ Ὄσλο, πρόταση πού ἐπίσης ἀπέρριψε ἀσυζητητί. Δεκάδες ἦταν κατά καιρούς οἱ προσκλήσεις πού λάμβανε ἀπό διάφορους ἀποστολεῖς, τίς ὁποῖες καί φύλαγε ἐπιμελῶς ἀρχειοθετημένες σέ ἕνα φάκελο, στόν ὁποῖο εἶχε ἀναγράψει: «ΔΕΝ ΠΗΓΑ»! Ἡ πιό μεγάλη ὅμως χαρά καί τιμή γι' αὐτόν ἔρχεται τόν ἴδιο χρόνο ἀπό τόν φοιτητόκοσμο, πού τόσο ἀγαποῦσε καί στήριζε ὁ Λεκατσᾶς, ζητώντας μέσα ἀπό τίς διαδικασίες τοῦ 4ου Πανσπουδαστικοῦ Συνεδρίου τήν τοποθέτησή του σέ καθηγητική ἔδρα.

Ἡ πρώτη σοβαρή περιπέτεια τῆς υγείας του θά ἀρχίσει τό Δεκέμβρη τοῦ 1964, ὅταν ὁ Παναγιῆς Λεκατσᾶς θά πάθει τό πρῶτο ἐγκεφαλικό ἐπεισόδιο καί θά μείνει σέ κῶμα ἐπὶ τρεῖς μῆνες. Ἦδη ἀπό τήν ἐποχὴ πού συνέγραφε τήν *Ψυχὴ ἢ κατάσταση τῆς υγείας* του πήγαινε ἀπό τό κακό στό χειρότερο. Κουραζόταν πολύ, μελετοῦσε σέ καθημερινή βάση πάνω ἀπό 15 ὥρες καί τό ἄγχος του ἐνέτεινε καί ἡ ἀγωνία τῆς ἐξασφάλισης πόρων γιά τήν ἀγορά τῶν ἀναγκαίων — και πανάκριβων — συγγραμμάτων. Δούλευε νυχθημερόν, χαμένος σέ στοῖβες σημειώσεων, παρέα μόνο μέ ἀμέτρητα φλιτζάνια νές καφέ, ἐνῶ ἔκοβε χρήματα κυριολεκτικά ἀπό τό ψωμί του, προκειμένου νά ἀγοράζει βιβλία.

Ἡ περιπέτεια τῆς υγείας του ὑπῆρξε, τόσο γιά τόν ἴδιο ὅσο καί γιά τήν οἰκογένειά του, μιὰ τραγική ἐμπειρία. Τά ἔξοδα τῆς νοσηλείας του ἦταν ἀδύνατον νά καλυφθοῦν, ἀφοῦ ὁ Λεκατσᾶς ὄχι μόνο δέν εἶχε τό ἀπαραίτητο ποσό, ἀλλά δέν ἦταν κᾶν ἀσφαλισμένος σέ κάποιο ταμεῖο. Εὐτυχῶς τά ἔξοδα ἀνέλαβε ἡ Λιλή Ἰακωβίδου, οἰκογενειακή φίλη τοῦ Λεκατσᾶ καί τῆς Βλάμης.

Μετά ἀπό ἀρκετούς μῆνες καταφέρνει νά συνέλθει καί ξαναπέφτει μέ τά μούτρα στή δουλειά, παρά τίς αὐστηρότατες συστάσεις τῶν γιατρῶν γιά ἡρεμία καί ἀνάπαυση. Συνεργάζεται τό 1966 μέ τή *Νεοελληνική Ἐγκυκλοπαίδεια* τοῦ Χάρη Πάτση (στά λήμματα *Βασιλεία*, *Γιλγαμές*, *Διόνυσος*) καί δημοσιεύει ταυτόχρονα στήν *Πανσπουδαστική* τό βιβλίο του *Ἡ θεία γέννηση καί τό θεῖο βρέφος*. Εἶναι ἡ ἐποχὴ πού δουλεύει τό

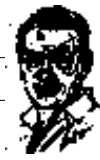
βιβλίο τοῦ *Διόνυσος*, τό ὁποῖο δέ θά προλάβει νά δεῖ τυπωμένο. Ἀπό τίς ἐκδόσεις «Κείμενα» τοῦ Φίλιππου Βλάχου θά κυκλοφορήσουν τό 1970 δύο ἀκόμα βιβλία τοῦ Λεκατσᾶ, ἡ *Μητριάρχια* καί ἡ *Φαιακία*.

Αὐτά εἶναι καί τά τελευταῖα ἔργα του πού εἶχε τή χαρά νά δεῖ τυπωμένα. Τό νῆμα τῆς ζωῆς του κόπηκε τά ξημερώματα τῆς 5ης Σεπτεμβρίου 1970 ἀπό ἐγκεφαλική θρόμβωση πού τοῦ δημιούργησε ἡ ὑπέρταση. Τραγική εἰρωνεία: ὁ μαθητῆς του, ὅπως ἀποκαλοῦσε ὁ ἴδιος τόν ἑαυτό του, Ἀνδρέας Λεντάκης, ὁ ὁποῖος εἶχε μιὰ πολύ στενή ἐπαφή μέ τόν Λεκατσᾶ, ἐπιστημονική καί ἀνθρώπινη (δέν ἔκρυβε μάλιστα τόν θαυμασμό του γιά τόν μεγάλο αὐτό ἐπιστήμονα καί φρόντιζε νά τόν φανερώνει μέ κάθε εὐκαιρία, ἀκόμα καί μέσα ἀπό τίς ἐπιστολές πού τοῦ ἔστειλε ἀπό τά κελιά τῆς ΕΑΤ-ΕΣΑ στή Μπουμπουλίνας), εἶχε λίγες μέρες πρὶν ἀπό τό θάνατο τοῦ Λεκατσᾶ κλείσει ραντεβού γιά τίς 7/9/70, ἀλλά πλέον ἦταν πολύ ἀργά.

Μετά τό θάνατό του ἡ Εὐα Βλάμη ἐγκατέλειψε τό γράψιμο καί ἀφιέρωσε τό δυστυχῶς σύντομο ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς της στήν ὑλοποίηση τῆς κυκλοφορίας τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ ἐκλιπόντος Λεκατσᾶ. Πράγματι, τό 1971 ἀπό τίς ἐκδόσεις τῆς Σχολῆς Μωραΐτη, στήν ὁποία ἡ Βλάμη ἐργαζόταν ὡς φιλόλογος, θά κυκλοφορήσει ὁ *Διόνυσος* καί μετά ἀπό λίγο ὁ *Λαβύρινθος*. Τό 1976, ὁ Ἀνδρέας Λεντάκης, στό περιοδικό *Ἀνθρώπος*, θά ἐπιμεληθεῖ ἑνός ἀφιερώματος στόν Π. Λεκατσᾶ καί θά παραθέσει γιά πρώτη φορά τήν πλήρη ἐργογραφία του, πού ἀριθμεῖ πάνω ἀπό 70 τίτλους βιβλίων, μελετῶν, ἀρθρῶν κ.ἄ.

Πέρα ὅμως ἀπό λαμπρός ἐπιστήμονας, ὁ Λεκατσᾶς ἦταν κι ἕνας πραγματικά ξεχωριστός ἄνθρωπος. Σεμνός καί μετρημένος, ἀπέφευγε μέ κάθε τρόπο τήν παντός εἶδους προβολή. Παρά τό πρωτότυπο ἔργο του, φρόντιζε πάντα νά ἀναφέρει τίς πηγές του, ἀλλά καί τούς συγγραφεῖς ἀπό τούς ὁποῖους δανειζόταν ἰδέες. Ἦταν ἀξιοπρεπής, ἀκόμα καί στίς πιό δύσκολες στιγμές τῆς ζωῆς του, καί δέν σκέφτηκε οὔτε γιά μιὰ στιγμή νά συμβιβαστεῖ ἢ νά παραβεῖ τίς ἀρχές του. Παρέμεινε μακριά ἀπό ὅσες ἐπιστημονικές διοργανώσεις εἶχαν ἢ μπορούσαν νά ἀποκτήσουν κοσμικό χαρακτήρα. Οἱ ἄνθρωποι τούς ὁποῖους προσμετροῦσε ὡς φίλους ἦταν ἐλάχιστοι, οἱ σχέσεις του δέ μέ τήν ἀκαδημαϊκὴ νομενκλατούρα ἦταν οἱ χειρότερες δυνατές.

Ἀξίζει δέ νά σημειωθεῖ καί τό παρακάτω γεγονός, τό ὁποῖο ἀνέφερε καί σέ μιὰ διάλεξή του

ὁ Ὁ.-Κ. Κλήμης: ἓνας Πολωνός ἐθνολόγος εἶχε ἔρθει στήν Ἑλλάδα, προκειμένου νά συναντήσῃ ἀπό κοντά τόν διάσημο στή χώρα του Παναγιῆ Λεκατσᾶ. Ὅταν ρώτησε τούς ρεσεψιονίστ τοῦ ξενοδοχείου, στό ὁποῖο διέμενε, γιά τό τηλέφωνο καί τή διεύθυνση τοῦ Λεκατσᾶ, ἐκπληκτος διαπίστωσε πώς τούς ἦταν παντελῶς ἄγνωστος. Πῆγε λοιπόν στή Φιλοσοφική Σχολή, γιά νά βρεῖ ἓναν συγκεκριμένο καθηγητή, πού ὅπως εἶχε ὑπολογίσει θά ἦταν σέ θέση νά τοῦ δώσει τίς πληροφορίες πού ζητοῦσε. Ὁ καθηγητής γνώριζε τό ὄνομα τοῦ Λεκατσᾶ, μόνο πού παρέπεμψε τόν Πολωνό στήν ἀστυνομία, ὡς ...τήν πλέον ἀρμόδια ἀρχή γιά τό ἐν λόγῳ «φαινόμενο»!

Ὁ Λεκατσᾶς εἶχε δύο μεγάλες ἀγάπες: ἡ πρώτη ἦταν τό καλό ντύσιμο. Ἀπό μικρός ἦταν πάντα καλοβαλμένος καί ὑπέροχομψος. Ἄν καί σπάνια ἄφηνε τό σπίτι του γιά κάποια κοινωνική συναναστροφή, ἡ γκαρνταρόμπα του περιλάμβανε πανάκριβα κοστούμια, ἀπό τά πιό φίνα ὑφάσματα. Συνήθιζε μάλιστα, ὅπως ἀναφέρει καί ἡ ἀνηψιά του, νά γράφει κοστούμαρισμένους, φοροῦσε δέ πάντοτε γιλέκο καί παπιγιόν.

Ἡ ἄλλη μεγάλη ἀγάπη του ἦταν ἡ νεολαία. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἄ. Λεντάκης, ὁ Π. Λεκατσᾶς ἔλεγε συχνά: «Πιστεύω πολύ στούς νέους. Ἴσως μόνο σ' αὐτούς πιστεύω. Ἡ μεγαλύτερη λύπη πού παίρνω εἶναι ὅταν μέ ἀπογοητεύει ἓνας νέος ἄνθρωπος καί ἡ μεγαλύτερη χαρά, ὅταν πάλι ἓνας νέος μοῦ δίνει τή σιγουριά γιά τό πνευματικό μέλλον». Γι' αὐτό καί τό σπίτι του ἦταν πάντα γεμάτο ἀπό νεαρούς φοιτητές, τούς ὁποίους ὁ Λεκατσᾶς θεωροῦσε πνευματικά του παιδιά, γι' αὐτό καί θεώρησε

μεγάλη τιμή τήν πρόταση τοῦ Δ' Πανσπουδαστικοῦ Συνεδρίου. Μάλιστα ὁ Λεντάκης πάλι ἀναφέρει ἓνα περιστατικό, χαρακτηριστικό γιά τίς σχέσεις τοῦ Λεκατσᾶ μέ τούς νέους. Ὅταν ὁ πρῶτος τοῦ ζήτησε μιά συνεργασία γιά τήν Πανσπουδαστική (τ. 49, 1/1996), ὁ Λεκατσᾶς δέχτηκε, φροντίζοντας ἀκόμα καί γιά τήν εικονογράφηση καί τή διόρθωση τῶν κειμένων, χωρίς

φυσικά νά πάρει δεκάρα. Ὅταν ὁ Λεντάκης τόν ρώτησε πόσα φύλλα τοῦ περιοδικοῦ ἤθελε γιά νά τά δώσει σέ φίλους του, ὁ Λεκατσᾶς τοῦ ἀπάντησε δέκα. Ὁ Λεντάκης τοῦ πῆγε ὄντως τά δέκα τεύχη, ὁ Λεκατσᾶς ὅμως ἐπ' οὐδενί δέν δέχτηκε νά τά πάρει δωρεάν, ὅπως ἐδικαιοῦτο. Μόνο μετά τήν ἐπιμονή τοῦ Λεντάκη δέχτηκε νά πάρει τά πέντε δωρεάν καί νά πληρώσει τά ἄλλα. «Ἀλίμονο», τοῦ εἶπε, «ἄν παίρνω με λεφτά ἀπό ἓνα φοιτητικό περιοδικό. Πιστεύω στούς φοιτητές, πιστεύω στούς νέους. Μόνο ἀπό κεῖ ὑπάρχει ἐλπίδα νά βγεῖ κάτι καλό».

Μετά τό θάνατο τοῦ Παναγιῆ Λεκατσᾶ, ἐλάχιστοι ἦταν αὐτοί οἱ ὁποῖοι ἀναφέρθηκαν στό ἔργο του, μέ τρόπο ἀντάξιο τοῦ ἐπιστημονικοῦ του

μεγέθους. Εἶναι δέ ἀξιοπερίεργο ὅτι τό συγγραφικό του ἔργο γνώρισε μεγαλύτερη ἀναγνώριση στό ἐξωτερικό ἀπ' ὅσο στήν Ἑλλάδα.

Μεγάλο ρόλο σέ αὐτό ἔπαιξε ἀσφαλῶς καί ἡ δικαστική διαμάχη πού ξέσπασε σχετικά μέ τά πνευματικά του δικαιώματα. Ὁ Λεκατσᾶς, μέ ἰδιόχειρη διαθήκη του, καθιστᾶ μοναδική κληρονόμο τοῦ πνευματικοῦ του μόχθου τήν Εὐα Βλάμη. Ἡ Βλάμη φρόντισε νά ἐκδοθοῦν μετά τό θάνατό του τά ἀνέκδοτα βιβλία του Διόνυσος καί

Ὁ Π. Λεκατσᾶς καί ἡ Εὐα Βλάμη.

Λαβύρινθος. Μετά τό θάνατό της, τό 1974, οί κληρονόμοι της παραχώρησαν τό 1977 τά δικαιώματα στόν Ά. Καστανιώτη. Λίγους μήνες μετά, όμως, ό εκδότης Γ. Γουδέλης, μέ εξώδικό του, ζητά από τόν Καστανιώτη νά σταματήσει τήν έκδοση τών έργων του Λεκατσά, επικαλούμενος ιδιωτικό συμφωνητικό από τό 1963, μέ τό όποιο ό εκλιπών τόν καθιστά αποκλειστικό εκδότη τών έργων του. Άρχίζει έτσι μιά πολύχρονη δικαστική διαμάχη, πού άφησε για πάνω από δέκα χρόνια τά έργα του Λεκατσά στό συρτάρι.

Άκόμα ένα αίτιο για τήν περιορισμένη προβολή του έργου του έχει νά κάνει μέ μιά αδυναμία στόν χαρακτήρα του Λεκατσά: αυτός ό όγκόλιθος μόρφωσης και καλλιέργειας δέν άνεχόταν τήν κριτική. Φρόντιζε πάντα οί φιλικές του σχέσεις νά μήν εκτρέπονται, δέν άφηνε περιθώρια σέ αυτούς πού συναναστρεφόταν νά υπερβούν τά έσκαμμένα, ενώ πάντα τόν βασάνιζε τό ενδεχόμενο νά αντιμετώπισει τό φθόνο ή τήν κρίση τών φίλων του.

Χαρακτηριστικό είναι και τό συμβάν πού αποκάλυψε ό Τάσος Βουρνάς σέ ένα αφιέρωμα του Διαβάζω τό 1987: όταν ό Λεκατσάς δέχτηκε κριτική από τόν Άνταϊο για τίς γλωσσικές του επιλογές, μέσα από ένα άρθρο του Στάθη Δρομάζου, ό όποιος υπέγραφε μέ ψευδώνυμο (τό περιοδικό κυκλοφορούσε παράνομα), έκοψε τήν καλημέρα στόν Τ. Βουρνά, νομίζοντας πώς αυτός έφερε τήν υπογραφή του άρθρου. Άναφερόταν δέ μέ περιφρονητικά λόγια για τό Δ. Γληνό, χαρακτηρίζοντάς τον «μέτριο δάσκαλο», εξαιτίας μιάς κριτικής πού του είχε ασκήσει στους Νέους Πρωτοπόρους τό 1935 για τό πρώτο του βιβλίο. Ό ίδιος όμως ασκούσε δριμεία και συχνά καυστική κριτική σέ άλλους συγγραφείς, προκαλώντας πολλές φορές και προσωπικές έριδες.

Μιά τέτοια κριτική του Λεκατσά προκάλεσε, όπως προαναφέρθηκε, και τή ρήξη του μέ τόν Γιάννη Κορδάτο. Πέρα όμως από τήν προσωπική και επιστημονική διαμάχη, κρύβεται ή έντονη δυσaréσκεια πού είχε δημιουργήσει στους κύκλους τής άριστερας ή σταθερή απόφαση του Λεκατσά νά μείνει άκομμάτιστος. "Έτσι, σέ μιά εποχή έντονης πολιτικοποίησης βρέθηκε μεταξύ δύο πυρών. Γιατί άν οί συντηρητικοί κύκλοι — ακαδημαϊκοί και πολιτικοί — τόν αντιμετώπισαν ως άποδιοπομπαίο τράγο, οί συγκρούσεις του μέ άριστερούς διανοητές τόν όδήγησαν σέ μιά ιδιότυπη γκετοποίηση.

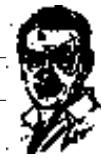
"Έχει ήδη γίνει αναφορά στην πολιτική του δραστηριότητα μέχρι τόν εμφύλιο. Οί σχέσεις του μέ τήν επαναστατική άριστερά παραμένουν μέχρι

τότε καλές, συμπέρασμα πού συνάγεται και από τή βιβλιοκριτική τής ΚΟΜΕΠ (τ. 40, Αύγουστος 1945), πάνω στο *Περί Δήμου καταλύσεως και τυραννίδος* πού υποστηρίζει ότι «... ό κ. Λεκατσάς μελέτησε και κατέχει τά στοιχεία και μέ τή μαρξιστική μεθοδολογία τά ανασυνθέτει, σέ ζωντανή και πολύμορφη εικόνα...». Είναι ή εποχή πού άρθρογραφεί σέ άριστερά έντυπα. Η κόντρα του όμως μέ τόν Γ. Κορδάτο θά δρομολογήσει άλλες εξελίξεις.

Η προσούρα του Κορδάτου Ό κ. Παναγής Λεκατσάς χωρίς τό προσωπείο, πού άποτελεί και τήν απάντηση στην κριτική πού δέχτηκε, είναι ένα πραγματικό ρυπαρογράφημα, πού καθόλου δέν ταιριάζει μέ τό κύρος του. Κατηγορεί μεταξύ άλλων τόν Λεκατσά για ήμμιμαθη, άνίκανο νά πραγματώσει μιά έμπεριστατωμένη επιστημονική μελέτη, ακόμα και για κόλακα μεταξικών αξιωματούχων. Πέρα όμως από τίς άήθειες, πρέπει νά σταθούμε στο τρίτο και εκτενέστερο κεφάλαιο τής προσούρας, υπό τόν ειρωνικό τίτλο «Ό αλάθητος “μαρξιστής”», στο όποιο ό Κορδάτος ασκεί όξεία κριτική στον Λεκατσά, επειδή βασίζει τίς μελέτες του σέ «άστους» δυτικούς εθνολόγους, και όχι σέ διαπρεπείς κοινωνιολόγους και ιστορικούς τής ΕΣΣΔ.

Κατά βάθος πρόκειται για ένα καθαρά πολιτικό κείμενο, όρόσημο για τήν έλληνική επιστήμη. Είναι ή πρώτη φορά στην μετεμφυλιακή Ελλάδα πού ξεσπά μιά «τιτανομαχία» και μάλιστα σέ θεωρητικό επίπεδο, μεταξύ δύο κορυφαίων εκπροσώπων άντιστοιχώς τής «όρθόδοξης» άριστερας και τής άναθεωρητικής τάσης του μαρξισμού. Εκείνο πού ένοχλεί βαθιά τόν Κορδάτο είναι ή διάθεση του Λεκατσά νά άμφισβητήσει τά μέχρι τώρα παραδεδομένα στον ιστορικό υλισμό και νά προχωρήσει σέ νέους πειραματισμούς, «γλιστρώντας αναμφίβολα από τό μυστικισμό στον ιδεαλισμό». Πιο πολύ όμως δέν μπορεί νά δεχτεί τήν απόφαση του Λεκατσά νά μή στρατεύσει τή μελέτη του. Του τονίζει μάλιστα (στή σ. 21) ότι «τό κήρυγμά του “ή επιστήμη για τήν επιστήμη” είναι άντιδραστικό» και «...θά μάθει πώς ή επιστήμη δέν είναι άκομμάτιστη και άνεξάρτητη».

Φυσικά ούτε ό Κορδάτος (ό όποιος παρ' ότι διαγράφηκε τό 1927 από τό Κ.Κ.Ε., έμεινε ενεργός και πιστός στην γραμμή του μέχρι τό θάνατό του), ούτε τά υπόλοιπα στελέχη τής άριστερας του συγχώρεσαν τήν απομάκρυνσή του από τήν ενεργό δράση. Για τόν Λεκατσά όμως δέν υπήρχε άλλος δρόμος. "Ίσως έπαιρνε τά

πράγματα λίγο επί πόνου, ίσως δέν άντεχε νά κάνει τήν οποιαδήποτε έκπτωση στά πιστεύω του, ίσως πάλι καί εγωιστικά νά μήν άντεχε νά δρᾷ ὑπό τίς ἐντολές τῆς οίασδήποτε «γραμμῆς». Ἔπρεπε ὅμως νά διαφυλάξει τό ἔργο του ἀλώβητο ἀπό κομματικές ἐπιρροές καί ἐπιδράσεις. Πάνω ἀπ' ὅλα ἔβαζε τήν ἐπιστημονική πρόοδο — γι' αὐτό συμβούλευε κατά τή διάρκεια τῆς δικτατορίας τόν Ἄ. Λεντάκη νά ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τήν πολιτική προσωρινά, προκειμένου νά ὀλοκληρώσει τίς σπουδές του.

Δέν θά ἀξίζε νά ἀναφερθοῦμε στό ποιός τελικά ἀπό τούς δύο εἶχε δίκιο. Θά ἀρκεστοῦμε νά ἐξετάσουμε τίς ἐπιπτώσεις πού εἶχε γιά τόν Λεκατσά ὁ ἀντίκτυπος αὐτῆς τῆς διαμάχης. Οἱ ἤδη ὑπάρχουσες ἀντιπάθειες πού εἶχε δημιουργήσει στόν χῶρο ἐντάθηκαν, μέ ἀποτέλεσμα τήν ἀπομόνωσή του, ἰδίως δέ καί μετά τήν ἄρνηση τῆς ΕΔΑ νά δημοσιεύσει στά προσκείμενα σέ αὐτήν ἐντυπα τήν οποιαδήποτε ἀναφορά στό ἔργο τοῦ Λεκατσά μετά τή διαμάχη του μέ τόν Κορδάτο. Τό ἔργο του ἔτσι στερήθηκε τῆς ἀπαιτούμενης προβολῆς, κάπως βεβιασμένα καί στενοκέφαλα, ἀφοῦ οὔτε τά συντηρητικά ἐντυπα ἦταν πρόσφορα γι' αὐτόν τό σκοπό.

Ἀπό τήν ἄλλη ὁ Λεκατσάς κλείστηκε πύ πολύ στόν ἑαυτό του, ἀπομακρυνόμενος ὀλοένα ὅμως ταυτόχρονα ἀπό τήν πραγματική ζωή καί κυρίως ἀπό τή λαϊκή βάση. Δημιούργησε ἔτσι

ἄθελά του τόν τύπο τοῦ «μοναχικοῦ πολεμιστῆ», (τοῦ Einzelkämpfer, ὅπως θά ἔλεγαν καί οἱ Γερμανοί). Τοῦ διανοητῆ, δηλαδή, πού μπορεῖ νά σταθεῖ ἀνάμεσα στήν πιό σκληρή ἀμφίπλευρη κριτική, δίνοντας ἕνα μέγιστης ἀξίας ἔργο μέ τό ὁποῖο στηλιτεύει τά κακῶς κείμενα καί τῶν δύο πλευρῶν, εἰσάγοντας συχνά «καινά δαιμόνια», ἀπευθυνόμενος ὅμως σέ ἕνα περιορισμένο σχετικᾶ κοινό, ὅπως ἀργότερα ἔκαναν ὁ Πουλιαντζᾶς, ὁ Καστοριάδης κ.ἄ.

Δέν πρέπει ὅμως νά παραλειφθεῖ καί ἡ ἀδυναμία τῆς ἐλληνικῆς ἰντελιγκέντσια νά δεχθεῖ, νά ἀφομοιώσει καί νά ἀξιοποιήσει τό ἔργο τοῦ Λεκατσά. Δέν ἦταν μάλιστα τυχαία καί ἡ φράση πού συχνά τοῦ ἐπαναλάμβανε ἡ Βλάμη, ὅτι ἔπρεπε δηλαδή νά εἶχε γεννηθεῖ 80 χρόνια ἀργότερα. Λίγοι ἀσχολήθηκαν σοβαρά μέ τό ἔργο τοῦ Λεκατσά, ἀκόμα λιγώτεροι κατάφεραν νά τό προσεγγίσουν σωστά. Ἡ κριτική εἶναι εὐκολή, ἂν μάλιστα ξεχνᾶμε κάτι βασικό: τό ἔργο τοῦ Λεκατσά εἶναι, παρά τίς ὅποιες μικρές ἢ μεγάλες ἀτέλειες, πρωτότυπο. Αὐτός ἔβαλε τά θεμέλια τῆς ἐθνολογίας στή Ἑλλάδα. Καί εἶναι βέβαια πιό εὐκολο νά χτίσεις ἕνα ἐπιβλητικό κτίσμα, παρά νά σχεδιάσεις μιά στέρεη βάση. Δυστυχῶς, μέχρι τώρα ὅμως, μόνο λίγα λιθαράκια ἔχουν τοποθετηθεῖ πάνω στή βάση πού ἔχτισε ὁ Λεκατσάς. Ἡ Ἑλλάδα περιμένει ἀκόμα τό συνεχιστή του ἤ ἔστω αὐτόν πού θά εἶναι σέ θέση νά τόν ἀνατρέψει.

Τό πατρικό τοῦ Λεκατσά στήν Ἰθάκη.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ Π. ΛΕΚΑΤΣΑ

- 1911:** 15/8. Γέννηση Π. Λεκατσά στον Σπαυρό Ίθάκης.
- 1923:** Μετάβαση Παναγή και Σπύρου Λεκατσά με τον πατέρα τους στη Μελβούρνη.
- 1925:** Έπιστροφή από Αυστραλία.
- 1926:** Γυμνασιακές σπουδές στη Λευκάδα.
- 1928:** Γυμνασιακές σπουδές στην Κέρκυρα. Έπαφή με τον προοδευτικό καθηγητή Κωνσταντίνο Άραπη.
- 1930:** Μετάβαση στην Αθήνα για σπουδές στη Νομική.
- 1933:** Δημοσίευση της πρώτης επιστημονικής μελέτης, υπό τον τίτλο Συμβολή στη διαλεκτική ιστορία της φιλοσοφίας.
- 1935:** Συνεργασία με Νέα Έστία (μέχρι τό 1943).
- 1936:** Πινδάρου Όλυμπιακά, Πυθιακοί Έπινίκιοι.
- 1937:** Έγκαταλείπει διά παντός τη Νομική.
- 1938:** Μετάφραση έργων Πινδάρου, Σαπφούς, Θεογονίας Ήσιόδου — ποιητική συλλογή Άπολλώνια. Συνεργασία με Νεοελληνικά Γράμματα (μέχρι τό 1940) και Νέον Κράτος (ώς τό 1939).
- 1939:** Άλκαϊος, Έργα και Ήμέραι Ήσιόδου, Κατά Λεωκράτους Λυκούργου, Πολιτικά Άριστοτέλους, Μήδεια Εϋριπίδου, Περί Έρμηνείας Δημητρίου Φαληρέως, Ίφιγένεια ή Όρχουμένη. Γάμος με την Τούλα Δημητριάδη.
- 1940:** Δημοσιεύονται τά Άλεξανδρινά Έπιγράμματα στη Νέα Έστία.
- 1941:** Κύκλωψ, Άλκηστις, Ηρακλείδα Εϋριπίδου.
- 1944:** Δεκεμβριανά, σύλληψη και κράτηση Π. Λεκατσά στο Γουδί.
- 1945:** Ίδεοκρατία και Ίστορική Αιτιοκρατία, Δήμου Καταλύσεως και Τυραννίδος, Σπάρτακος. Συνεργασία με τό περιοδικό Έλευθερα Γράμματα.
- 1946:** Η έποποιία της πάλης των τάξεων στην άρχαία Ελλάδα, Η Πολιτεία του Ήλιου, Η προελληνική μητριαρχία και ή Όρέστεια. Συνεργασία με τις έφημερίδες Ρίζος της Δευτέρας και Έλευθερη Ελλάδα (ώς τό 1947).
- 1947:** Διαζύγιο με Τ. Δημητριάδη. Γνωριμία με την Εϋα Βλάμη.
- 1948:** Άπολογητικός του παλαιοδημοτικισμού.
- 1949:** Συνεργασία με τό περιοδικό Άνταϊος.
- 1950:** Συνεργασία με έφημερίδα Μάχη.
- 1951:** Η καταγωγή των θεσμών, των έθιμων και των δοξασιών.
- 1952:** Συνεργασία με την έφημερίδα Καθημερινή.
- 1953:** Προμηθεύς Δεσμώτης Αισχύλου, Ίππολυτος Στεφανηφόρος Εϋριπίδου.
- 1954:** Τραγωδία ή Κομωδία. Ρήξη με Γιάνη Κορδάτο.
- 1957:** Η ψυχή, Οι πόλεμοι των δούλων, Γιλγამές. Συνεργασία με την Έπιθεώρηση Τέχνης.
- 1958:** Το κάλεσμα της Θεονύφης, Συνεργασία με τό Λεξικό Κοινωνικών Έπιστημών.
- 1960:** Β΄ έκδοση Πινδάρου.
- 1961:** Συνεργασία με τό περιοδικό Θέατρο (μέχρι τό 1967). Γάμος με Εϋα Βλάμη.
- 1962:** Εϋριπίδης — Μετάφραση και Έρμηνευτικά. Συνεργασία με την έφημερίδα Τό Βήμα.
- 1963:** Έρωσ. Τό 4ο Πανσπουδαστικό Συνέδριο τον προτείνει για καθηγητή. Συνεργασία με την έφημερίδα Έλευθερία και την εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς.
- 1966:** Συνεργασία με τη Νεοελληνική Έγκυκλοπαίδεια του Χάρη Πάτση.
- 1970:** Η μητριαρχία και ή σύγκρουσή της με την έλληνική πατριαρχία, Φαιακία. 5/9: Θάνατος Π. Λεκατσά.
- 1971:** Έκδίδεται από την Έταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού τό έργο Διόνυσος.
- 1973:** Έκδίδεται ο Λαβύρινθος.
- 1976:** Ο Άντρέας Λεντάκης δημοσιεύει στο περιοδικό Άνθρωπος την πρώτη πλήρη βιβλιογραφία του Π. Λεκατσά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εϋχαριστούμε θερμά την κ. Μαρία Λεκατσά-Παζινού και τον κ. Όδυσσέα-Κάρολο Κλήμη για τις πληροφορίες και τό υλικό πού μας έδωσαν.

Κορδάτος Γιάννης, Ό κ. Παναγής Λεκατσάς χωρίς τό προσωπείο, Αθήνα 1954.

Άνθρωπος, τόμ. 3, τεϋχ. 1, Γενάρης 1976. Άφιέρωμα στον Π. Λεκατσά

Διαβάζω, τ. 166, 22/4/1987

Κομμουνιστική Έπιθεώρηση, τ. 40, Αϋγουστος 1946, σ. 43-45

Χρονικό 1971. Άφιέρωμα στον Π. Λεκατσά.

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ Π. ΛΕΚΑΤΣΑ

Ἀναδημοσιεύουμε ἐδῶ αὐτούσιο τό πρῶτο τμήμα τῆς πλήρους ἐργογραφίας τοῦ Παν. Λεκατσᾶ, ὅπως αὐτή δημοσιεύθηκε ἀπό τόν Ἀνδρέα Λεντάκη στό περιοδικό Ἄνθρωπος (τόμ. 3, τεύχ. 1, Γενάρης 1976). Στήν ἐκδοση ἐκείνη ἀναφέρονται ἐπιπλέον τά ἄρθρα καί οἱ μελέτες του πού ἔχουν δημοσιευθεῖ στά περιοδικά *Νέα Ἑστία*, *Νέον Κράτος*, *Νεοελληνικά Γράμματα*, *Ἐλεύθερα Γράμματα*, *Ἀνταῖος*, *Φιλολογικά Χρονικά*, *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, *Καινούργια Ἐποχή*, *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, *Θέατρο*, *Πανσπουδαστική*, τά ἄρθρα του στίς ἐφημερίδες *Ἐλεύθερη Ἑλλάδα*, *Ο Ρίζος τῆς Δευτέρας*, *Μάχη*, *Ἡ Καθημερινή*, *Το Βήμα*, *Ἐλευθερία*, κατάλογος λημμάτων πού συνέταξε γιά το *Λεξικό Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν* (ἐκδ. Θ.Κ. Παπαϊωάννου, 1958), τήν *Νεοελληνική Ἐγκυκλοπαίδεια* (ἐκδ. Χ. Πάτσης, 1966) καί τήν *Μεγάλη Ἐγκυκλοπαίδεια «Πάπυρος-Λαρούς»* (ἐκδ. Πάπυρος, 1963), καθὼς καί ἄλλο ὕλικό (διαλέξεις, μεταφράσεις κ.ἄ.). Τά σχόλια στίς παρενθέσεις εἶναι, φυσικά, τοῦ Ἀνδρέα Λεντάκη.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ. Μέρος Α'. Ἀρχαία Φιλοσοφία. Ἀθήνα 1933. (Ἀπ' ὅσο γνωρίζω, εἶναι τό πρῶτο βιβλίο πού ἐξέδωσε ὁ Λεκατσᾶς. Τό βιβλίο, δυστυχῶς, δέν μπόρεσα νά τό βρῶ πουθενά. Τήν πληροφορία γιά τήν ἐκδοση τήν πήρα ἀπ' τή στήλη τῆς βιβλιοκρισίας τῶν «Νέων Πρωτοπόρων» τοῦ 1933, σ. 190-191, πού ἔγραψε ὁ Δημήτρης Γληνός).

ΠΙΝΔΑΡΟΥ ΟΛΥΜΠΙΑΚΑ. Ἐμμετρική μετάφραση (σελίδες 35 δίχως ἀρίθμηση). Ἀφιερωμένο στόν καθηγητή Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Τεύχος πρῶτον. Ἐκδόσεις «Ἀθηνᾶ», Ἀθήνα 1935. (Σημειῶνω πῶς σ' αὐτό τό τεύχος ἐξαγγέλλει ἄλλα τέσσερα τεύχη, ἀπ' τά ὁποῖα βγήκε μόνον ἓνα. Τά ὑπόλοιπα δέν εἶδαν τό φῶς τῆς δημοσιότητας ποτέ, γιατί ἀργότερα ἐξέδωσε τόν Πίνδαρο ὅλον μαζί.)

ΠΙΝΔΑΡΟΥ ΠΥΘΙΑΚΟΙ ΕΠΙΝΙΚΙΟΙ ὝΜΝΟΙ. Ἐμμετρική μετάφραση μέ ἀφιέρωση στόν Λεωνίδα Παυλίδη. Ἀθήνα 1936. Δυστυχῶς, τό βιβλίο αὐτό δέν ὑπάρχει πουθενά καί δέν κατάφερα νά τό δῶ. Τήν πληροφορία τήν παίρνω ἀπ' τή βιβλιοκρισία του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου στή *Νέα Ἑστία* (No 232, 15-8-1936, σ. 1165-1167).

ΣΑΠΦΩ (ΟΙ ΔΙΕΤΑΙΡΙΚΟΙ ΤΗΣ ΕΡΩΤΕΣ). Ἐκδοση Γκοβδότη, 36 σελίδες, χωρίς χρονολογία. Μεταφράζει 20 ποιήματα ἀπό τά σωζόμενα τῆς Σαπφῶς καθὼς καί δύο ἐπιγράμματα τῆς Ἥρινας. Ἀπό μιά ὑποσημείωση τοῦ προλόγου ὅπου παραθέτει μιά σύντομη βιβλιογραφία, βλέπουμε πῶς χρησιμοποίησε τό ἔργο του Arthur Weigal: *Sappho de Lesbos*, ἐκδοση Payot, Παρίσι 1932. Ἀπ' αὐτό προκύπτει ὅτι τό βιβλίο του ἐκδόθηκε μετά τό 1932, γιά τήν ἀκρίβεια μετά τό 1933 (ἀφοῦ καθὼς γνωρίζουμε τό πρῶτο του βιβλίο γιά τή φιλοσοφία βγήκε τό 1933) καί πρίν τό 1938 πού ἐξέδωσε τή Σαπφῶ ἀπ' τόν «Πάπυρο».

ΠΙΝΔΑΡΟΥ. Ἐμμετρική μετάφραση τῶν σω-

ζομένων του καί χωριστό ἐρμηνευτικό ἐπίμετρο. Ἐκδοση Δ. Δημητράκου, Ἀθήνα 1933.

ΣΑΠΦΩ. Κριτική Ἐρμηνευτική ἐκδοση καί ἔμμετρη μετάφραση τῶν σωζομένων τῆς. Στή σειρά τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀρχαίων Συγγραφέων τοῦ «Παπύρου», ἀριθ. 28, Ἀθήνα 1938. (Βλ. καί *Νέα Ἑστία*, No 296-298 τοῦ 1939.)

ΗΣΙΟΔΟΥ. Θεογονία. Στή σειρά τοῦ «Παπύρου», Ἀθήνα 1938.

ΑΛΚΑΙΟΣ. Κριτική καί ἐρμηνευτική ἐκδοση τῶν σωζομένων του καί ἔμμετρη μετάφραση τῶν σημαντικῶν ἀποσπασμάτων σ' ἐπίμετρο. Στή σειρά «Βιβλιοθήκη Ἀρχαίων Ἑλλήνων Πεζογράφων καί Ποιητῶν» τοῦ Ζαχαρόπουλου, ἀριθμός 1. Ἀθήνα 1939. (Βλ. καί *Νέα Ἑστία*, No 292-293 τοῦ 1939.)

ΗΣΙΟΔΟΥ. Ἔργα καί Ἡμέραι. Σειρά τοῦ Ζαχαρόπουλου, ἀρ. 2, Ἀθήνα 1939.

ΗΣΙΟΔΟΥ. Θεογονία, Ἀσπίς Ἡρακλέους, Ἀποσπάσματα Ἡοιῶν. (Μετάφραση σέ ρυθμική πρόζα καί ἐρμηνευτικές σημειώσεις). Σειρά Ζαχαρόπουλου, ἀρ. 37, 1939.

ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ ΚΑΤΑ ΛΕΩΚΡΑΤΟΥΣ (στήν καθαρεύουσα). Σειρά Ζαχαρόπουλου, ἀρ. 17, 1939.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΑ (βιβλία I, II, III, στήν καθαρεύουσα). Στή σειρά Ζαχαρόπουλου, ἀριθ. 30, 50, 77, Ἀθήνα 1939. Βιβλία IV, V, ἀριθ. 110, 121. Βιβλία VI, VII, VIII, ἀριθ. 140 τό 1957.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (ΦΑΛΗΡΕΩΣ) ΠΕΡΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ (περί ὕφους). Στή σειρά Ζαχαρόπουλου, ἀριθ. 60-66, Ἀθήνα 1939.

ΕΥΡΥΠΙΔΟΥ ΜΗΔΕΙΑ. Στή σειρά Ζαχαρόπουλου, ἀριθ. 81, 1939.

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ Η ΟΡΧΟΥΜΕΝΗ (λυρική καί δραματική σύνθεση), ἐκδοση Ζαχαρόπουλου, Ἀθήνα 1939.

ΕΛΛΗΝΕΣ ΛΥΡΙΚΟΙ (Ἀνθολογία). Τήν ἐξάγγειλε στό βιβλίο του *Ἰφιγένεια Ὀρχομένη* τό 1939, ἀλλά δέν ξέρω ἂν τελικά τήν ἐξέδωσε.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΑ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ. Κι αυτά τά ἐξάγγειλε στό ἴδιο βιβλίο. Τά Ἐπιγράμματα αὐτά εἶχαν δημοσιευθεῖ στό περιοδικό *Νέα Ἑστία*, στόν τόμο τοῦ 1940.

ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ ΚΥΚΛΩΨ - ΑΛΚΗΣΤΙΣ. Στή σειρά *Ζαχαρόπουλου*, ἀριθ. 132 (1941) 1957.

ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΔΑΙ. Στή σειρά *Ζαχαρόπουλου*, ἀριθ. 159 (1941) 1957.

ΣΠΑΡΤΑΚΟΣ. Ὁ Πόλεμος τῶν Μονομάχων. Ἐκδοση *Ζαχαρόπουλου*. Ἀθήνα 1945.

ΙΔΕΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΙΤΙΟΚΡΑΤΙΑ. Ἀνάτυπο ἀπ' τό περιοδικό *Φιλολογικά Χρονικά*, Ἀθήνα 1945.

ΔΗΜΟΥ ΚΑΤΑΛΥΣΕΩΣ ΚΑΙ ΤΥΡΑΝΝΙΔΟΣ. Ἡ κρίση τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας γιά τήν κατάλυση τῆς δημοκρατίας, τήν ὀλιγαρχία καί τήν τυραννία. Ἐκδοση *Ζαχαρόπουλου* χωρίς χρονολογία. Στό σημείωμα τῆς Ὠρας ἔγραφα πώς ἦταν τό 1945 βάσει τῶν δελτίων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, ἀντικρούοντας τήν ἀποψη τοῦ Β. Βαλέτα ὅτι βγήκε τό 1948 (βλ. *Νέα Ἑστία*, τ. 88, Νο 1038, 1-10-1970, σ. 1386). Τώρα ξέρουμε ὅτι βγήκε μετά τίς 7 Ἰουλίου 1945 καί πρίν τίς 13-7-45. Τά *Ἐλεύθερα Γράμματα* (περίοδος Α, Νο 9, τῆς 7-7-45) τό ἀναγγέλουν ὡς ὑπό ἔκδοση (εἶχε ἐξαγγελθεῖ καί πρωτύπερα, βλ. Νο 2, 12-5-45), ἐνῶ στό ἐπόμενο τεῦχος Νο 10 τῆς 13-7-45, στή σ. 15, διαβάζουμε ὅτι κυκλοφόρησε. Σημειῶνω ἀκόμα πώς στήν *Κομμουνιστική Ἐπιθεώρηση*, Νο 40, Αὐγούστος 1945, σ. 43-45, ὑπάρχει κριτική μέ τίτλο «Παναγή Λεκατσᾶ: Περί Δήμου καταλύσεως καί τυραννίδος». Ἡ βιβλιοκρισία ὑπογράφεται Ζ (προφανῶς εἶναι ὁ Γιάννης Ζέβγος).

Η ΕΠΟΠΟΙΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ. Ἡ διαλεκτική σύνθεση τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Τόμ. Α'. Ἡ διαμόρφωση τοῦ γένους, τῆς ἰδιοκτησίας, τῶν τάξεων καί τοῦ κράτους. Τεῦχος πρῶτο, Κοινωνική Προϊστορία. Ἐκδοση Π. Καραβάκου. Ἀθήνα 1946 (δέν βγήκε ἄλλο τεῦχος).

Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΗΛΙΟΥ. Ἡ κοινοχτημονική ἐπανάσταση τῶν Δούλων καί τῶν Προλεταρίων τῆς Μικρασίας (133-128 π.Χ.). Ἐκδοση «*Νέα Βιβλία*», Ἀθήνα 1946.

Η ΠΡΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΗΤΡΙΑΡΧΙΑ ΚΑΙ Η ΟΡΕΣΤΕΙΑ. Ἐκδοση «*Βιβλίο Νεοελληνικοῦ Λόγου*», Ἀθήνα 1946.

ΑΠΟΛΟΓΗΤΙΚΟΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ (Δημοτική καί λογοτεχνία). Τοῦ Π. Λεκ. χωρίς χρονολογία. Εἶναι τό 1948, ἀνάτυπο ἀπ' τά *Φιλολογικά Χρονικά*.

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ, ΤΩΝ

ΕΘΙΜΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΟΞΑΣΙΩΝ. Κεφάλαια τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων καί τῶν ἄλλων λαῶν. Ἐκδοση «*Βιβλίο Νεοελληνικοῦ Λόγου*», Ἀθήνα 1951.

ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ ΔΕΣΜΩΤΗΣ. Λογοτεχνική ἀπόδοση καί ἐρμηνεία. Ἐκδοση «*Βιβλίο Νεοελληνικοῦ Λόγου*», Ἀθήνα, χωρίς χρονολογία. Εἶναι μετά τό 1953 ὅπως προκύπτει ἀπό μιά σημείωση στό τέλος τοῦ βιβλίου.

ΕΥΡΙΠΙΔΗ ΠΗΠΟΛΥΤΟΣ ΣΤΕΦΑΝΗΦΟΡΟΣ. Λογοτεχνική ἀπόδοση. Ἐκδοση «*Βιβλίο Νεοελληνικοῦ Λόγου*», Ἀθήνα 1953.

ΤΡΑΓΩΔΙΑ Ἡ ΚΩΜΩΔΙΑ. Ἐλεγχος τοῦ βιβλίου τοῦ Γ. Κορδάτου: *Ἡ ἀρχαία Τραγωδία καί Κωμωδία. Ποιές οἱ κοινωνικές ρίζες τοῦ ἀρχαίου θεάτρου*, Ἀθήνα 1954.

Η ΨΥΧΗ. Ἡ ἰδέα τῆς ψυχῆς καί τῆς ἀθανασίας τῆς καί τά ἔθιμα τοῦ θανάτου. Ἐκδοση «*Ἐκδοτικόν Ἰνστιτούτον Ἀθηνῶν*», Ἀθήνα 1957.

ΕΥΡΙΠΙΔΗ ΚΥΚΛΩΠΑΣ. Μετάφραση. Ἀνάτυπο ἀπό τήν *Καινουργία Ἐποχή*, Νο 3 τοῦ 1956, Ἀθήνα 1956.

ΑΝΩΝΥΜΟΥ (ΔΟΓΓΙΝΟΥ ἢ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ), ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ. Στή σειρά *Ζαχαρόπουλου*, ἀριθ. 191, Ἀθήνα 1957.

ΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ. Ἐκδοση τοῦ «*Ἐκδοτικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν*», Ἀθήνα 1957.

ΓΙΑΓΑΜΕΣ. Πινακίδα XI. Ὁ κατακλυσμός καί τό βοτάνι τῆς ζωῆς. Ἀνάτυπο ἀπό τήν *Καινουργία Ἐποχή*, Ἀθήνα 1957.

ΤΟ ΚΑΛΕΣΜΑ ΤΗΣ ΘΕΟΝΥΦΗΣ. Θρησκευολογική μελέτη γύρω στόν Ἱερό Γάμο (σελίδες 40). Ἀνάτυπο ἀπ' τήν *Καινουργία Ἐποχή*, Ἀθήνα 1958.

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ. Μετάφραση καί ἐρμηνευτικά. Α' τόμος: *Κύκλωπας*, *Ἀκκληστη*, *Μήδεια*. Ἐκδοση «*Διόνυσος*», Ἀθήνα, Δεκέμβριος 1962.

ΕΡΩΣ. Ἐρμηνεία μιᾶς μορφῆς τῆς προϊστορικῆς καί ὀμφικονομιστικῆς θρησκείας. Ἐκδοση «*Δίφρος*», Ἀθήνα 1963.

Η ΜΗΤΡΙΑΡΧΙΑ ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΑ. Ἐκδοση «*Κείμενα*», Ἀθήνα 1970.

ΦΑΙΑΚΙΑ. Μητριαρχικά στοιχεῖα καί μητρικές ἀφετηρίες τῆς Ὀδύσσειας. Ἐκδοση «*Κείμενα*», Ἀθήνα 1970.

ΔΙΟΝΥΣΟΣ. Καταγωγή καί ἐξέλιξη τῆς Διονυσιακῆς θρησκείας. Ἐκδοση *Σχολῆς Μωραΐτη*, Ἀθήνα 1971.

Ο ΛΑΒΥΡΙΝΘΟΣ. Καταγωγή καί ἐξέλιξη ἑνός τύπου ποιητικῆς μυθοπλασίας, Ἀθήνα 1973.

Ἡ συμβολή τοῦ Λεκατσᾶ στήν διαλεκτική ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας

Κατερίνα Ἀλεξοπούλου

Πρὶν ἀπὸ ἐβδομηῆντα χρόνια, καί πιά συγκεκριμένα τό 1933, ὁ Παναγῆς Λεκατσᾶς, ἐνῶ εἶναι ἀκόμα φοιτητῆς νομικῆς στήν Ἀθήνα, δημοσιεύει τήν πρώτη του μελέτη μέ ἀντικείμενο τήν ἀρχαιοελληνική γραμματεία, τιτλοφορώντας τήν *Συμβολή στή Διαλεκτική Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας: Ἀρχαία Φιλοσοφία (Μέρος πρῶτο)*. Ἀνατρέχοντας στά ἀφιερῶματα πού ἔχουν γίνει μέχρι σήμερα γιά τό ἔργο του ἀλλά καί στίς ἐπανεκδόσεις του, παρατηροῦμε τήν σχεδόν παντελῆ ἀπουσία ἐνασχόλησης μέ τό συγκεκριμένο μελέτημα. Μοναδική ἐξαιρεση ἀποτελεῖ ἡ σύντομη ἀναφορά σέ αὐτό ἀπό τόν Ἀνδρέα Λεντάκη¹. Ὡστόσο, ἡ ἴδια ἡ λέξη «συμβολή» μᾶς κέντρισε τό ἐπιστημονικό ἐνδιαφέρον γιά αὐτήν τή μελέτη, ἐφ' ὅσον σημασιολογικά μᾶς προδιαθέτει γιά τήν ἐπαφή μας μέ ἕνα μελέτημα ὅπου ἴσως θά ἀναγνωρίσουμε σημάδια τῆς ὑποκειμενικότητας ἀλλά καί τῆς τεχνικῆς τοῦ δημιουργοῦ του.

Πράγματι, ἀπό τό motto τῆς πρώτης σελίδας τοῦ μελετήματος βρεθήκαμε ἀπέναντι στόν ἰδεολογικό ἐμπνευστή τοῦ Λεκατσᾶ, τόν Μάρξ, καί τή θέση ὅτι ἡ πνευματική καί ἠθική ζωή τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀντανάκλαση οἰκονομικῶν φαινομένων.

Ἡ πρόθεση τοῦ συγγραφέα ἀρχίζει νά διαφαίνεται ἀπό τίς πρῶτες κιόλας σελίδες τοῦ ἔργου του. Φαίνεται σάν νά θέλει νά ζωντανέψει κάτι πού στήν ἐποχή του μελετᾶται μέ τρόπο «μουσειακό»: τήν φιλοσοφία. Ὁ τρόπος πρόσληψής της ἀπό τόν μελετητή τόν ὀδηγεῖ νά ἐπιλέξει συγκεκριμένες μεθόδους ἔρευνας (κοινωνιολογική - ψυχολογική - ἀνθρωπολογική - ἐθνολογική) πού θά ἐφαρμόσει σέ ὅλο τό μετέπειτα ἔργο του.

Θεωρεῖ, ἄλλωστε, τήν φιλοσοφία ὡς τήν ἀκρότατη μορφή τῆς ἀνεπτυγμένης μέ τήν ἐπιστήμη κοινωνικῆς συνείδησης. Ὡστόσο, μέ συνέπεια μᾶς προειδοποιεῖ: τά ἐπίθετα “ἀκρότατος” καί “ἀνεπτυγμένος” δέν προϋποθέτουν φυλετικές διακρίσεις ἀλλά μιά εὐθύγραμμη ἀνιούσα ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς συνείδησης καί, ἐπομένως, τῆς γενικῆς ἐπιστήμης, πού συγκροτεῖται ἀπό περιοδικές, ἐπιμέρους, διαλεκτικές ἐξελίξεις (γι' αὐτό καί ἀνισόχρονης διαδοχῆς) τῶν μέσων παραγωγῆς, μέ τά ὅποια ὁ ἀνθρώπος ἐπικοινωνεῖ μέ τήν φύση.

Ἐκινᾷ λοιπόν μέ τά ἐξῆς δεδομένα: στόχος τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης εἶναι νά ἀναζητᾶ τήν φύση τῶν ὕλικῶν κοινωνικῶν σχέσεων στίς ἐποχές πού ἀναφέρεται. Ἔτσι, τά αἷτια τῆς γέννησης καί οἱ ἰδιοτυπίες τῶν κλάδων τῆς πνευματικῆς ζωῆς θά πρέπει νά καταγράφονται μέσα ἀπό ὕλικές κοινωνικές σχέσεις. Μιά σειρά, λοιπόν, ἀπό ἔννοιες πού ἀναγνωρίστηκαν ὅτι ἐνυπάρχουν στά ἀρχαία φιλοσοφικά κείμενα γίνονται ἀντικείμενο κριτικῆς: ἡ αὐτοτέλεια ἢ τό αὐτοῦ-ναμο τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, ἡ ἰδεοκρατική διάνοηση, ὁ μυστικιστικός ἰδεαλισμός. Ὅμως ἄς παρακολουθήσουμε τήν ροή τῆς σκέψης τοῦ Λεκατσᾶ σέ αὐτό τό μελέτημα, ὅπως ἐκεῖνος συνηθίζει νά τήν ὀργανώνει.

Μιλᾷ γιά τήν ἐμβρυακή μορφή τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης καί τήν ἀποδίδει στήν ἀνάγκη συστηματοποίησης τῶν παραγωγικῶν γνώσεων σέ μιά ὀρισμένη βαθμίδα ἐξέλιξης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί τῶν παραγωγικῶν ὀργάνων². Οἱ παραγωγικές γνώσεις πηγάζουν ἀπό τήν παρατήρηση τῆς κληροδοτημένης πείρας τῶν περασμένων γενεῶν. Θεωρεῖ ὡς πρωτεργάτες αὐτῆς τῆς συ-

— Ἡ Κατερίνα Ἀλεξοπούλου γεννήθηκε στόν Πύργο Ἡλείας. Ἀποφοίτησε ἀπό τήν Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στήν Κοινωνική Ἀνθρωπολογία, τήν Φιλολογία καί τήν Ἱστορία στά Πανεπιστήμια τοῦ Λονδίνου καί τῆς Σορβόννης. Εἶναι ἐπιστημονική συνεργάτρια στό Τμήμα Φιλοσοφικῆς καί Κοινωνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης καί στό Ἑλληνικό Ἀνοικτό Πανεπιστήμιο.

στηματοποίησης τούς ιερείς και τήν θρησκεία, ἐφ' ὅσον κατεῖχαν τήν τεχνική νά ὀνοματίσουν αὐτό πού οἱ ἄνθρωποι πρωταρχικά ἀναγνώριζαν ὡς μυθικό στοιχείο: τήν ἐνέργεια πού ἡ φύση δια-χέει. Ἔτσι ἐξηγεῖ τήν θέση τῆς θρησκείας ὡς ἀρωγοῦ στά πρῶτα στάδια τῆς συγκρότησης τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας. Διατεθειμένος ὁ Λεκατσᾶς νά ἀναγνωρίζει τίς διαβαθμίσεις στίς ἀμφίδρομες σχέσεις πνευματικῶν θεωρήσεων, ἀναρωτιέται: «Τί κληρονόμησε ἡ χειραφετημένη κατόπιν φιλοσοφία ἀπό τήν ἀρχαίαν ἔνωση τῆς μέ τῆς θρησκείας;»³. Διακρίνει, λοιπόν, ὡς ἀπτόκα τό δυαδισμό καί τήν κοσμοθεώρηση. Στό ἐξῆς ἡ θέση τοῦ μελετητῆ γιά τήν διαλεκτική ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφίας συστηματοποιεῖται.

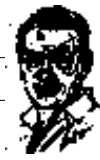
Ὁ δυαδισμός ὀνοματίζεται διχασμός. Ἡ περιγραφή του ἀποδίδεται ρεαλιστικά καί μέ τή μέθοδο τῆς ἀναλογικῆς σκέψης. Περνᾷ στό διχασμό πού συνέβη μέσα στή φύση τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Μιλᾷ δηλαδή γιά τόν εἰσελθόντα διαχωρισμό στά παραγωγικά ὄργανα τῆς δύναμης πού ὁδηγεῖ ἀπό τήν δύναμη πού ἐκτελεῖ καί τόν θεωρεῖ ἀνάλογο μέ τόν πραγματοποιηθέντα διαχωρισμό μεταξύ φύσης καί ἀνθρώπου. Σύμφωνα μέ τά ἀξιολογικά κριτήρια τοῦ μελετητῆ, ἡ παραπάνω κατάσταση βαφτίζεται ὡς τό «προπατορικό ἁμάρτημα» τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ κληρονομηθεῖσα, στή συνέχεια, ἀπό τήν θρησκεία κοσμοθεώρηση ὀνοματίζεται φυτώριο γιά τήν θεώρηση τῆς συνθετότητας τῆς γνώσης, πού θά ὀριμάσει ὅταν ἀργότερα ἡ φιλοσοφική σκέψη θά βρῆται ὑπό τήν αἰγίδα τῆς τεχνικῆς τῆς καθολικῆς ἐπιστήμης καί ὅπου θά προκληθεῖ ἡ ὠθηση γιά τό πέρασμα ἀπό τήν ἐννοιολογία στή θετική φιλοσοφία.

Πρῖν ὁ μελετητής καταπιασθεῖ μέ τήν κριτική θεώρηση τῶν ἀρχαιοελληνικῶν φιλοσοφικῶν κινήματων, θεωρεῖ ἀπαραίτητο νά δώσει μιά περιληπτική εἰκόνα τῶν παραγόντων ἐπίδρασης, τῶν ἐπιπέδων καί τῆς μετεξέλιξης στό πολιτικό γίγνεσθαι. Καί ἐπεξηγεῖται: ἀρχικά ἡ ἀνεξέλεγκτη συσσώρευση τοῦ πλοῦτος καί ὁ ἐλλιπής καταμερισμός τῆς ἐργασίας συμβάδιζε μέ τήν ἀνεπαρκῆ διάκριση μεταξύ τοῦ δημοσίου καί τοῦ ιδιωτικοῦ δικαίου. Μεσολαβεῖ ἡ σταδιακή ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, πού ἔρχεται μέ τήν σειρά τῆς νά ἐκμεταλλεῦται τίς θεσμικές ἐλλείψεις πρός ἴδιον ὄφελος. Δημιουργήθηκε ἔτσι ἡ κοινωνική ἀνάγκη ὀργάνωσης ἑνός πολιτικοῦ σοσιαλισμοῦ, πού μέ τήν στοιχειοθέτηση τῆς ἀστικῆς νομοθεσίας ὁδήγησε στήν ἐπικράτηση τοῦ δημοτικοῦ στοιχείου καί στίς ἀρχαῖες ἀστικές δημοκρατίες.

Φυσικοφιλόσοφοι

Μιλᾷ μέ σεβασμό καί θαυμασμό ὁ Λεκατσᾶς γιά τήν ἐποχή ὅπου τό ἀστικό στοιχείο σιγά-σιγά ἀπελευθερώνεται ἀπό τό ἄγχος τοῦ πλουτισμοῦ καί στηρίζεται στίς δικές του δυνάμεις. Ὁ ἐργαζόμενος ἐκείνη τήν ἐποχή ἐξοικειώνεται ὅλο καί περισσότερο μέ τό ἀντικείμενο τῆς δουλειᾶς του καί θέλει νά χρησιμοποιήσει τίς ὅποιες γνώσεις του στήν ἐργασιακή του πραγματικότητα. Συνειδητοποιεῖ τήν ἀνεπάρκεια τῶν παραγωγικῶν του ἐργαλείων καί νιώθει ἔτοιμος νά ἀνοιχτεῖ ἔξω ἀπό τά παραγωγικά ὄρια τοῦ χώρου του. Κριτικᾶρει τό μέχρι τότε καθιερωμένο ἰδανικό τῆς αὐτάρκειας μέ τρόπο ἀντάξιο τῶν οικονομικῶν ἀνοιγμάτων πού ἐπιχειρεῖ. Ἔρχεται, ἔτσι, ἡ ἐποχή πού ἡ σχολή τῆς Μιλήτου θά συναντήσει τήν Πυθαγόρεια, θά κυοφορηθεῖ ἡ συνάντηση Ἐναντολῆς-Δύσης καί οἱ κοσμοθεωρητικές θρησκευτικές ἀντιλήψεις θά συνδιαλλαγῶν μέ τίς ἐπιστήμες, ἄν καί οἱ τελευταῖες βρῆσκονται σέ νηπιώδη ἀκόμα κατάσταση. Ἔτσι ἀρχίζει νά γενιέται κάτι δογματικό: ὁ φιλοσοφικός μονισμός, πού σύμφωνα μέ τόν μελετητή θεωρεῖται ἀπό τόν Ἐνγκελς⁴ ὡς μιά αὐθόρμητη ὑλιστική φιλοσοφία. Στό σημείο αὐτό ὁ Λεκατσᾶς παίρνει ἀφορμή ἀπό τά ὑλικά πού ἡ μελέτη τοῦ ἀποκαλύπτει: μιλά γιά τήν δυνατότητα τοῦ διαφορετικοῦ πού ἐσωκλείεται στήν ἐννοια τοῦ μοναδικοῦ καί παραθέτει ὡς παράδειγμα τῆς συνθετώτερης ἐπιστημονικῆς μεθοδολογίας τῆς Πυθαγόρειας σχολῆς. Καταγράφει μάλιστα ἱστορικές παραλληλίες: μοιάζει, ὑποστηρίζει, ἡ χειραφέτηση τῆς ἐπιστήμης ἀπό τήν θρησκεία, πού ἐπεδίωξαν οἱ Πυθαγόρειοι, μέ ἐκείνη τῶν Ρωμαίων νομικῶν ἀπό τούς Ποντίφηκες. Ὅμως, γιά τόν μελετητή, ὅσο πιό σύνθετο εἶναι τό ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης (π.χ. ἡ ὑποκειμενική εὐδαιμονία), ἄλλο τόσο εὐκολο εἶναι νά χειραφετηθεῖ. Ἔτσι, ἡ βίαιη ἀνοδος τοῦ ἀστικοῦ στοιχείου μετέτρεψε τήν θεωρία τοῦ μονισμοῦ σέ ἀτομικισμό καί ὁδήγησε τούς μέν Πυθαγόρειους στόν μυστικισμό, τούς δέ ἀτομιστές, μέ κύριο ἐκφραστή τόν Ἡράκλειτο, στήν διαλεκτική πορεία τῶν ὄντων.

Δικαιολογεῖ τό ξεπέραςμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πυθαγόρα μέ τήν μὴ συνειδητοποίηση τῆς ταξικῆς του (ἀριστοκρατικῆς) μορφῆς καί μοιάζει τό παρακάτω ρητορικό ἐρώτημα νά ἔρχεται ὡς εὐλογη αἰτία στήν ὀλοκλήρωση ἑνός κύκλου στά φιλοσοφικά πεπραγμένα: «Ἄλλά πότε μιά κυρίαρχη τάξη πείσθηκε ὅτι, ὅπως καί τῶν ἀτό-

μων, ἔτσι καί τῶν τάξεων ἡ ζωή εἶναι παροδική καί ὀριστικός ὁ θάνατος:»⁵.

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι, πρὶν περάσει ὁ μελετητής στήν ἐπόμενη βαθμίδα φιλοσοφικῆς σκέψης, κάνει ιδιαίτερη μνεία στόν Ἐμπεδοκλή καί, ἐπομένως, στή σχέση τῶν φυσικῶν φιλοσόφων μέ τόν ἀσιατικό πολιτισμό. Γιά ἄλλη μιά φορά μᾶς ἀνακοινώνει ὅτι αὐτό πού διαγιγνώσκει ταυτίζεται μέ τήν δημιουργία τῶν ὕλικῶν ὀργάνωσης τῆς μελέτης του. Ἐκπληξή πού μετεξελίχθηκε σέ ἔλξη καί σεβασμό εἶναι αὐτό πού συνέβαλε στήν αὐτούσια σχεδόν ἀποδοχή ἀπό τόν Ἐμπεδοκλή τῆς Παρθικῆς πυρολατρικῆς θρησκείας. Ἀναγνωρίζει, ἐπομένως, ὁ Λεκατσᾶς μιά σωρευτική συνειδησιακή κατάσταση, πού σέ συνδυασμό μέ τίς φανατικές καί ἐπομένως ἀνυπερέβλητες κοινωνικές ἀντιθέσεις τῆς ἐποχῆς, δέν ἄφηγε χῶρο γιά τήν ἀνάπτυξη κοινωνικῆς ἢ ταξικῆς ἠθικῆς. Καταγράφει τό συγκεκριμένο γεγονός ὡς αἰτία τοῦ ἐπιλόγου τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας μέσα ἀπό τόν μυστικιστικό ὀρφισμό.

Τήν πρώτη συνειδητή σχέση μεταξύ φιλοσοφίας καί κοινωνικῆς τάξης ὁ Λεκατσᾶς τήν ἀναγνωρίζει στήν φιλοσοφία τοῦ ἀστικοῦ στοιχείου, σπούς προδρόμους τοῦ Σωκρατικοῦ καί Πλατωνικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἡ ἥρεμη ἀνάμειξη μεταξύ κίνησης καί ἀκίνησις καί ἡ ἥρεμη διάκριση μεταξύ φθορᾶς καί γέννησης τοῦ Ἀναξαγόρα δέν ἔρχονται τυχαῖα μετά τό τέλος τῶν Μηδικῶν πολέμων. Ἡ σκέψη ἀποκτᾶ ὀργανωτική μορφή καί οἱ ἐννοιολογικές συνάφειες γίνονται ἀλληλουχίες καί ἀρχίζουν νά στελεχώνουν κανονιστικές σχέσεις μέ συγκεκριμένη μορφή (αἰτία-ἀποτέλεσμα).

Σοφιστές καί Ἰδεαλιστική φιλοσοφία

Εἶναι ἴσως ἀπό τά πιό σημαντικά μέρη αὐτῆς τῆς μελέτης ἡ ἐνασχόληση τοῦ Λεκατσᾶ μέ τούς σοφιστές. Θεωρεῖ ὅτι ἀποτελοῦν τόν συνδυαστικό κρίκο γιά τό πέρασμα ἀπό τήν φυσικοφιλοσοφία στόν ἰδεαλισμό, ἀλλά καί ὅτι εἶναι οἱ καλλύτεροι προάγγελοι τῆς ὀργάνωσης τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας. Ἡ περιγραφή πού πραγματοποιεῖ, στό τί στοιχειοθετεῖ τήν σοφιστική ὡς ἀρμό γιά τήν διαδοχική ἐμφάνιση φιλοσοφικῶν θεωρήσεων, μᾶς ἀφήνει νά διακρίνουμε τά ἐπίπεδα τῆς διαλεκτικῆς πού ἐνυπάρχουν στήν φιλοσοφία. Σέ αὐτό τό κομμάτι θά ἐκφραστεῖ ἡ θέση πού μέ συνέπεια θά ἀκολουθήσει σέ ὄλο του τό ἔργο γιά τήν σχέση μεταξύ πολιτικῆς καί ἱστορίας. Κε-

φαλαιώδους σημασίας θεωρεῖ, γιά τήν ἀνθρωποκεντρική στροφή τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, τό γεγονός ὅτι ἡ θαλασσοκράτειρα Ἀθήνα γίνεται κέντρο τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου καί ἔτσι ἀπομακρύνεται ὁ ἐλληνικός πολιτισμός ἀπό τήν περσική δεσποτεία: Καί λέει χαρακτηριστικά: «τό θεμέλιο τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ δέν στάθηκε ἡ φυλή, δηλαδή ἡ ἀνάπτυξη ἀπό μερικές εὐνοϊκές κλιματολογικές καί γεωγραφικές συνθήκες κάποιων ξεχωριστῶν δεξιότητων τοῦ ἀτόμου, ἡ φυλή συνέδραμε μόνο»⁶.

Ὁ τρόπος ἐνασχόλησής του μέ τούς σοφιστές εἶναι σύμφωνος μέ τήν τοποθέτηση τοῦ ἀντικειμένου τῆς μελέτης σέ μιά διαλεκτικά ἐξελισσόμενη ἐξελικτική πορεία, ὅπου ὑπάρχει πλέον τό ὕλικό γιά νά ἀναγνωριστοῦν ἐπίπεδα, στάδια. Ἀναφέρεται ἔτσι στόν γνωσιολογικό, ἠθικό καί πολιτικό τομέα τῆς διδασκαλίας τῶν σοφιστῶν. Ἀναφέρει τό κυρίαρχο γνωσιολογικό ἐπιχειρήμα τους, τήν θεώρηση δηλαδή τῆς θρησκείας ὡς τεχνικῆς γιά τήν ρύθμιση τῆς ἐσωτερικῆς διάθεσης τῶν ἀτόμων στήν κοινωνία. Διαβλέπει σέ αὐτό μιά ἀτέλεια κοινωνικῆς ὑφῆς: «Ἡ στενότητα τῶν τοτινῶν γνώσεων δέν ἐπέτρεπε τήν ἀντίληψη μιᾶς ἐξελικτικῆς πορείας τοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου τῆς θρησκείας καί γι' αὐτό κατέληγαν ὅλες οἱ τοτινές κριτικές σέ μεμονωμένες ἱστορικές πραγματικότητες»⁷. Καί θά ἀπαντήσει μέ τό πνεῦμα τοῦ ἐρευνητή, πού ἐξετάζει τήν φύση τοῦ συγχρονικοῦ μέσα στή διαχρονία: «Μέγα τους σφᾶλμα εἶναι ὅτι ἀντιστάθηκαν (σέ μιά οὕτως ἢ ἄλλως ἐπερχόμενη) ἱστορική ἐξέλιξη. Ἀλλά δέν μπορούσαν νά γνωρίζουν ὅτι ἡ ἱστορία δέν διαψεύδει ποτέ τόν ἑαυτό της»⁸. Στό πεδίο τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας ἀναφέρει ὅτι ἐπηρεάστηκαν ἀπό τό ἀτομικιστικό πνεῦμα τοῦ ἀστικοῦ στοιχείου. Ἐπομένως, διαβλέπει ἀπό τήν μεριά τους μιά πιό συνειδητοποιημένη πολιτειακή θέση. Ἐπεξηγεῖ τήν συγκεκριμένη του ἀποψη ὅταν τονίζει τόν σημαντικό ρόλο τῶν σοφιστῶν ὅσον ἀφορᾶ στή σύσταση μιᾶς πολιτικῆς διδασκαλίας, ἐκείνης τοῦ *juris naturalis*. Οἱ Σοφιστές, κατά τήν γνώμη του, πλαταίνουν τήν ἔννοια τοῦ φυσικοῦ δικαίου καί τοῦ ἀποδίδουν χροιά κοσμολογική, δηλαδή ἀποδέχονται ὅ,τι εἶναι γιά ὅλους τούς ἀνθρώπους κοινό. Ἐδῶ θά διαφανεῖ καί ἡ θέση τοῦ Λεκατσᾶ ὅτι οἱ σοφιστές δέν κατηγορήθηκαν μόνον γιά τίς ριζοσπαστικές ἰδέες τους σέ σχέση μέ τή θρησκεία, ἀλλά κυρίως ἀπέτελεσαν κίνδυνο γιά τήν ἴδια τήν κοινωνική ὀργάνωση τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας, μέ τό τεχνικό της σύστημα τῆς ἰσόνομης ἐλευθερίας, ἐφ'

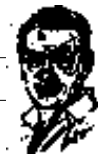
ὅσον αὐτή στηριζόταν στό νομικό πλάσμα τοῦ ἀπροσώπου τῶν δούλων.

Μέ τήν τελική ἐπικράτηση τοῦ ἀστικού στοιχείου στό κέντρο τῆς κοινωνίας, οἱ κοινωνικές σχέσεις ἀλλάζουν ἄρδην, μᾶς λέει ὁ μελετητής, καί πλέον ἀναζητοῦνται μέσα καί τεχνικές γιά τήν πνευματική καί ἠθική τελείωση τοῦ ἀτόμου. Ἔχουμε δηλαδή περάσει ἀπό τόν αἰτιολογικό τρόπο σκέψης στόν τελεολογικό. Εἶναι χαρακτηριστικό πῶς, στό σημεῖο αὐτό, ἀνανεώνεται «τό νῆμα» τοῦ στοχασμοῦ του, ἀρχῆς γενομένης ἀπό αὐτό πού ὁ ἴδιος θεωρεῖ «προπατορικό ἀμάρτημα»: τόν διαχωρισμό τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς ἀπό τήν ὕλη, μέ ἄμεσο ἐπακόλουθο τόν διαχωρισμό καί τήν ἀπομάκρυνση, στά σπλάχνα τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, τῆς διεύθυνσης ἀπό τήν ἐκτέλεση ἑνός ἔργου. Ἡ ἰδεαλιστική φιλοσοφία θά γίνεῖ ἔτσι εὐπλαστο πεδίο πραγμάτωσης ἑνός ἄλλου ἰδίου ὀφέλους, μορφικά πιό ἐξελιγμένου, τό ὁποῖο ἡ συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα τροφοδοτεῖ: ἡ σχέση σώματος καί ψυχῆς μέλλει σταδιακά νά εἰκονίσει τήν σχέση δούλου καί ἐλεύθερου. Λέει χαρακτηριστικά: «Ἡ ἠθική φιλοσοφία, παίρνοντας τόν ἀνθρωπο ξεχωρισμένο ἀπό τή φύση, θεώρησε τή φύση τῆς ψυχῆς θεϊκιά καί ἀθάνατη γιατί σέ αὐτή τοποθετοῦσε τό πνεῦμα. Στήν ἰδεαλιστική λοιπόν φιλοσοφία ξαναγυρίζει αὐτούσια ἡ πρωτόγονη ἀντίληψη τῶν ἀγρίων γιά τή ψυχή καί τήν ἀθανασία τῆς. Ἡ anima ὅμως τῶν πρωτόγονων γίνεταί *animus* στήν ἠθική φιλοσοφία [...] Ἡ βασιλεία τοῦ πνεύματος στήν κοινωνική ἱεραρχία τῆς ἀστικῆς τάξης προσωποποιεῖ σέ θεϊκό πνεῦμα τήν πρώτη αἰτία καί γεννιέται ὁ πνευματικός θεός τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας»⁹. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι σέ αὐτό τό σημεῖο ὁ Λεκατσᾶς θά προχωρήσει σέ μιᾶ ἀποτίμηση: «Τό κοινωνικό αὐτό γέννημα τοῦ πνευματικοῦ θεοῦ πού ἐξύψωσε ἡ ἰδεαλιστική φιλοσοφία στή θέση τῆς πρώτης ἀρχῆς καί τοῦ ἀνέθεσε μαζί καί τήν πρόνοια τοῦ κόσμου, τόσους αἰῶνες βαραίνει σάν βραχνάς τή ζωή τῆς ἀνθρωπότητος». Θά λείψει μονάχα τή μέρα πού ὁ ἀνθρώπος θά καταλάβει ὅτι «τό ὑπέρτατο γιά τόν ἀνθρώπο ὄν στό κόσμο εἶναι μόνον ὁ ἀνθρώπος» καί ὅτι «ἡ θρησκεία εἶναι ὁ φανταστικός ἥλιος πού περιστρέφεται γύρω ἀπό τόν ἀνθρώπο, ἐφόσον ὁ ἀνθρώπος δέ μάθει νά περιστρέφεται γύρω ἀπό τόν ἑαυτό του»¹⁰. Μιᾶ ἀποτίμηση πού, ἀπό τή μιᾶ μεριά, συνειδητοποιοῦμε τήν νιτσεική τῆς φύσης, ἀπό τήν ἄλλη φαίνεται ὅτι εἶναι ψυχολογικά φορτισμένη, μέ ἀποτέλεσμα νά ὑποκύπτει τό συγ-

χρονικό στοιχεῖο στό διαχρονικό καί νά αὐτοεγκλωβίζεται τό ἀφετηριακό τῆς στήριγμα, δηλαδή ὁ πραγματισμός, στήν ἔρευνα τῆς ἀμφίδρομης κίνησης μεταξύ κοινωνίας καί ἀνθρώπου κάθε φορά. Μιά σκιά πού, ὅμως, ἐξανεμίζεται, ὅταν περνᾶ στήν καταγραφή τῶν δυνατοτήτων πού διέπουν τά ὕλικά ὄργανωσις τῆς συγκεκριμένης φιλοσοφικῆς θέσης.

Περνᾶ λοιπόν στόν Σωκράτη καί ἀναλύει τή δόμηση τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας του. Τῆς ἀναγνωρίζει ὅτι θέτει εὐσυνεῖδητα τό ἀδύνατο γιά τήν πλέρια γνώση τῆς ἀλήθειας καί τό πρόβλημα τῆς ὑποκειμενικῆς εὐδαιμονίας τοῦ ἀτόμου, χωρίς ὅμως νά καταφέρνει νά ἀναγνωρίσει τήν παθολογία τῆς ἐποχῆς του. Τό τελευταῖο γεγονός ὀφείλεται στό ὅτι, ἐπιστημονικά, ἡ πολυπλοκότητα δέ συνδυαζόταν ἀκόμα μέ τή διαφοροποίηση, ἀλλά μιᾶ ἐνιαία γραμμῆ ἀνάπτυξης συνδύαζε τίς μερικές, διάφορες ἢ ἀντίθετες κατευθύνσεις στό πολιτικό, οικονομικό καί διανοητικό ἐπίπεδο. Αὐτή ἡ ἐνιαία γραμμῆ ἐξέφραζε μιᾶ κανονιστική προσταγή ἠθικῆς, τήν ὁποία ὁ ἀνθρώπος, τοποθετημένος μέσα στήν φύση ὡς κράτος ἐν κράτει καί μέ μέσο μόνον τήν ἀτομική γνώση, ἔπρεπε νά ἀκολουθήσει, γιά νά φτάσει σέ αὐτό πού τοῦ ἦταν ἀναγκαῖο, δηλαδή σέ ἕνα ἐνάρετο νομικό σύστημα καί στήν ὀροθέτηση ἠθικῶν θεσμῶν. Ἔτσι, ἡ ἐπίτευξη τοῦ συγκεκριμένου στόχου ἄφηνε μεγάλα περιθώρια ἀσκήσεως ἑνός ἀτομικοῦ ὀφελιμισμού, ντυμένου ὡστόσο μέ τόν μανδῦα τῆς κοινωνικῆς ὀφελιμότητος, ἐφ' ὅσον ὑπῆρχε ἔλλειψη κριτικῆς τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Δικαιολογεῖ τό συγκεκριμένο γεγονός ὁ Λεκατσᾶς μέ βάση τό δεδομένο ὅτι τό δυναμικό παραγωγῆς βρισκόταν στά χέρια τῶν δούλων, καί ἔτσι δέν εἶχε ἀκόμα συστηματοποιηθεῖ ἡ ἀντίθεση μεταξύ πολιτείας καί ἀτόμου, ἐπομένως ἦταν ἄγνωστη καί ἡ ἰδέα τῆς νομοθετικῆς ἐξασφάλισης τοῦ κύκλου τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων. Κάτι τέτοιο θά γίνεῖ πολύ ἀργότερα, μέ τό πέρασμα ἀπό τήν πόλη-κράτος στίς κοσμοκρατορίες τῆς Μακεδονίας καί τῆς Ρώμης.

Στήν συνέχεια, ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος ἀποτελεῖ γιά τόν μελετητή τό πρῶτο χρονολογικά σύστημα φιλοσοφίας, τῆς ἐννοιολογίας. Τό θεωρεῖ ὡς σύστημα, ἐφ' ὅσον στήν ἠθική τελείωση τοῦ ἀτόμου ἐμπλέκεται ὄχι μόνον ἡ γνώση ἀλλά καί στοιχεῖα λογικῆς, ψυχολογίας ἀλλά καί πολιτικῆς θεωρίας. Ἡ παράδοση τοῦ ἐνισμού ὡς πρώτης αἰτίας διατηρεῖται καί ἰσχυροποιεῖται. Ἐκφράζεται μέσα ἀπό

τήν ακινησία αναλλοίωτων προτύπων μορφών, τών ιδεών. Μιά κοινωνία, πού ακόμα δέν έχει συνειδητοποιήσει τήν εξέλιξη μέσα στην ιστορία και πού είναι κυρίως αγροτική, δικαιολογεί, σύμφωνα μέ τή γνώμη του Λεκατσά, τήν απόδοση μιās στατικής φύσης στην πρώτη αίτια. Αναγνωρίζει τό έντονο πολιτειακό στοιχείο στην τριχοτόμηση από τόν Πλάτωνα τής ψυχής (λογιστικό τής τάξης του πνεύματος, θυμοειδές τής τάξης τών φυλάκων και επιθυμητικό τών χειρωνακτών και εμπόρων) και τήν θεωρεί ως καθρέφτη τής ιεραρχίας τών τάξεων εκείνης τής εποχής. Αποδέχεται ότι ή πλατωνική πολιτεία, θεμελιωμένη στην ιδέα τής δικαιοσύνης, θέτει τήν βάση για τή σύσταση τής ιστορικοφιλοσοφίας. Παρατηρεί ωστόσο μιιά εσφαλμένη αρχή, τήν πρόθεση ή συστηματοποιημένη πορεία προς τήν δικαιοσύνη νά υποτάξει τήν ιστορική πορεία. Αιτιολογεί τήν παράβαση αυτή μέ τήν τότε αδυναμία κατανόησης του γεγονότος ότι ή δικαιοσύνη και οι άλλες ήθικες ιδέες είναι τέκνα τών κοινωνικών σχέσεων και, επομένως, είναι τόσο κοντά τους, ώστε από αυτές άντλούν τή δύναμη νά επηρεάσουν τήν εξέλιξη τής ιστορίας. Πάλι δηλαδή υπενθυμίζει τό γενόμενο λάθος νά απορροφάται τό ατομικό στοιχείο από τό καθολικό και νά μήν είναι ή ατομικότητα γέννημα κοινωνικής ώρίμανσης. Μακαρίζει τόν φιλόσοφο για τήν συσχέτιση μεταξύ πολιτειακού συστήματος και ψυχικής ισορροπίας. Αναγνωρίζει όμως στην τελευταία μιιά νοσηρότητα, καθώς τήν βλέπει νά εκφράζει ένα πλάσμα πόθου και όνειρου, αποτέλεσμα τής υπερτροφίας του πνευματικού εγωκεντρισμού.

Ρεαλιστική φιλοσοφία και ύλισμός

Όταν καταγράψαμε τόν απολογισμό τής σύστασης τής θεωρίας τών σοφιστών, πού έκανε ο Λεκατσάς, αναγνωρίσαμε ότι αποκαλύπτεται μιιά παράλληλη σύσταση, εκείνη τών ύλικών μέ τά όποια οικοδομείται ο διαλεκτικός τρόπος προσέγγισης του μελετητή. Έμβασθύνουμε σε αυτήν μας τήν αποκάλυψη, παρακολουθώντας τό πώς ο μελετητής στήνει τόν συσχετισμό μεταξύ αριστοτελικής και επικούρειας φιλοσοφίας και, επομένως, μεταξύ ρεαλισμού και ύλισμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σε αυτό τό μέρος τής μελέτης, ή αρχαία έλληνική φιλοσοφία δέν αποτελεί για τόν Λεκατσά αφορμή για τήν εύρεση φιλοσοφικών αναλόγων στην Δύση, αλλά για τήν ιεραρχική ταξινόμηση τής μετέπειτα ευμάρειας στη

φιλοσοφική επιστήμη. Είναι έτσι χαρακτηριστικές οι προτάσεις του όπως: «Ο Άριστοτέλης είναι γέφυρα ανάμεσα στον Πλατωνικό ιδεαλισμό και στον Έπικούρειο ύλισμό. Είναι προς τόν Πλάτωνα και τόν Έπίκουρο ό,τι περίπου ο Spinoza προς τούς Descartes, Geulinx, Malebranche αφενός και τούς γάλλους ύλιστές αφετέρου [...] Η διδασκαλία του Άριστοτέλη είναι προς τή φιλοσοφία του Πλάτωνα πολύ περισσότερο έχθρική από τή διδασκαλία του Hume απέναντι σε εκείνη του Berkeley, απεναντίας ή φιλοσοφία του Έπικούρου είναι όμαλά και αναγκαία τό ακόλουθο βήμα του φιλοσοφικού στοχασμού ύστερα από τόν Άριστοτέλη»¹¹.

Άς αναφέρουμε όμως ποιό κατά τόν Λεκατσά είναι οι άρμοι τής συμπλήρωσης μεταξύ αριστοτελικού ρεαλισμού και επικούρειου ύλισμού.

Για τόν Άριστοτέλη τά είδη, ή άμορφη ύλη και ή κίνηση τών ειδών, πού μορφοποιεί τήν ύλη για νά γεννήσει μέ τήν σειρά της τά όντα, είναι στοιχεία αιώνια. Τά όντα είναι ή μόνη πραγματικότητα και ή ουσία τους ύπάρχει μέσα σε αυτά. Έπομένως, οι γενικές έννοιες δέν εκφράζουν παρά τίς ιδιότητες τών ουσιών, δηλαδή τής μορφοποιημένης ύλης. Η ψυχή, πού δίνει δύναμη στην κίνηση τών έμφύχων, δέν είναι άθάνατη, αλλά γεννιέται και πεθαίνει μαζί τους. Τό μόνο άγέννητο και άθάνατο είναι ο Θεός ή ο Νους ως έσχατη αίτια τής κίνησης.

Ο μελετητής θεωρεί, λοιπόν, ως τήν μεγαλύτερη πρωτοτυπία τής αριστοτελικής φιλοσοφίας τήν ένωση μεταξύ πείρας και λογικής και, επομένως, τήν απόδοση ρεαλιστικής βάσης στην γνώση. Η φαντασία αποχωρίζεται από τήν λογική σκέψη και αφήνει τό δρόμο ανοιχτό για τήν συστηματική πλέον συνεργασία μεταξύ φιλοσοφίας και καθαρής επιστήμης. Διαβλέπει λοιπόν ο Λεκατσάς μέ τήν αριστοτελική φιλοσοφία τό όν νά ξυπνά από τήν ληθαργική του αδράνεια, τήν ύλη, και επομένως τήν φύση, νά έσωκλείει στοιχεία ζωής, τήν ψυχή νά σχετίζεται μέ τήν φθορότητα τής ύλης και νά αποφεύγονται υπερβολές στην αναζήτηση του ιδανικού τής ευτυχίας. Αυτά τά στοιχεία «ύφαινονται» ακόμα περισσότερο στην επικούρεια φιλοσοφία έφ' όσον, όπως ισχυρίζεται, «ή πλέρια έκφραση τής ώριμότητας μιās εποχής είναι ή ύλιστική διδασκαλία πού ή πρώτη δειλή της εμφάνιση είναι ο ρεαλισμός»¹². Έφ' όσον ή ύλη θεωρείται πηγή αυτόματης (ad hoc) γέννησης ζωής, έπόμενο είναι και ή αναζήτηση του ήθικου νόμου νά μεταφέρεται πιά πάνω σε καθαρά ύλιστική πάνω βάση. Συσχετίζε-

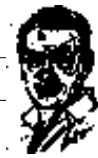
ται, έτσι, με την επιδίωξη της ήδονης, πού καθώς εμπνέεται από την αριστοτελική ήθική του μετρίου, της ισορροπίας και της γαλήνης, μετασχηματίζεται σε πνευματική ήδονή. Η πνευματική ήδονή, ή νόηση, μπορεί να υπερέχει από την σωματική ήδονή, αλλά σχετίζεται άμεσα μαζί της, ἐφ' ὅσον ἔχουν τὴν ἴδια πηγή, τίς αἰσθήσεις. Ἔτσι, ἡ ἡδονή, πηγάζοντας ἀπὸ τίς αἰσθήσεις καὶ βασιζόμενη στὴ γνώση τῶν φυσικῶν ἀπαιτήσεων, ἀποτελεῖ τὴν μόνη βάση τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἡ ἠθικὴ πού ὀργανώνεται μετὰ τὴν ἄμεση (αἰσθητηριακὴ) γνώση τῶν φυσικῶν ἀπαιτήσεων σηματοδοτεῖ γιὰ τὸν μελετητὴ μιὰ ἀνασυγκρότηση τῆς ψυχολογικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ὑπόστασης τοῦ ἀτόμου. Βοηθιέται στὴν γαλήνια ἐνατένιση τοῦ θανάτου καί, ἐπομένως, ἐνδυναμῶνεται ἡ αὐτοκυριαρχία του καὶ στό κοινωνικὸ ἐπίπεδο. Λέει χαρακτηριστικὰ: «Ἡ ἀστικὴ τάξη φτάνοντας στὴν πλήρη ὀρίμανση τοῦ καθεστῶτος τῆς μετὰ τὴν πλήρη συνειδητὴ σκοποῦ τῆς — που ἀποβλέπει στὴν εὐδαιμονία — μετὰ τὴν ἀναμέτρηση τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων τῆς καὶ μετὰ τὴ συναίσθηση τῆς δυνάμεως τῆς παίρνει θάρρος νὰ ἀπορρίψει τὰ φόβητρα τῶν ἀξιών πού πίσω τους ὀχυρώνονταν στὴν προσπάθεια τῆς πλείρας ἐπικρατήσῆς τῆς καὶ νὰ στρέψει τὴν ἀναζήτησιν τῆς γνώσης στὸν κόσμον πού ἄμεσα οἱ αἰσθήσεις προσδέχονται»¹³. Ὁ λόγος του εἶναι τόσο δραστικὰ περιγραφικὸς, στό σημεῖο αὐτό, πού μᾶς προκαλεῖ νὰ ἀναρωτηθοῦμε κατὰ πόσον φέρει καὶ τὴν δική του προσωπικὴ ἐμπειρία ὡς ἀτόμου-πολίτη-ἐπιστήμονα.

Στωικισμὸς καὶ Νεοπλατωνισμὸς

Μᾶς εἶναι ἤδη γνωστὴ ἡ θέση τοῦ Λεκατσᾶ ὅτι ἡ ἀνάγκη εὕρεσης μιᾶς φυσικῆς δικαιολογίας γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐξαθλίωση συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὴν δημιουργία ἀνταποκρινόμενων φιλοσοφικῶν συστημάτων. Μᾶς τό ξεκαθάρισε ὅταν μᾶς δικαιολόγησε τὴν ὑπερῆ μεταστροφή τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας στὸν μυστικισμό. Ἀνάλογα ἀντιμετωπίζει ὁ μελετητὴς καὶ τὴν μεταστροφή τοῦ ἐπικούρειου ὕλισμου στὸν στωικὸ μυστικιστικὸ ὕλισμό. Λέει χαρακτηριστικὰ: «Ὅπου δὲν ὑπάρχει συνειδητὴ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀπολύτρωσης ἐκεῖ προβάλλει ἡ ἀνάγκη μιᾶς δικαιολογίας γιὰ τὴν ἀλύτρωτη καὶ ἀνάλλαχτη κατάσταση»¹⁴. Περιγράφει πρῶτα τὴν πολιτειακὴ πραγματικότητα. Ἀπὸ τὴν στιγμή, ἀναφέρει, πού δὲν ἰσχύει πλέον ἡ δομὴ πόλη-κράτος ἀλλὰ ἔχουν ὀργανωθεῖ κοσμοκρατορίες, ὅπως αὐτὴ τῆς Ρώμης

καὶ τῆς Μακεδονίας, ἡ φύση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀρχίζει νὰ ἀλλάζει. Ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας, ἡ βάση τῆς ἀρχαίας κοινωνίας, γίνεται ἐμπόδιο στὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς. Ἡ δουλικὴ ἐργασία, προσφερόμενη φτηνά, ἐμποδίζει τὴν πρόοδο τῆς τεχνικῆς καὶ ἐκτοπίζει ἀπὸ τὴν παραγωγή τοὺς γεωργούς καὶ τοὺς χειροτέχνες. Ἐπομένως, ἓνας διαρκῶς προλεταριοποιούμενος πληθυσμὸς συγκεντρώνεται στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα καὶ ζεῖ στό ἀδιέξοδο τῆς βιοτικῆς ἐξαθλίωσης. Ὁ Στωικισμὸς ἀναλαμβάνει, κατὰ τὴν γνώμη του, τὸν ρόλο πρῶτα νὰ ὑποδείξει τὴν ἀναγκαιότητα πού προκαλεῖ αὐτὴν τὴν κατάσταση καὶ κατόπιν νὰ νοθεύσει γιὰ τὸν τρόπο πού θὰ τὴν καθιστοῦσε ὑποφερτὴ. Οἱ κοινωνικὲς συνθήκες παρουσιάζονται σὰν ἀπόρροια τῆς σκληρῆς λειτουργίας τῶν φυσικῶν νόμων καὶ τῆς φύσης τῶν πραγμάτων. Τό ἀντίδοτο, ἐπομένως, εἶναι ἡ γνώση τῆς ἀναγκαιότητος μετὰ τὴν ὁποία λειτουργοῦν οἱ καθολικοὶ νόμοι, συνδεδεμένη μετὰ τὴ συναίσθηση τῆς ἀδυναμίας γιὰ ἀντίδραση. Ἡ κατάσταση, ἔτσι, γίνεται λιγώτερο ὀδυνηρὴ, ἐφ' ὅσον ἡ ὑπομονή, ἡ ἀδιαφορία ἢ ἀκόμα ἡ φαντασιωμένη πίστη σὲ μιὰ ἄξαφνη ὑπερφυσικὴ ἀπολύτρωση ἐξανεμίζει ὅποιονδήποτε πόθο γιὰ μελλοντικὴ ἀλλαγὴ. Στὴν συνέχεια, τό συγκεκριμένον φιλοσοφικὸ σύστημα, καθὼς ἀπευθύνεται σὲ ἀπρόσωπες μᾶζες, ἀρχίζει νὰ ἀντικαθιστᾶ τὴν ἰδέα τῆς ταξικῆς συνειδήσεως μετὰ τὴν ἀκαθόριστη ἀναφορά του στὴν ἄγνωστη μέχρι τότε ἰδέα τῆς φιλανθρωπίας. Ἡ εὐδοκίμησις τῆς συγκεκριμένης θέσεως διευκολύνεται καὶ ἀπὸ τίς ἀλλαγές στὴν δομὴ τῶν πολιτικῶν συστημάτων. Προωθείται ὁ κοσμοπολιτικὸς μονοκρατισμὸς τῆς Ρώμης παράλληλα μετὰ τὴν ἀπαλοιφὴ τῶν ἐμπορικῶν διαφορῶν τῆς μετὰ τὴ Μακεδονία.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς ὑπαρξῆς τοῦ διαλεκτικοῦ στοιχείου στὴν διαδοχὴ τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων ἀποτελεῖ ἡ ἐμφάνιση τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, λογικοῦ διαδόχου τοῦ Στωικισμοῦ, σύμφωνα μετὰ τὸν Λεκατσᾶ. Ἡ πορεία εἶναι ἀνάλογη. Στὰ πολιτειακὰ δεδομένα βρισκόμαστε στὴν παρακμὴ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κράτους καὶ στὴν ἀναγκαστικὴ ἔνωση ἐθνοτήτων ἀπέναντι στὴ Ρωμαϊκὴ μονοκρατορία. Δικαιολογημένα, λοιπόν, κυοφορεῖται στὴν Ἀλεξάνδρεια, τὴ «Γαλιλαία τῶν λαῶν», ὁ Νεοπλατωνισμὸς, μιὰ προσπάθεια ἐνοποίησης, συγχώνευσης σὲ ἓνα σύστημα τῶν διαφορετικῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων, αἰρέσεων, μυθοπλασιῶν. Ἔτσι, μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀναζήτησιν γιὰ ἐνόητα, δημιουργεῖται καὶ ἡ ἀντίληψη γιὰ μιὰ

ένιαία πρώτη αρχή πού βρίσκεται πάνω από τήν δράση, τήν νόηση, τήν ύπαρξη. Ός τέτοια όρίζουν οί Νεοπλατωνικοί τήν «ἔκσταση» ἢ ἀλλιῶς «τόν νοῦ ἐρῶντα», ἕναν συνδυασμό ἔμπνευσης καί ἐπιστήμης πού ξεφεύγει ἀπό τά στεγανά τῆς μηχανικότητας τῆς ἐπιστήμης καί μπορεῖ νά συλλαμβάνει τό ἀδιανόητο Ἔν. Καί σχολιάζει ὁ μελετητής: «Μέ τήν ἀντίληψη αὐτή τῶν Νεοπλατωνιστῶν ἐπιταχύνεται πιά σέ ὀλόκληρη τή φιλοσοφία τό μυστικιστικό στοιχείο πού ἀρχικά γεννημένο ἀπό τήν πανθειστική ἀντίληψη, τήν ἔνωση τοῦ ὄρατοῦ καί τοῦ ἀσύλληπτου, πήγαξε φυσιολογικά σάν γενική διάθεση ἀπό τήν κατάπτωση καί τήν παρακμή μέσα στό σβυνόμενο ὀλοένα λυκόφως τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ»¹⁵.

Καταληκτική ἀποτίμηση τῆς μελέτης

Στόν ἐπίλογο, ὁ συγγραφέας πρῶτα δικαιολογεῖ τά γεωγραφικά ὄρια τῆς μελέτης του, πού οὐσιαστικά θέτουν καί ὄρια στόν στοχασμό του σχετικά μέ τό θεματικό κέντρο τῆς ἀνάλυσής του. Μᾶς λέει δηλαδή ὅτι, ἐάν δέν μελέτησε τήν φιλοσοφία τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, παρ' ὅλο πού σποραδικά ἔκανε μνεῖα, εἶναι γιατί ἡ κοινωνική στατικότητα αὐτῶν τῶν λαῶν, καί πιό συγκεκριμένα ἡ πλήρης ὑποδούλωσή τους στή φύση, τοὺς ὀδήγησε νά στοιχειοθετήσουν ἀτροφικά φιλοσοφικά συστήματα ἢ διασπασμένα ἐξελικτικά. Στήν συνέχεια, ὀρίζει καί ἀναλύει στά συστατικά του αὐτό πού ὁ ἴδιος προτείνει ὡς «διαλεκτική φιλοσοφία».

Στήν περιγραφική ἀνάλυσή του, ἡ βασική φυγόκεντρη δύναμη εἶναι ἡ ἀναγκαιότητα ἐνός κανονικοῦ ρυθμοῦ, πού προκαλοῦν οἱ διαδοχικές κοινωνικές συνθήκες καί, ἐπομένως, οἱ διαδοχικά ἐξελισσόμενες μέθοδοι παραγωγῆς προκαλοῦν. Στήν συνέχεια, ἡ σχέση μεταξύ κοινωνικοῦ νόμου καί ιστορικοῦ νόμου ἐκφράζει τό πῶς ἀλληλοπροσδιορίζεται ἡ ἀλήθεια τοῦ συμβάντος μέ τίς ἀναλλοίωτες ἀλήθειες τῶν πεπραγμένων. Γιά τήν συνειδητοποίηση αὐτῆς τῆς σχέσης θεωρεῖ ὡς ἀρωγό τήν φιλοσοφία, καί ὡς σύστημα σκέψης ἀλλά κυρίως ὡς ὑποδειγματική παιδαγωγική μέθοδο, γιά νά γίνει κατανοητή ἡ συνειδητή κάθε φορά πρόθεση τοῦ ἀτόμου καί, ἐπομένως, γιά νά ὑφανθεῖ τό προβλέψιμο. Ἔτσι, καταλήγει νά μᾶς καταγράψει μιά κανονική διαδοχή ιστορικῶν κύκλων, πού συνοδεύονται ἀπό διαφορετικές φιλοσοφικές κατευθύνσεις, συνδεδεμένες μεταξύ τους μέ καίριους μεταβατικούς ἄρμους (Σοφιστές, Ἀριστοτέλης, Στωικοί):

«Οἱ διάφορες κατευθύνσεις τῆς φιλοσοφίας συνδέονται μέ σχέση αἰτιατοῦ σέ ἀντιστοιχίες ιστορικές καταστάσεις. Ἡ ἔνωση θρησκείας καί φιλοσοφίας (Α) ἀντιστοιχεῖ στήν πρώτη περίοδο κάθε ιστορικοῦ κύκλου, στήν κυριαρχία τοῦ ἀριστοκρατικοῦ στοιχείου (α). Ἡ ἐκκίνηση τοῦ ἀστικοῦ στοιχείου (Β) προκαλεῖ χειραφέτηση τῆς φιλοσοφίας ἀπό τή θρησκεία μέ ὕλιστική κατεύθυνση (β). Ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἀστικοῦ στοιχείου (Γ) προκαλεῖ τήν ἰδεαλιστική στροφή τῆς φιλοσοφίας (γ), ἡ πλείρια ὠρίμανση τῆς ιστορικῆς τῆς ζωῆς (Δ) τήν ὕλιστική κοσμοερμηνεία (δ) καί ἡ παρακμή τῆς (Ε) τή μυστικιστική φιλοσοφία (ε).

Ἡ σχέση αὐτή μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ἔτσι:

Ἡ ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφίας συνακολουθεῖ τήν ιστορική μορφή μέ καθορισμένες μορφές στίς διάφορες ιστορικές καταστάσεις.

Ἡ:

Ἐπάρχει μιά προδιατεταγμένη ἄρμονία στήν ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφίας, σάν συνέπεια τῆς ιστορικῆς ἄρμονίας, ἐφόσον σέ κάθε ιστορική κατάσταση ἀντιστοιχεῖ καθορισμένη μορφή τῆς φιλοσοφίας»¹⁶.

Εἶναι χαρακτηριστικό στό σημείο αὐτό ὅτι αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά πεί ὅτι ἡ πιό πάνω διαπίστωση δέν ἀποτελεῖ πρόταση εὑρεσης ἐνός καινούργιου νόμου (ἄλλωστε τήν πρωτοκαθεδρία ἔχει γιά τόν μελετητή ὁ φυσικός νόμος), ἀλλά ἐνός ρυθμοῦ. Καί αὐτό πού θεωρεῖ μέγιστης σπουδαιότητας εἶναι ἡ ἀνάλυση τοῦ τί σχετικοποιεῖ τήν συχνότητα πού διέπει αὐτόν τό ρυθμό.

Πράγματι, ἄς ἀνατρέξουμε πάλι στήν ροή αὐτῆς τῆς μελέτης, γιά νά ξεχωρίσουμε πότε προβάλλεται ἀπό τόν συγγραφέα ἐρευνητική πρόταση, κατά τήν ιστορική ἀναδρομή πού πραγματοποιεῖ, γιά τήν πορεία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Εἶναι ὅταν ὁ φιλόσοφος ἀντιμετωπίζεται ἀπό τόν μελετητή ὡς φυσικοψυχολογικός ὀργανισμός πού, σέ δεδομένο τόπο καί χρόνο, καί ὀλότελα ἐξαρτημένος ἀπό τό κοινωνικό περιβάλλον, κρίνεται ἡ ἰκανότητά του νά ἐνεργεῖ προκειμένου νά ἀποκαλυφθεῖ τό δυναμικό συγκεκριμένων κοινωνικῶν συνθηκῶν, μέ σκοπό αὐτό νά χρησιμοποιηθεῖ γιά νά συμβάλει ὥστε νά βελτιωθοῦν καί νά προωθηθοῦν τά ἐπιστημονικά δεδομένα τῆς ἱστορίας καί ἐπομένως τῆς γνώσης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Τό 1933, σέ ηλικία 22 χρονῶν, ἔκανε τήν πρώτη του ἐμφάνιση σά γράμματα, ἐκδίδοντας ἕνα βιβλίο μέ τίτλο *Συμβολή στή Διαλεκτική Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας*, πού σήμερα δέν ὑπάρχει πουθενά, οὔτε καί στίς δημόσιες βιβλιοθήκες. Μποροῦμε νά ποῦμε πώς, παρ' ὄλο πού εἶναι πρωτόλειο, μᾶς δείχνει ἀπό τή μιά τά ἐνδιαφέροντά του καί ἀπό τήν ἄλλη τή μεθοδολογία του». Ἀνδρέας Λεντάκης, «Παναγῆς Λεκατσᾶς: Ὁ Θεμελιωτής τῆς ἐθνολογίας στήν Ἑλλάδα», *Ἄνθρωπος*, τόμ. 3, τχ. 1, 1976, σελ. 159.

2. Βλ. Π. Λεκατσᾶς, *Συμβολή στή Διαλεκτική Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1933, σελ. 10.

3. ἔ.ἄ., σελ. 10.

4. ἔ.ἄ., ὑπ. 1, σελ. 34: Engels, *Anti-Dühring*, Α', κεφ. XII.

5. Βλ. Π. Λεκατσᾶς, *Συμβολή στή Διαλεκτική Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας*, σελ. 38.

6. ἔ.ἄ., σελ. 54.

7. ἔ.ἄ., σελ. 48

8. ἔ.ἄ., σελ. 49-50.

9. ἔ.ἄ., σελ. 58 καί 60.

10. ἔ.ἄ., σελ. 60.

11. ἔ.ἄ., σελ. 84.

12. ἔ.ἄ., σελ. 84.

13. ἔ.ἄ., σελ. 88.

14. ἔ.ἄ., σελ. 91.

15. ἔ.ἄ., σελ. 96.

16. ἔ.ἄ., σελ. 100.

Τελευταία σκηνή: Λήψη πρώτη...

Ἀνδρομάχη Γώγου

«Θυμήθηκα τίς Βάκχες, ἓνα ἔργο πού μέ τάραζε μέ τή βία καί τήν ἀγριότητά του, ὅπως καί μέ τόν σαδισμό τοῦ αἰμοδιψοῦς θεοῦ του. Σέ σύγκριση μέ τίς ἄλλες τραγωδίες, ὅπου κυριαρχοῦσαν ἀποδεκτές ἀρχές δικαιοσύνης, ἔστω καί σκληρές, αὐτή ἦταν ὁ θρίαμβος τῆς βαρβαρότητας στή μάχη τῆς κατά τῆς λογικῆς: σκοτεινή, χαώδης, ἀνεξήγητη.»

Dona Tartt, Ἡ μυστική Ἱστορία

Σκυμμένος στό γραφεῖο του, ρισκάροντας τήν υγεία του, ξεκίνησε ὁ Λεκατσᾶς τό τελευταῖο του ταξίδι στά ἄδυτα τῆς Διονυσιακῆς θρησκείας, τῆς ὁποίας μοναδικό ἑναπομείναν «εὐαγγέλιο» ἀποτελοῦν οἱ «Βάκχες» τοῦ Εὐριπίδη. Μεγάλο σάλο προκαλοῦσε καί προκαλεῖ στά «ἐκμαυλισμένα» ἀπό πολιτισμό ἦθη τοῦ 20οῦ καί πέρα αἰῶνα ἡ ἀναφορά τοῦ μεγάλου τραγικοῦ στήν «ὠμοφάγον χάριν» (στ. 139), στοιχεῖο τελετουργίας τοῦ νέου θεοῦ (Διόνυσος), ὁ ὁποῖος ἔρχεται στήν Θήβα νά θεμελιώσῃ τή λατρεία του. Ἀπό αὐτό τό σημεῖο ἀφορμᾶται τό

συγγραφικό δαιμόνιο τοῦ Λεκατσᾶ καί, προκειμένου νά φωτίσει τό σκοτάδι τῶν ἐλλείψεων (ἐλάχιστες οἱ πηγές) καί τῶν προκαταλήψεων, στρέφεται στήν παγκόσμια ἀνθρωπολογική, ἀρχαιολογική, φιλολογική καί ὄχι μόνο ἔρευνα τῆς ἐποχῆς του. Ἡ δουλειά του ἀποτυπώνεται στό βιβλίο «ΔΙΟΝΥΣΟΣ: Καταγωγή καί ἐξέλιξη τῆς Διονυσιακῆς Θρησκείας», τό ὁποῖο ὀλοκλήρωσε τόν Αὐγούστο τοῦ 1970¹.

Τά τοτεμικά συστήματα εἶναι οἱ πρῶτες μαρτυρίες τῆς προσπάθειας τοῦ ἀνθρώπου νά ὀργανωθεῖ ὑπό τό πρῖσμα μίας λατρείας². Πάνω

— Ἡ Ἀνδρομάχη Γώγου γεννήθηκε στή Θεσσαλονίκη. Τό 2002 ἀποφοίτησε ἀπό τό Τμήμα Κλασσικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης. Τά ἐνδιαφέροντά της ἐστιάζονται συγχρόνως στό χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης καί τῆς ἔρευνας.

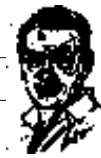
στή συνειδητοποίηση ότι η τροφή αποτελεί βασική, μερικές φορές ανεξέλεγκτα ήδονική ανάγκη, χτίζεται κατά τόν Λεκατσά μία ολόκληρη τελετουργία, η οποία θα προσπαθήσει να χειραγωγήσει τήν πρακτική τής αναζήτησης τροφής. Έτσι, τό ζώο ανάγεται σέ τοτέμ τής ομάδας, πού τό υίοθετεί ως ιερό της σύμβολο καί προστάτιδα δύναμη³. Κατά γενική διαπίστωση, στά τοτεμικά συστήματα απαγορεύεται ή βρώση του τοτέμ. Γρήγορα διαπιστώνουν οι έρευνητές ότι μία σειρά από ιεροτελεστίες εξασφαλίζουν ένα δεύτερο επίπεδο στή σχέση των ανθρώπων μέ τό ιερό σύμβολο, πού έχει τή ρίζα του στήν ανάγκη τους νά κοινωνήσουν μέ αυτό, νά πάρουν από τή μυστηριακή του δύναμη ό,τι χρειάζεται για τήν εκπλήρωση των επιθυμιών τους. Βρισκόμαστε μπροστά στον αρχαιότερο τύπο μετάληψης, πού όπως θά δούμε όριοθετεί τήν αντιμετώπιση τής φύσης. Συγκριτικές μελέτες της έθνολογίας μάς παρέχουν πληροφορίες σχετικά μέ τό ποιό μεταλαμβάνουν από τό τοτεμικό είδος (ποιά ή θέση τους στήν ομάδα) καί μέ ποιόν σκοπό, αποκαλύπτοντας ένα ολόκληρο πλαίσιο ώμοφαγικής τελετουργίας, πού καταφέρνει νά λειτουργήσει για μάς εικονοπλαστικά.

Τό ιστορικό πέρασμα από τά τοτεμικά γένη στίς φυλές σημαδεύουν αλλαγές καί στον χώρο τής θρησκείας. Η λατρεία παγιώνεται κάτω από έναν θεό, στό όνομα του οποίου οι πιστοί θυσιάζουν πλέον τό ζώο, για νά του αφιερώσουν μέρος του καί τό υπόλοιπο νά τό μεταλάβουν οι ίδιοι. Έτσι, μέσα από τήν δύναμη του θεού, πού ένσαρκώνει τό ζώο, κοινωνούν μαζί του. Όστόσο, οι λειτουργίες του τοτεμικού γένους δέν σβήνουν, αλλά επιζούν μέσα από τήν πράξη των θιάσων. «Θιάσος έμός» είναι για τόν Διόνυσο οι Βάκχες πού έτοιμάζονται νά μπουν στή σκηνή (στ. 56). Όμως ποιός είναι ό ρόλος τους;

Τά μέλη τους έχουν αποσχιστεί από τήν πατρική θρησκεία, για νά μυηθούν στή μυστηριακή ζωή των «Έταιριών». Άρα, οι θιάσοι λειτουργούν παραπληρωματικά στά θρησκευτικά δεδομένα τής έποχής, ένω έχουν τήν ρίζα τους σέ θρησκευτικά μοντέλα του παρελθόντος. Συζητώντας λοιπόν για τήν ώμοφαγική μετάληψη στίς «μυητικές Έταιρίες», αναβλύζουν στοιχεία από δύο πηγές τής ζαγρείκης λατρείας: α) Σ' ένα απόσπασμα από τους «Κρήτες»⁴ οι Κούρητες (μυητική «Έταιρία») μυούνται στήν λατρεία του Ίδαίου Διός (σέ πρώτη φάση άλλος από τόν ελληνικό Δία) καί γίνονται «βουκόλοι» του Ζαγρέα

(ή παιδική μορφή του Ίδαίου Διός), αλλά καί «Βάκχοι» του, τίτλο πού απέκτησαν μετά από τελετουργική ώμοφαγία. β) Μέσα από τόν μυστηριακό μύθο του μικρού Ζαγρέα, πού σπαράσσεται από τους Τιτάνες⁵, ανακύπτει τό πλαίσιο μιας γιορτής πού γινόταν κάθε δύο χρόνια στήν Κρήτη («τριετηρικά όργια») καί περιελάμβανε ώμοφαγική άφομοίωση του θεού. Ό θάνατος του Ζαγρέα είναι συμβολικός (κομματιάζουν έναν ταύρο στή θέση του), όπως καί ή αναβίωσή του, μέ τήν οποία κλείνει ή τελετουργία. Άς κρατήσουμε για τήν συνέχεια τό μοντέλο τής μυητικής παλιγγενεσίας, πού κρύβεται πίσω από τήν περιοδική γιορτή τής περιπέτειας του Ζαγρέα. Τά κοινά μέ τή διονυσιακή λατρεία στοιχειά θέλουν τόν Ζαγρέα «πρώτο Διόνυσο». Παράλληλο στήν ώμοφαγική μετάληψη βρίσκουμε στήν φυλή των Αϊσάουα του 16ου αιώνα στό Μαρόκο, ή μελέτη τής οποίας διέσωσε τά στάδια τής τελετουργίας: παράτα, έκστασιακός χορός μέχρι νά φτάσουν στήν έσωτερική άφομοίωση μέ τά θεριά πού παρασταίνουν, ό αρχηγός ρίχνει τό ζώο στήν ομάδα (άφου τό έχει σκοτώσει πρώτα ιεραρχικά), ακολουθεί πανδαιμόνιο, τό κρέας του διασπαραγμένου ζώου μοιράζεται άπευθείας στά μέλη τής φυλής.

Πώς συνδυάζεται όμως στίς «Βάκχες» ή όμολογία του χορού — μόλις μέ τήν πρώτη του εμφάνιση στή σκηνή — για τήν ώμοφαγία χάρη του θεού, μέ τήν άπόφαση του ίδιου νά τιμωρήσει τόν θεομάχο Πενθέα, βάζοντας τίς μαινάδες-γυναίκες του παλατιού (ανάμεσα στίς όποιες λογίζεται ή μάνα του καί οι άδελφές της) νά τόν διαμελήσουν; Μήπως ό σπαραγμός του Πενθέα παραπέμπει σέ άνθρωποφαγία, πού στό πέρασμα του χρόνου ή για τά μάτια των θεατών μετατράπηκε σέ άνθρωποσπαραγμό; Τά έρωτήματα είναι δελεαστικά καί στρέφουν τήν έρευνα στό θολό, αλλά μαρτυρούμενο πεδίο του κανιβαλισμού. Στό πλαίσιο του θιάσου, τό νέο μέλος πρέπει νά θανατωθεί συμβολικά σ' αυτήν τήν μορφή, ώστε νά ξαναγεννηθεί μυημένος. Στήν πράξη θυσιάζεται ένας ξένος μέ τίς ιεραρχίες άνθρωπος, πολλές φορές όμως συγγενής του μούμενου, όπως συμβαίνει στίς «Βάκχες». Ό διασπαραγμός του άνθρώπινου θύματος, πού ρίχνεται από τόν αρχηγό στή μέση του άλλόφρονος πλήθους, συσχετίζεται μέ τό κομματίασμα του θανάτου τής φύσης, από τά λείψανα του οποίου ή γη θά γονιμοποιηθεί. Ένώ τό φάγωμα του θύματος μπορεί νά ιδωθεί υπό τό πρίσμα τής μεταληπτικής κοινωνίας μέ τό θείο.

Ἡ μύηση στὸν Μαιναδικὸ Δίασο

«Τρισκαλότυχος ἐκεῖνος / πού τῆ χάρη ἔχει νά ξέρει / τῶν Θεῶνε τίς κρυφές τίς τελετές, πού ν' ἀμόλευτη ἡ ζωὴ του / κι ἀναχύνει τὴν ψυχὴ του / στίς ἱεροσυντροφίες, πού βακχεύει στά βουνά θεοκρουσμένους, μέ τούς ὄσιους καθαρμούς ξεμολεμένους» (ἀπό τὴν πάροδο τῶν «Βακχῶν», στ. 73-77⁶).

Ἐνδιαφέρουσα συμβολὴ τῆς μελέτης τοῦ Λεκατσᾶ ἀποτελεῖ ἡ ἀνίχνευση τῶν φάσεων μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες περνάει ἡ μύηση τῶν μαιναδῶν⁷. Πράγματι, στὴν ἀρχὴ ὑπάρχει ἓνα στάδιο κατὰ τὸ ὁποῖο τὸ ἄτομο προετοιμάζεται μέ «ἀγνεῖες» (ἐξαγνιστικὴ ἀποχή) καὶ «καθαροὺς» (σωματικὴ περιποίηση, ἀλλὰ καὶ δοκιμασία σιωπῆς), πρὶν ἀπὸ τὴν συγχώνευσή του μέ τὴν ομάδα. Ἐπειτα, ὅλοι μαζί «ἀναχωροῦν» γιὰ τὸν κλασσικὸ τόπο τέλεσης τῶν ἱερουργιῶν, τὸ βουνό. Στὸ πέρασμά τους στήνουν λογιῆς χοροὺς καὶ προκαλοῦν ἀναστάτωση, προσφωνώντας τὸν Διόνυσο. Ἐξω ἐπικρατεῖ χειμωνιάτικο σκοτάδι, φέρουν λαμπάδες, σκηνικὸ τὸ ὁποῖο λειτουργεῖ ὑποβλητικὰ, δημιουργώντας ἀτμόσφαι-

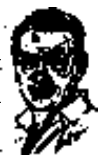
ρα δέους, μαζί ὅμως ἐξασφαλίζει τὴν μυστικότη-
τα τῶν τελετουργιῶν, τὴν ὁποία μέ εὐλάβεια τη-
ροῦν⁸. Περνάμε στὴ δεύτερη φάση τῆς μύησης,
ὅπου τὸ μυστήριο κλιμακώνεται.

Οἱ μουύμενες ἐκτίθενται σέ μουσικούς ἤχους (συνδυασμοὶ αὐλῶν καὶ τυμπάνων), τὸ κορμί ἀρ-
χίζει καὶ λικνίζεται, ὀλοένα ἐντονώτερα. Ἡ με-
λέτη τῆς Lawler γιὰ τὸ μαιναδικὸ χορὸ⁹, πού βα-
σίστηκε σέ ἐρυθρόμορφα, κυρίως ἀττικά ἀγγεῖα,

ἀνέδειξε κινητικὰ
μοτίβα. Μᾶς πα-
ραπέμπει σέ μιὰ
ὁμοιομορφία ὑπερ-
ρώτερης ἐποχῆς,
μιὰς καὶ ἔχει
ἀφαιρεθεῖ ἡ ἀρ-
χετυπικὴ ἔξαρση
τοῦ χοροῦ. Μαζί
μέ τίς γυναῖκες
πού χορεύουν,
συν-κινεῖται ἡ φύ-
ση μέσα στὴν ἐκ-
σταση «κλύεται ἡ
τάξη τοῦ κόσμου». Γίνεται ἐντονη ἡ θεϊκὴ πα-
ρουσία, ἐπικοινωνοῦν οἱ πιστοὶ μαζί του, μεταξύ
τους, ἀλλὰ καὶ μέ τὸν φυσικὸ τους περιγυρο. Αὐ-
τὸν παρασταίνουν μέ τὴν ζωομορφικὴ τους ἐμ-
φάνιση, πού περιλαμβάνει τομάρια ἱερῶν ζώων,
ὅπως ἐλαφιῦ, κατσίκας, λεοπάρδαλης. Πλῆθος
ἀγγειογραφίες μαρτυροῦν τὴν χρῆση τους ὡς ἐμ-
βλημάτων τῆς διονυσιακῆς λατρείας.

Ἡ ἔκσταση ἀπογειώνεται. Ἐχει καταλυθεῖ
κάθε ἔννοια χώρου καὶ χρόνου. Ὁ θεὸς εἶναι παν-

του και περισσότερο μέσα τους. Ό,τι συμβαίνει από δω και πέρα αποδίδεται στην τρέλλα, τή θεοδοσμένη. Δέν υπάρχει άνθρωπος, δέν υπάρχει έαυτός, ούτε δεσμά ήθικης, ούτε και θανάτου. Ο πιστός θέλει νά γευτεί τήν ένωσή του μέ τόν θεό, όπως αυτός υπάρχει μέσα στό ζώο, «τήν ωμοφάγον χάριν». Είναι κομμικό σημείο τής μύησης, πού πλαισιώνουν μιά σειρά τελετές. Ο Λεκατσάς αντιμετωπίζει τόν σπαραγμό του ζώου ως λείψανο άνθρωποφαγίας. Κάτι τέτοιο, αν αφαιρέσει κανείς τά εθνολογικά παράλληλα νεώτερων εποχών, είναι δύσκολο νά διαπιστωθεί, μιάς και οι πηγές είναι αποσπασματικές και ή θρησκεία εξέλισσόταν μέ διαφορετικό ρυθμό σέ κάθε μικρό τόπο (πρίν ακόμη από τήν σύσταση τής πόλης-κράτους). Θά λέγαμε ότι έχει επιχειρήσει ένα δεύτερο διάβασμα εικώνων, όπως αυτή τής Άγαυής πού, περήφανη για τό θήραμα, μπαίνει στή σκηνή μέ τό κεφάλι του Πενθέα καρφωμένο στόν θύρσο και προσκαλεί τούς παρευρισκόμενους σέ γιορταστικό γεύμα (Βάκχες, στ. 1184, 1242).

*«Οί πιό επικίνδunami φόβου και άγχη είναι εκείνοι πού κοιμούνται στα βάθη τής ψυχής μας»
(«Έλευθερία όχι αναρχία», Α.Σ. Νήλ)*

Η προσπάθεια νά περιγράψει κανείς τήν κατάσταση τής τελετουργικής παραφοράς, στην οποία περιέρχονται οι πιστοί του Διονύσου, στοχεύει — σύν τοις άλλοις — νά γεφυρώσει χάσματα μέσα μας, μιάς και πρέπει νά μιλήσει για ό,τι κρύβεται πίσω από τά φαινόμενα. Η μανία, όπως τήν είδαμε νά κορυφώνεται μέσα στην έκσταση, είναι κατά τόν Λεκατσά διαταραχή τής ψυχικής και διανοητικής υγείας, πού εκδηλώνεται μέσα από τήν σύγχυση πραγματικού - φανταστικού. Η σύγχυση

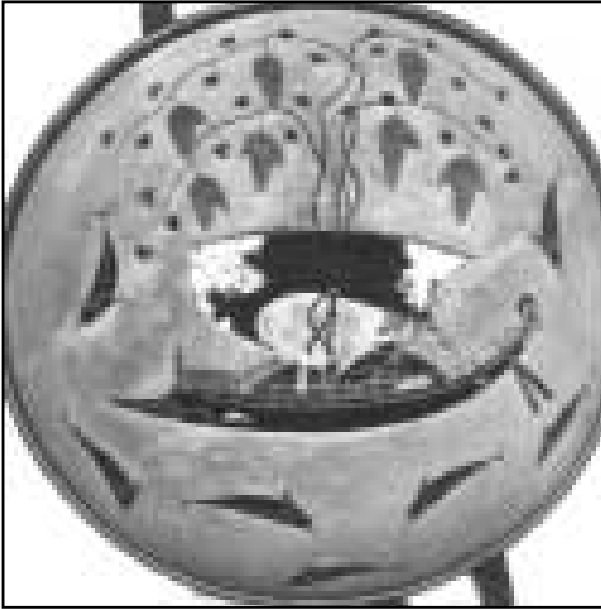
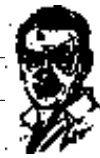
αυτή δυναμιτίζει τήν δύναμη τής αυθυποβολής (ό πιστός κατέχεται από τόν θεό). Τά όρια μπλέκονται, ή συνείδηση πέφτει σέ αδράνεια, ό πιστός παρακρούει.

Ο άνθρωπος έχει μιά έμφυτη ανάγκη νά παραβαίνει τά ταμπού, νά καταφέρει νά πιστέψει, και νά παραδοθεί στην πίστη του άνευ όρων. Η μυστική έσωτερική δύναμη, πού τόν καθοδηγεί, τόν κάνει νά αυτομαίνεται. Η κατοχή από τόν θεό είναι περίπτωση έτερομανίας. Η φυλετική μύηση, προκάτοχος των θιάσων, καλλιεργεί τήν τεχνητή μανία (μέσω τής μουσικής πού ξυπνάει τόν χορό). Όσο εύκολα κι αν διακρίναμε τούς τύπους τής μανίας, άλλο τόσο δύσκολο είναι νά μιλήσουμε για τήν μεμονωμένη λειτουργία τους. Σάν νά συμπλέκονται λοιπόν, όταν οι θιασώτες φτάνουν νά κατέχονται από τό θεό, στό όποιο θά αποδώσουν και όλες τις καταστροφικές τους ενέργειες.

Ο Διόνυσος είναι μανιοδότης, αλλά και «Λύσιος» (= απελευθερωτής), λατρευτικό επίθετο πού του απέδωσαν, γιατί θεωρούσαν ότι ή μανική κατάσταση έχρηζε θεραπείας. Ποιά είναι όμως τά «δεσμά» από τά όποια απελευθερώνει; Η παθολογία τής ψυχής, όλη ή αγριότητα πού κρύβει μέσα του ό άνθρωπος, έρχεται στην επιφάνεια (κατάσταση έκστασης), συγκρούεται (ανεξέλεγκτες ενέργειες) και ξεθυμαίνει. Τό άτομο καταλύεται, βγαίνει από τόν έαυτό του θεοκρουσμένο, αλλά όταν επιστρέφει είναι σέ καλύτερη σχέση μέ τόν θεό. Η τελετουργία φέρνει τόν πιστό κοντά του. Έτσι, ό πιστός συμφιλιώνεται μέ τόν θεό, αλλά και μέ τή μυστική πλευρά τής ανθρώπινης υπόστασής του. Ο Διόνυσος αποκαλύπτεται θεός των αντιθέσεων, τις όποιες έφ' όσον ένσωματώνει στή λατρεία του, καλλιεργεί, καταφέρνει νά εξομαλύνει κιόλας.

Μορφές εκδήλωσης τής Διονυσιακής Λατρείας

Ο μύθος του Διονύσου χαρακτηρίζεται από τήν πολυπλοκότητά του. Και αυτό γιατί ή παράδοση τόν θέλει θεό πολυταξιδεμένο, μέ μιά εμπειρία από διαφορετικές θρησκευτικές παραδόσεις, τήν όποια ένσωματώνει στην λατρεία του. Η περιπλάνησή του συνεχίζεται μέχρι νά επιβάλει τήν λατρεία του στην γή και νά επιστρέψει στόν Όλυμπο. Οι παροιμιώδεις αντιδράσεις, πού συνάντησε στην προσπάθειά του, δικαιολογούν σέ μεγάλο βαθμό τήν διάρκεια τής περιπέτειάς του.

Ὁ Διόνυσος συσχετίζεται με τήν γονιμότητα τῆς φύσης, ιδιότητα πού φαίνεται πώς υἰοθετεῖ ἀπό τόν πρότυπο βλαστικό θεό τοῦ Αἰγαίου, τόν κρητικό Δία. Ὁ τελευταῖος εἶναι ὁ θεός πού γεννιέται μέσα σ' ἕνα σπήλαιο καί πεθαίνει κάθε χρόνο, ὀλοκληρώνοντας τόν κύκλο ἑνός «θνήσκοντος θεοῦ», πού ἀποτυπώνει συμβολικά τόν θάνατο καί τήν ἀναγέννηση τῆς φύσης. Οἱ Κούρητες, λατρευτικός του θίασος, ἔχουν τελετουργίες ἀνάδειξης τοῦ βλαστικοῦ πνεύματος κάθε χρόνου στήν ἀνθρώπινη μορφή του (τόν ὀνομάζουν «μέγιστον κοῦρον»). Αὐτά τά στοιχεῖα θά ἐνσωματωθοῦν στήν διονυσιακή θρησκεία, πολλές φορές μεταλλαγμένα. Ἡ βλαστικότητα τοῦ Διονύσου ἀναδεικνύεται καί μέσα ἀπό τίς ἀκόλουθες παραδόσεις, πού ντύνουν τόν μῦθο του: α) Ὁ Δίας (πατέρας τοῦ Διονύσου) ἐμφανίζεται στήν θνητή Σεμέλη, πού κυοφοροῦσε τόν Διόνυσο, ἐπιδεικνύοντας τήν ἰσχύ του (χρησιμοποιεῖ τό ἀστροπελέκι). Συνεκδοχικά, ἡ σκηνή παραπέμπει στήν ἔνωση τοῦ οὐρανοῦ καί τῆς γῆς, μέσα ἀπό τήν βροχή, τήν ὁποία προμηνεύει ὁ κεραυνός καί ἡ ὁποία γονιμοποιεῖ τήν φύση. β) Ὅμως, σύμφωνα μέ τόν μῦθο, ἡ Σεμέλη πεθαίνει ἀπό τόν κεραυνό καί ὁ Δίας ράβει στόν μηρό του τόν Διόνυσο, προκειμένου νά τόν σώσει. Ὁ Διόνυσος ξαναγεννιέται, ὅπως καί ἡ φύση τήν ἀνοιξη. γ) Ὁ κύκλος τῆς σελήνης εἶναι ἕνας ἐξαιρετικά παλιός τρόπος ὀργάνωσης ἀγροτικῶν καί ὄχι μόνο ἐργασιῶν. Γι' αὐτό καί ἀποτελεῖ παράγοντα πού καθορίζει τήν βλαστική ζωή, ἀκόμη καί τῶν γυναικῶν (συσχετίζεται μέ τόν κύκλο τῆς ἀναπαραγωγῆς). Πράγματι, προελληνικά τό φεγγάρι

εἶχε θηλυκή ὑπόσταση, καθώς ταυτιζόταν μέ τή Μεγάλη Θεά: ἀπό τήν ἀρχαίκή ἐποχή ὅμως συνδυάζεται μέ τίς μυστηριακές τελετουργίες στό ὄνομα τοῦ Διονύσου. Τοῦ κληροδοτεῖ τό ἀνδρόγυνο στοιχεῖο καί ἔτσι ἀποτελεῖ, κατά τόν Λεκατσά, μαρτυρία γιά τό πέρασμα ἀπό τή μητριαρχία στήν πατριαρχία¹⁰.

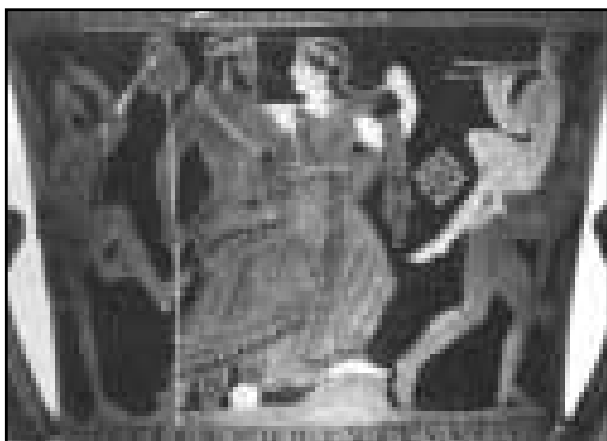
Ἡ ἀρχαιότερη παράσταση τοῦ Διονύσου εἶναι ἕνα ξύλινο ὁμοίωμα δέντρου, πού θυμίζει τά φυτικά τοτέμ. Φυτά καί δέντρα συνδέονται μέ τήν λατρεία του, ἡμερη καί ἄγρια βλάστηση, μέ διασημότερα τόν κισσό καί τό κλήμα (ὑστερότερη ἢ ταύτιση τοῦ θεοῦ μέ τό κρασί). Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ θεοῦ συμβολιζόταν μέ τήν ἀπότομη ἀνάπτυξη τοῦ κισσοῦ. Τό κρασί θά παίξει καθοριστικό ρόλο στήν λατρεία τοῦ Διονύσου, καθώς συμβολίζει μία ἀπό τίς ἐπιγείες ἐμφανίσεις τοῦ θεοῦ στους ἀνθρώπους. Αὐτό παρατηροῦμε ἔντονα στά «Ἀνθεστήρια», γιορτή τοῦ κρασιοῦ καί τοῦ θεοῦ, τά ὁποῖα πραγματοποιοῦνταν στήν Ἀθήνα πρός τό τέλος τοῦ χειμῶνα καί τήν ἀρχή τῆς ἀνοιξης. Τό κρασί τῆς νέας σοδειᾶς ἀποδοσεμεύεται ἀπό τά πιθάρια, ὅπου φυλάσσεται, γιά νά ἀφιερῶσουν τό πρῶτο στόν θεό καί στή συνέχεια νά γευτοῦν τήν μαγική του δύναμη οἱ πιστοί (τρόπος κοινωνίας). Σέ συγκεκριμένο χρόνο καί χῶρο, μέσα σέ κλίμα γιορτινῶ καί τελετουργικό, στήνονται συμπόσια πού εὐφραίνουν.

Οἱ μυστικές τελετουργίες τῆς διονυσιακῆς λατρείας ἔρχονται ἀπό τήν μυστική μορφή τοῦ κρητικοῦ Δία, τόν Ζαγρέα, γέννημα τοῦ Δία καί τῆς Περσεφόνης. Ὡς «ἐξώγαμο» λοιπόν θά συγκεντρώσει ὁ Ζαγρέας τό μένος τῆς Ἥρας, ἡ ὁποία ἀναθέτει στους Τιτάνες τόν σπαραγμό του¹¹. Ἀλλάζει μορφές προκειμένου νά τοῦς ξεφύγει καί ἐνσωματώνει στήν λατρεία του τήν ὀρειθασία, τήν περιπλάνηση στό σκοτάδι, τήν ὠμοφαγία καί τά «τριοιτηρικά ὄργια» (τελετουργίες πού ἐπαναλαμβάνονται κάθε δύο χρόνια).

Τήν βλαστική πλευρά τοῦ Διονύσου τήν γιόρταζαν μέ τό ἀποκαλούμενο «ἐποχικό δράμα», τό ὁποῖο ἐγκαινιάζε τήν μετάβαση ἀπό τόν χειμῶνα στήν ἀνοιξη, ἀπό τόν ἕνα χρόνο στόν ἄλλο (ἂν θέλουμε τό προσαρμόζουμε στά βιώματά μας ὡς πρωτοχρονιά). Τό «ἐποχικό δράμα» χαρακτηρίζεται ἀπό λογιῆς μάχες γιά τήν ἐπικράτηση τοῦ καινούργιου, πού συμβολίζει τήν καλύτερη-νέα χρονιά. Ποιοί μάχονται μεταξύ τους; Γνωρίζουμε ὅτι οἱ μαινάδες ἦταν γυναικεῖος χορός, πού προετοιμαζόταν γιά αὐτή τήν γιορτή μέ τίς μυητικές τελετουργίες τῶν «τριοιτηρικῶν ὄργιων». Ὁ Λεκατσάς ὑποθέτει¹² τήν ὑπαρξη ἀντίστοιχων

ἀνδρικών θιάσων τοῦ Διονύσου ἀπό τήν ἀνάδειξη τοῦ «μέγιστου κούρου» στόν θιάσο τῶν Κουρήτων, τίς ἀναφορές στίς «Βάκχες» σέ μία ομάδα βουκόλων πού τρέχουν στόν Κιθαιρώνα ἐντεταλμένοι ἀπό τόν Πενθέα νά καταδιώξουν τίς μαινάδες (ἔμμεση μαρτυρία ἀνδρικοῦ θιάσου πού καταδιώκει ἕναν γυναικεῖο;), καί τίς παράλληλες μελέτες διαφορετικῶν ἐθνῶν. Στό «ἐποχικό δρᾶμα», οἱ δύο αὐτές ομάδες (γυναικῶν καί ἀνδρῶν) συναγωνίζονται, συνευρίσκονται ἐρωτικά, ἀναδεικνύεται ἀπό τήν καθεμίά μία-ἕνας, τό ἱερό ζευγάρι τῆς χρονιάς. Ὁ ἄντρας μονομαχεῖ εἰκονικά μέ τόν παλιό βασιλιά τῆς βλάστησης, ὁ ὁποῖος πρέπει νά κατανικηθεῖ, ὥστε νά ἐπικρατήσῃ ὁ νέος, πῶ δυναμικός καί ἐλπιδοφόρος. Τό δρᾶμα φτάνει στήν πῶ κρίσιμη στιγμή του, ὅταν οἱ δύο κορυφαῖοι τῶν θιάσων ἐνώνονται σ' ἕναν ἱερό γάμο, γιά νά ἐνσαρκώσουν τό νέο γονιμικό ζευγάρι τῆς χρονιάς.

Μία ἄλλη διάσταση τῆς βλαστικότητας τοῦ Διονύσου εἶναι τό «θεῖο δρᾶμα». Ὁ Διόνυσος, ὡς «θνήσκων θεός», κάθε χρόνο πεθαίνει καί ξαναγεννιέται. Στούς μύθους θνητῶν πού ἀντιδρῶν στήν εἰσαγωγή τῆς διονυσιακῆς θρησκείας στή χώρα τους, ὁ ἥρωας εἶναι μία μορφή τοῦ θεοῦ, ἡ καταδικασμένη σέ θάνατο. Ἀπό ἐδῶ προκύπτει κατὰ τόν Λεκατσᾶ ἡ τραγικότητα στό συγκεκριμένο θεατρικό εἶδος. Γνώριμο παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ Πενθέας, τοῦ ὁποῖου ἡ μοῖρα εἶναι ἀπό νωρίς προδιαγεγραμμένη. Ὡς ἄλλη μορφή τοῦ Διονύσου θά θανατωθεῖ, γιά νά πάρει θέση στή Θήβα ἡ νέα μορφή τοῦ θεοῦ. Τό «θεῖο δρᾶμα» ολοκληρώνεται μέ τήν ταφή τοῦ θεοῦ (ὑπάρχει ἀναφορά σ' ἕνα δελφικό τάφο τοῦ Διονύσου), τήν παράσταση τῆς ἀνάστασής του, τόν ἱερό γάμο του μέ μία θεά πού ξεπέφτει σέ ἡρωίδα¹³ καί τήν ἀνάληψή του στόν οὐρανό. Διαπιστώνουμε ὅτι τό «θεῖο δρᾶμα» ἐπικοινωνεῖ μέ τό «ἐποχικό» ὡς

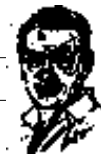
πρός τήν ἀνανεωτική του χροιά: τό παλιό παραγκωνίζεται ἢ θανατώνεται γιά νά δώσει τή σειρά του στό νέο.

Ἱστορικές περίοδοι καί Διονυσιακή Θρησκεία

Τό 1953 ὁ Ventris ἀποκρυπτογράφησε τή (μυκηναϊκή) γραμμική γραφή Β'. Αὐτή ἡ ἀνακάλυψη παρέτεινε τά ὄρια τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας μέχρι τό 1450 π.Χ. περίπου, ὅποτε καί ὑπολογίζονται τά ἀρχαιότερα ἀπό τά εὐρήματα πού μελέτησε. Σέ δύο πινακίδες τῆς Πύλου (τοῦ 1200 π.Χ.) ἐντοπίστηκε ἀναφορά στό ὄνομα τοῦ Διονύσου στήν γενική πτώση. Αὐτή ἡ ἄμεση μαρτυρία γιά τήν διονυσιακή θρησκεία στόν αἰγαιακό χώρο ἔδωσε ἀπάντηση στά ἐρωτήματα γύρω ἀπό τήν ἐλληνικότητα τοῦ Διονύσου.

Λατρευτικές ἱεροουργίες τῆς προ-ἱστορικῆς περιόδου θά ἐνσωματωθοῦν ἀργότερα στήν διονυσιακή θρησκεία. Μία ἀπό αὐτές, τό «βασιλικό δρᾶμα», ἀναδεικνύει τό ἱερό ζευγάρι τῆς χρονιάς καί τῆς γονιμότητας τῆς φύσης, ἡ ἄλλιως τήν βασίλισσα καί τόν βασιλιά. Οἱ τελετές εἶναι ἐκεῖνες τοῦ «ἐποχικοῦ δράματος». Πολλές φορές, τό βασιλικό ζευγάρι τῶν ἱεροουργιῶν ταυτίζεται μέ ἐκεῖνο τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Λεῖψανο τοῦ συσχετισμοῦ ἡ ἀφετηριακή του μορφή βρίσκουμε στίς «Βάκχες». Ὁ Διόνυσος χτυπᾶ μέ μανία τίς μαινάδες καί τίς ὀδηγεῖ στόν Κιθαιρώνα. Αὐτές εἶναι γυναικες τοῦ παλατιοῦ καί τῆς πόλης, οἱ ὁποῖες σχηματίζουν τρεῖς ομάδες-θιάσους στό βουνό, καί ἔχουν γιά κορυφαῖες μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας (Ἀγαυή: κόρη τοῦ Κάδμου καί μητέρα τοῦ Πενθέα, Ἰνώ καί Αὐτονόη: ἀδελφές τῆς Ἀγαυῆς). Σύμφωνα μέ τόν Λεκατσᾶ, ἡ θρησκευτική δύναμη θιάσων πού συνδέονται μέ τήν βασιλεία γίνεται πολιτική δύναμη, τήν ὁποία ἀσκεῖ ὁ βασιλιάς. Οἱ βασιλιάδες θεοποιοῦνται καί ἔτσι οἱ τελετές τῆς ἀνανέωσης τῆς βασιλείας κληροδοτοῦνται στό θεῖο δρᾶμα. Αὐτή τήν καινοτομική προσέγγιση εἰσήγαγε ὁ Λεκατσᾶς στό ἔργο του *Ψυχῆ*¹⁴, μήτρα κάθε ἐρευνητικοῦ του πονήματος (ἀκόμα καί ὅσων προηγήθηκαν).

Ἡ ἐμφάνιση τῶν πρωτοελληνικῶν φύλων στόν ἐλλαδικό χώρο, ἡ ἀνάδειξη τῶν ἀριστοκρατῶν γαιοκτημόνων, φέρνει ἀλλαγές σέ ὅλα τά επίπεδα. Εἶναι οἱ ἀποκαλούμενοι «σκοτεινοὶ αἰῶνες», στήν διάρκεια τῶν ὁποῖων ἡ διονυσιακή θρησκεία ὑποβαθμίζεται, καθῶς ἐνσωματώνει στοιχεῖα¹⁵ πού δέ συμβαδίζουν μέ τήν πρακτική τῆς

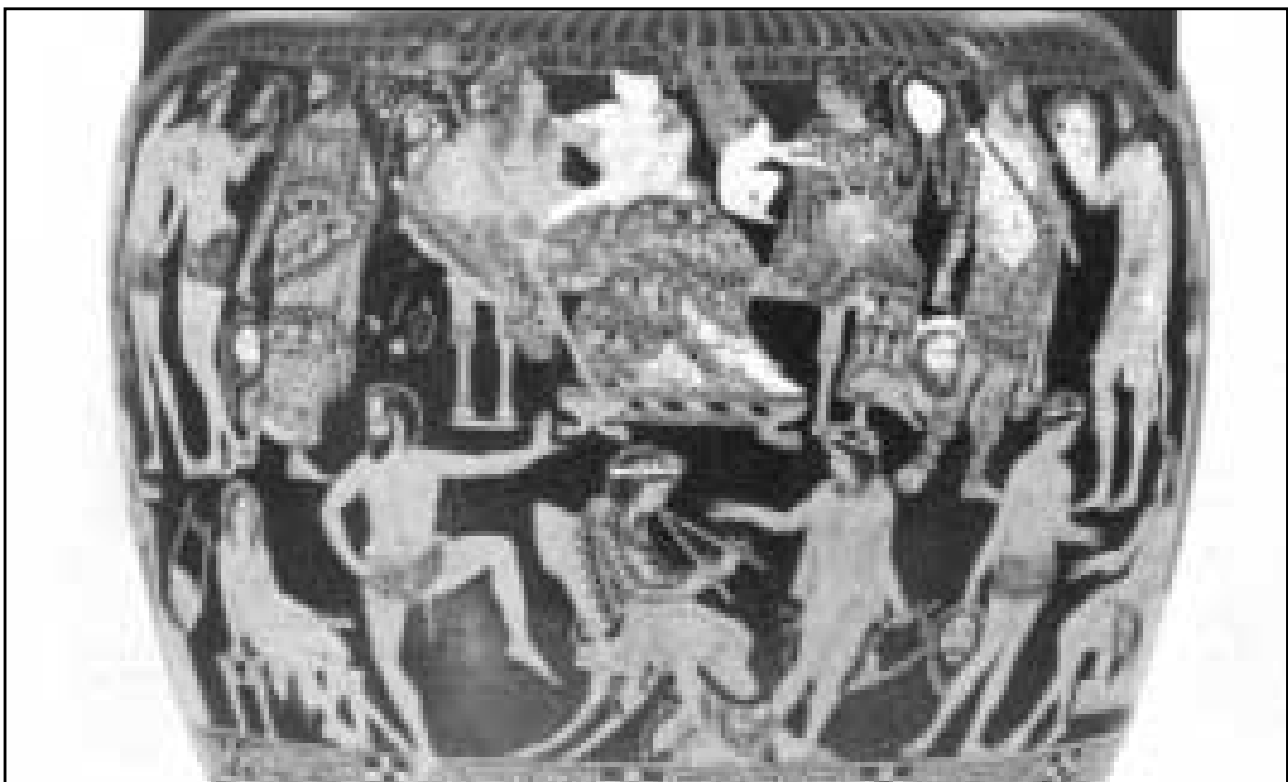
νέας δύναμης. Άλλο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι ότι ο Διόνυσος αποκτά ύψοσταση τριαδική¹⁶, μιάς και η γενεαλόγησή του κρατούσε από τό μητρικό γένος της Μεγάλης Θεάς.

Τήν αρχαϊκή εποχή αναβιώνει η λατρεία του Διονύσου, αφού καταφέρνει να επιβιώσει μέσα από τά λατρευτικά κέντρα. Η βλαστικότητα του θεού, πού συμβολίζει τήν αναγέννηση της φύσης και συνδέεται έτσι άμεσα με τίς ανάγκες των αγροτικών πληθυσμών, τούς δίνει τήν δύναμη να αντισταθούν στην ολιγοκρατία της γής. Ο Διόνυσος είναι επίσης ο θεός της ισότητας των πιστών μεταξύ τους, αλλά και μέ τόν ίδιο, αφού προσφέρει τήν ουσία του να τήν μεταλάβουν. Οι μαιναδικοί θίασοι κατακλύζουν τόν χώρο πού πλέον νοούμε έλληνικό¹⁷. Πλούσιο τό ύλικό πού παραθέτει ο Δεκατσάς, έμεις όμως επιμένουμε σ' εκείνον τόν τόπο ο οποίος θά παίξει ουσιαστικό ρόλο στην ανάδειξη της τραγωδίας: στις Έλευθερές, πόλη της Βοιωτίας, φαίνεται να δραστηριοποιείται ομώνυμος θίασος γυναικών. Από αυτήν τήν πόλη πρόκειται να μεταφέρει ο Πεισίστρατος των Άθηνών τό λατρευτικό ξόανο του Διονύσου στην Άθήνα (6ος π.Χ. αιώνας), όταν καθιέρωσε τήν λατρεία του, έχτισε ναό και διοργάνωσε τά πανελλαδικής έμβέλειας Μεγάλα Διονύσια. Στην γιορτή αυτή φαίνεται πώς αρχικά συνυπάρχουν ο κορινθιακός διθύραμβος, ύμνος

αφιερωμένος από άνδρικούς θίασους στον Διόνυσο, μέ τούς αθηναϊκούς δραματικούς αγώνες (παραστάσεις τραγωδίας, σατυρικού δράματος, από τό 486 π.Χ. και κωμωδίας), οι όποιοι τελικά θά επικρατήσουν.

Τήν περίοδο της δημοκρατίας αναδεικνύεται η λαϊκότητα του Διονύσου (θεός του πανηγυριού). Οι γυναικείοι θίασοι διατηρούν τόν μυστηριακό τους χαρακτήρα, ενώ οι άνδρικοί γίνονται φορείς εκλαΐκευσης της θρησκείας, η όποία αποδύεται αρχαιότερα τελετουργικά στοιχεία — μή συμβιβάζόμενα μέ τά ήθη της έλληνικής τάξης. Επίσης, ίερουργίες του «εποχικού δράματος» ενσωματώνονται μεταλλαγμένες στις νέες γιορτές, πού καθιερώνονται αυτήν τήν εποχή στό όνομα του Διονύσου.

Οι ήγεμόνες των έλληνιστικών κρατιδίων, αλλά και οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες, υποδέχονται και υιοθετούν τόν Διόνυσο ως λαϊκή θεότητα, συνεκτική στην έμβέλειά της, του ήδονισμού και της Σωτηρίας. Μεγαλώνει η επικράτεια τήν όποία έλέγχουν, γι' αυτό επιβάλλεται η καθιέρωση μιās ενιαίας θρησκευτικής γλώσσας. Στην ύπηρεσία αυτού του σκοπού εντάσσεται και η Διονυσιακή λατρεία. Τό βασιλικό στοιχείο της προϊστορικής λατρείας, ενσωματωμένο στό θείο δράμα, έξυπηρετεί τό μοντέλο του ήγεμόνα πού επίζητά τήν θεοποίησή του. Άλλά και η δίψα για επέκταση

της εξουσίας βρίσκει τόν θεϊκό έκφραστή της, αφού ο Διόνυσος γίνεται πρότυπος θεός-κατακτητής, που ταξίδεψε στην Ελλάδα, για να επιβάλει τή θρησκεία του. Οί φιλόδοξοι ήγεμόνες υιοθετούν ακόμη σύμβολα της ιερής μορφής του Διονύσου (κισσός, ταῦρος, θύρσος)· άλλοτε πάλι φτάνουν στό σημείο να προσαγορεύονται μέ τό ὄνομα τοῦ θεοῦ (ὁ Ἄντωνιος εἶναι ὁ «νέος Διόνυσος»).

Διονυσιακές ἀντανακλάσεις στό Πάνθεο

Ἡ ἔρευνα τώρα στρέφεται στήν διάσπαση τοῦ «πυρηνικοῦ» Διονύσου, τήν ἀνίχνευση τῶν σχέσεών του μέ ἄλλες θεότητες, ἐλληνικές καί μή. Ἀπό τό πλούσιο ὕλικό που παραθέτει ὁ Λεκατσᾶς ἐπιλέγουμε τήν πολυεπίπεδη σύνδεση τοῦ Διονύσου μέ τήν Μεγάλη Θεά, τῆς ὁποίας κοντινότερη μορφή θεωρεῖται ἡ Ρέα. Τό μητριαρχικό μοντέλο τῆς προελληνικῆς θρησκείας θέλει τή Μητέρα Θεά νά εἶναι τό σημείο ἀναφορᾶς στίς ἱερωργίες καί τόν Διόνυσο πάρεδρό της. Αὐτή εἶναι ἡ μανιοδότρα· οἱ πιστές της στήνουνε ὀργανιστικούς χορούς μέ σκευή¹⁸ τελετουργική (ζωομορφική), σπαράσσουν ζῶα, χαρακτηριστικά τά ὁποία θά περάσουν στόν μαιναδικό θίασο τοῦ Διονύσου. Ἡ σχέση του μαζί της ἐπιζεῖ στήν σχέση του μέ ἄλλες γυναικείες θεότητες (Ἀριάδνη, Σεμέλη, Ἰνώ, Ἥρα, Ἄρτεμις, Δήμητρα). Μορφή τῆς Μεγάλης Θεᾶς εἶναι καί ἡ Ἄρτεμις. Δέν τήν συνδέει μέ τόν Διόνυσο μόνον τό γεγονός τῆς γειτνίασης τῶν ἱερῶν τους, ἀλλά καί κοινά στοιχεία τῆς λατρείας τους, ὅπως οἱ τελετουργικοί χοροί καί ὁ διασπαράγμος.

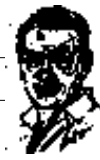
Τό κρασί καί τό ψωμί, λέει ὁ Τειρεσίας στόν Πενθέα (Βάκχες, στ. 275 κ.ἐξ.), εἶναι ἡ μεγαλύτερη προσφορά τῆς φύσης στούς θνητούς· μαζί μέ τήν μυστηριακή πλευρά τῆς λατρείας τοῦ ἐκάστοτε θεοῦ, ἡ σχέση Διονύσου-Δήμητρας ἔρχεται στήν ἐπιφάνεια. Ὡς τριαδικότητα: Δήμητρα (Ceres), Διόνυσος (Liber ἢ Bacchus), Περσεφόνη (Libera), θά εἰσαχθοῦν ἀργότερα στήν λατρεία τῶν Ρωμαίων. Τά «Liberalia» εἶναι ρωμαϊκή γιορτή στά μέσα τοῦ Μάρτη, ἀφιερωμένη στό ζεῦγος τῶν δύο τελευταίων. Μιά ακόμη μαρτυρία τοῦ περάσματος ἀπό τήν μητριαρχία στήν πατριαρχία εἶναι ὁ νέος ρόλος τῆς προελληνικῆς —κατά τά ἄλλα— Ἥρας ὡς ζηλόφθονης συζύγου τοῦ πατέρα τῶν θεῶν. Μέ ἐξαιρετικά ἀνθρωπόμορφες ἀντιδράσεις, ἐχθρεύεται αὐτόν που αἰσθάνεται νά τήν ἀπειλεῖ. Τέτοια ἔνταση διακρίνει τήν σχέση της μέ τόν Διόνυσο, ὡς ἕνα ἀκόμα ἐξώγαμο τοῦ Δία.

Τό ἀπολλώνιο καί τό διονυσιακό στοιχεῖο εἶναι ὁ ἀντιθετικός δῆσιμος που στήν βαθύτερη, συνθετική σύλληψή του γίνεται καμβάς, πάνω στόν ὁποῖο ὑφαίνεται ἡ τραγική Τέχνη. Ὁ Ἀπολλων καί ὁ Διόνυσος στέλνουν τήν μανία, προφητική καί τελετουργική ἀντίστοιχα, κάτω ἀπό τήν ἐπήρεια τῆς ὁποίας ἀποκτᾶ ὁ πιστός μαντικές ικανότητες¹⁹. Μέ τόν Ἄδη συνδέεται ὁ Διόνυσος ἀπό τήν ἀρχαϊκή ἐποχή, ὅταν οἱ θίασοί του ἐπαγγέλλονται μεταθανάτια εὐδαιμονία. Ὁ θεός συμφιλιώνει τούς πιστούς μέ τήν ἰδέα τοῦ θανάτου, που ἀρχίζει νά τούς ἀπασχολεῖ ἔντονα. Ἀργότερα, μελετητές ὅπως ὁ Πλούταρχος θά θελήσουν νά καταδείξουν τά κοινά στοιχεία στή λατρεία Γιαχβέ-Διονύσου. Ἦδη ἡ πρόσληψη τοῦ Διονύσου ἀπασχολεῖ σέ μία ἐποχή που ἀρχίζει νά ἐπικρατεῖ ὁ μονοθεϊσμός. Τήν ἰδέα του ἔχει, γιά τόν Λεκατσᾶ, ἤδη καλλιεργήσει ἡ φιλοσοφία. Χρειάστηκε μία μονοκρατορική ἐξουσία, γιά νά καθιερώσει τήν νέα θρησκεία στίς λαϊκές συνειδήσεις.

Μετεξέλιξη τοῦ Διονυσιακοῦ Θιάσου

Ὅταν ἀναβιώνει ἡ διονυσιακή θρησκεία, γιά νά ἐπικρατήσει τελικά, ἀνοίγεται στόν πολύ κόσμο, μέ ἀποτέλεσμα νά χαλαρώνει ὁ θιασικός της χαρακτήρας. Χωρίς νά ἐξαφανιστεῖ, χάνει στοιχεία ὅπως αὐτό τῆς τελετουργικῆς παραφορᾶς, ἀναγκασμένος νά συμβαδίζει μέ τήν «εὐκοσμία» τῆς πόλης. Σέ συνδυασμό μέ τό αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων γιά τήν μεταθανάτια εὐδαιμονία, αφού ἡ νέα πολιτική ἐξουσία εἶναι ἀδιάφορη ἢ ἀνίκανη ν' ἀνταποκριθεῖ στίς κοινωνικές ἀνάγκες τῶν μαζῶν τῆς μεγάλης ἐπικράτειας, οἱ θίασοι στήν νέα τους μορφή (δημόσια καί ἰδιωτική) καλοῦνται νά ἀποκαταστήσουν τό κλιμακωτά ἀπειλούμενο αἶσθημα ἐνότητας. Παράλληλα, γίνονται ἐγγυητές μιᾶς ζωῆς μετά τήν ζωή, που θά ἔχει πολλά στοιχεία ἀπό τήν παροντική. Θεός που καθαγιάζει αὐτές τίς λειτουργίες εἶναι ὁ Διόνυσος. Χαρακτηριστική ἐνέργεια τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ μύηση στή θρησκεία τῶν μικρῶν παιδιῶν, προκειμένου νά μήν στερηθοῦν τήν διονυσιακή ἀθανασία, ἂν τά προλάβει ὁ θάνατος! Ἄλλοτε στολίζουν τόν νεκρό σάν Βάκχο, γιά νά φανεῖ στόν Κάτω Κόσμο ὅτι εἶναι μύστης τοῦ θεοῦ, καί ἔτσι νά ἐκπληρωθεῖ ἡ ὑπόσχεση τοῦ τελευταίου.

Οἱ μαρτυρίες γιά τόν νέο ρόλο που διαδραματίζουν οἱ θίασοι τοῦ Διονύσου διασώζουν καί πληθός λεπτομέρειες, στίς ὁποῖες μέχρι ἐκείνη τήν ἐποχή δέν εἴχαμε πρόσβαση. Πίσω ἀπό κάθε θίασο κρύβεται μία πολύ καλή ὀργάνωση. Ἡ σύ-

στασή του αποκαλύπτει μία έντυπωσιακή ιεραρχία, που περιλαμβάνει μυητικούς βαθμούς, διοικητικά και ιερατικά αξιώματα. Καί η διαδικασία τής μύησης αλλάζει, «έξημερώνεται», όπως είναι αναμενόμενο. Ο μουύμενος υποβάλλεται σέ «'Αποκάλυψιν» τών μυστηρίων καί «Κατήχησιν» τοῦ ἱεροῦ λόγου. Ἀκολουθεῖ τό τραπέζωμα ἢ ἡ μεταληπτική κοινωνία μέ τόν θεό καί μεταξὺ τών θιασωτῶν σέ γιορτινή ἀτμόσφαιρα. Ὁ νέος μύστης λαμβάνει «σύμβολα», φραστικά (ὅπως ἡ συνθηματική ὀνομασία του) καί ὕλικά (ιερά ἀντικείμενα).

«Ὁμιλία» τοῦ Χριστιανισμοῦ μέ τήν Διονυσιακή Θρησκεία

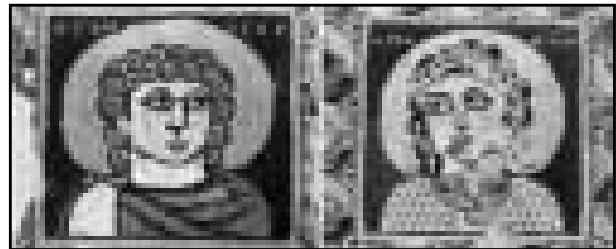
Οἱ ἐξελιξίσεις φαίνονται σέ ἐμᾶς ραγδαίες. Τί νά σημαίνει ἄρα γε σέ μιά μεταβατική ἐποχή τό γεγονός ὅτι πληθαίνουν μαρτυρίες μύησης ἀνθρώπων σέ θιάσους πολλῶν θεοτήτων; Γιά τόν Λεκατσᾶ, χάνεται ἡ πειστικότητα τῶν θιάσων. Θέλουμε ὅμως νά σημειώσουμε ὅτι στήν μελέτη αὐτή δέν ὑπάρχει ἀναφορά πού νά ξεκαθαρίζει ὅτι ὁ πιστός ἐμυεῖτο σέ ἕναν μόνο θιάσο, ὅταν ἡ διονυσιακή λατρεία ἦταν παγιωμένη. Ἔτσι, θά λέγαμε πώς σίγουρα πρόκειται γιά μιά αὐξανόμενη τάση τῶν ἀνθρώπων, ἀνάλογη μέ τίς ἀναζητήσεις τους· ὁ προσδιορισμός τῆς ἀφετηρίας τῆς ὁμοῦς εἶναι δύσκολος.

Ἡ ρωμαϊκή αὐτοκρατορία ἔχει ἀπλώσει τό πέπλο τῆς σέ μιά τεράστια ἐπικράτεια. Στό βιβλίο τονίζεται ὅτι ἡ συγκεκριμένη πολιτική κατάσταση εὐνόησε τήν ἀνάπτυξη μιᾶς μονοθεϊστικῆς θρησκείας, πού ἤρθε νά ἀντιταχθεῖ στήν μορφή τοῦ ἡγεμονικοῦ μονάρχη, καθὼς προανήγγελλε τήν εἰρηνική εὐδαιμονία.

Ὡστόσο, ἡ νέα θρησκεία δέν ξεπέφτει ἀπό τόν οὐρανό. Στό ὑπόστρωμά τῆς φέρεται μιά σειρά ἀπό τελετουργίες, γνώριμες σέ πολλούς. Ἀρχικά, «μιλά» τήν μυστηριακή γλῶσσα. Συγκλονιστικές εἶναι οἱ ἀναλογίες μέ τήν διονυσιακή θρησκεία, ἂν φέρουμε στό μυαλό μας τίς ἱεουργίες τοῦ «ἐποχικοῦ δράματος». Μία πρώτη μεγάλη μάχη πού πρέπει νά δώσει ὁ Χριστιανισμός εἶναι γιά τήν υἰοθέτηση τῆς ἀμπέλου ὡς συμβόλου. Ἄλλά καί ὅλη ἡ μεταληπτική δραστηριότητα παραπέμπει στόν Δίονυσο, ὅπως καί ἡ σωτηριακή ἐπαγγελία. Τήν διονυσιακή θρησκεία, ὡς ἕνα βαθμό, τήν κατανοοῦμε μέσα ἀπό τίς τελετουργίες πού φαίνεται πώς περνοῦν στόν γνωστό σέ μᾶς Χριστιανισμό. Ἄλλωστε εἶναι ἡ στροφή τῶν Χριστιανῶν συγγραφέων ἐνάντια στήν διονυσια-

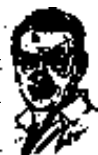
κή θρησκεία πού ἔφερε τό ἀνέλπιστο ἀποτέλεσμα τῆς διάσωσης στοιχείων γιά τά διονυσιακά μυστήρια, σπάζοντας — προκειμένου γιά τήν κατακραυγή τους — τό ἀπόρρητο. Περνάμε λοιπόν στό μεγάλο θέμα τῆς ἐπιβολῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ, στόχος ὁ ὁποῖος ὑπηρετεῖται καί μέ βίαια μέσα. Ἐδῶ τό ἀναρχο μυαλό πετάει πάνω ἀπό τίς μάχες πού ἔδωσε ὁ Δίονυσος (μέ τούς θητούς ὄμως) περιπλανώμενος, προκειμένου νά καθιερώσει τήν λατρεία του. Μία ἀπό αὐτές ἐνέπνευσε τίς «Βάκχες».

Φυσικά, ὅλες οἱ παρατηρήσεις μας δέν εἶναι καινοτόμες. Οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς, πού βίωσαν τήν ἔνταση τῶν γεγονότων, ἦταν οἱ πιό γλαφυροί ἐκφραστῆς τους. Ὑπῆρχαν λοιπόν οἱ Χριστιανοί, ἀλλά καί ὁπαδοί τῆς παραδοσιακῆς (γιατί ὄχι;), στόν ἑλληνικό χῶρο τουλάχιστον, θρησκείας. Αὐτοί ὅμως πού, ὡς γνήσιοι παρατηρητές, προβληματίζονται ἀπό τούς ταυτισμούς τοῦ νέου μέ τό παλιό, σάν νά «χύνουν νέο κρασί σέ ἀρχαία ποτήρια», ἀποκαλοῦνται διπλόπιστοι, καί ἦταν ἀρκετοί. Τήν παράλληλη πορεία Χριστιανισμοῦ-Διονυσιασμοῦ θά θελήσει νά ἀνακόψει ἡ ἔκτη Οἰκουμενική Σύνοδος στό τέλος τοῦ ἑβδομοῦ μετά Χριστόν αἰῶνα, ὅταν θά ἀπαγορεύσει τίς «διονυσιακοῦ» τύπου ἐξάρσεις, πού ἐπιζοῦν ἀκόμη στά κατώτερα στρώματα.

* * *

Κλείνοντας, θά ἤθελα προσωπικά νά μιλήσω γιά ἕνα ἀνοιγμα στόν νεφελώδη κόσμο τοῦ Διονύσου, πού τό χρωστῶ στίς διαβατάρικες ἀναγνώσεις τοῦ βιβλίου. Παρ' ὅλα τά μέχρι σήμερα διαβάσματα, ἡ ἀποκάλυψη ἦταν μεγάλη, καθὼς ἡ συνθετική συγγραφική μέθοδος, πού ἀκολούθησε ὁ συγγραφέας, φώτισε τό θέμα διεπιστημονικά. Ὅσο γιά τόν ἴδιο τόν Λεκατσᾶ, φαίνεται πώς ἦταν ζήτημα συνέπειας ἢ συγγραφή αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, μιάς καί ἡ κατανόηση τῆς διονυσιακῆς θρησκείας βοηθᾶ στήν ἀναζήτηση τῆς καταγωγῆς τῆς «πνευματικῆς ψυχῆς», ἰδέας οἰκουμενικῆς, πού γιά πρώτη φορά στά παγκόσμια χρονικά διαπραγματεύτηκε ἀπό τό 1951 μέχρι τό 1957 στήν Ψυχή...

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η τέταρτη έκδοση κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Καστανιώτη, ή πρώτη κυκλοφόρησε τό 1971 από τήν «Βιβλιοθήκη Σχολής Μωραΐτη», έναν περίπου χρόνο μετά τόν θάνατο του Παναγή Λεκατσά.

2. Αναφέρεται στήν συμβολή των Frazer και Robertson Smith.

3. Επιλέγουμε νά αναφερθοῦμε μόνο σέ ζωικά τοτέμ, πού σχετίζονται ἄμεσα μέ τό θέμα τῆς ὠμοφαγίας.

4. Μία ἀποσπασματικά σωζόμενη τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη.

5. Τόν διασώζει ὁ Firmicus Maternus, ἔδρασε τόν 4ο μ.Χ. αἰώνα, ὑπῆρξε πολέμιος τῆς ἀρχαίας θρησκείας.

6. Μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Λεκατσά εἶναι μεταφραστικό, μέ ἐμμονή στό ἔργο τοῦ Εὐριπίδη. Κυκλοφοροῦν λοιπόν ἀπό τίς ἐκδόσεις Καστανιώτη δύο τόμοι, πού περιλαμβάνουν ὁ πρῶτος τίς τραγωδίες «Ἄλκηστη-Ἄντρομάχη-Βάκχες» καί ὁ δεῦτερος τίς «Ἐκάβη-Ἑλένη-Ἡλέκτρα».

7. Γυναῖκες πού ἔχουν κυριευτεῖ ἀπό μανία, συνοδοί τοῦ Διονύσου, προσωποποίηση τῶν ὀργιαστικῶν πνευμάτων τῆς φύσης.

8. Ὡς πρός αὐτό, εἶναι τραγικό τό παράδειγμα τοῦ Πενθέα, ὁ ὁποῖος θά θελήσει τήν αὐτοψία τῶν πράξεων τῶν μαινάδων στόν Κιθαιρώνα καί γι' αὐτό θά γίνεῖ ἐχθρός τους (στ. 1108-09).

9. Lawler, L., «*The Maenads*»: Memoires of the American Academy in Rome 6 (1927) 69 κ.έ.

10. Δοκιμακὴ ἀνάλυση τοῦ θέματος στό βιβλίο του «*Ἡ Μητριαρχία καί ἡ σύγκρουσή της μέ τήν Ἑλληνική Πατριαρχία*», Ἀθήνα 1970.

11. Αναφερθήκαμε ἤδη στίς πηγές τῆς ζαγρεϊκῆς λατρείας.

12. Μαρτυρίες ἔχουμε ἀπό ὕστερες ἐποχές.

13. Ἀναλογία μέ τήν κορύφωση τοῦ «ἐποχικοῦ δράματος».

14. Κεφ.: «Τό θεῖο δράμα, Ἡ περιοδική ἀνανέωση τῆς βασιλείας καί οἱ τελετές τῆς βασιλικῆς στέψης».

15. Ἐνα ἀλλά κεφαλαϊῶδες εἶναι ὁ ρόλος τῆς γυναίκας, πού εἶναι ἐνισχυμένος, ἂν ὄχι πρωταρχικός.

16. Ἀνάμεσα στό 1600 καί 1200 π.Χ. «ἀποκτᾶ» πατέρα, τόν Δία.

17. Συγκεκριμένα στήν Βοιωτία καί τοὺς Δελφοὺς, τήν Πελοπόννησο, Ἀττική καί Ἰωνία, Μακεδονία καί Θράκη.

18. Χαρακτηριστικὴ στολή.

19. Dodds, «*Οἱ Ἑλληνες καί τό Παράλογο*», σελ. 59, 2η ἀναθεωρημένη ἐκδοση στά ἑλληνικά τοῦ 1996 ἀπό τίς ἐκδόσεις Καρδαμίτσα.

ΠΗΓΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Artemis Verlag Zürich und München.

La danse grecque antique, Germaine Prudhommeau, tom. II Paris 1965, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.

Παραδείγματα συστηματοποιημένης ανάγνωσης του μύθου στην Φαιακία του Π. Λεκατσά

Κατερίνα Ἀλεξοπούλου

Οταν καλείται κάποιος νά σχολιάσει τήν διήγηση ενός ταξιδιού, εὐλογο εἶναι νά ἔχει ὡς πρωταρχικό μέλημά του νά διερευνήσει τήν ὀργάνωση τῆς περιγραφῆς, νά διακρίνει μέσα ἀπό αὐτήν τήν ἄλλοτε πραγματική καί τήν ἄλλοτε δομική (διηγηματική) φύση αὐτῆς τῆς περιγραφῆς· νά ἀναγνωρίσει στήν τεχνική τοῦ περιγράφοντος τήν διαπλοκή τῶν νημάτων τῆς ἐτερότητας καί τῆς ἔνταξής της ἄλλοτε στόν μορφοποιημένο διάλογο καί ἄλλοτε στήν μορφοποιημένη διήγηση. Ὡστόσο, πέρα ἀπό τό ἰδανικό τῆς διαφάνειας, πού θέλει μιὰ ταξιδιωτική διήγηση νά ἀποκαλύπτει τήν ἐτερότητα χωρίς νά τήν ἀλλοιώνει κάτω ἀπό τό πρίσμα τῆς ὀπτικῆς αὐτοῦ πού διηγεῖται, ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ τελευταῖος εἶναι τό μοναδικό σημεῖο ἀναφοράς ὡς ὑποτιθέμενος θεατής, ὡς διηγούμενος ἀλλά καί ὡς πολιτισμικό πρότυπο. Αὐτό εἶναι καί τό παράδοξο τῆς περιγραφικῆς διήγησης ἑνός ταξιδιού, πού θέλει νά λάβει ὑπ' ὄψη τῆς τήν ἀποκαλυπτική ἐτερότητα καί πού δέν μπορεῖ νά τό πραγματοποιήσει παρά μόνο περιορίζοντάς την. Τό ξεχωριστό δέν μπορεῖ νά γίνει ἀντικείμενο χειρισμοῦ, παρά μόνον μέσα ἀπό ταυτοποιήσεις καί προσομοιώσεις. Ἔτσι, ἡ ἐτερότητα παραμένει πάντα ὑποκειμενικά προσπελάσιμη: γράφει κανείς ἢ μᾶλλον περιγράφει γιά νά μειώσει τήν ἀπόσταση, γιά νά μᾶς γνωστοποιήσει τόν ἄλλο, ἀλλά ὁ ἄλλος εἶναι σχετικά ἀπὸν ἀπό τό τελικό ἐκεῖνο κείμενο, τό συνυφασμένο μέ πολιτισμικά στοιχεῖα, πού δίνεται στόν ἀναγνώστη.

ὑπό τό πρίσμα αὐτῆς τῆς συνειδητοποίησης πιστεύουμε ὅτι ἔγινε καί ἡ ἐπιλογή τοῦ Λεκατσά νά πραγματοποιήσει φιλολογικές ἀναγνώσεις τοῦ μυθικοῦ ταξιδιού τοῦ Ὀδυσσεά σέ ἕναν ἀπό τούς πιό χαρακτηριστικά φαντασιακούς χώρους τοῦ ἔπους, τήν Φαιακία. Μέ δεδομένο τό φαντασιακό-μυθικό στοιχείο, ὁ μελετητής χειρίζεται μέ μεγαλύτερη εὐκολία τήν ἐρευνά του γιά τό πολιτισμικό του μοντέλο (προελληνικός πολιτισμός) καί ἀφήνει νά ἀναμετρηθοῦν ἡ βαρὺτητα τῶν ταυτοποιήσεων καί τῶν προσομοιώσεων μέ τόν ἴδιο

τρόπο πού θά ἀναμετριόντουσαν ἡ σημειολογική ἀνάλυση ἑνός μύθου μέ τήν ἱστορική ἀλήθεια.

Ἡ Φαιακία δημοσιεύεται τό 1970, τήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς τοῦ διαλόγου πού εἶχε ἀνοίξει μεταξύ τῶν ἐρευνητῶν γιά τό ποιά ἐπιστημονική ὁδός εἶναι δόκιμο νά προτιμᾶται γιά τόν σχολιασμό τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ μύθου. Τό 1969 δημοσιεύεται ἡ ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ Émile Benveniste¹ γύρω ἀπό τό λεξιλόγιο τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν θεσμῶν. Ἦδη ἀπό πρῖν, ἀλλά μέ ἔμφαση στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '70, εἶχε ἀνοίξει ὁ διάλογος γιά τήν μελέτη τῆς συμβολικῆς γλώσσας τοῦ μύθου. Παράλληλα, διευρύνονται οἱ φιλοσοφικές², κοινωνιολογικές καί ἀνθρωπολογικές³ μελέτες, ἀποκωδικοποιώντας ἀνάλογα τά σημαίνοντα τῆς μυθικῆς ἔκφρασης. Ἔτσι, ὁ Λεκατσάς, μέ τήν ἐπιλογή του νά ἀνατρέξει στήν μυθική γλώσσα τῆς Φαιακίας, ἑνός παραδεισιακοῦ τύπου πού ἐξισορροπεῖ, ὅπως λέει, τήν εἰκόνα πού ἔχουμε γιά τούς ἠπειρωτικούς καί νησιωτικούς προελληνικούς παραδείσους, μοιάζει νά ἐνεργοποιεῖ στήν ἐποχή του τό πεδίο τῆς ἀνθρωπολογικῆς ἐρευνας γιά τήν πρόσληψη τοῦ μύθου. Ἀπό τήν μιὰ, δέν διαφοροποιεῖται ἀπό τήν θέση ὅτι ἡ ἀπόκλιση τοῦ μύθου ἀναλογεῖ στόν ἀνώδυνο χαρακτήρα τοῦ ἀκούσματος του, καθώς βρίσκεται σέ ἀρκετή ἀπόσταση ἀπό τό προ-λογικό, ἐκεῖ ὅπου δέν ὑπάρχει κίνδυνος νά εἰσβάλει ὁ πρωτόγονος κόσμος στήν πραγματικότητα καί ἔτσι μπορούμε μέ ὅλη μας τήν ἡσυχία νά γευτοῦμε τά ἀπομεινάρια μιᾶς θαυμαστῆς ἀλλά καί διαφορετικῆς σκέψης ἀπό τήν δική μας⁴. Ἀπό τήν ἄλλη, μοιάζει νά ἔχει τήν πρόθεση νά μεταφέρει τήν ἀξία τῶν συμβόλων στίς «προϊστορικές συμπεριφορές», χωρίς νά ἀναζητᾶ μέ ἐμμονή τό φυτώριο τῶν θρησκευτικῶν καί τῶν δικανικῶν ἐνοιῶν, πού συστηματοποιοῦνται ἀπό τά μετέπειτα ὀργανωμένα πολιτειακά συστήματα⁵.

Ὁ στόχος του στό συγκεκριμένο ἔργο, ὅπως ἀνακοινώνει, εἶναι ἡ ἀνεύρεση καί ἡ περιγραφή τῆς διαστρωμάτωσης τῆς σχέσης μεταξύ τῆς μητριαρχίας καί τῆς μυθικῆς τελετουργίας στό

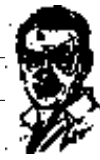
ἔπος. Ἡ τεχνική του διαφαίνεται μέσα από φράσεις ὅπως «ἡ Πηνελόπη τοῦ μύθου μας βγαίνει ἀπό τήν εἰκόνα τῆς Ὀδυσσειακῆς, καθαρῶδινοντας τό νόημα αὐτῆς τῆς εἰκόνας»⁶. Φαίνεται ἡ διάθεση τοῦ μελετητῆ νά ἐνσκήψει στό μυστικιστικό μέρος τῆς λειτουργικότητας τοῦ ρόλου τοῦ ἥρωα, πού τό θεωρεῖ τόσο πραγματικό ὅσο εἶναι σίγουρη ἡ ὑπαρξή του μέσα στό ποίημα. Μιά τέτοιου εἴδους «σύμβαση», ἕνας τέτοιου εἴδους «βιασμός» φανερώνει, σύμφωνα μέ τόν Marcel Detienne, τήν ἀξαναπόφευκτη εὐχαρίστηση πού δείχνει ὁ ἐκάστοτε μελετητής νά παρατήρει γιά συγκεκριμένες στιγμές τίς ὀρθολογικές πρακτικές, ἐφ' ὅσον δανείζοντας τό αὐτί του σέ λαϊκές παραδόσεις μετατρέπεται σέ εὐσυνείδητο ἀκροατή «προγονικῶν συμπεριφορῶν»⁷.

Ἄς παρακολουθήσουμε ὅμως τά ἐπίπεδα τῆς μυθικῆς γλώσσας πού χειρίζεται ὁ μελετητής καί τόν καθοδηγοῦν στήν ἀνάγνωση μητριαρχικῶν στοιχείων καί μητικῶν ἀφετηριῶν στήν Ὀδύσεια.

Ἐπίπεδο συστηματοποίησης τοῦ μύθου: Ἐδῶ ἡ τεχνική τῆς ὑφαντικῆς, πού ἐξασκεῖ στό ἔπος ἡ Πηνελόπη, μεταφέρει τόν μελετητή στό «ἀέναο πλέξιμο τῆς ζωῆς τῶν φεγγαροθεαίνων/ἠρωίδων»⁸ καί ἀπό κεῖ στά βαθυχάρακτα μονοπάτια τῆς πανάρχαιας μητριαρχικῆς φεγγαρολατρίας, πού βρίσκουν τήν συνέχειά τους στήν μεθωμηρικῆ παράδοση, μέ τήν Πηνελόπη νά εἶναι ξαδέρφη τῆς φεγγαροθέαινας Ἑλένης καί μέ τόν φεγγαροθεό Ἐρμῆ νά γεννᾶ στήν Ἀρκαδία τόν ἀρκαδικό φεγγαροδαίμονα Πάνα. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Λεκατσᾶς, ἀφήνοντας τόν ἑαυτό του ἐλεύθερο νά ἀκούσει καί νά καταγράψει τούς μυθικούς συνειρμούς, ἀποκαλύπτει ὅτι τό δομικό στοιχεῖο, ὁ συγκεκριμένος μῦθος τῆς ὑφαντικῆς, ἀποτελεῖ μέρος ἑνός συστήματος πού ὑποχρεωτικά ὀργανώνουν οἱ θρησκευολογικές ἀναπαραστάσεις.

Ἐπίπεδο συμμετοχικότητας στήν μυθική ἐμπειρία: ὁ στῦλος πού στηρίζει τό συζυγικό κρεβάτι τοῦ Ὀδυσσεᾶ, φτιαγμένος ἀπό δέντρο ἐλιάς καί ἀπό τόν ἴδιο τόν ἥρωα, ἐπιβεβαιώνει τήν συμμετοχή σέ μιά παράδοση: τή γονιμική ἔνωση μέ τή βασίλισσα. Μιά ἔνωση πού, στό τυπικό της, φέρνει στήν μνήμη τήν ἀρχαία παράδοση τοῦ Ἱεροῦ Γάμου, πού τελεῖται σέ «δεντρικά, ἀειθαλή, ἱερά»⁹, μέ κύρια πρωταγωνίστρια τή Μεγάλη Θεά, κεφαλή ἑνός μητρικοῦ γένους πού ἐπιβάλλει τόν κανόνα τῆς γυναικοκρατικῆς βασιλείας. Ἐπομένως, γιά τόν μελετητή, ἡ θρησκεία δέν ἐμφανίζεται μέ τήν καταχώρηση τοῦ ἀτομικοῦ ἐγώ ὡς ὑποταγμένου στό θεῖο, ἀλλά βρίσκεται ἤδη παρούσα καθ' ὀλοκληρία μέσα στήν μυθική ἐμπειρία.

Ἐπίπεδο ὑποκειμενικότητας στήν μυθική ἐμπειρία: μέ διαφορά λίγων στίχων¹⁰, οἱ δεσμοί συγγένειας τοῦ βασιλικοῦ ζευγαριοῦ τῶν Φαίακων μεταλλάσσονται, ἀλλά συνυπάρχουν. Ἔτσι, ἡ Ἀρήτη, μέ διαφορά στίχων, εἶναι ὁμομήτριο καί ὁμοπάτριο ἀδέρφι τοῦ Ἀλκίνοου ἀλλά καί πρωτανηψιά του, κόρη ἑνός Ρηξήνορα, ἀδερφοῦ του. Ἐπίσης, σέ ἔκταση λίγων στίχων, ὁ Ὀδυσσεᾶς ἱκετεύει κατὰ τόν μητριαρχικό τύπο τήν βασίλισσα Ἀρήτη, πέφτοντας στά γόνατά της καί ὕστερα κάθεται στήν ἐστία, τό κέντρο τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου. Τέλος, ἡ Ναυσικά τηρεῖ τό τυπικό τῶν προελληνικῶν πληθυσμῶν καί λούζει ἡ ἴδια στόν ποτάμι τόν φιλοξενούμενό της, τόν Ὀδυσσεᾶ, ἀλλά καί τόν συμβουλεύει, σύμφωνα μέ τήν πατριαρχική ἠθικολογία, ὅτι δέν πρέπει νά μποῦνε μαζί στήν πόλη. Δέν θέλει νά γίνει ἀντικείμενο κοινωνικοῦ ψόγου γιά συμπεριφορές πού καί ἡ ἴδια καταδικάζει, ὅπως εἶναι τό νά γυρνῶν καί νά σμίγουν οἱ κοπέλες ἀθέλητα τῶν γονιῶν τους μέ ἄντρες προτοῦ ἀκόμα παντρευτοῦνε. Οἱ αἰοδοί, σύμφωνα μέ τόν Λεκατσᾶ, εἶναι «πλέχτες ἀντίδρομων στοιχείων»¹¹, πού δημιουργοῦν «προδοτικές ἀνακολουθίες καί ἐμπαιγμούς γιά τούς μελετητές πού μετροῦν τούς ὅρους τῆς ἀρχαιότητας μέ τούς ὅρους τῆς ἐποχῆς τους»¹². Διαπιστώνουμε, δηλαδή, ὅτι ὁ μελετητής κάνει μιά πρόταση γιά τήν προσέγγιση τοῦ μύθου ὄχι μέσα ἀπό ἐκλογικευμένες μέ τά σημερινά δεδομένα συνάψεις. Συλλέγει τά διαφορετικά τυπολογικά στοιχεῖα, πού πλαισιώνουν παραδοσιακές εἰκόνες, καί ἐναποθέτει σέ αὐτά τήν ὄλη κυριότητα τῶν μηνυμάτων τους. Τήν ἴδια ἐποχή, ὁ John Rudhardt¹³ δηλώνει τήν πρόθεσή του νά ἀναγνωρίσει στόν ἑλληνικό μῦθο μιά μορφή λογικῆς, μέ τό νά τοῦ ἀναγνωρίζει τό προνόμιο τῆς ὑποκειμενικότητας, τό μόνο ἱκανό προκειμένου νά ξαναβρεθεῖ ἡ θρησκευολογική σημασία τῆς κοσμικῆς ἐμπειρίας μέσα ἀπό συμβολικές εἰκόνες: μιά λογική πού ἀποδεικνύεται διαφορετική καί πιό εὐρεία ἀπό τά ἐννοιολογικά εὐφυολογήματα, ἕνας λόγος ἱκανός νά διακρίνει, νά προχωρήσει μέσα ἀπό διακρίσεις ἀλλά καί νά κατασταθεῖ ἀμνησιακός μπροστά στήν εὕρεση ἑνός καθολικοῦ σημαίνοντος. Πρόκειται γιά τήν πραγματοποίηση ἑνός διαλόγου μεταξύ τῆς συνάψεως καί τῆς ἀσυνάψεως στήν ἴδια μυθολογική δομική ὀργάνωση, στό ἐσωτερικό ἑνός σκεπτικοῦ τόσο ὑψηλοῦ καί τόσο οὐσιώδους, ὅπου τό ἐννοιολογικό αἶτιο ἔρχεται νά ἀναγνωρίσει το αἶτιο τῆς μυθικῆς ἐμπειρίας. Μέ αὐτά τά δεδομένα, θεωρεῖται ὡς φυσικό ἐπακόλουθο καί ἡ ἀναγνώριση

του πεδίου του σκανδαλώδους στόν μύθο. Τό μεταφέρει ο μελετητής όταν, αναζητώντας τήν γνώση για τόν μύθο, μοιάζει νά συμερίζεται φαντάσματα καί πλάσματα πού οί πρώτοι μυθολόγοι, όπως είναι ο Όμηρος, δημιούργησαν.

Επίπεδο κοινωνικού ασυνείδητου στόν μύθο: πιά συγκεκριμένα, ο μελετητής εμμένει στην παρατήρησή του ότι, σύμφωνα μέ τό έπος, υπάρχει κενό εξουσίας μέ τήν εξαφάνιση του Όδυσσέα. Προσπαθεί λοιπόν νά ενσκήψει στόν μυθικό συνειρμό μεταξύ χώρου καί άσκησης τής εξουσίας. Αναφέρεται έτσι στόν χωρικό έντοπισμό τής βασιλείας του Ίκάρου. Περιγράφει τά δεδομένα τής Τηλεμάχειας¹⁴, σύμφωνα μέ τά όποια ο Ίκάριος, άν καί μέλος τής Λακωνικής οικογένειας του Τυνδάρεω, ζει κοντά στην Ίθάκη. Συνειδητοποιεί ότι τά σχόλια του έπους¹⁵ του διυλίζουν ακόμα αυτή τήν πληροφορία, μέ τό νά αναφέρουν ότι ο Ίκάριος βασιλεύει στην Άκαρνανία ή στη Μεσσήνη τής Κεφαλληνίας. Έπομένως, ή συγκεκριμένη μυθολογία για τόν τόπο διαμονής ενεργοποιεί μιά συγκεκριμένη κατεύθυνση πού, όπως δηλώνει, τήν καταλαβαίνει ως ύπακοή «σέ κάποιον κανόνα τής αρχαίας επικής παράδοσης, πού δέν είναι άλλος από τόν κανόνα τής γυναικείας γραμμής τής βασιλείας: Ό Όδυσσέας παίρνει μέ τό γάμο του τή βασιλεία τής Ίθάκης από τόν Ίκάριο, πού θά είχε έτσι ή άλλως στην ήγεμονία του τήν Ίθάκη¹⁶». Τό τελευταίο συμπέρασμα μοιάζει νά αναπαράγει τά λεγόμενα του Louis Gernet, ότι στα μυθολογικά δεδομένα βρίσκεται ένα αποθεθειμένο ένα μεγάλο μέρος του κοινωνικού ασυνείδητου, όπου ο κοινωνιολόγος προκαλείται νά αναγνώσει μιά κοινωνική πραγματικότητα, πού τήν εικόνα της αντικατοπτρίζει ο μύθος χωρίς νά τήν αναστατώνει¹⁷.

Επίπεδο του ιδεατού ασυνείδητου στόν μύθο¹⁸: ο μελετητής παρατηρεί τους δύο καιριους ύπνους του Όδυσσέα, όταν πρωτοφάνει τόσο στην Φαιακία όσο καί στην Ίθάκη. Τονίζει τόν ιεροτυπικό τους χαρακτήρα. Γίνονται σέ άκρογιαλίες καί δίπλα σέ τρεχούμενα νερά, πού εκπροσωπούν, σύμφωνα μέ τήν Αιγιακή Μυθική Τελετουργία, τίς μητρες τής Γής. Τούς περιγράφει ως προβολές μυθικών λατρευτικών ύπνων, πού παισιώνουν μιά θαυμαστή περιπέτεια καί δίνουν άφορμή στα Μυθικά Όνειρα νά έντεινουν τό άποκαλυπτικό στοιχείο στην ποιητική παράσταση. Στην διάρκειά τους, οί έγκοιμώμενοι ήρωες ενεργοούν ως παρακαταθήκη μνήμης του δράματός τους, ως θνήσκοντες Θεοί, καί επιβεβαιώνουν ότι μόνον ο ήρωικός τους μύθος καί οί

τελετουργίες πού τόν παισιώνουν μπορούν νά τους παράσχουν τή δυνατότητα μέθεξης μέ τόν παραδεισιακό χώρο στόν όποιο κάποτε άνηκαν. Σηματοδοτεί, επομένως, ή εικόνα του έγκοιμώμενου ήρωα τήν παρακαταθήκη μιάς ιεροτελεστίας, κατά τήν όποία ενεργοποιούνται ασυνείδεις ιδέες. Ταυτίζεται μέ ένα σύστημα σημαινόντων στοιχείων, πού επιτρέπουν τήν επικοινωνία μέ τόν κόσμο του ιδεατού καί μάς έντάσσουν σέ μορφές δράσης διαφορετικές από τίς δικές μας¹⁹.

Παραδοσιακό επίπεδο του μύθου: τό τελευταίο κεφάλαιο τής Φαιακίας έχει τόν τίτλο «Από τους Μητριαρχικούς Παραδείσους στις Ίωνικές Άποικίες». Μοιάζει επομένως νά έχει τήν θέληση ο μελετητής νά οδηγηθεί στην ιστορική καταγραφή των αρχαίων ή των παλαιών, μέσα από τό «ποιητικό μυθικό σχήμα»²⁰ ή τό «μυθικό αίνιγμα»²¹. Δέν είναι τυχαίο τό ότι ο Λεκατσάς συχνά, όταν προτίθεται νά μάς δώσει πληροφορίες για τήν λατρεία των όμηρικών ήρώων, χρησιμοποιεί ως πηγή καί τά Περιηγητικά του Πausania, ενώ οί ύποθέσεις του για τήν θεσμική οργάνωση τής όμηρικής κοινωνίας εμπλουτίζονται καί από τά Γεωγραφικά του Στράβωνος. Οί δύο αυτές πηγές του μάς προϊδεάζουν για τό πώς αντιλαμβάνεται τή σχέση μύθου καί ιστοριογραφίας.

Πιά συγκεκριμένα, σέ αυτό τό κεφάλαιο είναι δεδομένο πλέον ότι αναγνωρίζει τό νησί τής Φαιακίας ως ένα ποιητικό τέχνασμα, πού εκπροσωπεί τους χώρους εκείνους όπου υπήρχε ζωηρή ή εικόνα του μυκηναϊκού βασιλείου μέσα από τήν αναπόληση του χαμένου παραδείσου των Μινωικών Ήλυσίων. Στην συνέχεια, θυμάται τά ιστορικά στοιχεία για τήν συνέχιση τής μυκηναϊκής βασιλείας στις έλληνικές άποικίες τής Μικρασίας, πού συνάδουν μέ τήν μεταφορά τής ποιητικής ύλης από τους μυκηναϊκούς αοιδούς στους αρχαϊκούς ραψωδούς. Ένα τέτοιο παράδειγμα Ίωνικής άποικίας εικονίζει καί ή παραδοσιακή εικόνα τής Φαιακίας. Θέλει όμως ο μελετητής νά προσδιορίσει τί εκπροσωπεί χρονικά, αλλά καί επικοινωνιακά, τό πολιτιστικό του πρότυπο. Έτσι, αναρωτιέται μέ ποιές ενέργειες καί μέσω τής επικοινωνίας ποιων πόλεων «φέρνεται στην Ίωνία τό βασικό ύλικό τής Όδύσειας όπου χαράζονται άπανωτές οί εικόνες των αιγιακών αίωνων»²². Σέ αυτό τό σημείο στρέφεται στα γενόμενα, στα ιστοριογραφικά δεδομένα: στην αναφερομένη καί από τόν Όμηρο ποντοπορία τής Άργούς, πού φέρνει σέ έπαφή τήν Πύλο μέ τήν Ίωλό, στό παράξενο εύρημα του ναού

του Ποσειδώνα, μυκηναϊκό στοιχείο της Φαιακίας, στην Πύλο, στον έμπορικό όργανισμό που χαρακτήριζε την «κληστρική» κοινωνία της Ίθάκης τό τελευταίο τέταρτο του όγδοου αιώνα. Καί φαίνεται νά τά συνδυάζει όλα αυτά μέ την λειτουργικότητα της ποιητικής παράδοσης, δηλαδή μέ εκείνα που θά μπορούσαν νά έχουν συμβεί και λέει: «Τήν εικόνα των αϊγιακων αιώνων στην Ίωνία (Φαιακία) μπορεί νά την φέρουν και ταξιδευτές, που πρωτανοίγονται στα δυτικά νερά κατά τον όγδοο αιώνα. Καί είναι περισσότερο σέ αυτούς που δείχνει τό αναστάτωμα της γεωγραφίας της Ίθάκης, γεωγραφίας τόσο θολής που κι άλλα νησιά του πελάγου της νά αξιώνουν τή θέση της στό μεγαλόδοξο έπος [...] Ωστόσο σκόρπια σημάδια αν μαζευτούν μπορούν νά μάς

όδηγήσουν στό τί είχε νά βγάλει ή Ίθάκη: τραγούδια, μύθους ταξιδιών σέ λησμονημένους παραδείσους, μυητικές ιερουργίες γυρισμένες ή προσαρμοσμένες σέ παραμυθοπλάσματα, μυκηναϊκές και προμυκηναϊκές παραδόσεις. Αυτά δέν είναι έμπορεύματα, άγκαλά και σέ αρχαϊκές κοινωνίες αγοράζονται τά τραγούδια ακριβά. Είναι όμως ταξιδιάρικα πουλιά που ξέρουν από φυσικού τους που νά βρουν πιο καλόβολα άερα νά ζήσουν».

Ό συγγραφέας έπομένως συλλέγει και μάς μεταφέρει σκόρπια σημάδια του μύθου, έτσι ώστε νά φαίνεται ότι έχει υιοθετήσει την άποψη πως, εάν ο λόγος του ιστορικού είναι ή εικόνα και τό αποτύπωμα των πράξεων που πραγματικά πραγματοποιήθηκαν, τότε ο μύθος δέν είναι παρά ή εικόνα του λόγου²³.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Émile Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, τόμ. I, II, έκδ. Minuit, 1969.

2. Cassirer Ernst, *The philosophy of symbolic forms*, μετάφραση Ralph Manheim, Yale University Press, 1953 και *Language and Myth*, μετάφραση Susanne K. Langer, Dover Publications, 1946.

3. Levy-Bruhl, Lucien, *La mentalité primitive*, Alcan, Paris 1925. Mauss Marcel, *Manuel d'ethnographie*, Payot, Paris 1949. Durkheim, Émile, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Presses Universitaires de France, Paris 1960. Vernant Jean-Pierre, *Μύθος και σκέψη στην αρχαία Ελλάδα* (1965), μετάφραση Στέλλας Γεωργούδη, έκδ. Έγνατία, Θεσσαλονίκη, Gernet Louis, *Άνθρωπολογία της Αρχαίας Ελλάδας* (1968), μετάφραση Άναστασία Μεθενίτη και Άθανάσιος Στεφανής, έκδ. Πατάκη, Άθήνα 2000.

4. Βλ. επίσης Levy-Bruhl, Lucien, ό.π., σελ. 314-315.

5. Βλ. Marcel Detienne, *Invention de la mythologie*, Gallimard, 1981, σελ. 215.

6. Βλ. Παναγή Λεκατσά, *Φαιακία*, έκδ. Κείμενα, Άθήνα 1970, σελ. 13.

7. Βλ. Marcel Detienne, ό.π., σελ. 201.

8. Βλ. Παναγή Λεκατσά, *Φαιακία*, έκδ. Κείμενα, Άθήνα 1970, σελ. 36.

9. Βλ. στό ίδιο, σελ. 51 κ.ε.

10. Σύγκ. η, στ. 54 μέ η, στ. 63.

11. Βλ. Παναγή Λεκατσά, *Φαιακία*, έκδ. Κείμενα, Άθήνα 1970, σελ. 62.

12. Βλ. στό ίδιο, σελ. 65.

13. Rudhardt John, «Une approche de la pensée mythique: le mythe considéré comme un langage», *Studia Philosophica*, 1966, σελ. 208-237.

14. Όδ., 6, στ. 52-53.

15. Ό Λεκατσάς κάνει μνεία των σχολείων Η στό ε, στ. 16.

16. Βλ., Παναγή Λεκατσά, *Φαιακία*, έκδ. Κείμενα, Άθήνα 1970, σελ. 46.

17. Βλ. Gernet Louis, ό.π., σελ. 185 κ.ε.

18. Βλ. επίσης Mauss Marcel, *Œuvres*, έκδ. V. Karady, Paris, II, 1969.

19. Είναι απαραίτητο σέ αυτό τό σημείο νά αναφέρουμε τό άρθρο του Γιάννη Άναστασίου «Η Φαιακία και ή δομική της λειτουργία», στον συλλεκτικό τόμο *Άρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία*, τόμ. Β', έκδ. Σαββάλας, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 76-95. Ό συγγραφέας του συγκεκριμένου άρθρου πραγματοποιεί μία κριτική άνάγνωση των όσων έχουν γραφτεί για την λειτουργία του ύπνου στό έπεισόδιο της όμηρικης Φαιακίας. Αναφερόμενος στην μελέτη του Π. Λεκατσά, θεωρεί ότι ή όντολογική χροιά που αποδίδεται σέ αυτούς τους ύπνους από τον μελετητή δέν επικυρώνεται από μία άλλαγή στην προσωπικότητα του Όδυσσέα και ότι μέ την θέση του αυτή δέν εξηγείται ή συγκεκριμένη λειτουργία του ύπνου ως δομικού στοιχείου της αφήγησης. Ωστόσο πρέπει νά λάβουμε υπ' όψη ότι, έφ' όσον ο Λεκατσάς αντιμετώπιζε την μυητική ύπόσταση των ύπνων του Όδυσσέα πρώτα όλα ως παρακαταθήκη μνήμης, είναι δεδομένο ότι τους έχει εντάξει σέ ένα αφηγηματικό επίπεδο παράπλευρο της κύριας αφήγησης, σέ μία άλλη πραγματικότητα μύθου, σέ αυτό που νοείται ως ο φανταστικός κόσμος του μύθου μέ πεπραγμένα που σηματοδοτούν. Έφ' όσον μάλιστα ύποστηρίζει ότι αυτοί οι ύπνοι δίνουν στον ήρωα την ευκαιρία για μία διαφορετικού είδους επικοινωνία μέ τον χρόνο από αυτήν που πρέπει νά ακολουθήσει για την πραγμάτωση του νόστου του, προκύπτει ότι θεωρεί δεδομένο την σημαντική τους συμβολή ως απαραίτητων μέσων και στοιχείων αφηγηματικής τεχνικής. Ίσως μάλιστα ή άναγνώριση εκ μέρους της δομικής τους λειτουργίας νά τον ώθησε προκειμένου νά τά κατηγοριοποιήσει (μέ ύποκειμενικό τρόπο) και νά τους αποδώσει όντολογική ύπόσταση.

20. Βλ. Στράβων, I, 2, 35 κ.ε.

21. Βλ. Πausanias, VIII, 8, 3 και X, 24, 2.

22. Βλ. Παναγή Λεκατσά, *Φαιακία*, έκδ. Κείμενα, Άθήνα 1970, σελ. 125.

23. Βλ. επίσης Claude Calame, *Mythe et histoire dans l'Antiquité Grecque: La création symbolique d'une colonie*, έκδ. Payot, 1996.

Ὁ πόλεμος ὡς μὴ γραμμικό σύστημα

Ἡλίας Τεμπέλης

Οἱ θεωρητικοί τοῦ πολέμου, ἀπό τόν 18ο αἰῶνα καί ἐξῆς, στρέφονταν στίς θετικές ἐπιστήμες, προκειμένου νά κατανοήσουν καί νά ἐξηγήσουν τό φαινόμενο τοῦ πολέμου. Πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση ἔγινε προσπάθεια ἀρχικά νά βρεθοῦν, ὡς πρὸς ζητήματα διοίκησης καί ἐλέγχου, ἀναλογίες μέ τούς ἐπαληθεύσιμους καί καθολικῆς ἰσχύος νόμους τῆς Φυσικῆς, σύμφωνα μέ τίς ἀρχές τῆς νευτώνειας μηχανικῆς. Οἱ νόμοι πού διέπουν τήν συμπεριφορά τῶν ὑλικῶν σωμάτων καί τῶν φυσικῶν δυνάμεων γοήτευσαν τόν Κλαούζεβιτς, ὁ ὁποῖος δανείστηκε πολλές μεταφορές καί ἀναλογίες ἀπό τίς φυσικές ἐπιστήμες, γιά νά τεκμηριώσῃ τίς ἔννοιες τίς ὁποῖες ἐφάρμοζε σ' ὅλες τίς ὀψεις τῆς ἐμπλοκῆς στρατιωτικῶν δυνάμεων στό πεδίο τῆς μάχης¹.

Οἱ πρῶτες συνολικές ἐρμηνεῖες, πού δόθηκαν σχετικά μέ τό φαινόμενο τοῦ πολέμου, τόν ἀντιλαμβάνονταν ὡς γραμμικό σύστημα, στό ὁποῖο τ' ἀποτελέσματα εἶναι εὐθέως ἀνάλογα πρὸς τά αἷτια². Κατά συνέπεια, ἡ μαχητική ἱκανότητα ἑνός στρατεύματος θεωρήθηκε εὐθέως ἀνάλογη πρὸς τόν ἀριθμό τῶν πολεμιστῶν καί τόν ὄγκο τοῦ ἐξοπλισμοῦ τους. Μέ τό ἴδιο σκεπτικό, δύο διαδοχικές πολεμικές ἐνέργειες ἐκ μέρους μιᾶς στρατιωτικῆς δυνάμεις ἰσοδυναμοῦσαν, ὡς πρὸς τά ἀποτελέσματά τους, μέ τό ἄθροισμά τους. Ἔτσι, ἂν σ' ἕνα οἰκοδομικό τετράγωνο ριφθοῦν ἀπανωτά τρεῖς βόμβες καί, χωρίς νά ἔχει μεσολαβήσει κάποιο ἄλλο γεγονός, ἀργότερα ριφθοῦν ἄλλες δύο, οἱ συνέπειες αὐτῶν τῶν διαδοχικῶν ρίψεων θά εἶναι ἀκριβῶς οἱ ἴδιες μ' αὐτές πού θά εἶχε ἡ ρίψη πέντε βομβῶν ταυτόχρονα στήν ἴδια περιοχή. Ἀφοῦ ὁ πόλεμος ἀντιμετωπιζόταν ὡς γραμμικό σύστημα, πιστευόταν ὅτι ὅλες οἱ ἀναλογίες μεταξύ αἰτίων καί ἀποτελεσμάτων ἦταν σταθερές, καθ' ὅλη τήν διάρκεια ἑνός συγκεκριμένου, ἀλλά καί ὅλων τῶν πολέμων γενικά. Ἐπίσης, οἱ συνέπειες πού θά προέκυπταν ἀπό τή χρονική παράταση μιᾶς πολεμικῆς ἐνέργειας ποιοτικά θά ἐθεωροῦντο παρόμοιες, ἀλλά ποσοτικά ὅλο καί πιά ἐκτεταμένες. Τά στοιχεῖα πού θά καθόριζαν τήν νίκη στόν πόλεμο ἦταν ἡ τε-

χνολογική ὑπεροχή τοῦ ἑνός ἀντιπάλου σέ σχέση μέ τόν ἄλλο, καί γενικά ὅλοι οἱ παράγοντες πού θά αὔξαναν πολλαπλασιαστικά τήν ἰσχύ πύρρος του. Καί δέν θά μπορούσε νά εἶναι διαφορετικά, ἀφοῦ σ' ὅλα τά γραμμικά συστήματα τά ἐλάχιστονα αἷτια ἔχουν ἐλάχιστονα ἀποτελέσματα, ἐνῶ τά ἐντυπωσιακά ἀποτελέσματα ἐξυπακούεται ὅτι ἔχουν προκύψει ἀπό μείζονα αἷτια. Μέ βάση αὐτήν τήν ἀντίληψη, κι ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶναι εὐκόλο νά προβλεφθοῦν τά πάντα σχετικά μέ τήν συμπεριφορά τῶν γραμμικῶν συστημάτων, ἂν χωρίζαμε τόν πόλεμο στίς διάφορες ἐπί μέρους φάσεις του καί προχωρούσαμε στήν ἐξονυχιστική μελέτη τους, θά μπορούσαμε νά ἔχουμε πλήρη ἐποπτεία τοῦ ὅλου φαινομένου.

Οἱ ἀρχές τοῦ πολέμου κατά τό παρελθόν εἶχαν αὐστηρά κανονιστικό χαρακτήρα καί ἐπιβαλλόταν νά ἐφαρμόζονται μέ τρόπο σταθερό καί χωρίς ἀποκλίσεις. Ἀκόμη, μάλιστα, καί ἡ λεκτική τους διατύπωση καί περιγραφή στά διάφορα διδακτικά ἐγχειρίδια ἦταν τέτοια, ὥστε νά προσφέρονται γιά μεθόδους ἐκμάθησης, ὅπως ἡ ἀποσπῆση, μέ τήν ἐφαρμογή μνημονικῶν κανόνων. Ὁ πόλεμος ἐθεωρεῖτο ἕνα κλειστό σύστημα, πού λειτουργεῖ ντετερμινιστικά, σάν μιά τεράστια καλά προγραμματισμένη μηχανή. Τό ἀποτέλεσμα τῆς διεξαγωγῆς του ἦταν ἐγγυημένο, ἀρκεῖ κανεῖς νά μελετοῦσε τούς τρόπους ἐξεύρεσης καί ἐφαρμογῆς τῆς ἀριστῆς λύσης σέ ὁποιοδήποτε πρόβλημα. Μέ τήν βεβαιότητα ὅτι κάθε πρόβλημα ἔχει τήν ἀριστη λύση του, οἱ ὅποιες ἀποτυχίες σ' ἕναν δεδομένο πόλεμο ἀποδίδονταν σέ ποικίλους ὑποκειμενικούς ἢ ἀντικειμενικούς παράγοντες, πού δυσκόλευαν τήν ἐξεύρεση ἢ ἐφαρμογή τῆς ἀριστῆς λύσης. Ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἐπιστημονική ἐπανάσταση ἐπεδίωκε νά πείσει ὅτι ἡ φύση μπορεῖ νά κατανοηθεῖ πλήρως, ἐάν γνωσθοῦν λεπτομερῶς οἱ φυσικοί νόμοι πού τήν διέπουν, ἔτσι καί ἡ θεωρία τοῦ πολέμου ἐπεδίωκε νά πείσει ὅτι, ἂν υπάρξει ἡ σωστή γνώση καί ἐφαρμογή τῶν νόμων πού διέπουν τίς φάσεις ἑνός πολέμου, τότε σ' αὐτόν ὅλες οἱ φαινομενικά χαοτικές καταστάσεις μποροῦν ν' ἀντιμετωπιστοῦν πληρέστατα μέ τάξη, ἀκρίβεια καί βεβαιότητα.

Ἡ μεγάλη ἀρετή στήν πολεμική ὀργάνωση ἦταν ἡ διατήρηση τοῦ ἐλέγχου τῆς λειτουργίας ὄλων τῶν στοιχείων τοῦ στρατιωτικοῦ συστήματος.

Ἡ πραγματικότητα, ὅμως, σέ πολλές περιπτώσεις ἔδειξε ὅτι τό νευτώνειο σύστημα μποροῦσε νά περιγράψει, τελικά, μόνον ἕνα μικρό μέρος τοῦ σύμπαντος. Τά περισσότερα φαινόμενα στό σύμπαν, ὅπως καί τά περισσότερα βιολογικά καί κοινωνικά φαινόμενα, εἶναι ἀνοικτά, μέ τήν ἔννοια ὅτι χαρακτηρίζονται ἀπό ἀσυνέχεια, μεταβλητότητα καί ἀταξία ἢ, μέ μία λέξη, ἀπό ἔλλειψη γραμμικότητας³. Αὐτό συμβαίνει ὅταν οἱ ποσότητες τῆς ὕλης, τῆς ἐνέργειας καί τῶν πληροφοριῶν, πού συνεχῶς παράγονται καί ἀνταλλάσσονται μεταξύ φαινομένων, πού λειτουργοῦν ὡς ἀνοικτά συστήματα, δέν ἐπιτρέπουν σέ καμμιά μηχανιστική ἐρμηνεία νά εὑσταθεῖ σχετικά μ' αὐτά⁴.

Βέβαια, οἱ γνώσεις μας ὡς πρὸς τήν φύση καί τήν συμπεριφορά τῶν ἀνοικτῶν συστημάτων συνεχῶς διευρύνονται. Ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι ἡ αἰτία τῆς μεταβολῆς στό σύμπαν εἶναι ἡ τυχαία διασπορά ἐνέργειας καί ὅτι κάθε φυσική διαδικασία συνεπάγεται μιά γενική ἐπέκταση τῆς τυχειότητας ἢ τῆς ἀταξίας, μ' ἄλλα λόγια μιά αὔξηση τῆς ἐντροπίας. Ὁ νόμος τῆς αὔξουσας ἐντροπίας ἐφαρμόζεται στόν πόλεμο τό ἴδιο, ὅπως καί στά φυσικά φαινόμενα.

Οἱ ιδιότητες πού χαρακτηρίζουν τά μή γραμμικά συστήματα εἶναι, πάντως, συγκεκριμένες. Ἔτσι, σ' αὐτά, τ' ἀποτελέσματα εἶναι ἀντιστρόφως καί ὄχι εὐθέως ἀνάλογα πρὸς τά ἀντίστοιχα αἷτια, καθὼς ἕνα ἔλασσον αἷτιο μπορεῖ νά ἔχει ἕνα δυσανάλογα μείζον ἀποτέλεσμα. Γιά παράδειγμα, ἡ παράταξη ἑνός σχετικά μικροῦ στρατεύματος, μέ τρόπο ὥστε αὐτό νά φαίνεται ὅτι εἶναι πολύ μεγάλο, μπορεῖ νά φοβίσει τόν ἀντίπαλο καί νά τόν ἀναγκάσει σέ ὀπισθοχώρηση, χωρὶς νά δοθεῖ καμμιά μάχη. Σέ μή γραμμικά συστήματα, οἱ συνέπειες δύο ὁμοίων διαδοχικῶν πολεμικῶν ἐνεργειῶν δέν ἰσοδυναμοῦν μ' αὐτές,

τίς ὁποῖες θά εἶχε τό ἀπλό ἄθροισμά τους. Ἀντίθετα, οἱ ἀντιδράσεις πού προκαλοῦνται ἀπό τίς δύο ἐνεργεῖες ξεχωριστά μπορεῖ νά εἶναι μεγαλύτερες ἢ μικρότερες ἀπό αὐτές πού θά προκαλοῦσε τό ἄθροισμά τους. Τά μή γραμμικά συστήματα ἐκδιπλώνονται λόγω τῆς ἐπενέργειας πολλῶν παραμέτρων πρὸς διαφορετικές κατευθύνσεις καί ἀποκτοῦν πολλές ιδιότητες, ὥστε νά παραμένουν ἀπρόβλεπτα. Ἡ μελέτη πολλῶν καί ποικίλων πολέμων δείχνει ὅτι ὁ πόλεμος ὡς σύστημα συχνά μπορεῖ νά τείνει πρὸς μιά σταθεροποίηση, ἀλλά, μέχρι νά καταλήξει ἐκεῖ, ἤδη κινεῖται πρὸς μιά ἄλλη. Γι' αὐτό, ὁ πόλεμος φαίνεται πῶς συμπεριφέρεται ὡς χασοπικό σύστημα, τό ὁποῖο χαρακτηρίζεται ἀπό ἀλλεπάλληλες μεταβατικές καταστάσεις⁵.

Ἡ μεταβαλλόμενη φύση τοῦ πολέμου καταδεικνύεται καί ἀπό τό ὅτι τό ἄμεσο ἀποτέλεσμα τῶν ἐνεργειῶν τῶν φιλιῶν δυνάμεων δέν ἐξαντλεῖται στίς ὅποιες συνέπειες σέ βάρος τοῦ ἐχθροῦ, ἀλλά φαίνεται κυρίως στό πῶς ὁ ἴδιος ἀντιδρᾷ καί

προσαρμόζεται πρὸς αὐτές. Ἡ τακτική, ἐπιχειρησιακή καί στρατηγική ὑπεροχή τοῦ ἀντιπάλου ἐξαρτᾶται ἀπό τήν συνέχεια καί ἀποτελεσματικότητα, μέ τήν ὁποία ἐκδηλώνεται ἡ ἱκανότητα προσαρμογῆς του στίς ἐκάστοτε διαμορφούμενες συνθήκες. Τό ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἡ ἱκανότητα προσαρμογῆς καθ' ἑαυτή βρίσκεται ὑπό διαρκῆ διαμόρφωση, διότι κατ' ἀρχὴν ἀφορᾷ τοὺς δύο ἀντιπάλους, οἱ ὁποῖοι ἀντιπαρατίθενται δυναμικά ὁ ἕνας πρὸς τόν ἄλλο.

Ὅπως ἕνα ἀνοικτό σύστημα στό σύμπαν τείνει νά βρίσκεται σέ διαρκῆ μεταβολή καί νά μὴν ἰσορροπεῖ ποτέ, ἢ μόνο κατ' ἐλάχιστον, ἔτσι καί ὁ πόλεμος ἀπομακρύνεται ἀπό μιά κατάσταση ἰσορροπίας, ἐξ αἰτίας μεταβολῶν σέ ζητήματα ἔμφυχου δυναμικοῦ, ἡγεσίας, πολιτικῶν κινήτρων, ἐκπαίδευσης, τακτικῆς ἢ ἐξ αἰτίας ὁποιασδήποτε πηγῆς ἐνέργειας καί πληροφοριῶν. Τέτοιες μεταβολές μπορεῖ νά ὀδηγήσουν ἕναν πόλεμο ὡς σύστημα νά ὀργανωθεῖ πρὸς τήν κατεύ-

θυνηση τῆς συνέχειας καί τῆς συνέπειας, ἢ ν' ἀποδιοργανωθεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀσυνέχειας καί τῆς ἀσυνέπειας. Ἔτσι, ὁ πόλεμος βασικά ἀντιμετωπίζεται ὡς μιά ἀνταλλαγή ὕλης, πληροφοριῶν καί ἐνέργειας μεταξύ συνδεδεμένων ἱεραρχιῶν. Ἡ ἐνοπλὴ ἐμπλοκὴ μὲ ἕναν ἐχθρὸ μπορεῖ νά νοηθεῖ ὡς μία μεταφορὰ ἐνέργειας ἀπὸ ἕνα μέρος τοῦ συστήματος σ' ἕνα ἄλλο, ἢ ὁποῖα ἀποβλέπει στὴν αὔξηση τῆς ἐντροπίας στό τελευταῖο. Αὐτές οἱ ἀνταλλαγές συμβαίνουν σ' ἕνα πολύπλοκο δίκτυο, μεταξύ στοιχείων σέ ποικίλα ἱεραρχικά ἐπίπεδα.

Στόν πόλεμο ὡς μὴ γραμμικὸ σύστημα ὑπάρχει μία διαρκὴς ἀνατροφοδότηση, πού μπορεῖ νά εἶναι ἀρνητικὴ ἢ θετικὴ, ἠθελημένη ἢ ἀθέλητη, ἀναγνωρίσιμη ἢ μὴ. Κατὰ συνέπεια, ἡ φύση τοῦ πολέμου προκύπτει ἀπὸ τὴν συλλογικὴ συμπεριφορὰ ὄλων τῶν παραγόντων του, οἱ ὁποῖοι ὁμῶς βρίσκονται σ' ἕναν συγκεκριμένο τόπο καί ἀντιδρῶν σέ τοπικὲς συνθήκες καί στό τμήμα τῶν πληροφοριῶν, πού φθάνει σ' αὐτούς. Κατ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἀφοῦ ἡ φύση τοῦ πολέμου περιγράφεται ἔτσι, αὐτὸ πού ἐπιβάλλεται στόν πόλεμο εἶναι ἡ ἀποκεντρωμένη διοίκηση καί ὁ ἀποκεντρωμένος ἔλεγχος. Ἡ γνώση πού ἀφορᾷ ἕναν ἐξελισσόμενο πόλεμο εἶναι διεσπαρμένη σέ πολλοὺς συγκεκριμένους ἀνθρώπους καί εἶναι ἀδύνατο νά συγκεντρωθεῖ στό σύνολό της, εἴτε στόν νοῦ ἑνὸς ἀνθρώπου, εἴτε σέ κάποιον κεντρικὸ φορέα. Ἡ γνώση αὐτὴ στίς λεπτομέρειές της συνάγεται ἀπὸ τοὺς σχεδιασμούς, πού γίνονται κατὰ τὴν προετοιμασία μιᾶς πολεμικῆς ἐνέργειας.

Ὁ πόλεμος ὡς ἀνοικτὸ σύστημα ἔχει ἕναν πολυσύνθετο χαρακτήρα, καθ' ὅσον σ' αὐτόν συμμετέχουν ἀναρίθμητοι παράγοντες, ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς ὁποῖους δρᾷ ἀτομικά, σύμφωνα μὲ τίς δικές του συνθήκες καί ἀπαιτήσεις, οἱ ὁποῖες ἐπίσης συνεπιδρῶν δυνητικά στό σύνολο τῶν παραμέτρων, πού ἀφοροῦν ὄλους τοὺς ἄλλους ἐμπλεκόμενους παράγοντες. Κατὰ συνέπεια, καθοριστικὸ στοιχεῖο δέν εἶναι μόνον ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν παραγόντων πού δρῶν σ' ἕναν πόλεμο, ἀλλὰ καί τὸ ὅτι αὐτοὶ οἱ παράγοντες συνεπιδρῶν μεταξύ τους. Ἐπίσης, χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὁ πόλεμος ὡς σύστημα εἶναι κάτι τὸ σύνθετο, ἀλλὰ σύνθετος μπορεῖ νά εἶναι καί ὁ κάθε μεμονωμένος παράγοντας, πού δρᾷ στὰ πλαίσιά του. Ὅλα αὐτὰ μᾶς δείχνουν ὅτι ὁ πόλεμος δημιουργεῖ διάφορα ἐπίπεδα πολυπλοκότητας. Δεδομένου ὅτι τὰ μέρη ἑνὸς τέτοιου συστήματος συνδέονται μεταξύ τους μ' ἕνα πολύπλοκο δίκτυο, τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ἕνα τέτοιο μὴ γραμμικὸ σύστη-

μα συμπεριφέρεται κατὰ τρόπους περίπλοκους, ἀπρόβλεπτους, ἴσως καί ἀνεξέλεγκτους. Ἐνας μεμονωμένος παράγοντας μπορεῖ νά ἐπιδράσει σέ ἄλλους, κατὰ τρόπους πού δέν εἶναι ἐφικτὸ νά προβλεφθοῦν. Σ' ἕνα σύνθετο σύστημα εἶναι συνήθως πολὺ δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νά ἀπομονωθοῦν οἱ μεμονωμένοι παράγοντες καί τ' ἀποτελέσματά τους, ἀφοῦ τὰ μέρη εἶναι μεταξύ τους ὄλα συνδεδεμένα σ' ἕνα σύνθετο πλέγμα. Τὸ στοιχεῖο τῆς τυχαιότητος, πού συνεπιδρᾷ ἀπρόβλεπτα μὲ διάφορους παράγοντες, αὐξάνει τὴν μεταβλητότητα καί τὴν ἀταξία.

Στὰ ἀνοικτὰ συστήματα, ἡ συμπεριφορὰ τοῦ συστήματος ὡς συνόλου ποιοτικά διαφέρει ἀπὸ αὐτὴν τῶν μερῶν του. Ὅσο καλὰ κι ἂν γνωρίζουμε τὴ συμπεριφορὰ τῶν μερῶν, ποτέ δέν θά εἴμαστε σέ θέση νά προβλέψουμε τὴν συμπεριφορὰ τοῦ συνόλου. Ἰσχύει ὁμῶς καί τὸ ὅτι, ἂν ἀπὸ ἕνα τέτοιο σύστημα ἀποσπάσουμε ὁποιοδήποτε μέρος του, τότε ἀλλάζει ἡ δυναμικὴ καί ἡ ταυτότητα τοῦ συστήματος. Αὐτὸ συνεπάγεται ὅτι ἡ δομὴ καί ὁ ἔλεγχος ἑνὸς τέτοιου συστήματος ξεκινοῦν ἀπὸ τὰ χαμηλότερα κλιμάκια πρὸς τὰ ἀνώτερα, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δέν μποροῦν νά ἐπιβληθοῦν ἄνωθεν καί μάλιστα κατὰ τρόπο ἀπαρέγκλιτο. Ὁ πόλεμος συνίσταται σέ μία ἱεραρχία σύνθετων καί διαπλεκόμενων ἐπὶ μέρους συστημάτων, πού συνεχῶς προσαρμόζονται στὰ περιβάλλοντά τους, ἀλλὰ καί στοὺς παράγοντες, οἱ ὁποῖοι τὰ διαμορφώνουν.

Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀπρόβλεπτη ἐξέλιξη κἀποιων, ἢ καί ὄλων τῶν στοιχείων καί ἐνεργειῶν, πού ἐκδηλώνονται σ' ἕναν πόλεμο, δείχνει ὅτι στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία δέν ἔχει ὑπάρξει μάχη, ἐκστρατεία ἢ πόλεμος, πού νά ἔχει τὴν ἴδια δυναμικὴ μὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη μάχη ἢ ἐκστρατεία καί ὁποιοδήποτε ἄλλο πόλεμο, ἀντίστοιχα. Αὐτὸ καταδεικνύεται παραστατικώτερα ὄχι τόσο ὅταν ἡ πολεμικὴ ἔνταση διατηρεῖται σέ χαμηλὰ ἐπίπεδα, ἀλλὰ κυρίως ὅταν οἱ πολεμικὲς ἐνεργεῖες διέρχονται τὴν φάση τῆς πλήρους ἀνάπτυξής τους. Μέχρι κάτι τέτοιο νά συμβεῖ, ἢ ἀφοῦ αὐτὴ ἡ φάση ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, κάποιες παράμετροι μπορεῖ νά ἐπιτρέπουν τὴν δυνατότητα πρόβλεψης.

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μποροῦμε νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι ὁ πόλεμος ἀπὸ τὴν φύση του εἶναι ἀναπόφευκτα κάτι τὸ ἀβέβαιο, πού δέν εἶναι δυνατόν νά ἐλεγχθεῖ. Καί, μάλιστα, πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ὅτι αὐτὸ καθόλου δέν σχετίζεται μὲ τὴν ποσότητα καί ποιότητα τῶν πληροφοριῶν μας σχετικὰ μὲ ὁποιοδήποτε πόλεμο,

διότι ακριβώς είναι συνέπεια λόγω τῆς ευαισθησίας τοῦ πολέμου ὡς μὴ γραμμικοῦ συστήματος ν' ἀντιδρᾷ σ' ὅλες τὶς συνθήκες, πού βρίσκονται ὑπὸ συνεχῆ διαμόρφωση κατὰ τὴν διάρκειά του. Τό καλύτερο πού μπορούμε νά ἐπιτύχουμε εἶναι νά ἐπεξεργαστοῦμε τὰ ἐνδεχόμενα, πού μπορεί νά συμβοῦν κατὰ τὴν διάρκεια ἑνὸς πολέμου, ἔχοντας ὅμως, ἀκόμη καί τότε, τὴν ἐπιφύλαξη πῶς, ὅ,τι τελικά συμβεῖ, μπορεί νά ἐπιφυλάσσει ἐκπλήξεις.

Σύνθετα συστήματα, ὅπως ὁ πόλεμος, δέν μπορούν νά ἐλεγχθοῦν σάν τὶς μηχανές. Ἡ συνθετότητα τοῦ πολέμου ἐπιβάλλει ν' ἀντιληφθοῦμε ὅτι σκοπός τῶν φιλίων δυνάμεων δέν μπορεί νά εἶναι ἡ ἀσκήση ἐλέγχου, ἀλλά ἡ διεξαγωγή τοῦ πολέμου μ' ἐπιτυχία γιά τὰ δικά τους συμφέροντα, ἰδίως ὅταν αὐτός βρίσκεται στό ὄριο τοῦ νά καταστεῖ ἀνεξέλεγκτος, ἀκριβῶς διότι τότε ἔχει τόν μεγαλύτερο δυναμισμό του, τὴν μεγαλύτερη εὐελιξία του καί βρίσκεται σέ πλήρη ἐκδιπλωση. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ βρίσκει πολλές ἐφαρμογές, τόσο σέ ἐπίπεδο χάραξης μιᾶς ἐθνικῆς πολιτικῆς⁷ ὅσο καί σέ ζητήματα δομῆς καί ὀργάνωσης σ' ὅλα τὰ στρατιωτικά ὄπλα καί σώματα⁸.

Ἡ διοίκηση καί ὁ ἐλεγχος δέν πρέπει νά ἐπεκτείνονται σέ λεπτομέρειες, καθ' ὅσον αὐτές εἶναι ἀδύνατον νά ἐλεγχθοῦν. Διοίκηση καί ἐλεγχος ἔχουν νόημα μόνον ὅταν ἀναφέρονται στόν μακροσκοπικό ἔλεγχο παραμέτρων καί ὀριακῶν καταστάσεων πού, ἐπειδὴ εἶναι ὑπὸ συνεχῆ μεταβολή, ἀπαιτοῦν καί συνεχῆ προσαρμογὴ σέ μία δραστηριότητα ἀλληλεπίδρασης μεταξύ ὄλων τῶν μερῶν, πού συμμετέχουν κατὰ τὴ διεξαγωγὴ ἑνὸς πολέμου. Μ' αὐτόν τόν γνώμονα, οἱ ὑφιστάμενοι δέν ἐπιδιώκεται νά λαμβάνουν καί νά ἐκτελοῦν λεπτομερεῖς ὁδηγίες, ἀλλά νά κατανοοῦν τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ὅλης ἀποστολῆς, προκειμένου νά ἔχουν τὴν δυνατότητα ἀμεσης ἀντίδρασης καί προσαρμογῆς σέ συγκεκριμένες συνθήκες, μέ ὑψηλό τό αἶσθημα τῆς αὐτοπειθαρχίας ἀλλά καί μέ σχετικὴ ἐλευθερία. Αὐτές οἱ παρατηρήσεις διαμορφώνουν ἕνα πλαίσιο ἀποκεντρωμένης διοίκησης καί ἐλέγχου, προκειμένου νά ἐπιτυγχάνεται ἡ μέγιστη δυνατὴ προσαρμοστικότητα ὄλων ὅσων δροῦν δυναμικά σ' ἕναν πόλεμο⁹. Οἱ πολεμικὲς ἐνέργειες γίνονται ἔτσι ἀντιληπτές ὄχι τόσο ὡς προδιαγεγραμμένες ἐπιχειρήσεις ἀλλά ὡς ἐνδεχόμενες ἐξελίξεις στά πλαίσια ἑνὸς δυναμικοῦ συστήματος, πού ἔχει τὴν δυνατότητα ν' ἀντιδρᾷ στίς ἐνέργειες τοῦ ἀντιπάλου καί στίς μεταβαλλόμενες ἀπαιτήσεις τοῦ πε-

ριβάλλοντος. Καλὸς σχεδιασμός εἶναι αὐτός πού προτείνει μιὰ σειρά προσαρμογῶν καί λύσεων σέ διάφορα σενάρια ἐξελίξεων. Κατὰ συνέπεια, τέλειο σχέδιο ἢ τέλεια ἀπόφαση δέν εἶναι δυνατόν νά ὑπάρξουν, καθ' ὅσον οἱ ἀλληλοσυνδεόμενες μεταβλητές εἶναι πάρα πολλές. Σ' αὐτὴ τὴν βάση, ἔχει μεγάλη σημασία νά κατανοηθεῖ ὅτι ἡ ἐπιτυχία ἀρχίζει μέ τὴν συγκρότηση μικρῶν ἀλλὰ καί ἰσχυρῶν ταυτόχρονα μονάδων, ἐπανδρωμένων μέ καλὰ ἐκπαιδευμένα στελέχη, διοικούμενα ἀπὸ ἡγήτορες πού ἔχουν τὴν ἐλευθερία νά συντονίσουν ὑπεύθυνα τοὺς συνεργάτες τους.

Ἡ ἐκπαίδευση τῶν στρατιωτικῶν σχετικὰ μέ τόν πόλεμο ὡς μὴ γραμμικό σύστημα προϋποθέτει τὴν ἐξοικείωσή τους μέ τὴν ἔννοια τῆς συνεχῶς ἀναθεωρούμενης ἐπιλογῆς τοῦ κατάλληλου περιβάλλοντος, γιά τὴν διεξαγωγὴ μιᾶς πολεμικῆς ἐνέργειας. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, προκειμένου νά ἐπιτευχθεῖ τακτικὴ, ἐπιχειρησιακὴ καί στρατηγικὴ ὑπεροχή, μιὰ στρατιωτικὴ δύναμη πρέπει νά εἶναι σέ θέση νά παρατηρεῖ, νά προσανατολιζέται, ν' ἀποφασίζει καί νά δρᾷ μ' ἐπιτυχία. Αὐτὴ ἡ διαδικασία δέν παύει νά εἶναι σέ πλήρη ἐξέλιξη, ὅσο ἀκριβῶς διαρκεῖ ἕνας πόλεμος. Τό ἐκάστοτε ἐπιλεγόμενο πεδίο γιά τὴν ἐκδήλωση μιᾶς πολεμικῆς δραστηριότητας δέν ἔχει ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, πού νά εἶναι ἀνεξάρτητη εἴτε ἀπὸ τοὺς αὐτόνομους παράγοντες πού τό χαρακτηρίζουν, εἴτε ἀπὸ τοὺς στόχους τῆς στρατιωτικῆς δύναμης πού τό ἐπιλέγει. Τό ἴδιο τό περιβάλλον μεταβάλλεται ἀπὸ τὶς ἐνέργειες τῆς στρατιωτικῆς μονάδας, ἢ ὅποια δρᾷ στά πλαίσιά του, καί ἡ καταλληλότητά του σχετίζεται μέ τόν βαθμὸ τῆς ἐσωτερικῆς σχέσης, πού ὑφίσταται μεταξύ αὐτῆς τῆς μονάδας καί ὄλων τῶν ἄλλων πού ἀνήκουν στὴν ἴδια παράταξη. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νά τονισθεῖ ὅτι, ἂν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῶν σχέσεων εἶναι πολὺ μεγάλος, ἐνδέχεται νά μειωθεῖ ὁ βαθμὸς ἀνεξαρτησίας τῆς ἐν λόγω μονάδας, καί κατὰ συνέπεια ἡ δυνατότητα προσαρμογῆς της στίς μεταβαλλόμενες συνθήκες. Ἀπ' τὴν ἄλλη πλευρά, ὅμως, εἶναι γεγονός ὅτι, ἂν οἱ στρατιωτικὲς μονάδες μιᾶς παράταξης ἔχουν μιὰ χαλαρὴ καί μόνον ἐσωτερικὴ διασύνδεση, τότε περιορίζονται οἱ προοπτικὲς βελτιστοποίησης τῆς δράσης τους. Ἄν οἱ παράγοντες ἑνὸς πολέμου δέν ἀλληλεπιδροῦν σέ ἰκανὸ βαθμὸ μεταξύ τους, τότε βλάπτεται ἡ ὑπόθεση τοῦ συντονισμοῦ τοῦ συνόλου.

Στά μὴ γραμμικά συστήματα ἔχει μεγάλη σημασία νά γνωρίζουμε τὴν σχετικὴ ἀξία τῶν πάσης μορφῆς προβλέψεων. Αὐτές μόνον σχετικὴ

χρησιμότητα μπορεί να έχουν, καθ' όσον, έστω κι ένα πάρα πολύ μικρό σφάλμα στην γνώση των αρχικών συνθηκών πριν από την εκδήλωση μίας πολεμικής ενέργειας, μπορεί να προκαλέσει μέγιστη απόκλιση ως προς την δυνατότητα πρόβλεψης της τελικής έκβασης.

Τά επίπεδα προσαρμογής στις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες ενός πεδίου μάχης μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι βραχυπρόθεσμα, μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα¹⁰. Η βραχυπρόθεσμη προσαρμογή είναι αυτή που επιτρέπει αλλαγές στην οργάνωση μίας πολεμικής ενέργειας με συγκεκριμένους τρόπους. Η μεσοπρόθεσμη προσαρμογή προβλέπει την αντικατάσταση κάποιων σχεδίων προσαρμογής με άλλα, προκειμένου, ύστερα από την παρέλευση ενός εύλογου χρονικού διαστήματος, να καταστεί δυνατή ή προσαρμογή της στρατιωτικής μονάδας. Αν οι διαδικασίες αυτές απαιτήσουν πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, τότε είναι πιθανότερο να μην καταστεί τελικά δυνατή ή προσαρμογή, και η όλη κατάσταση να αποβεί μοιραία για την επιβίωση, αλλά ακόμη και για την ίδια την ύπoσταση της στρατιωτικής μονάδας.

Μ' όλες τις παραπάνω θεωρήσεις υπ' όψη, ή στρατηγική υπεροχή σ' έναν πόλεμο συνίσταται στο να επιχειρείται η πρόκληση άβεβαιότητας, σύγχυσης, αταξίας, φόβου, πανικού και χάους στην παράταξη του έχθρου, κάτι τό όποιο επιτυγχάνεται με την ανατροπή των συνθηκών που θά επέτρεπαν στον έχθρο να παρατηρεί, να προσανατολίζεται, να λαμβάνει αποφάσεις και να εκτελεί πολεμικές ενέργειες. Η στρατηγική εξελίσσεται σέ μία συντονισμένη προσπάθεια, προκειμένου, αφ' ενός να περιορισθεί ή ικανότητα του έχθρου να επικοινωνεί ή ν' αντιδρά έναντι των μεταβαλλόμενων συνθηκών του περιβάλλοντος, αφ' ετέρου να βελτιώνεται ή προαναφερόμενη ικανότητα, όσον αφορά τις φίλιες δυνάμεις. Ο έχθρος μπορεί να πειραματίζεται, προκειμένου να προσαρμοσθεί στις δυσχέρειες που θά του προκαλέσουν οι φίλιες δυνάμεις, αλλά σταθερός στόχος

των φιλιών δυνάμεων είναι να του περιορίζουν, όσο περισσότερο μπορούν, τις όποιες επιτυχίες του σ' αυτόν τόν τομέα, και να προκαλέσουν την πλήρη αδυναμία προσαρμογής του, μέχρι να επιτευχθεί ή κατάρρευσή του.

Σ' αυτό τό πλαίσιο δράσης, οι ενέργειες των φιλιών δυνάμεων είναι απρόβλεπτες, ακριβώς επειδή επαναπροσδιορίζονται δυναμικά, αλλά ακριβώς τό ίδιο μπορεί να ισχύει και σχετικά μέ τόν έχθρο. Αυτό που ελπίζεται, μέ την βοήθεια όλων των διαθέσιμων μέσων, είναι ή δυνατότητα επανασχεδιασμού και αντίδρασης εκ μέρους των φιλιών δυνάμεων να εκδιπλώνεται ταχύτατα στον χρόνο και στον χώρο, σέ βάρος της αντίστοιχης δυνατότητας εκ μέρους του έχθρου. Αν αυτό ακριβώς επιτευχθεί, τότε ό έχθρος θά είναι αδύνατο ν' αντιδρά και να προσαρμόζεται άμεσα, και κατά συνέπεια ή συμπεριφορά του στην προϊούσα αδυναμία του θά είναι προβλέψιμη. Η προβλεψιμότητα της συμπεριφοράς ενός αντιπάλου στά πλαίσια του μή γραμμικού συστήματος του πολέμου είναι, κατά βάση, άσφαλής ένδειξη αδυναμίας, διότι ακριβώς δείχνει ότι ό αντίπαλος αναμένεται να βρεθεί σέ μία κατάσταση στασιμότητας, που είναι πιθανό να καταστεί μή αναστρέψιμη.

Από την παραπάνω συζήτηση μπορεί να καταδειχθεί πόσο γόνιμες είναι οι εφαρμογές των πορισμάτων της δυναμικής των χαοτικών ή μή γραμμικών συστημάτων στην θεωρία του πολέμου, αλλά και σέ ζητήματα σχετιζόμενα μέ τούς προσανατολισμούς της εκπαίδευσης των μόνιμων στελεχών των ενόπλων δυνάμεων. Θά ήταν μάλιστα δυνατό να λεχθεί ότι αυτές οι εφαρμογές μπορεί να οδηγήσουν στην υιοθέτηση αναθεωρημένων αντιλήψεων, που άφορούν και τά πρότυπα άσκησης της ήγησης. Ως θεματική, εξοικειώνει τόν ένστολο έπιστήμονα μέ όψεις των φυσικών επιστημών και της φιλοσοφίας, ένω έπίσης δίνει μία έντελώς νέα προοπτική για την κατανόηση του παρελθόντος και την δυνατότητα χάραξης προοπτικών για τό μέλλον.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. A.D. Beyerchen, «Clausewitz, Nonlinearity and the Unpredictability of War», *International Security*, Winter 1992-93, σσ. 59-90. Επίσης B.H. Liddell — Hart, *Strategy*, Signet Classics, 1974.

2. Για μία λεπτομερειακή παράθεση και ανάλυση των συνεπειών της γραμμικότητας ως ιδιότητας του πολέμου, βλέπε L.P. Beckerman, *The Non-Linear Dynamics of War*, Science Applications International Corporation, 1999, κεφ. 1.

3. A.D. Beyerchen, «Nonlinear Science and the Unfolding of a New Intellectual Vision», στί R. Bjornson και M.R. Waldman (έκδ.), *Rethinking Patterns of Knowledge*, Columbus, OH: Center for Comparative Studies in the Humanities, 1989, σσ. 25-49.

4. J.F. Schmitt, «Command and (Out Of) Control: The Military Implications of Complexity Theory», κεφ. 9 στί D.S. Alberts και T.J. Czerwinski (έκδ.), *Complexity, Global Politics and National Security*, Washington, D.C.:

National Defense University 1997. Ἐπίσημος, R.P. Pellegrini, *The Links between Science and Philosophy and Military Theory: Understanding the Past; Implications for the Future*, Thesis. Maxwell AFB: School of Advanced Airpower Studies, 1995.

5. Βλέπε J.M. Epstein, «The adaptive dynamic model of combat», στὸ L. Nadel καὶ D. Stein (ἐκδ.), *1991 Lectures in Complex Systems*, Addison — Wesley 1992. Ἐπίσημος, A.M. Saperstein, «War and Chaos: Complexity theory may be useful in modeling how real-world situations get out of control», *American Scientist*, vol. 83, November-December 1995, σσ. 548-557 καὶ S.R. Mann, «Chaos Theory and Strategic Thought», *Parameters*, Autumn 1992, σσ. 54-68.

6. A.J. Echevarria, «A Revolution in Military Theory: Dynamic Interdimensionality», *Joint Force Quarterly*, Spring 1997, σσ. 29-36.

7. A.M. Saperstein, «Complexity, Chaos and National Security Policy: Metaphors or Tools?», κεφ. 5 στὸ D.S. Alberts καὶ T.J. Czerwinski (ἐκδ.), *Complexity, Global Politics and National Security*, Washington, D.C.: National Defense University, 1997.

8. Ἐνδεικτικὰ βλέπε C. Bassford, «Doctrinal Complexity: Nonlinearity in Marine Corps Doctrine», στὸ

F.G. Hoffman καὶ G. Horne (ἐκδ.), *Maneuver Warfare Science*, United States Marine Corps Combat Development Command, 1998 καὶ A. Ilachinski, *Land Warfare and Complexity, Part II: An Assessment of the Applicability of Nonlinear Dynamic and Complex Systems Theory to the Study of Land Warfare*, Alexandria, VA: Center for the Naval Analyses, July 1996.

9. R.R. Maxfield, «Complexity and Organization Management», κεφ. 8 στὸ D.S. Alberts καὶ T.J. Czerwinski (ἐκδ.), *Complexity, Global Politics and National Security*, Washington, D.C.: National Defense University, 1997. Ἐπίσημος M.M. Waldrop, *Complexity: The Emerging Science at the Edge of Order and Chaos*, New York 1992, T.J. Czerwinski, «Command and Control at the Crossroads», *Parameters*, Autumn 1996, σσ. 121-132 καὶ τοῦ ἰδίου, *Coping with the Bounds: Speculations on Nonlinearity in Military Affairs*, Washington, DC: National Defense University 1998.

10. Βλέπε τὴν εἰσαγωγικὴ μελέτη τοῦ M. Gell-Mann, «The Simple and the Complex», κεφ. 1 στὸ D.S. Alberts καὶ T.J. Czerwinski (ἐκδ.), *Complexity, Global Politics and National Security*, Washington, D.C.: National Defense University, 1997.

Νέο-ϊωνικός έθνοπολιτισμός

Οί μυστικές παρακαταθήκες τής Γενεᾶς τοῦ 1940

Δημήτρης Πουλάκος

Στόν Ἄκη-Παν. Σ. Λαμπρόπουλο
Τιμῆς ἔνεκεν

Ἡ ἐκτίμηση τής ὑποθετικῆς συμβολῆς μιᾶς γενιᾶς χωρὶς ἱστορικὴ παρουσία, καὶ ἡ ἀποκάλυψη ὅσων αὐτὴ γνώριζε ἀλλὰ δὲν πρόφτασε νὰ διαδώσει, εἶναι ἔργο δύσκολο ὅσο ἡ ἀναζήτηση τοῦ χρόνου ποῦ χάθηκε καὶ ἡ ἀποκατάσταση τής πορείας ποῦ θ' ἀκολουθοῦσαν τὰ γεγονότα, ἐάν εἶχαν συμβεῖ. Σκοπὸς θὰ ἦταν ἡ ἀνακάλυψη τοῦ χαμένου μηνύματος, ἡ ἀποκατάσταση τής συνέχειας ποῦ διακόπηκε, ἡ ἐπανασύνδεση τοῦ παρελθόντος μὲ τὸ μέλλον, τὸ ξαναδιάβασμα τοῦ σβυσμένου παλίμψηστου.

Οἱ εἰσφορὲς τής χαμένης γενιᾶς τοῦ 1940 θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι, πρῶτον, ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ δυαδικὴ σύνθεση τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ μικρασιατικὲς καὶ ἐλλαδικὲς συνισταμένες ἀναπαράγεται καὶ ἀνάγεται στὴν μακρινὴ ἀρχαιότητα. Δεύτερον, τὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἐξωτερικὲς ἐθνικὲς εἰσβολὲς χωρὶς ἀντίστοιχες προσκλήσεις ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ καὶ ὅτι οἱ ἐθνικὲς διαφορὲς δὲν προϋπάρχουν, ἀλλὰ εἶναι ἀποτελέσματα διαδοχικῶν ἀποσχίσεων ἀπὸ ἐγγενεῖς ἐνότητες, τῶν ὁποίων οἱ διαφοροποιήσεις διευρύνονται μὲ ἀλλεπάλληλες, γενεαλογικὲς κυρίως, ἐξειδικεύσεις. Τρίτον, ἡ διάγνωση ὅτι ἡ ἐπαναστατικὴ φύση, τυπικὴ τής προελληνικῆς, μεσογειακῆς, μινωικῆς ἢ ἰωνικῆς μαγικῆς δημιουργικότητος, εἶναι παραπληρωματικὴ τής σταθερῆς, συντηρητικῆς ἀλλὰ συνθετικώτερης ἰκανότητος τοῦ αὐτόχθονος ἐλλαδικοῦ πολιτισμοῦ. Τέταρτον, ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ πολιτικὴ διάκριση μεταξύ διεθνικῆς νοοτροπίας τοῦ μικρασιαστικοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τής λιγώτερο φαντασιακῆς ἀλλὰ παραγωγικότερης ἐλλαδικῆς ἰδιοσυγκρασίας ἀνταποκρίνεται στὶς ἀναλογίαις μεταξύ ἐνός προϊστορικοῦ, ἀρχέγονου πολιτιστικοῦ ὑποστρώματος, ποῦ ἐκδηλώνεται σήμερα ὡς ἀτλαντισμὸς καὶ ὡς τάση παγκοσμιοποίησης καὶ ἐνός εὐρωπαϊκοῦ ἰδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος μὲ ἐθνικὲς προδιαγραφές. Ἄν αὐτὲς οἱ ὑποθῆκες τής γενεᾶς ποῦ ναυάγησε ἀνευρεθοῦν κάποτε σὲ μία φιάλη στὰ κύματα τοῦ Ἀρχιπελάγους, τοῦ ὁποίου ἡ ἐξύμνηση προϋποθέτει τὴν προάσπιση, θὰ μπορέσουμε εὐκολώτερα ν' ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Εὐρωπαϊκὸς δυϊσμὸς, πιθανὴ αἰτία τοῦ ναυαγίου, εἶναι ἀφορμὴ ἢ ἀποτέλεσμα τοῦ διαφορούμενου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ ἱστορία μιᾶς πόλης

Εἶναι ἀναγκαῖο ν' ἀντιδιασταλεῖ ἡ γενεὰ τοῦ 1940 τής Ἀθήνας ἀπὸ ἐκείνην τής Θεσσαλονίκης. Στὴν πρώτη ὑπῆρχαν ἤδη, μεταξύ 1821 καὶ 1909, τὰ νεοελληνικὰ μηνύματα ἀπὸ τὸν Μυστρά καὶ τὸν Πλήθωνα, προάγγελοι μιᾶς ἐθνικολογικῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης ποῦ δὲν ὀλοκληρώθηκε. Καταπνίγησαν τελείως οἱ προάγγελοι αὐτοὶ ὅταν, μὲ τὸν ἐγκλιματισμὸ καὶ ἐπικράτηση τῶν Ἰώνων προσφύγων μεταπολεμικὰ, μεταφέρθηκαν μαζί τους καὶ ἐφαρμόσθηκαν στὴν Ἑλλάδα ὀρισμένες νεοβυζαντινὲς ἔννοιες ἀνατολικοῦ τρόπου παραγωγῆς, μὲ τίς ὁποῖες ἀντικαταστάθηκαν οἱ ἐλλαδικὲς πρωτοαστικὲς καὶ πρωτοκαπιταλιστικὲς ὀρολογίαις. Ἔτσι, μὲ τὸν σημερινὸ νεοϊωνικὸ σοσιαλιστικὸ μετασχηματισμὸ, οἱ βυ-

ζαντινοὶ «μεσαῖοι» ἔγιναν, μετὰ τὸ 1981, οἱ προνομιούχοι, ἐπώνυμοι καὶ κρατικοδίαιτοι τῶν διαπλεκόμενων συμφερόντων. Δὲν εἶναι «ἄστοι», διότι δὲν ἐπενδύουν τὸ τραπεζικὸ κεφάλαιο σὲ μεταποίηση ἀλλὰ σὲ κερδοσκοπικὲς μεταπρατικὲς χρηματιστηριακὲς συναλλαγὲς καὶ συμβάλλουν στὴν ἀποβιομηχάνιση καὶ στὸν ἀφοπλισμὸ τής ἀνταγωνιστικότητος τής χώρας, εἰσάγοντας μιὰ πολυεθνικὴ βυζαντινὴ ἀντίληψη τοῦ κράτους ποῦ ἐξασθενεῖ τὴν ἐθνικὴ οἰκονομικὴ καὶ διοικητικὴ ἀποτελεσματικὴτητα, ἡ ὁποία στὴν ἀστικὴ Δύση παραμένει παράγων ἀναπτυξιακός.

Στὴν Θεσσαλονίκην, ἀντίθετα, σοβεῖ ἡ ἐπιβίωση μιᾶς ἐπανάστασης ζηλωτῶν, ποῦ ἱστορικὰ εἶχε συμβεῖ κάτω ἀπὸ ἀνάλογες συνθήκες μὲ τίς σημερινές. Τὸ ἱστορικὸ τῆς ἀρχέτυπο ἦταν ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση (βλ. Ἄ. Ἀντωνόπουλος,

Εἰσαγωγή στήν ἱστορία τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν τῶν νεώτερων χρόνων) καί τό πνεῦμα τῆς διασώθηκε πρῶτα στούς Ἑβραίους τῆς πόλης καί ἔπειτα στούς Καππαδόκες καί Ποντίους, πού ἦταν πρόσφυγες στήν Μακεδονία ἀπό τήν παρακαυκάσια στρατιωτική αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζούντας καί ὄχι ἀπό τήν Ἴωνική καί Αἰολική Αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας, πού ἦταν πλησιέστερη στήν βυζαντινή παράδοση τῆς κρατικῆς γραφειοκρατίας καί τοῦ ἀγροτοδουλωτισμοῦ. Ἔτσι, ἐνῶ στήν Ἀθήνα ἐφαρμόζεται μιά σοσιαλιστική ἀντιληψη τῆς χρησιμοποίησης τοῦ ὑποαπασχολούμενου πληθυσμοῦ τῶν προσφυγικῶν δορυφόρων συνοικισμῶν σάν μοχλοῦ γιά τήν δεσποτική διακυβέρνηση τῆς χώρας («ὅποιος ἐλέγχει στήν ὑπερομαρχία τῆς Β΄ ἐκλογικῆς περιφέρειας σχηματίζει κυβέρνηση»), ὅπως περίπου συνέβαινε καί μέ τό ἀργόσχολο προλεταριάτο τῆς βυζαντινῆς καί ὀθωμανικῆς πρωτεύουσας, στήν Θεσσαλονίκη ἡ ἐξωστρέφεια ἐκδηλώθηκε ὡς ἀνοιγμα πρὸς τήν ἀχανῆ ἐνδοχώρα. Ἡ κεντρική Εὐρώπη ἦταν ἡ καρδιά τῆς ἠπείρου καί ἡ Μοραβία ἦταν ὁ διάδρομος πού ὀδηγοῦσε στήν Πράγα, ἀποστολικό στόχο τοῦ Κυρίλλου καί Μεθοδίου, πού ἐξελίχθηκε σέ θεματοφύλακα τῆς νεοβυζαντινῆς χουσσικῆς μεταρρύθμισης καί ἐπίκεντρο τῶν θρησκευτικῶν πολέμων πού ἐπὶ δύο αἰῶνες συντάραξαν τήν Δύση. Ἡ νεοχουσσικὴ διδασκαλία τῶν Μικρῶν Μοραβῶν Ἀδελφῶν, πού διατηροῦσαν ἀκόμη κατάλοιπα τῆς ὑπερβατικότητας τῆς Ὀρθοδοξίας, ἦταν ἡ πηγή τῆς ἐπαναστατικῆς ἔμπνευσης τοῦ γερμανικοῦ ρωμαντισμοῦ καί ἡ «ἀνοιξη μέ τό ἀνθρώπινο πρόσωπο» ἦταν ἀναβίωση τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ νεοχουσσικῶν κινήματος τοῦ Τόμας Μάζαρυκ. Μέσα ἀπό γενεές Μοραβῶν ἡγουμένων καί στρατηγῶν, μέ τό δυναστικό ὄνομα τῶν Προκοπίων, ὁ μυστικισμός τοῦ Βυζαντίου φθάνει στά κράσπεδα τῆς σύγχρονης ἐποχῆς καί γίνεται γονιμοποιό ὑπόστρωμα τῆς ὠραιότερης πτυχῆς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, παίρνοντας τελικά τήν μορφή τοῦ μαρκιωνισμοῦ τοῦ Κάφκα, τῆς ὑποστασιακῆς καί φαινομενολογικῆς ἀποκάλυψης τοῦ Χάϊντεγκερ καί τοῦ Χοῦσσερλ, ἐπηρεάζοντας τόν ὑποκειμενισμό τοῦ Τζόυς καί τοῦ Προύστ. Αὐτές οἱ πνευματικές ἀκτινοβολίες ἐξέθρεψαν ἀνταντακλαστικά τήν λογοτεχνική ἐσωστρέφεια τῆς Σχολῆς τῆς Θεσσαλονίκης, ἐνῶ τό ἀνατολικότερό της τμήμα ἔμεινε προσηλωμένο στόν μεταφυσικό καί ἀσκητικό παλαμισμό τοῦ ἁγιορείτικου εὐχητισμοῦ.

Στήν προσφυγική βυζαντινὴ ἐκτροπὴ τοῦ σο-

σιαλισμοῦ τῆς Ἀθήνας διακρίνει κανεὶς τόν ἀσιαστικό κρατικισμό τῶν δημοσίων ἐπιχειρήσεων, τῶν κλασσικῶν μεσογειακῶν πελατειακῶν παραδόσεων καί τῶν συντεχνιακῶν συνεταιρισμῶν καί συνδικάτων, ἀκόμη καί τόν συγκεντρωτισμό τῆς ἀνακτορικῆς οἰκονομίας, ἐπιρροές στίς ὁποῖες ἡ Θεσσαλονίκη ἀντέταξε μιά ὑγιέστερη διασύνδεση μέ τό κεντροευρωπαϊκό πνεῦμα. Διασώζεται ἀκόμη στήν Θεσσαλονίκη κάτι ἀπὸ τήν πρωτοαστική συνείδηση τοῦ ζηλωτικοῦ ἐθνικολαϊκισμοῦ, πού τήν ἔκανε κατὰ τόν Μεσαίωνα πρῶτο ὑφαντουργικό κέντρο τῆς Εὐρώπης, ἐπάνω ἀπὸ τίς Φλάνδρες, καί ἐκφράζεται μέ μιά σχέση τῶν «μέσων» μέ τοὺς «κοινούς» χειροτέχνες καί πρωτομάστορες, σέ πνεῦμα συνεργατισμοῦ, πού δέν βρίσκουμε στόν σοσιαλισμό τῶν προσφύγων οὔτε στοὺς προλεταριοποιημένους ἀπὸ τήν παρασιτικὴ γραφειοκρατία μικρομεσαίους τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ σοσιαλιστικὴ ἀναβίωση τῶν προελληνικῶν ὑποστρωμάτων

Αὐτοὶ πού γεννήθηκαν στήν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου, ἔμειναν κατὰ τήν περίοδο τῆς Κατοχῆς χωρὶς ἐπικοινωνία μέ τήν Δυτικὴ Εὐρώπη, ὁ Διαφωτισμός τῆς ὁποίας, ὅμως, ἀποτελοῦσε τήν νεοελληνικὴ τους ἰδεολογία. Ἡ ἀπασχόληση τῶν διδασκάλων τους μέ τήν πολιτικὴ τοὺς ἄφησε χωρὶς παιδεία ἰκανὴ νά ἐνοποιήσει τίς διαφορὲς ἀνάμεσα στήν διπλῆ, ἐλλαδικὴ καί μικρασιατικὴ καταγωγή τους, πού ἐπὶ χιλιάδες χρόνια τοὺς χώριζε, στά ὄρια δύο πολιτιστικῶν ἀντιμέτωπων ἠπείρων. Τό κενό μιᾶς συγκροτημένης παιδείας συμπληρώθηκε τότε ἀπὸ ἓνα ἐσωστρεφές ἐνδιαφέρον γιά τό παρελθόν τῶν δύο διαφορετικῶν πληθυσμῶν. Στούς μὲν ἐλλαδικούς τό ἐνδιαφέρον αὐτό πῆρε μορφή ἀρχαιολατρικὴ καί ἐκδηλώθηκε ὡς προσήλωση στά δημοτικὰ ἔθιμα καί στίς ἥρωικές, ἐπικές μνήμες τῶν μυθικῶν παραδόσεων. Παρέμενε, ὅμως, αὐτό τό ἐλληνικὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο κάπως ἀποστασιοποιημένο ἀπὸ τό περιβάλλον, σάν νά ἦταν ξένο καί νά ἐρχόταν ἀπὸ μακριά. Στίς οἰκογένειες τῶν προσφύγων, ἀντίθετα, ἡ νοσταλγία ἄρχιζε ἐκεῖ πού τελείωνε ἡ ἀναδρομὴ τῶν ἄλλων, ὡς προσήλωση στίς χρονικὰ ἐγγύτερες ἐλληνιστικὲς καί βυζαντινὲς καταβολές τοῦ μείζονος Ἑλληνισμοῦ. Ἀλλὰ αὐτό τό ἦθος τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, ἴσως χάρη στό μακρινό, μεσογειακό καί ἀπώτερα προελληνικὸ ὑπόστρωμά του, εἶχε μιά μαγικὴ ταύτιση μέ τήν φύση, μιά μυστηριώδη ἐσωτερικὴ συνέπεια. Ἀνήκαμε σέ ἓναν λαό μέ δύο ψυχές καί, ἐνῶ τό

παρελθόν δέν μᾶς ἔνωνε, τό μέλλον μᾶς χωρίζε ἐπίσης. Ὅταν, μετά τό 1922, ἡ μία ἀπό τίς ἀκτές τοῦ Αἰγαίου ἔπαψε νά εἶναι ἐλληνική καί συντελέσθηκε ἡ μετανάστευση τῶν κατοίκων τῆς στήν μητροπολιτική Ἑλλάδα, ἔπρεπε ν' ἀντιμετωπισθεῖ τό δίλημμα τῆς ἐθνικῆς ἔνωσης τοῦ διφυοῦς πληθυσμοῦ σέ μία μόνη χῶρα εἴτε μέ ἀφομοίωση στό ἐθνικό κέντρο, εἴτε μέ ἐπικράτηση τοῦ λαοῦ πού μετανάστευσε σ' αὐτό.

Ἐπαναλαμβανόταν σέ ἐλάχιστονα κλίμακα τό πρόβλημα μιᾶς ἄλλης ἐπιλογῆς, πού εἶχε τεθεῖ πρίν ἀπό πέντε μόνο χρόνια μέ τήν Ὀκτωβριανή Ἐπανάσταση, ὅποτε εἶχε προκύψει διαζευκτικά τό θέμα τῆς ἐπικράτησης τῆς ἐθνικῆς ἀρχῆς τοῦ σοσιαλισμοῦ σέ μία μόνη χῶρα, στήν Σοβιετική Ἐνωση ἢ, ἐναλλακτικά, τῆς κυριαρχίας τῶν δυνάμεων ἐκείνων πού θά ἐπέβαλαν καί στό ἐθνικό προπύργιο τοῦ σοσιαλισμοῦ το διεθνιστικό δόγμα τῆς Διαρκοῦς Ἐπανάστασης. Κατά περίεργο τρόπο, ἡ διακριτική εὐχέρεια ἀφοροῦσε ἀπό τήν μία μεριά τήν ἐφαρμογή τῆς ἐθνικῆς ἀρχῆς σέ δεδομένο ἔδαφος, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη ἀναφερόταν σέ ἐπικράτηση τῶν φορέων μιᾶς διεθνιστικῆς, κοσμοπολιτικῆς ἰδεολογίας μέσα σ' ἕνα πνεῦμα διαρκοῦς ἐπαναστατικῆς μεταβολῆς.

Ἡ κάθοδος τῶν Ἰώνων προσφύγων

Στήν περίπτωση τῶν Ἰώνων προσφύγων, ἔχουμε ἀκριβῶς τήν φυσιολόγο ἐξελικτική θεολογία τῆς ἀέναης ἀναμόρφωσης καί τήν κοσμολογική κινητική καί λυρική ἀνέλιξη ἐνός ἰωνικοῦ καί αἰολικοῦ πληθυσμοῦ, ἀρχαιότερου ἀπό τόν ἐλληνικό, πού μετανάστευσε ἀπό τήν Ἑλλάδα πρίν ἀπό τρεῖς χιλιάδες χρόνια καί γνώρισε τήν ἐμπειρία μιᾶς μακροχρόνιας ἀποικιακῆς διασποράς γιά νά ἐπαναπατρισθεῖ ὡς πρόσφυγας τό 1922. Θά μπορούσε κανεῖς νά παραλληλίσαι τήν διεθνιστική ἔννοια τῆς Διαρκοῦς Ἐπανάστασης, πού ἦταν σύλληψη τῶν Ἑβραίων διαλεκτικῶν ὕλιστῶν, τῶν Μάρξ, Τρότσκυ, Ρ. Λούξεμπουργκ καί τοῦ ἐν μέρει ἰουδαϊκῆς καταγωγῆς Λένιν, ἀποτελώντας τήν ἰδεολογία τῶν διωκόμενων καί περιπλανώμενων τέκνων τοῦ Ἰσραήλ, μέ τήν πρωτογενῆ ἰωνική ἀρχή τοῦ συνεχοῦς φυσικοῦ μετασχηματισμοῦ, πού ἦταν μία φιλοσοφία τῆς ἐξελικτικῆς ἔννοιας καί τῆς ἀδιάκοπης μεταβλητῆς σχέσης τοῦ γίνεσθαι, μιᾶς συνεχῶς ἀναιρουμένης καί αὐτοαμφισβητουμένης διαλεκτικῆς, ὅπως αὐτή τῆς ἰωνικῆς ἀριστοκρατίας μέ τούς αὐτόχθονες λαούς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὁ «Ἡράκλειτος» τοῦ Κ. Ἀξελού καί οἱ θέσεις

τῶν Ἑλλήνων μεταδεκεμβριανῶν μεταναστῶν στήν Γαλλία, κατά μέγα μέρος προσφυγικῆς καταγωγῆς, εἶναι τά σύγχρονα δείγματα τῆς ἀρχαίας αὐτῆς πνευματικῆς γενεαναλογίας. Νεομαρξιστές, μεταμαρξιστές καί παραμαρξιστές, πού ἀφοῦ διώχθηκαν ἀπό τούς σταλινικούς καί τούς κυβερνητικούς στήν Ἑλλάδα, ἔγιναν συνεργάτες τοῦ Μαΐου '68, ἀπολογητές τοῦ παγκοσμίου ἀνισταλινικοῦ κινήματος καί θεωρητικοί τῆς διαρκοῦς ἐπαναστατικῆς «ἀνολοκλήρωσης» τῆς ζωῆς τοῦ κρατικοῦ ἀσυνειδήτου, τῆς ἐπαναθέσμησης καί αὐτοκαταστροφῆς τοῦ φαντασιακοῦ (βλ. Κ. Καστοριάδη, Ε. Λουρώ, Γ. Λαπασάντ, Ε. Λεφέβρ, Ι. Λούκατς κ.ἄ., μέ κοινό παρονομαστή τήν «νομιμοποιημένη» μετά τόν προσηλυτισμό τῆς ἀπό τόν ἐβραϊσμό Σχολή τῆς Φρανκφούρτης καί μέ τούς τιτοποιητές σάν συμβολική ἐξίλαστήρια ἀνθρωποθυσία).

Οἱ τροτσκιστές στόν Σαγγάριο

Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι στήν Θεσσαλονίκη ἡ ἐβραϊκή Φεντερασιόν (πού ἦταν ὄργανωση ἀνάλογη μέ τήν Bund, ἡ ὁποία ἐκπροσωποῦσε, τό 1895, ὅλους τούς Ἑβραίους τῆς Ρωσσίας μέ ἔδρα τήν Βίλνα, βόρεια πρωτεύουσα τοῦ ἐβραϊκοῦ στοιχείου πού ἦταν τότε ἀκόμη Ρωσική), ἀποτελοῦσε μέλος τῆς Β' Σοσιαλιστικῆς Διεθνοῦς. Ὑπῆρχε τό 1912 στήν Φεντερασιόν ἕνα τουρκικό τμήμα, πού εἶχε προγραμματίσει τήν ἴδρυση μιᾶς Κομμουνιστικῆς Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας, ἡ ὁποία ἔγινε ἀργότερα ἐπιδιώξη τοῦ τιτοϊστικοῦ τροτσκισμοῦ. Μέ τήν Ὁμοσπονδία αὐτή, ἡ Φεντερασιόν ἤθελε ν' ἀντικαταστήσει ἐν καιρῷ τήν ὑπό διάλυση τουρκική αὐτοκρατορία. Τό τμήμα τῆς Φεντερασιόν τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς μεγαλύτερης τότε ἐβραϊκῆς πόλης στήν Εὐρώπη, ἦταν ἐπιφορτισμένο μέ τήν ἐφαρμογή τοῦ προγράμματος αὐτοῦ καί εἶχε πρὸς τοῦτο ἀνάλαβει καί τήν ἴδρυση ἐνός ἐλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος, πού θά ἐκπροσωποῦσε τήν Ἑλλάδα στήν Ὁμοσπονδία. Ἡ Φεντερασιόν τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν τό μόνο τμήμα πού ἀνέπτυξε οὐδετερόφιλη ἀντιπολεμική δράση, προπορευόμενη σ' αὐτό τῶν 21 ὄρων τῆς μετέπειτα Διεθνοῦς τοῦ 1921, καί πού ἐπέξεργαζόταν σχέδια συμμετοχῆς ἐνός Θρακικοῦ καί Μακεδονικοῦ κράτους στήν Ὁμοσπονδία. Τά σχέδια αὐτά ἀργότερα υἱοθετήθηκαν καί ἀπό τήν διεθνιστική πτέρυγα τοῦ Κ.Κ.Ε., ἡ ὁποία ἦταν ἡ ἐπικρατέστερη τάση στό ἐλληνικό κομμουνιστικό κίνημα, μέχρι τήν διάλυση καί τῶν τελευταίων λανθάνον-

των καταλοίπων της κατά τὰ Δεκεμβριανά, μετά τήν ἤττα τοῦ προσφυγικοῦ Ε.Α.Μ. Τό μέτωπο τοῦ Σαγγαρίου ἦταν τό πρῶτο πεδίο ἐφαρμογῆς, ὑπό τήν ἐπίβλεψη τοῦ Τρότσκυ, τότε σοβιετικοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, τῆς δραστηριότητος αὐτῆς γιά τόν ἠθικό ἀφοπλισμό τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ στήν Ἀνατολία.

Γιά ὅλα αὐτά, ἡ Φεντερασιόν συνεργαζόταν μέ τόν ἀναρχικό Σ. Πρίφτη, τῆς ομάδας τοῦ Σέρβου λιποτάκτη στήν Κέρκυρα Η. Ι. Ἰοβάνοβιτς, ἐπαγγελματία ἐπαναστάτη τῆς ἀριστερῆς διεθνιστικῆς πτέρυγας τοῦ Κ.Κ. Σερβίας. Ὁ Σ. Πρίφτης, μέ τὰ ψευδώνυμα Α. Στίνας, Ἄγης, Δῆρος, Κορφιάτης καί Φιλίππου, ἴδρυσε ἀργότερα τήν Κ.Δ.Ε.Ε. (Κομμουνιστική Διεθνιστική Ἐνωση Ἑλλάδος), τήν ὁποία ἐκπροσώπησε ἔπειτα διεθνῶς ὁ Κ. Καστοριάδης, Ἕλληνας τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, πρόσφυγας μέ τελευταῖο σταθμό τήν Κωνσταντινούπολη, συνεχῶς ἀναπροσαρμόζοντας μέχρι τό 1970 — καί κατά τόν Α. Στίνα μέχρι τό 1985 — τίς τροτσκιστικές ἀρχές τοῦ κινήματος «σέ τρόπον ὥστε νά διακριθεῖ ἡ τροτσκιστική ἐπανάσταση ἀπό τήν σταλινική ἀντεπανάσταση... σύμφωνα μέ αὐτό πού λέμε πνεῦμα τοῦ Γαλλικοῦ Μᾶη τοῦ '68». Σύμφωνα καί μέ τὰ ἄλλα στοιχεῖα πού παραθέτει πάντα ὁ Α. Στίνας στό βιβλίο του Ἀναμνήσεις, τό ἐλληνικό τροτσκιστικό κίνημα ἦταν τότε τό μεγαλύτερο τῆς Εὐρώπης καί γι' αὐτό ὁ Τρότσκυ, περνώντας ἐξόριστος πιά ἀπό τήν Πρίγκηπο, ἔχρισε τόν Δ. Γιωτόπουλο ὑπαρχηγό τῆς Τροτσκιστικῆς Διεθνούς.

Ὁ νεοεαμικός ἀνισταλινισμός καί ὁ Κίτσος Πανθέος

Ἀπό τίς γνωστές ἐπιστολές τοῦ Κ. Καστοριάδη στόν ἀθηναϊκό τύπο, προκύπτει ὅτι στέλεχος τοῦ Κ.Δ.Ε.Ε. ἦταν ὁ Ἄ. Παπανδρέου, μέχρι τήν σύλληψή του καί τήν ἀναχώρησή του γιά τίς Η.Π.Α. τό 1939 (βλ. ἐπίσης Κατερίνα Α. Βαρελά, Ἀνδρέας Γ. Παπανδρέου, Α', Πνευματικό Ἰδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου). Ἀλλά καί ὁ Κ. Καστοριάδης ἀναχώρησε, μετά τήν κατάδική του ἀπό τό Κ.Κ.Ε. μετά τὰ Δεκεμβριανά, ὡς ὑπότροφος τῆς Γαλλικῆς Κυβέρνησης στό Παρίσι, μαζί μέ μιά ομάδα ἀπό ἄλλους νέους, προσφυγικῆς κυρίως καταγωγῆς, ἀστούς μέ τροτσκιστικές τάσεις ὅπως καί ὁ ἴδιος, πού εἶχαν ἀποσκιρτήσει ἀπό τό Ε.Α.Μ., ὅταν αὐτό ἠττήθηκε ἀπό τούς Ἄγγλους. Ἡ ἀποστασία τους ἐκδηλώθηκε ὅταν συνειδητοποίησαν τήν ἐπερχόμε-

νη ἤττα, εἴτε διότι ἤδη ἀποτελοῦσαν διεθνιστική μειοψηφία εἴτε διότι κατάλαβαν ὅτι οἱ σταλινικοί, προσφυγικῆς ἐπίσης κατά τό πλεῖστον προέλευσης, πού καθοδηγοῦσαν τό Ε.Α.Μ. ὡς ἡγέτες τοῦ Κ.Κ.Ε. ἐξαρτώμενοι ἀπό τήν Μόσχα, δέν ἐννοοῦσαν μέ τόν ὄρο «ἐθνική ἀντίσταση» τήν ἐλληνική καί συμμαχική, ἀλλά τήν σοβιετική ὑπόθεση. Ἡ δολοφονία ἀπό τό Κ.Κ.Ε. τοῦ Κίτσου Μακρυγιάννη, ἀπόγονου ἀγωνιστοῦ τοῦ 1821, πού ὁ Τ. Ἀθανασιάδης «ἀπαθανάτισε» σάν Κίτσο Πανθέο, πού πρῶτος ἐγκατέλειψε τό Ε.Α.Μ., ἀπέτελεσε τό σύνθημα γενικώτερης ἐξόδου τῶν ἀστῶν ἀπό αὐτήν τήν ὀργάνωση, πού γιά νά συγκαλύψουν τά ἀρχικά ὀππορτουμιστικά τους ἐλατήρια ἔδωσαν ἔμφαση στά τροτσκιστικά, ἀνισταλινικά τους κίνητρα. Κάτω ἀπό ἀνάλογες συνθήκες ἐγκατέλειψε τήν Ἑλλάδα καί μιά ἄλλη σημαντική ἀνάμεσά τους φυσιογνωμία, ἀπό τούς πρῶτους γνήσιους τροτσκιστές, ὁ Ράπτης, γνωστός σάν Πάμπλο ἀπό τήν προηγούμενη θητεία του στήν Διεθνή Ἰσπανική Ταξιαρχία, πού ὅταν πρόσφατα πέθανε τόν θρήνησαν ὅλοι.

Προσφυγική δέν ἦταν μόνο ἡ καταγωγή τῶν κυριωτέρων μελῶν τῆς ομάδας τῶν ἀποστατῶν, τροτσκιστικῆς τάσης, Ἐαμικῶν, πού ἔφυγαν τό 1945 μέ τόν Κ. Καστοριάδη γιά τήν Γαλλία, ἀλλά καί ἡ προέλευση τῶν στελεχῶν πού ἔστειλε τό 1922 στήν Ἑλλάδα ἡ Διεθνῆς, ἡ ὁποία τότε βρισκόταν κάτω ἀπό τήν διεθνιστική ἐπιρροή τοῦ Τρότσκυ καί τοῦ Λένιν. Αὐτοί ἦταν μέλη τῆς Πανεργατικῆς Ἐνωσης Κωνσταντινούπολης, μέ ἀποστολή τήν ὀργάνωση τοῦ ἔκτακτου Συνεδρίου τοῦ 1924, τοῦ πραγματικοῦ ἰδρυτικοῦ Συνεδρίου τοῦ Κ.Κ.Ε. Τά ὀνόματά τους, πού θά ξανασυναντήσουμε στήν μετέπειτα ἱστορία τοῦ κινήματος ὡς ἐπιφανῶν τροτσκιστῶν ἀποστατῶν ἢ ὡς πιστῶν στήν Σοβιετική Ἐνωση «κουτῆθρων» ἦταν ὁ Σ. Μάξιμος, Ν. Ζαχαριάδης, Ν. Νικολαΐδης, Σ. Σκλάβος, Ι. Τσατσάκος, Π. Ροῦσσο, Λ. Κρητικός κ.ἄ. Ὅρισμένοι ἀπό αὐτούς, ὅπως ὁ Π. Ροῦσσο, ὑποστήριξαν τόν Ν. Ζαχαριάδη προσωπολατρικά, ὅταν αὐτός ἐκδηλώθηκε, μετά τίς ἐκκαθαρίσεις τῶν τροτσκιστῶν στήν Ρωσία, ὡς σταλινικός, καταδικάζοντας (ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἄ. Στίνας) γιά ὀππορτουισμό τίς παρεκκλίσεις πού ὀφείλονταν κυρίως σέ «προσφυγικές» διαφοροποιήσεις. Τέτοιες ἦταν, μετά τόν Μεγάλο Δεκέμβρη, οἱ ἐκκαθαρίσεις τοῦ Δ. Παρτσαλίδη καί, μετά, τόν Γράμμο, ἡ διαγραφή τοῦ Μ. Βαφειάδη μέ τήν κατηγορία ὅτι δέν στρατολόγησε τούς πρόσφυγες τῶν «πέριξ» συνοικιῶν γύρω ἀπό τήν πρωτεύουσα γιά νά τούς στείλει στόν Γράμμο...

Όμως, η προσπάθεια αναφοράς στον προσφυγικό παράγοντα με συγκεκριμένους όρους, αποτελούσε τμήμα της συνθηματικής γλώσσας και της γενικότερης συνομοσίας σιωπής που συγκάλυπτε την πραγματική σημασία του θέματος αυτού στην ελληνική πολιτική. Μέ συνθηματική επίσης ορολογία διακρίνει το Κ.Κ.Ε. την ύπαρξη των τροτσκιστών (διεθνοιστές, τρίτη κατάσταση, ζηνοβιεφικοί, αρχεϊοί, ενωμένη αντιπολίτευση, λικβιντριστες, κεντριστές και αργότερα τιτοϊστές και τεταρτοδιεθνοιστές). Ήλάχιστοι εκτός του Κ.Κ.Ε., και μέσα σ' αυτό κυρίως ο Π. Νεφελούδης (*Πηγές της κακοδαιμονίας*, σελ. 51), αναφέρονται στους πρόσφυγες του 1922, θεωρώντας την παρουσία τους στην κοινωνική σύνθεση του Κ.Κ.Ε. στοιχείο αποσταθεροποίησης της δημόσιας ζωής της χώρας. Από το 1923 το Κ.Κ.Ε., πέφτοντας στην παγίδα της προσπάθειας των πρωτεργατών της Έπανάστασης του 1922 να προσεταιρισθούν τους πρόσφυγες, άρχισε να τους καθυβρίζει σαν «όργανα εκλογικής νοθείας, χαφιεδισμού, συνομοσίας και αργόμισθων γραφειοκρατών» (Νεφελούδης, σελ. 33). Στο πρώτο έπταμελές Πολιτικό Γραφείο του Κ.Κ.Ε. (1927), όμως, η πλειοψηφία των μελών είναι πάλι Μικρασιάτες (Ευτυχιάδης, Σκλάβος, Χαϊνόγλου, Μάξιμος), αν και η περιορισμένη επιρροή τους στην σύνθεση της Κεντρικής Επιτροπής είναι ασφαλώς ένας από τους λόγους της υπερτροφίας της εξουσίας του Π.Γ., με αντίστοιχη υποβάθμιση εκείνης της Κ.Ε.

Πρόσφυγες και Κομμουνιστές

Η ενίσχυση του θεσμού του Π.Γ., σε βάρος της επιρροής των συλλογικών οργάνων, όπως η Κ.Ε., οδήγησε μακροπρόθεσμα στο τέλος του κομμουνιστικού κόσμου, διότι επέφερε την εξασθένιση των συλλογικών οργάνων, αδυνάτισε την εσωτερική δημοκρατία του κόμματος και αποτέλεσε ένα από τα κύρια επιχειρήματα της τροτσκιστικής αντισταλινικής αντιπολίτευσης μέσα και έξω από την Σοβιετική Ένωση, συντελώντας στην άνατροπή του σταλινισμού και όλοκληρου του συστήματος. Υπάρχει μάλιστα λόγος να πιστεύει κανείς ότι, όπως η δυαδική παρουσία προσφύγων και ελλαδικών στο Κ.Κ.Ε. προκαλούσε την εξασθένιση των συλλογικών οργάνων που ήταν σε μεγαλύτερη αναλογία ελλαδικά, αλλά και των Π.Γ., που αποτελούνται συνήθως από περισσότερο ριζοσπαστοποιημένες προσφυγικές πλειοψηφίες, έτσι και στις υπόλοιπες χώρες ή

απουσία εσωτερικής δημοκρατίας και ή συγκεντρωτική εξουσία των Γραμματέων σε όλα τα επίπεδα του κόμματος οφειλόταν στην ανάγκη υπεροχής, στο οργανωτικό πεδίο, του τμήματος εκείνου του πληθυσμού που βρισκόταν σε ανώτερο επαναστατικό επίπεδο. Πραγματικά, στο πρώτο Π.Γ. του Κ.Κ.Ε., το 1927, τα τρία βασικά προσφυγικά μέλη (Μάξιμος, Σκλάβος, Χαϊνόγλου) γρήγορα μετατράπηκαν σε «ενωμένη αντιπολίτευση ή κεντριστές», που ταυτίζονταν με τους έξω από αυτό λικβινταριστές και με τους τροτσκιστές. (Νεφελούδης, *ε.ά.*, σελ. 49). Η χρησιμοποίηση του στρατού έναντι των καπνεργατών, που ήταν πρόσφυγες και ή αντικομμουνιστική σκλήρυνση του βενιζελισμού όταν, με τις ψήφους των προσφύγων, έγινε κυβέρνηση το 1928, όξυνε το πρόβλημα της κοινωνικής σύνθεσης κατά το διάστημα αυτό (Νεφελούδης, *ε.ά.*, σελ. 54-55) και απομάκρυνε τον βενιζελισμό από την συμπαγή λαϊκή βάση του, τους πρόσφυγες των «Νέων Χωρών». Η διαίρεση, μέσα στους κόλπους του Π.Γ., κατά το διάστημα αυτό, μαρτυρεί ότι ή μαρξιστική ταξική τομή δεν ανταποκρινόταν ούτε στις δομές ούτε στην λαϊκομετωπική τακτική των συνεργασιών που υιοθετήθηκε από την Διεθνή το 1935. Την σημασία αυτή του προσφυγικού παράγοντα συνειδητοποίησε ο Ν. Ζαχαριάδης, που γεννήθηκε στην Σμύρνη, όταν το 1931 ονομάζεται για πρώτη φορά Γ.Γ., για να εφαρμόσει την τακτική αυτή προς αντιμετώπιση μιας οργανωτικής αντίθεσης που οφειλόταν στην ύπαρξη δεξιάς και άριστερης παράταξης στο Π.Γ. — της δεξιάς μάλιστα υπό τον Ευτυχιάδη, που θεωρήθηκε λικβινταριστής αν και όχι ακριβώς με την έννοια του τροτσκιστικού κινήματος, το οποίο στιγματίζεται πλέον σαν άριστερά του σοσιαλφασισμού (Νεφελούδης, *ε.ά.*, σελ. 60).

Οί μέχρι τότε εσωτερικές κοινωνικές αντιθέσεις του Κ.Κ.Ε. πολλαπλασιάζουν τις ευκαιρίες παρέμβασης της ειδικής ασφαλείας και ενθαρρύνουν τις επεμβάσεις του ξένου κομμουνιστικού παράγοντα, της Διεθνούς και της Β.Κ.Ο, που διαθέτουν, μαζί με τα ξένα Κ.Κ., την απόλυτη πλειοψηφία στα ελληνικά κομμουνιστικά συνέδρια. Αυτό εξηγεί την ταχύτατη ανάπτυξη των τροτσκιστικών τάσεων στο Κ.Κ.Ε. αφού, μέχρι τις μεγάλες εκκαθαρίσεις του 1938, αυτές ήταν ακόμη έντονες στις έβραιοκρατούμενες Διεθνή και Β.Κ.Ο., ή ιδέα της οποίας, μετά την ρήξη του Κ.Κ. Γιουγκοσλαβίας με την Κομινφόρμ, επιστρέφει στα Βαλκάνια με τιτοϊστική μορφή (Νεφελούδης, *ε.ά.*, σελ. 46).

Ἡ ἐπικράτηση τῶν προσφύγων

Μετά τό 1931, ὁ Ν. Ζαχαριάδης, διαπιστώνοντας τήν ἐπίπτωση τοῦ προσφυγικοῦ ὄχι μόνο στήν ταξική ἀλλά καί στήν διεθνιστική του δυναμική, ἀντικαθιστᾷ τήν ὑπερεπαναστατική τακτική τῶν «ἐνόπλων συγκεντρώσεων» καί τό σύνθημα τῆς ἀνεξάρτητης Μακεδονίας καί Θράκης μέ τήν ἡπιώτερη ἀρχή τῆς ἐθνικῆς αὐτοδιάθεσης τῶν περιοχῶν αὐτῶν μέχρι ἀποχωρισμοῦ καί, ὡς ἀντάλλαγμα, υἱοθετεῖ τό αἴτημα τῆς πλήρους ἐθνικῆς ἰσοτιμίας τῶν Ἑβραίων, τῶν ὁποίων ὅμως τήν θέση τείνουν πιά νά καταλάβουν οἱ ταχύτατα ἀνεπιστόμενοι πρόσφυγες τῆς Θεσσαλονίκης. Μέ τήν ἀπόφαση τῆς Κομιντέρν τοῦ 1935 γιά τά ἐνιαῖα λαϊκά μέτωπα, πού εἰσηγοῦνται οἱ Βούλγαροι ἡγέτες τῆς Β.Κ.Ο., οὐσιαστικά καθοδηγητές τοῦ Κ.Κ.Ε., ἐπηρεάζονται πιά εὐκολώτερα οἱ πρόσφυγες καί οἱ ἔβραιοι τῶν ἀστικῶν κομμάτων, σέ σημεῖο πού στίς παραμονές τῆς 4ης Αὐγούστου δεκαπλασιάζεται ὁ ἀριθμός τῶν μελῶν τοῦ Κ.Κ.Ε. στίς 14.000. Ὁ ἀριθμός αὐτός ἀντιστοιχεῖ στήν πληθυσμιακή αὐξηση τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ, πού ὑπερβαίνει τόν ἐλλαδικό. Ἄλλωστε, χωρίς τό ὑψηλό αὐτό ποσοστό γεννητικότητας, οἱ πρόσφυγες δέν θά εἶχαν ποτέ ἐπιδιώσει οὔτε ὅταν ζοῦσαν ἀνάμεσα στόν ταχύτατα πολλαπλασιαζόμενο τουρκικό λαό. Ἡ μετατροπή τοῦ προσφυγικοῦ στοιχείου σέ πλειοψηφία ἀπέναντι στούς αὐτόχθονες, πού ὑπῆρξε σαφῆς μέ τίς ἐκλογές τοῦ 1936, ἐπιτάχυνε ἀν δέν προκάλεσε τήν ἐπιβολή τῆς ἐλλαδικῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας τοῦ Μεταξᾶ. Ἡ σχετική βελτίωση τῆς κοινωνικῆς κατάστασης τῶν προσφύγων καθιστᾷ τό Κ.Κ.Ε. τό μαζικώτερο μικροαστικό κίνημα τῆς Εὐρώπης (Νεφελούδης, ἔ.ἀ., σελ. 70) καί ἡ ἀξιοποίηση ἀπό τόν Ν. Ζαχαριάδη τῆς τάσης κοινωνικῆς ἄνωσης καί τῆς προοδευτικότητας τῶν προσφύγων στόν οικονομικό τομέα, τήν ὁποία μέχρι τότε εἰσπράττει ἐκλογικά τό Κόμμα τῶν Φιλελευθέρων (Νεφελούδης, ἔ.ἀ., σελ. 76), ἀνατρέπει τήν δυναμική τοῦ βενιζελισμοῦ, πού ἐπιδιώκει τήν υποστήριξη τῶν κομμουνιστῶν ὅταν αὐτοί, τότε, ἐκλέγουν 15 βουλευτές, δημιουργώντας νέους συσχετισμούς δυνάμεων. Πρέπει ἐδῶ νά λεχθεῖ, μέσα σέ παρένθεση, ὅτι οἱ περίφημες πέντε ἡμέρες τοῦ Μαΐου τῆς Θεσσαλονίκης, ὅταν ἡ πόλη ἐπέσε στά χέρια τῶν κομμουνιστῶν, ἦταν μιά ψεύτικη νίκη, σκηνοθετημένη ἀπό τοὺς Ἄγγλους πού ἔδωσαν ἐντολή στήν χωροφυλακή νά παραδώσουν τά τμήματα, γιά νά προετοιμασθεῖ καλύτερα τό κλίμα τῆς δικτατορίας.

Ἡ ἴδρυση τοῦ ΕΑΜ, μέ Γ.Γ. τόν ἐπίσης Μικρασιάτη Δ. Παρτσαλίδη, σέ ἐφαρμογή τῆς ἐγκυκλίου τῆς Κομιντέρν τοῦ Ἰουνίου 1941 περί ἐθνικοαπελευθερωτικῶν μετώπων, συνοδεύεται ἀπό εὐρεία συμμετοχή τοῦ προσφυγικοῦ κόσμου, πού διακατέχεται ἀπό ἔντονες τάσεις κοινωνικῆς ἀμφισβήτησης. Οἱ πρόσφυγες ἀπέβλεπαν στήν νομιμοποίησή τους, διεκδικώντας μιά θέση ἀνάλογη μέ τό πολιτιστικό τους ἐπίπεδο ἔναντι τῶν ἐλλαδικῶν, τοὺς ὁποίους θεωροῦσαν ἠθικά ὑπεύθυνους γιά τήν καταστροφή τους. Ἐγκαινιάσθηκε τότε μιά στρατηγική «ἐκκαθάρισης» καί ἀρνητικῆς ἐπιλογῆς τῶν συνειδητῶν καί μαχητικῶν ἐθνικῶν στελεχῶν τοῦ γηγενοῦς πληθυσμοῦ. Ἄλλου περιγράφεται ἡ πατροπαράδοτη δύναμη ἐπιβίωσης τῶν Ἰώνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πού, κάτω ἀπό τήν πίεση τῆς «πρόκλησης» τῶν αὐτόχθονων ἀρχαίων πληθυσμῶν τῆς μικρασιατικῆς ἐνδοχώρας, ἔβαλαν τίς βάσεις τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἐπιστήμης καί ἐνός ἀνώτερου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ πού ἀργότερα ἐπεκτάθηκε σέ ὅλο τόν ἐλληνικό χώρο.

Οἱ δημογραφικά ἀνερχόμενοι προελληνικοί, μεσογειακοί, νεοκρητομικηναϊκοί καί ἀχαϊκοί πληθυσμοί ἦταν σέ ἀνέλιξη σέ σχέση μέ τό κατώτερο ποσοστό αὐξησης τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου καί τήν ὑψηλότερη γεννητικότητα τῶν δούλων κατὰ τό μεγαλύτερο μέρος τῆς διάρκειας τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Μετά τόν 4ο μ.Χ. αἰῶνα, ἡ ἀντίστροφη τάση τῶν πληθυσμιακῶν καί πολιτιστικῶν σχέσεων ἐκδηλώνεται πολιτικά ὡς βυζαντινός καί πρωτοχριστιανικός «ρεβανσισμός» κατὰ τῆς εἰδωλολατρικῆς καί εἰκονολατρικῆς ἰδεολογίας. Ἡ κοινωνική κινητικότητα, πού εἶναι τμήμα τῆς γενικώτερης ἀντεπίθεσης τῶν σωτηριολογικῶν θρησκειῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς κατὰ τῆς ἰνδοευρωπαϊκῆς ἐπέκτασης, συνοδεύεται ἀπό μετασχηματισμό τῶν θεσμῶν, τῶν ὁποίων ἡ τριλειτουργικότητα τῆς πλατωνικῆς Πολιτείας ἀποτελεῖ ἀπλή νοσταλγία πού δέν θεραπεύεται μέ τήν συμβιβαστική ἐκκλησιαστική χειρονομία τῆς υἱοθέτησης τοῦ τριαδικοῦ δόγματος τῆς Ὁρθοδόξιας. Θά μπορούσε νά ἐπισημάνει κανεῖς σήμερα τήν εὐαισθησία πού ὁ προσφυγικός ἔαμισμός καί νεοεαμισμός ἐπέδειξαν πάντα πρός τίς ἀνατολικές πολιτιστικές ἀρχές τους, τήν κοινοβιακότητα πού εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς ἰδιοκτησίας καί πού τόν ἀπαλλάσσει ἀπό τήν ἠθική υποχρέωση νά σέβεται τ' ἀγαθὰ τῶν ἄλλων καί ἐκεῖνα τοῦ Κράτους, ἀφοῦ εἶναι κοινόχρηστα. Ἐαμικοί καί νεοεαμικοί διατηροῦσαν ζωντανή, τοῦλάχιστον μέχρι τήν ἔλευση τῶν «ἐκσυγχρο-

νιστών», τήν ανάμνηση τῶν βυζαντινῶν παραδοσιακῶν σχέσεων μέ τήν μητριαρχία, τήν Ὄρθοδοξία καί τήν ανατολική θεοκρατική δεσποτεία.

Βέβαια, μέσα στό ΕΑΜ-ΚΚΕ τῆς ἐθνικοαπελευθερωτικῆς περιόδου, εἶχαν στρατευθεῖ καί στοιχεῖα ἀστικῆς προέλευσης, πού ἀπορροφήθηκαν κατά τό διάστημα τῆς προσφυγικῆς ἐπικράτησης, ὅπως οἱ στρατηγοί Σαράφης καί Μπακιρτζής, ἡγούμενοι ἀντίστοιχα τῶν ἐνόπλων τους τμημάτων, πρωτεργάτες τῶν ἐπαναστατικῶν πραξικοπημάτων τοῦ 1922, 1933 καί 1935, ἐνῶ ἡ ἔσχατη ἀντίδραση τῆς Πελοποννήσου στήν κομμουνιστική στρατιωτική ἀπειλή προσέλαβε τελικά τήν μορφή ὑποστήριξης τῶν μικρομεσαίων γαιοκτημόνων πρὸς τά Τάγματα Ἀσφαλείας, προκειμένου ν' ἀποφύγουν μιὰ διαγραφόμενη τύχη ἀνάλογη μέ τήν καταστροφή τῶν κουλάκων κατά τήν σοβιετική μεταπολίτευση. Στήν συντηρητική αὐτή ἑλλαδική «ἀντεπανάσταση» καί στήν περιορισμένη δυνατότητα διείσδυσης στό πελοποννησιακό προπύργιο, ὅπου ὁ προσφυγικός ἐποικισμός ἦταν ἀνέκαθεν περιορισμένος καί ἡ ἀρχαϊκή ἀντίδραση δέν εἶχε ἀκόμη ἐκδηλωθεῖ, ὀφείλεται καί ἡ ἀπόφαση τοῦ Κ.Κ.Ε. νά στείλει ἔνοπλες δυνάμεις ὑπό τόν ἑλλαδικῆς καταγωγῆς τροτσκιστή Βελουχιώτη. Στήν προστασία τοῦ ἀμφιλεγόμενης φήμης πολέμαρχου αὐτοῦ, ὅμως, πού δέν ἦταν κἂν μέλος τοῦ Κ.Κ.Ε., ἀπέβλεπαν καί οἱ πληθυσμοί τῶν προσφυγικῶν συνοικιῶν τῶν Ἀθηνῶν, ὅταν ξαναμετανάστευαν πρὸς τόν βορρᾶ κάτω ἀπό τήν πίεση τῆς δεκεμβριανῆς ἀγγλικῆς ἐπέμβασης (Νεφελούδης, ἔ.ἀ., σελ. 245). Καί ὅμως, μέ τήν κινητοποίηση τῶν διαδηλωτῶν τῶν πανικόβλητων αὐτῶν προσφυγικῶν συνοικιῶν, πού ἡ σταλινική ἡγεσία ὑπελόγιζε σέ 400 χιλιάδες, τό Κ.Κ.Ε. εἶχε κάποτε ἐλπίζει ὅτι θ' ἀναχαίτιζε τήν ξένη ἐπέμβαση καί θά ἀνέτρεπε τήν κυβέρνηση καί τοὺς Ἀγγλους (Νεφελούδης, ἔ.ἀ., σελ. 182-3).

Ἡ μετά τήν ἥττα ἐκκαθάριση τοῦ Δ. Παρτσαλίδη, τῆς Χ. Χατζηβασιλείου, τοῦ Μ. Βαφειάδη καί τοῦ συνόλου σχεδόν τῆς ἡγεσίας τοῦ Κ.Κ.Ε., εἶχε μεταξύ ἄλλων τήν ἔννοια τῆς μετατόπισης εὐθυνῶν, τῆς τιμωρίας τοῦ προσφυγικού κόσμου γιά τήν ἀποστασία τῆς ἀστικῆς ἡγεσίας του μετά τήν Βάρκιζα, ἀλλά καί τήν σπουδή του πρὸς τήν συνθηκολόγηση, τό 1949. Μετά τήν ἀποχώρηση τῶν ἀδιάλλακτων στελεχῶν του, τό Κ.Κ.Ε. θεωροῦσε ἐπίσης τήν κάμψη τῶν προσφύγων ὑπεύθυνη γιά τήν ἐξορία τους στό Παράπετασμα. Οἱ μετριοπαθέστεροι δημοκρατικοί ἔμειναν στήν Ἑλλάδα ὅπου, μὴ πειθόμενοι ἀπό

τήν παρότρυνση τοῦ Ν. Ζαχαριάδη νά συνεχίσουν τόν ἀγῶνα, ὑποστήριξαν καί αὐτοὶ τήν νεοσαμική πολιτική τῆς εἰρηνικῆς κατάληψης τῆς ἐξουσίας τό 1981, μέ μεταβατικό σταθμό τῆς προσφυγικῆς μετάλλαξης τήν Ε.Δ.Α., τῆς ὁποίας ἡ σύνθεση καί μετριοπάθεια, ἰδιαίτερα, ἀνησχοῦσαν τό Κ.Κ.Ε. Τότε καταβάλλεται καί ἡ προσπάθεια κινητοποίησης τῆς «βλάχικης ἐφεδρείας», μέ τοὺς ἡγέτες της Φλωράκη καί Μπανιά.

Ἡ occultatio, ἡ simulatio καί ἡ École Institutionnelle

Ἀπό κοινωνιολογική ἄποψη, μποροῦμε νά θεωρήσουμε τήν στρατηγική τοῦ Ἀ. Παπανδρέου ὡς τυπική ἐφαρμογή τῆς δαρβινικῆς τακτικῆς τῆς occultatio καί simulatio ἑνός μέρους τοῦ πληθυσμοῦ, μέ παράλληλη ἐφαρμογή τῶν ἀκαδημαϊκῶν διδαγμάτων τῶν ἐρευνῶν κοινωνικῆς κινητικότητας γιά τήν ἀλλαγὴ τοῦ θεσμικοῦ καί ιδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος μιᾶς κατεστημένης τάξης πραγμάτων, μέ προώθηση τῶν λαϊκῶν πολιτιστικῶν ὑποστρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ, ὅταν δέν εἶναι δυνατός ὁ ἀπ' εὐθείας κοινωνικός μετασχηματισμός τοῦ ἐποικοδομήματος. Ἡ τεχνική ἀλλαγῆς τοῦ λαοῦ ὅταν δέν μπορεῖς νά ἀλλάξεις τοὺς θεσμούς εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀντίστροφη τῆς πρακτικῆς τῆς ἀλλαγῆς τῶν θεσμῶν, ὅταν δέν μπορεῖς ν' ἀλλάξεις λαό. Ἡ ἀναστροφή αὐτή, ἀπὸ τόν Ἀ. Παπανδρέου, τοῦ ἑλληνικοῦ θεσμικοῦ μετασχηματισμοῦ μέ μιὰ ἐθνικῆς κλίμακας ἐνέργεια, ἦταν ἀνάλογη μέ ἐκείνη πού μελετοῦσε ὁ Κ. Καστοριάδης σέ διεθνές ἐπίπεδο καί πού θά ἐφάρμοζαν οἱ Βάσκοι συνεργάτες του, ὑπὸ τήν ἐπιρροή τῆς École Institutionnelle, σέ γαλλικό ἐπίπεδο, μέ τήν ἀπίθανη προϋπόθεση ὅτι θά ἦταν ποτέ δυνατό, ἴσως ἔπειτα ἀπὸ ἕναν πόλεμο, ὅπως συνέβη μέ τό κράτος τοῦ Βισύ, ν' ἀνατραποῦν οἱ συσχετισμοὶ μεταξύ βορείου καί νοτίου Γαλλίας, μεταξύ Φράγκων καί Γαλατῶν ἢ, γλωσσολογικά, μεταξύ Γαλλίας d' oc καί Γαλλίας d' oil. Καί ὅμως, κατά τήν ἐπικρατέστερη ἐκδοχή, ὁ Μάιος τοῦ '68 ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα μιὰ τυφλή, ἀπελπισμένη διαμαρτυρία τῶν φοιτητῶν πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή, μέ τοὺς enarques νά ἐνσαρκώνουν, στό ἐπιστημονικό καί γραφειοκρατικό πεδίο, τήν προκλητικὴ ἀνεπάρκεια τῆς γαλλικῆς συγκεντροδικῆς πολιτικῆς...

Ἀπ' ὅλες τίς μαρξιστιανές, μαρξιστικές, νεομαρξιστικές καί παραμαρξιστικές προσεγγίσεις, στίς ὁποῖες θά κατατάσσαμε τήν νέα ἀριστερά καί τήν νεοσοσιαλιστικὴ θεωρία τοῦ Τρίτου Δρό-

μου, στην οποία θά πρέπει ίσως νά προστεθοῦν καί ἡττοπαθεῖς ἀριστερές ἀποκλίσεις τῶν κρατικοποιήσεων τύπου Π. Παπαληγοῦρα ἢ τῆς γλωσσικῆς συνθηκολόγησής τοῦ συμπέθερό του Γ. Ράλλη τό 1974, μόνον ὁ «δημιουργικός προτσιασμός» τοῦ Ἄ. Παπανδρέου ὑπῆρξε, κατά τίς περιστάσεις, ἐπινοητικός, ἄν μάλιστα δέν ἐλάμβανε κανεῖς ὑπ' ὄψη τίς ἀναφορές ὀρισμένων τριτοκοσμικῶν λαϊκιστικῶν προτύπων. Στήν περίπτωση τοῦ Ἄ. Παπανδρέου, ὅμως, πρότυπο ἀποτελοῦσαν κυρίως «φαντασιακές ἐπαναθεσμίες τῆς ἐλλαδικῆς κοινωνίας» πού θά ἐλάμβαναν ὑπ' ὄψη τά προσφυγικά, ἰωνικά πρότυπα καί κυρίως θά ἀπέβλεπαν στήν ἐφαρμογή τους μέ βάση τήν Γκραμισιανή θεωρία τῆς «ἐπανάστασης χωρίς ἐπανάσταση».

Κατά τόν Γκράμισι, πού ἀνῆκε στήν τροτσκίζουσα αἴρεση τοῦ Τολιατικῆ Εὐρωκομμουνισμού, ἡ κλασσική μαρξιστική ἀνάλυση μέ βάση τήν σχέση μεταξύ ὑποδομῆς καί ἐποικοδομήματος δέν ἐπαληθεύεται μεθοδολογικά παρά μόνον μέ τήν προϋπόθεση τῆς νέας ἀντιμετώπισῆς τῆς, μέσα στά πλαίσια τοῦ ἐθνικοῦ δρόμου πρὸς τόν σοσιαλισμό, τοῦ ἐθνικοκομμουνισμού, ἀντίληψης πού ἦταν πολύ κοντά στόν τιτοϊσμό. Στήν προκειμένη περίπτωση, προϋπόθεση τῆς ἐπανάστασης χωρίς ἐπανάσταση ἦταν, κατά τήν ἀπόψη τοῦ Γκράμισι, τό γεγονός ὅτι ἡ νέα σχέση ὑποδομῆς-ἐποικοδομήματος θά ἦταν ἕνας ἱστορικός συμβιβασμός μεταξύ μιᾶς μερίδας τῶν ἰθυνοῦσῶν τάξεων πού θά ἐπαιρνε τήν συγκατάθεση τῶν λαϊκῶν τάξεων ἔναντι ὀρισμένων ἀνταλλαγμάτων, σχηματίζοντας ἔτσι ἕναν «ἡγεμονικό συνασπισμό». Ὁ ἡγεμονικός αὐτός συνασπισμός, τοῦ ὁποῦο νεωτέρη ἔκδοση ἦταν ὁ «ἀρχαῖκός συνασπισμός» τῶν μικροκαλλιεργητῶν στήν Βόρεια Πορτογαλία τό 1975, δέν μπορούσε παρά νά ἱκανοποιεῖ τόν Ἄ. Παπανδρέου, τόσο λόγῳ τῶν ἐκσυγχρονιστικῶν του πλευρῶν ὅσο καί λόγῳ τῆς μεγάλης του συγγενείας μέ μιᾶ σοσιαλδημοκρατικῆ ἐξέλιξη. Αὐτή, ἄλλωστε, ἦταν καί ἡ Ρωσική λύση τοῦ 1917, μεταξύ ἐκσυγχρονιστῶν καί ἐπαναστατῶν, ἡ ὁποία, ὅπως σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις, ἀνέβαλε γιά ἀργότερα τό ὀριστικό ξεκαθάρισμα τῶν λογαριασμῶν μεταξύ ἐπανάστασης καί ἀντεπανάστασης. Ἦδη, ἄλλωστε, πρὶν ἀπό τόν Ἄ. Παπανδρέου, ἡ ἐλληνική δεξιά εἶχε φοβηθεῖ ὅτι μιᾶ τέτοια στρατηγική κρυβόταν πίσω ἀπό τίς μετωπικές συνεργασίες τοῦ Γ. Παπανδρέου μέ τούς κομμουνιστές καί γι' αὐτό συχνά τόν ἀποκαλοῦσαν «ἐλληνα Κερένσκυ». Τό σχῆμα, πάντως τῆς σχέσης ἐλλαδικῆς ὑποδομῆς

μέ τό νεοεαμικό ἐποικοδόμημα δέν παρουσίαζε τούς κινδύνους τῆς μετωπικῆς ἀντίθεσης μεταξύ μιᾶς οἰκονομικῆς κομμουνιστικῆς ὑποδομῆς καί ἑνός ἀστικοῦ ἰδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος, στό ὁποῖο τό Κ.Κ.Ε. θά ἐπικρατοῦσε τελικά ὡς ὀργανωτικά ἰσχυρότερο. Ἐξ ἄλλου, τό νεοεαμικό μέτωπο μέ τό ἀρχαῖκό τμήμα τοῦ ἀστικοῦ, φιλελεύθερου, δημοκρατικοῦ κατεστημένου θά εἶχε, ὅπως ἀποδείχθηκε, μιᾶ πλειοψηφία ἐξασφαλισμένη. Μέ τό Κ.Κ.Ε. ἡττημένο στρατιωτικά καί τό νεοεαμικό μέτωπο νά ψηφίζει μέ βάση κριτήρια ὄχι μόνον οἰκονομικά, ἀλλά συναισθηματικά καί πολιτιστικά, μέ βάση τήν προσφυγική του προέλευση, ἡ νίκη θά ἦταν ὄχι μόνον βέβαιη ἀλλά καί διαρκῆς.

Ἔχουμε ἐν προκειμένῳ ἐπίδραση ὄχι τῆς παραγωγικῆς καί οἰκονομικῆς ὑποδομῆς πάνω στό ἐποικοδόμημα, ἀλλά τήν ἐπίδραση ἑνός ἰδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος πού ἀνήκει σέ μιᾶ προηγούμενη πνευματικῆ, νομικῆ καί θρησκευτικῆ διαστρωμάτωση, ἐπάνω σ' ἕνα μεταγενέστερο ἰδεολογικό ἐποικοδόμημα τοῦ ὁποῦο, μετά τήν ἀνατροπή, θά μπορεῖ νά μεταβληθεῖ ἡ θεσμικῆ βάση. Ἰπάρχει βεβαίως μεθοδολογικό πρόβλημα καταμέτρησης τῶν συστατικῶν δυνάμεων τῶν ἀντίστοιχων, προηγούμενων καί ἐπόμενων δεδομένων τοῦ ὑπόβαθρου καί τοῦ ἐποικοδομήματος, ἀλλά αὐτό τό πρόβλημα ὑπῆρχε καί στήν περίπτωση τῆς καταμέτρησης τῶν συστατικῶν στίς συνθέσεις κάθε οἰκονομικῆς βάσης καί παντός ἰδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος στόν διαλεκτικό ὕλισμό.

Ἐπαναθέσμιση

Προκύπτει ἔτσι, μέ τήν ἐφαρμογή τῆς νεοεαμικῆς ἐπαναθέσμισης, μιᾶ ἀναθεώρηση τῆς ἐλλαδικῆς προηγούμενης τάξης, ἀνάλογη μέ τήν πρόσφατη ἐγκαθίδρυση στήν Τουρκία μιᾶς πλειοψηφίας νεοῖσλαμικῆς, πού θά μπορούσε νά μεταβάλλει τήν τουρανοκεμαλικῆ ἰδεολογία τῆς χώρας αὐτῆς καί νά φέρει στό προσκήνιο αὐτόχθονες ἐφεδρικές ἀναβιώσεις προελληνικῶν, ἀλεβιτικῶν καί προτουρκικῶν, κούρδικῶν πληθυσμῶν τῆς Ἀνατολίας, καθώς καί ἐπιβιώσεις τῶν πανισλαμικῶν ἀδελφοτήτων, πού ἔχουν σελτζουκικό ἢ σχιμτικό χαρακτήρα. Βέβαια, τό ἀντίστοιχο ἀναστροφικό ἐγγεῖρημα στήν Ἑλλάδα, τῆς ἀντικατάστασης τοῦ θεσμικοῦ συστήματος τοῦ πληθυσμοῦ μιᾶς ἱστορικῆς τάξης μέ ἐπιβιώσεις ἑνός ἀρχαιότερου ὑποστρώματος, ὑπῆρξε εὐχέστερο, διότι ἄν καί οἱ ἐλλαδικοὶ ἀποτελοῦν ἐδῶ ἀναλο-

γικά μεγαλύτερο ποσοστό πληθυσμού από τόν τουρκοπαγή τής Ἀνατολίας, ὁ τελευταῖος αὐτός εἶχε τήν στρατιωτική ὑποστήριξη τοῦ ἰσχυροῦ κεμαλικοῦ κατεστημένου. Καί ἐνῶ τό ἐλλαδικό κατεστημένο ἔχει ὑποστει πολυετείς καί συστηματικές διοικητικές πιέσεις, τ' ἀντίστοιχα κατά τό παρελθόν κατασταλτικά μέτρα τῶν ἐλλαδικῶν κατά τῶν κομμουνιστῶν λειτούργησαν γιά ἐλάχιστο χρόνο, σέ σχέση μάλιστα μέ τήν βιαιότητα τῆς κομμουνιστικῆς ἐπανάστασης καί δέν ἐσπρέφοντο κατά ἐαμικῶν καί προσφυγικῶν πληθυσμῶν, ἀλλά μόνον ἐναντίον μελῶν τοῦ Κ.Κ.Ε. μέ ποινικό παρελθόν.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ μνημονική ἐπιβίωση, ἀναπαραγωγή καί ἀναμετάδοση τοῦ ἐλλαδικοῦ πολιτισμοῦ, πού ἔχει καταστει ὑποστρωματικός, παρουσιάζει περιορισμένη κινητικότητα, τόσο ἀπέναντι στό περιβάλλον ὅσο καί στόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους καί ἡ προσωπικότητα καί ταυτότητά του ἐμφανίζουν, ἄν καί σέ μικρότερο βαθμό, συμπτώματα πραγμάτωσης καί ἀλλοτρίωσης πού παρουσιάζουν λαοί μέ μακρό παρελθόν σέ κατάσταση συνειδησιακῆς κόπωσης, μέ συμπτώματα ἐμπορευματισμοῦ, φετιχοποίησης καί ἀλλοτρίωσης.

Ἀντίθετα μέ τόν Ἄ. Παπανδρέου, ὁ Κ. Καστοριάδης, ἀφοῦ συνέχισε κατά τόν πόλεμο τῆς Ἀλγερίας τήν ἀντιπολεμική ἰδεολογική δραστηριότητα πού εἶχε ἐγκαινιάσει ὁ Α. Στίνας στό μικρασιατικό μέτωπο, ἐγινε οὐσιαστικά μέλος τῆς Γαλλικῆς Θεσμικῆς Σχολῆς (École Institutionnelle), τήν ὁποία ἀποτελοῦσαν κυρίως οἱ Βάσκοι καθηγητές Λαπασσάντ, Λουρώ καί Λεφέβρ καί ἐπιδιώκοντας τώρα τήν ἀναθεώρηση τῶν δεσμευτικῶν καί ἐξουσιαστικῶν θεσμῶν τοῦ Γαλλικοῦ συγκεντρωτικοῦ κράτους. Παράλληλα, ὁ Κ. Καστοριάδης διατήρησε στενές ἰδεολογικές σχέσεις μέ σημαντικούς Γάλλους φιλοσόφους, ὅπως ὁ ἀνισταλινικός διεθνιστής Ε. Μορέν, Ἑβραῖος καταγόμενος ἀπό τήν Θεσσαλονίκη καί ὑποστηρικτής, κατά τήν παράδοση τῆς Φεντερασιόν, μέ ἄρθρα του στά ἐπίσημα ὄργανα, τοῦ σύγχρονου «Μακεδονικοῦ» αὐτονομισμοῦ τῶν Σκοπίων. Ἐνδιαφέρον ἐμφανίζει ἡ σύγκριση τῶν πολιτικῶν μεθόδων πού ἀκολούθησαν οἱ δύο παλαιοί συνεργάτες τοῦ Α. Στίνα. Βέβαια, ἀρχική ἰδέα τοῦ Κ. Καστοριάδη, ὅπως καί τοῦ παλαιοῦ φίλου τοῦ Ἄ. Παπανδρέου, ἦταν ἡ ἐπαναθέσμιση τῆς κοινωνίας. Ἐνῶ ὅμως ὁ πρῶτος ὑπονομεύει τήν πολιτική διάσταση τῆς θέσμισης αὐτῆς, ἀνάγοντάς την στόν χῶρο τοῦ φαντασιακοῦ, ὁ δεύτερος προσεταιρίσθηκε τίς ἀπογοητευμένες ἀπό τήν ἐκβα-

ση τοῦ ἐμφυλίου νεοεαμικές προσφυγικές μάζες στόν Ἑλλάδα καί ἐκμεταλλεύθηκε τό δυσδιάκριτο ρήγμα τῶν ἐλλαδικῶν σταλινικῶν μέ τούς πρόσφυγες τροτσκιστές, πού ἦταν τό βαθύτερο ἴσως αἴτιο τῆς κομμουνιστικῆς κρίσης στόν χώρα μας. Ὁ Ἄ. Παπανδρέου πλαισίωσε τό νεοεαμικό κίνημα μέ παραμαρξιστές τῆς διασποράς καί μέ δημοκρατικά στοιχεῖα, κυρίως ἀπό τήν ἰδιαίτερη οἰκογενειακή ἐκλογική του περιφέρεια, τήν Ἀχαΐα, ἄν καί στό πολιτικό αὐτό σχῆμα δόθηκε συνοπτικά ὁ πολυσυλλεκτικός χαρακτήρας τῆς σύμπραξης τῶν κοινωνικά μὴ προνομιούχων τάξεων, πού ἀκριβῶς «μύριζε» μαρξισμό. Ἰδιαίτερα λειτουργικός ἀποδείχθηκε ὁ ὑποστρωματικός συνδυασμός τῶν ἐλλαδικῶν Ἀχαιῶν μέ τούς προσφυγικῆς προέλευσης Ἴωνες προλετάριους τῶν πολυάνθρωπων ἐαμικῶν συνοικισμῶν. Ἀποτελοῦσε ἄδηλο καί ἀρχαῖο, ἀλλά ἀκόμη ἐνεργό στοιχεῖο στό συλλογικό ὑποσυνείδητο, ἡ πρωτοελληνική ἀρχαῖκή παράδοση τῆς τήρησης μιᾶς τρίτης, προσδιοριστικῆς τοποθέτησης, ἀνάμεσα στόν ἰωνικό, ἀφ' ἑνός, καί στόν δωρικό ἐλληνισμό, ἀφ' ἑτέρου. Αὐτή ἡ λανθάνουσα, φαντασιακή ἔστω δωρικότητα ἀποτελοῦσε, μέχρι τό 1981, τόν σκληρό πυρῆνα τοῦ ἐλλαδικοῦ κράτους, τῆς ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καί νεοελληνικῆς πελοποννησιακῆς μονολιθικότητας καί τοῦ πατριαρχικοῦ, ἐθνικοῦ ἀλυτρωτισμοῦ τῆς, τῆς ὁποίας ἡ Ἀχαΐα ἀποτελοῦσε πάντοτε τό εὐπαθέστερο, εὐπρόσβλητο σημεῖο. Ἡ αἰρετική δημοκρατική ἀρχαῖκή παράδοση, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀντίθετη στόν ἔννοια τῆς πελοποννησιακῆς Βανδέας, τοῦ προπύργιου τοῦ δωρικοῦ συντηρητισμοῦ καί τῆς πεδεμοντιακῆς, ἀδιάλλακτης ἐθνικῆς ἀντίληψης τοῦ «τοῖς κείνων ρήμασι πειθόμενοι», ἀπέτελεσε στά χέρια τῆς δυναστείας Παπανδρέου, ἀνάμικτα μέ τήν σωστή δόση ἐνός πνεύματος διεθνιστικῆς παγκοσμιοῦτητας, τήν σπονδυλική στήλη ἐνός μετωπικοῦ κινήματος πού συγκροτήθηκε ἀπό τήν σύνθεση δύο διαχρονικῶν ρεβανσισμῶν. Ἀφ' ἑνός αὐτόν τῆς πατροπαράδοτης ἀρχαῖκῆς μυκηναϊκότητας, πού εἶχε ἀφομοιώσει τά προελληνικά τοπικά ὑποστρώματα, πού ἀντιδρούσε στόν δωρική ἐπικυριαρχία καί πού ἐπαιξε πάντοτε καιροσκοπικό καί ἐπαμφοτερίζοντα ρόλο, ἤδη ἀπό τόν καιρό τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου, μεταξύ Ἰώνων καί Δωριέων, μέχρι τήν Φραγκοκρατία. Ἀφ' ἑτέρου, κατά τήν σύγχρονη ἐποχή, τόν ρεβανσισμό τοῦ ἡττημένου καί ταπεινωμένου, κατά τήν προσφυγική μετανάστευση καί τόν ἐμφύλιο, ἰωνικοῦ ἀνιστασιακοῦ ἐαμισμού, τοῦ ὁποίου τά προελληνικά στοι-

χειά είχαν διατηρηθεί και αναπαραχθεί, ήδη από τα βάθη των αιώνων, στην βενιζελική υποστρωματική νεομινωική αναβίωση που, ως ένα μέρος, αποτελούσε την χριστιανική και κοινωνιστική ιδεολογία της νέας, βυζαντινής προσωπικότητας των Ίωνων της Μικράς Ἀσίας.

Μερικές παρακαταθήκες τῆς γενεᾶς τοῦ 1920

Οἱ ἱστορικοὶ αὐτοὶ συσχετισμοὶ μπορεῖ νά μήν εἶχαν συνειδητοποιηθεῖ ἀπό τήν δυναστεία Παπανδρέου· ὁ ἀρχηγός τῆς οἰκογένειας εἶχε πάντως μετάσχει σάν πολιτικός σύμβουλος στίς παρασκηνακές διαδικασίες τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1922, πού εἶχε ἐπιρρίψει στόν ἐξ Ἀχαΐας πρωθυπουργό Δ. Γούναρη τίς εὐθύνες γιά τήν καταστροφή, ἀνοίγοντας, μέ τήν καταδίκη τοῦ τελευταίου αὐτοῦ σέ θάνατο, τίς πόρτες τῆς Ἀχαΐας καί τῆς Πελοποννήσου στόν βενιζελικό προοδευτισμό καί ἱκανοποιώντας τό προσφυγικό αἴτημα γιά τήν ἀνεύρεση ἐξιλαστηρίων θυμάτων. Ὁ Γ. Παπανδρέου εἶχε ἐπίσης μετάσχει στίς διοικητικές προετοιμασίες τοῦ ἐποικισμοῦ τῶν προσφύγων καί γνώριζε τήν σκοπιμότητα τῆς συμπαγοῦς ἐγκατάστασης τῶν Ἰώνων μεταναστῶν στίς διοικητικά αὐτοσχέδιες δορυφορικές πόλεις γύρω ἀπό τήν πρωτεύουσα καί τά μεγαλύτερα ἀστικά κέντρα, ἔτσι ὥστε οἱ συσχετισμοὶ τῶν ἐκλογικῶν αποτελεσμάτων νά δίνουν τήν νίκη στίς πλειοψηφίες τῶν πολυάνθρωπων αὐτῶν περιφερειῶν. Κανείς βέβαια δέν μποροῦσε τότε νά προβλέψει ὅτι οἱ ἀντιπαροχές γιά τά πρόχειρα αὐτά προσφυγικά στέγαστρα θά χρηματοδοτοῦσαν μιά μέρα, λόγω τῆς ὑπεραξίας τῶν ἀκινήτων, τήν ἀνετή κάθοδο στήν πολιτική τῶν προσφύγων ἰδιοκτητῶν τους. Γνώριζε, ὅμως, ὁ Γ. Παπανδρέου, ὡς πρωθυπουργός τῆς Κυβέρνησης τοῦ Λιβάνου, τήν ὁποία σχημάτισε μαζί μέ τό E.A.M. καί τό K.K.E., τίς πραγματικές αἰτίες τῆς ἐσωτερικῆς διαφωνίας τῶν Ἑλλήνων σταλινικῶν μέ τούς πρόσφυγες ἀντισταλινικούς κομμουνιστές γιά τήν ἀνεπιτυχή ἐκβασή τῶν τριῶν ἐπαναστατικῶν γύρων στήν Ἑλλάδα, ἀποτυχία πού δέν ὀφειλόταν στούς ἴδιους, ἀλλά στήν ἐγκατάλειψή τους ἀπό τήν Σοβιετική Ἐνωση σέ ἀντάλλαγμα τῆς στρατηγικώτερης γι' αὐτήν παραχώρηση τῆς Πολωνίας (βλ. Νεφελούδης, ἔ.ἀ., σελ. 241-242). Γνώριζε, τέλος, ὁ Πρωθυπουργός τοῦ Λιβάνου, τίς ἀπατηλές ἐκτιμήσεις καί προσδοκίες τοῦ μέλους τῆς Κυβέρνησής του Π. Ρούσσου, γιά τίς ἀνατρεπτικές ἱκανότητες τῆς

κινητοποίησης τῶν προσφυγικῶν αὐτῶν «πέριξ», πού ὁ ὑπουργός ὑπολόγιζε στίς 400.000...

Βέβαια, οἱ διαθέσιμες τότε ἐπιστημονικές γνώσεις γιά τήν ἑλληνική καί προελληνική ἱστοριογραφία καί γιά τίς διαδικασίες ἀναβίωσης τῶν πολιτιστικῶν καί ιδεολογικῶν υποστρωμάτων, δέν ἐπέτρεπαν ἀναγωγές στήν σύνθεση τῶν διαστρωματώσεων. Τώρα γνωρίζουμε, μέ σχετική ἀκρίβεια, ἀπό τίς ἔρευνες τοῦ Μ. Σακελλαρίου γιά τήν προέλευση τῶν Ἑλλήνων, ὅτι πρωτοϊωνικά, προελληνικά στοιχεῖα τοῦ ἀρχικοῦ πελοποννησιακοῦ πολιτιστικοῦ υποστρώματος δέν εἶχαν ἀπορροφήσει μόνον οἱ πρωτοαχαιοὶ ἀλλά καί οἱ πρωτοδωριεῖς οἱ ὁποῖοι, ὑποστηριζόμενοι ἀπό τούς Ἀχαιοὺς, εἶχαν ἐξαναγκάσει τούς πρωτοϊωνες προέλληνες νά μεταναστεύσουν στήν Μικρά Ἀσία. Παρά τήν ὑποταγή τους στούς Δωριεῖς, ὅμως, οἱ Ἀχαιοὶ διαφυλάσσουν τήν σνέχεια τῆς προσωπικότητάς τους ὄχι μόνο μέχρι τήν Ἀχαϊκή Συμπολιτεία ἀλλά καί μέχρι τήν στάση τους ἀπέναντι τῆς Φραγκοκρατίας, καί μέχρι τήν σύγχρονη ἐποχή, ὅταν ἡ στάση τους σχετιζόταν μέ τό ἴδιο πρόβλημα τῆς μονοπώλησης τῆς ἐξαγωγῆς τῆς πατραϊκῆς σταφίδας.

Διαδικασίες ἀλλοτρίωσης καί «πραγματοποίησης»

Ἡ προσέγγιση τῶν Ἀχαιῶν μέ τούς Ἴωνες ἔγινε λοιπόν μέ βάση τά προελληνικά καί μεσογειακά στοιχεῖα, τά ὁποῖα εἶχαν ἀπό κοινού ἐνσωματώσει. Ἐνα μυθιστόρημα σάν τήν Ἐρόικα τοῦ Κ. Πολίτη ἐξομοιώνει τήν Σμύρνη μέ τήν Πάτρα καί μ' αὐτόν ὄλη ἡ γενιά τοῦ 1930, πού ἔχει προσφυγική καταγωγή, μεταίωρη ἀνάμεσα στίς δύο ἀκτές τοῦ Αἰγαίου, καταποντίζεται σ' ἓνα ἀρχιπέλαγος λυρικῆς αὐταρέσκειας, πού συγκαλύπτει τίς τύψεις καί τήν ταπεινώση. Ἡ δραματική ἱστορία τοῦ Ἰωνικοῦ ἀποικισμοῦ στήν Μικρά Ἀσία, πού ἄρχισε τό 1000 π.Χ., εἶναι ταυτόχρονα καί ὁ πρόλογος τοῦ δραματικοῦ ἐπαναπατρισμοῦ τῶν Ἰώνων, πού ἐπίλογο εἶχε τό 1922. Ὅσος ὅμως χρόνος καί ἂν ἔχει διαρρεύσει, οἱ αἰδοὶ ἐλεγειακοὶ ποιητές καί τραγωδοί, ἀπό τόν Ὅμηρο στόν Φρύνιχο καί τόν Ἡ. Βενέζη, συντηροῦν τήν συλλογική μνήμη τῆς ἐξόριστης ἰωνικῆς ἀριστοκρατίας. Ἀλλά καί χωρίς αὐτούς, ὁ Ἡρόδοτος ἀρκεῖ γιά νά μᾶς θυμίσει τίς σχέσεις τῶν Ἰώνων μέ τούς Κάρους καί Λυκίους, προγόνους τῶν ἐκτουρκισθέντων ἐκείνων πληθυσμῶν πού τούς ἐδίωξαν τό 1922. Προέλληνες καί ἀρχέλληνες, οἱ Ἴωνες εἶχαν τόσο ἀναμιχθεῖ μέ τ'

αυτόχθονα φύλα τῆς Πελοποννήσου πρὶν ἀπὸ τὴν μετανάστευσή τους στὴν ἀσιατικὴ Ἰωνία, ὥστε ὁ ἐκπατρισμός τους ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ν' ἀποφύγουν τὴν τύχη τῶν εἰλώτων, θεσμικῶν θυμάτων τῆς κρυπτείας, τῆς γενοκτονίας, τελετουργικῆς ἀνθρωποθυσίας ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς (σύμφωνα μὲ τὸν Βιντάλ-Νακέ). Τελικὰ γλύτωσαν γιὰ νὰ πέσουν, στὴν νέα τους πατρίδα, στὰ χέρια τῶν Φρυγῶν, Περσῶν καὶ Τούρκων ἢ, ἀκόμη χειρότερα, τῶν ἰθαγενῶν «Γεωργιθῶν» ἐπαναστατῶν πού, ἀφοῦ τοὺς κατέσφαξαν, ἐξανέγκασαν αὐτοὺς πού ἐπιβίωσαν νὰ διαβιοῦν ἐπὶ ὀλόκληρες γενεές στὰ πλοῖα τους, στ' ἀνοικτὰ τῆς Μιλήτου (Μ. Σακελλαρίου).

Ἡ εἰμαρμένη τῶν ἀποδημητικῶν Ἰώνων, στὰ σύνορα τῶν κόσμων καὶ τῶν αὐτοκρατοριῶν, στὸ μέγα τῆς θαλάσσης κράτος καὶ στοὺς δρόμους τῶν ἀστερισμῶν, ἢ διασπορά τους σέ ἑκατοντάδες «ἐμπορεῖα» καὶ ἀποικίες ἀπὸ τὸν Ἀτλαντικὸ μέχρι τίς ἐκβολές τῶν ποταμῶν ἀπὸ ὅπου οἱ Κιμμέριοι ἐκστρατεύουν κατὰ τῆς μικρασιατικῆς ἐνδοχώρας, εἶναι σάν τὴν μοῖρα τῶν Ἑβραίων, θυμάτων τῆς ἴδιας ἀλλοτριώσεως, πρῶτα ἀπέναντι στὸ περιβάλλον καὶ ἔπειτα σάν μετατροπὴ τους σέ πρᾶγμα, ἀφοῦ ἀγοράζονται καὶ ἀγοράζονται ὄχι σάν ἄνθρωποι, ἀλλὰ σάν τ' ἀγαθὰ τὰ ὅποια ἐμπορεύονται καὶ κυρίως σάν ἐργασία. Ἔτσι, ἔχουμε ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τὴν φετιχιστικὴ «πραγματοποίηση» σέ ἐμπορεύματα, σέ ἀντικείμενο τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ μας, ἀπειλώντας τίς ἀνθρώπινες ὑπάρξεις πού ἀλληλοαποξενώνονται μέσῳ τῆς συναλλαγῆς. Ἡ μετατροπὴ τοῦ ἀνθρώπου σέ «ὄρες ἐργασίας», πού ἤδη καταγγέλλει ὁ Μάρξ, ἴσχυσε στὴν περίπτωσή αὐτὴ ὅπως εἶχε ἰσχύσει καὶ στὴν δουλοκτητικὴ κοινωνία, προκαλώντας τὴν ἴδια αἴσθησή τοῦ ἐξαναγκασμοῦ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐγώ, ἀπειλώντας τὴν αὐτοσυνειδησία. Μπορεῖ ὅμως νὰ δημιουργήσει καὶ ἀνασύσταση τῶν ἀρχέγονων αὐτοπροσδιοριστικῶν λειτουργιῶν τοῦ πνεύματος. Ἡ ἰδέα τῶν πραγμάτων πού εἶναι τομές στὴν ροὴ τῆς γένεσης, ὁ λόγος πού παίρνει συνειδηση τῆς ἀρχῆς τοῦ «τά πάντα ρεῖ», ἢ ἀέναη ἐπανάσταση, οἱ ἀπειρες μεταβολές, ἢ μετατροπὴ τῆς φύσης σέ ἔννοια φιλοσοφική, ὁ ρυθμὸς τοῦ γίνεσθαι, ἢ διαδικασία τῆς γένεσης καὶ τῆς φθορᾶς, ἢ ἀρμονία τῶν ἀντιθέσεων, τοῦ εἶναι καὶ τοῦ μὴ εἶναι, ἢ ταυτότητα τοῦ εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν, ἢ ἰδέα ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ὄνειρο τῆς σκιάς, εἶναι τὰ στοιχεῖα πού διασποῦν ποιητικὰ τὴν προσωπικότητα ἀνάμεσα σέ ἰδεαλισμὸ καὶ σέ ὕλισμό. Ὁ μῦθος μπορεῖ νὰ γίνῃ ὑποκείμενο μαθημα-

τικῆς σχέσης, τ' ἀποσπάσματα τοῦ Ἡράκλειτου εἶναι τμήματα τῆς διαστημικῆς σκέψης καὶ ἢ réification τοῦ Λούκατς, πού ὁ Κ. Ἀξελὸς εἰσήγαγε στὴν Γαλλία, μᾶς διαβεβαιώνει ὅτι «ἡ καθολικότητα τῆς ἐμπορευματοποίησης ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ μόνον τῆς σύγχρονης κοινωνίας...», διότι ἡ καθολικότητα εἶναι προϊόν μιᾶς ἱστορίας πού ἀνάγεται στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, ὅπου ὑπάρχει ἤδη μιὰ «πραγματομένη» συνείδηση ἢ ὁποῖα, ὅμως, δέν ἔχει ἀκόμη προσλάβει καθολικὰ σχήματα (βλ. *La réification de la conscience du proletariat*, trad. K. Axellos). Δημιουργεῖται, τώρα, τὸ ἐρώτημα ἂν αὐτὸς ὁ περιορισμὸς τῆς ἐνάργειας τῆς ἐμπορευματοποίησης ἰσχύει ἴσως γιὰ τὸν ἐλλαδικὸ κόσμο ὄχι ὅμως καὶ γιὰ τὸν ἰωνικὸ, προελληνικὸ κόσμο, ὅπου τὸ σχῆμα τῆς συνείδησης καὶ ἢ προσπάθεια τῆς ἄρσης του βρίσκονται σέ προηγμένο ποιητικὸ ἐπίπεδο προλογικῆς ὅμως μορφῆς (βλ. *Dictionnaire Critique du Marxisme*, σελ. 980). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Λούκατς δέν ἔκανε καὶ δέν μποροῦσε νὰ κάνει, στὴν ἐποχὴ του, διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, ὅπου ἡ συνείδηση τῆς «πραγμάτωσης» ὑπάρχει, ἀλλὰ δέν ἔχει ἀκόμη προσλάβει τίς καθολικὲς διαστάσεις τῆς ἀστικῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας καὶ τῆς Ἰωνικῆς καὶ προελληνικῆς σκέψης, ὅπου ἡ réification ὑφίσταται καὶ ἀντιμετωπίζεται σέ συνθήκες ἀρχαϊκῆς λογικῆς, πού ταυτίζει ἀκόμη αὐτὸ πού ὑπάρχει μὲ αὐτὸ πού εἶναι ἀληθινὸ. (C. Calogero, *Dictionnaire des Philosophes*, p. 438).

Τὰ ἀναπόφευκτα κατοχικὰ ἰδεαλιστικὰ φροντιστήρια

Ἄφοῦ, ὅπως λέει ὁ Μπερντγκιάιφ, ἀκόμη καὶ ὅταν εἶσαι ὕλιστῆς καὶ μαρξιστῆς ἐξακολουθεῖς νὰ τρέφῃσαι μὲ τὴν ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία καὶ, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ πού προερχόταν ἀπὸ τὸν πυρῆνα τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἦταν διαποτισμένος ἀπὸ τίς ἰδέες τοῦ Φίχτε καὶ τοῦ Ἐγγελου (*Οἱ πηγές καὶ τὸ νόημα τοῦ Ρωσικοῦ κομμουνισμοῦ*, σελ. 142), δέν εἶναι περίεργο τὸ γεγονός ὅτι ὁ τροτσκιστῆς Κ. Καστοριάδης ἦταν διαποτισμένος ἀπὸ τὰ φροντιστήρια τῶν πανεπιστημιακῶν του καθηγητῶν, τοῦ Ἀρχείου Φιλοσοφίας καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν. Ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὸν περιττὸ προφανῶς φόρτο τῶν ἱστορικῶν καὶ ἀνθρωπολογικῶν θεωριῶν, ὁ θεωρητικὸς τῆς ἐπανάστασης Κορνῆλιος μᾶς ἔκανε κατὰ τὴν Κατοχὴ φροντιστήρια γιὰ τὸν καντιανὸ καθαρὸ λόγὸ στὸ σπῆτι τοῦ καθηγητῆ σήμερα Γ.

Κουμάντου, χωρίς ποτέ να σκεφθεί ν' αναφέρει τόν σκοπό πού γράφτηκε τό έργο πού μās ανέλυε. Αυτό, εϋτυχώς, μās τό αποκαλύπτει ό ίδιος ό φιλόσοφος, στήν αφιέρωση του έργου του πρós τόν προστάτη του «Ύπουργό άνευ χαρτοφυλακίου του Βασιλέως Φρειδερίκου Βαρώνο Ντέ Ζέντλιτς», ως συμβολή στήν προαγωγή τής αποστολής του (πού είναι, έξυπακούεται, ή ένοποίηση του δυτικού, γερμανικού τμήματος τής χώρας μέ τό ανατολικό, παλαιοσλαβικό, πρωσσικό τής τμήμα). Είναι άλλωστε ό ίδιος σκοπός για τόν όποιο ό Βάκων έγραψε τό *Novum Organum*, αποβλέποντας στήν οργανωτική ένοποίηση τής Άγγλίας.

Αντίθετα, απαλλαγμένος από καντιανά, έγγελιανά, βεμπεριανά και γενικώτερα παλαιοευρωπαϊκά γνωσεοθεωρητικά σύνδρομα, ό νεανικός φίλος του Κ. Καστοριάδη, ό Ά. Παπανδρέου, επαναπατριζόμενος τό 1960, ίδρυσε εμπειρικά και εϋνόητα ένα κράτος πού θά στηριζόταν, έξω από κάθε αντιγραφειοκρατική προκατάληψη, σ' ένα νέο θεσμικό πολιτικό κίνημα αντιοικονομικού έστω συγκεντρωτισμού πού θ' απορροφούσε, μέ τήν υπερτροφική του διοίκηση, τήν μειονεκτική και υποαπασχολούμενη μικρασιατική εκλογική βάση, τήν ψήφο τής όποίας έπιθυμούσε νά κατακτήσει. Οι δύο παλιοί συναγωνιστές, όμως, είχαν έναν άλλο κοινό προσανατολισμό, μιά άπωθημένη νέο-βυζαντινή, κοινοπολιτειακή θεώρηση. Ό Κ. Καστοριάδης ήταν ό ίδιος μετανάστης από τήν Κωνσταντινούπολη, τήν μητρόπολη τής ανατολικής γραφειοκρατικής δεσποτείας, πού είχε τίς αρχικές βάσεις τής σ' έναν πρωτόγονο κοινοτισμό, αντίθεση πού αυτός έβλεπε σάν σύγκρουση του σταλισμού μέ τόν τροτσικισμό. Ό Ά. Παπανδρέου, πάλι, ως πολίτης, άλλοτε, τής άμερικανικής όμοσπονδίας, έβλεπε στήν βυζαντινή κοινοπολιτεία ένα προμήνυμα τής Βαλκανικής Όμοσπονδιακής τιτοϊστικής λύσης, πού πάντα τόν άπασχολούσε. Παράλληλα, ή δική του ρεαλιστική πολιτική στήριξη στους προσφυγικούς πληθυσμούς ήταν μιά άλλη έπιλογή πού εκμεταλλευόταν τήν πελατειακή ύποδομή πού προετοίμασε ό πατέρας του και πού αυτός μπορούσε νά καρπωθεί. Αυτές οι εκτιμήσεις άνέτρεψαν, πιέζοντας εκ των κάτω, τό αρχικό μαρξιστικό θεσμικό του υπόδειγμα, οδηγώντας τον σέ παρεκλίσεις και σέ εθνικιστικούς αυτοσχεδιασμούς πού ανταποκρινόντουσαν περισσότερο στον νεοεαμικό, οίονει αντιστασιακό αλυτρωτισμό. Έτσι, άν και σοσιαλιστής, δέχθηκε τό βυζαντινό αρχέτυπο πού οι έπίδοξοι ψηφοφόροι του είχαν φέρει

τό 1922 στήν Ελλάδα. Ό σοσιαλισμός του Ά. Παπανδρέου στήν Ελλάδα υπέστη αναπροσαρμογές ανάλογες μέ μεταβυζαντινά συμπλέγματα των προσφύγων, πού είχαν παραστάσεις συμβολικά αντιεξουσιαστικές, εθνικά αντιτουρκικές και ταξικά άνθελλαδικές. Τά δυϊστικά και μαγιστικά αίρετικά κατάλοιπα τής ανατολικής κοινωνικής διαμαρτυρίας ίκανοποιήθηκαν μέ τήν άπλοποιητική παραμαρξική προτροπή πρós τούς «μή έχοντες» και τούς «μή προνομιούχους» νά στραφούν έναντίον των έχόντων και των προνομιούχων. Τό θεοκρατικόν προδιαγραφών πολιτικό κίνημα και ό αρχιερέας γραμματέας του συγκυβερνούν μέ τόν παντοκράτορα πρωθυπουργό και τήν συμπαράσταση μιάς νέας άριστοκρατίας επωνύμων μέ τίτλους άνάλογους μέ τό τυπικό των «δνεστίρες» δυνατών και μεγάλων έπιστήμων ενώ οι «ουμίλιρες» πληβείοι και οι «κοινοί» συνταξιούχοι και οι τεχνίτες των χαμηλών εισοδημάτων πολλαπλασιάζονται (βλ. όμιλία άνάλυσης καθηκόντων του Γ.Γ. του κινήματος κ. Χρυσοχοϊδής) και μιά προνομιούχος βουλευτική έξουσία, πού είναι διακομματική διότι περιλαμβάνει και τήν αντιπολίτευση, παίρνει τήν θέση των Συγκλητικών. Οι γραφειοκράτες είναι οι μισθοφόροι, οι έξελληνιζόμενοι προνοιαίοι ενώ οι αξιωματικοί, στήριγμα τής έλλαδικής μειοψηφίας, υποβαθμίζονται κοινωνικά, ή άσπτα τής γραφειοκρατίας προάγεται και ή άστική παραγωγική τάξη καταργείται, ώστε νά μήν μπορεί πιά νά είναι φορέας τής εθνικής έλλαδικής ιδεολογίας.

Πατροκτονία και αυτοδιάλυση των προφυλακών

Τό έλλαδικό πραξικόπημα, τό 1967, των μελών τής «Έπαναστατικής Έπιτροπής» του άπριλιανού πραξικοπήματος, από τά όποια δύο μόνον, ό Μπαλόπουλος και ό Άσλανίδης ήταν από τήν Μικρά Άσία, συνέβαλε στον παραμερισμό των καταλοίπων τής γενιάς του 1940 και παρέτεινε τήν άποξένωση, από τήν έξουσία, των έπομένων γενεών, πού είχαν στό μεταξύ λησμονήσει τήν προηγούμενη προσωπικότητά τους. Έϊσως μάλιστα, άν ή διαδοχή των γενεών είχε λειτουργήσει κανονικά, ή περιπέτεια τής δικτατορίας νά είχε αποφευχθεί και ή καταστροφή του 1922 νά μήν είχε επαναληφθεί μέ τήν κυπριακή διχοτόμηση. Η παράταση τής διαδικασίας του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού θά είχε ματαιωθεί, ή επέκταση των σχεδίων πόλεως πού προκάλεσε τήν υπεραξία και εισοδηματοποίηση των

προσφυγικῶν περιουσιῶν δὲν θά εἶχε πραγματοποιηθεῖ καί ἡ σχέση τῶν προσφύγων μέ τήν κυβέρνηση θά εἶχε περιορισθεῖ στά χρονικά κοινοβουλευτικά ὄρια μιᾶς ταξικῆς ἐφεδρείας.

Κατά βάθος οἱ δύο παλαιοί διεθνιστές Παπανδρέου καί Καστοριάδης εἶχαν διατηρήσει τήν ἐπαναστατικότητά τους μόνο γιά λόγους «ἡθους καί ὕφους». Ἰδιαίτερα στήν περίπτωση τοῦ Κ. Καστοριάδη, παρέμεινε τό δίλημμα μεταξύ τῆς ἀποψῆς τῶν φίλων του, Βάσκων θεσμικῶν ἀντιεξουσιαστῶν, πού θεωροῦσαν τό Κράτος σάν ἐκφραση τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων ἐνός βίαιου ὑποσυνειδήτου (Ρ. Λουρώ) καί τῆς πλατωνικῆς θέσης τῶν νεοκαντιανῶν του διδασκάλων, πού ἐπαναλαμβάνοντας ὅσα εἶχαν μάθει κατά τήν θητεία τους στήν Χαϊδελβέργη ταλαιπώρησαν μέ τίς ἀφηρημένες αὐτές γνώσεις τήν πολιτική ζωή τῆς χώρας τους ἐπί δύο γενιές.

Τελικά, βρέθηκε μιᾶ διέξοδος καί στό ἀδιέξοδο αὐτό. Ἀφοῦ ὁ καθηγητής Π. Κανελλόπουλος ὑποστήριξε τήν ἐγελιανή ἀποψη ὅτι τό κράτος ἦταν ἡ ἐκφραση τῆς λογικῆς ἐνῶ ὁ μαθητής τοῦ Κ. Καστοριάδη, Ρ. Λουρώ ἐπέμενε ὅτι αὐτό ἀποτελοῦσε τήν κτηνώδη ἐκρηξη τῶν ἐνστικτων τοῦ ὑποσυνειδήτου (L' État Inconscient), ὁ μόνος τρόπος συμβιβασμοῦ τοῦ νεανικοῦ ἐγελιανισμοῦ μέ τόν τροτσικισμό τῆς ὠριμότητας ἦταν ἡ ψυχανάλυση τοῦ ὑποσυνειδήτου, πού διαμορφώνεται μέσα στό κράτος. Ἔτσι, ὁ Κ. Καστοριάδης διέπρεψε στόν τομέα αὐτό καί, παράλληλα μέ τό ἔργο τῆς κατεδάφισης τοῦ κράτους, ἀνέλαβε ἐπί τῆ εὐκαιρία καί τό ἔργο τῆς κατεδάφισης τῶν πατέρων του Μάρξ, Τρότσκι καί Πλάτωνα, ἔργο στό ὁποῖο, ὅπως διαβεβαιώνει καί ὁ Βιντάλ-Νακέ στόν πρόλογό του στό βιβλίο τοῦ Κ. Καστοριάδη *Ὁ Πολιτικός*, ἰδιαίτερα διέπρεψε. Ἡ πατροκτόνος διάθεση, ἀπό τήν ὁποία διέφυγε ὡς γυναῖκα ἡ μητριαρχική Ρόζα Λούξεμπουργκ, ἐνέπνευσε καί στόν Ρ. Λουρώ, πνευματικό υἱό τοῦ Κ. Καστοριάδη, δύο ἐνδιαφέρουσες τοποθετήσεις. Ἡ μία ἦταν ἡ περί θέσμησης ἀντιδικία μέ τόν διδάσκαλό του (Λεξικό τῶν Φιλοσόφων, σελ. 1629) καί ἡ ἄλλη ἡ θεωρία τῆς «αὐτοδιάλυσης τῶν προφυλακῶν» (βλ. βιβλίο του μέ τόν τίτλο αὐτό). Ὁ Λουρώ ἐρμηνεύει τήν τάση αὐτοκαταστροφῆς τῶν διανοουμένων, ὅταν ἡ ὀλοκλήρωση τῆς θεωρίας τους συνεπιφέρει τήν κατάρρευσή της, ἀναφερόμενος, μεταξύ ἄλλων, στήν αὐτοκτονία τοῦ Ν. Πουλαντζᾶ, τήν κατάθλιψη τοῦ Ἀλτουσσέρ καί τήν «ἐξαφάνιση» τῶν Σάρτρ καί Λακάν. Στό τελευταῖο αὐτό ἔργο, πού εἶναι ἡ κριτική καί ἡ συνέχεια τῆς θεωρίας τοῦ

Κ. Καστοριάδη γιά τήν φανταστική θέσμηση, προβάλλεται ἡ ἀποψη ὅτι ἀκριβῶς ἡ θέσμηση αὐτή προσδιορίζει τήν ἐπιβίωση ἢ μή τῶν θεσμῶν πού, μέ τήν σειρά της, προκαλεῖ τό ἀδιέξοδο καί τήν ἀνάγκη αὐτοκαταστροφῆς τῶν διανοουμένων (βλ. ἀν. 1630-1).

Οἱ ἀρνητικές συνέπειες ἐνός ἀντισταλινικοῦ Μαΐου

Ἐξ ἄλλου, ὡς ἀπάντηση στήν παπανδρεϊκή πράξη ἀναδόμησης, σέ «ἀχαϊκή-ἰωνική» πρόταση, τοῦ «δωρικοῦ» πελοποννησιακοῦ θεσμικοῦ οἰκοδομήματος, ὁ Κ. Καστοριάδης ἔχει μιᾶ ἀποψη πού θά ἐντυπωσίαζε τούς προοδευτικούς θεωρητικούς τοῦ «ἔθνους», οἱ ὁποῖοι χαρακτήρισαν τήν ἐννοια αὐτή ὡς ἐπίσης φανταστική. Κατά τόν Κ. Καστοριάδη, φαντασιακές εἶναι ὄχι μόνον οἱ ἐθνικές, ἀλλά κάθε κοινωνική θέσμηση. Ἐνῶ, ὅμως, ὁ Ἄ. Παπανδρέου εἶδε τήν θεσμική πολιτική του νά ἐφαρμόζεται στήν Ἑλλάδα, ὁ Κ. Καστοριάδης θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ἕναν ἀπό τούς πρωτεργάτες τοῦ παγκοσμίου φοιτητικοῦ κινήματος, πού στήν Γαλλία ἐφθασε στό σημείο, τόν Μάιο τοῦ 1968, νά κλονίσει τά θεμέλια ἐνός καθεστῶτος δημοκρατικοῦ τύπου, πού ἰδρύθηκε ἀπό τόν σύγχρονο ἐθνικό ἥρωα τῆς χώρας. Γι' αὐτό τό «παρ' ὀλίγον» ἐπίτευγμα συνεργάστηκαν πολλοί ἀπό τούς Ἑλληνες ἀντισταλινικούς μεταδεκεμβριανούς πρόσφυγες, πού μετανάστευσαν στήν Γαλλία (καί κυρίως οἱ 200 πού ἔφυγαν μέ τό γαλλικό πολεμικό Ματαρόα, τό 1945), μέ τό σύνολο σχεδόν τῶν Γάλλων προοδευτικῶν διανοουμένων, ἄλλοι Ἑλληνες καί Εὐρωπαῖοι νεομαρξιστές, κυρίως τῆς ἀγγλικῆς νέας ἀριστεράς, τοῦ μετέπειτα τρίτου δρόμου, ἡ σχολή τῆς Φρανκφούρτης, ὁ Γ. Λούκατς τῆς σχολῆς τῆς Βουδαπέστης, πού τόν εἰσήγαγε στήν Γαλλία ὁ Κ. Ἀξελός καί πού κατέφυγε στήν Γερμανία μετά τήν ἐπανάσταση τοῦ 1956 (ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι τῆς σχολῆς αὐτῆς μετανάστευσαν στήν Αὐστραλία) καί, τέλος, ὁ Κόν Μπεντίτ, μέ τόν ὁποῖο ὁ Κ. Καστοριάδης ἔγραψε τό γνωστό βιβλίο γιά τόν Μάιο τοῦ '68, κίνημα πού ὁ ἐβραῖος οἰκολόγος ἰσχυρίζεται ὅτι ἐμπνεύσθηκε ἀπό τόν Κ. Καστοριάδη.

Βασική, πάντως, ἀντίφαση τοῦ ἀντισταλινικοῦ αὐτοῦ τροτσικιστικοῦ μετώπου ἦταν ὅτι, μετά τήν ἀνατροπή τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσης ἀπό τήν ἀντισταλινική ἀριστερά, ἡ κρίση πού προέκυψε συμπαρέσυρε καί τόν ἴδιο τόν μαρξισμό, ὡς ἐφαρμόσιμη θεωρία, ἀναιρώντας πολλές ἀπό τίς πολιτικές καί φιλοσοφικές του ἀρχές, μέ ἀποτέ-

λεσμα αυτός νά θεωρηθεί ότι ξεπεράσθηκε και ότι άνοιξε ο δρόμος για μία ελεύθερη μεταμαρξιστική πλανητική σκέψη, πού όμως, μέ τήν σειρά της, συνεχώς έκτοτε αναθεωρείται από τίς μετανθρωπικές τεχνικές παραπληροφόρησης και πνευματικής αλλοτρίωσης τίς όποιες, χωρίς πιά αντίσταση, έπειτα από τό κομμουνιστικό κενό, ανέπτυξε ο καπιταλισμός. Ένα άλλο παράδοξο είναι ότι τό πρώτο αντισταλινικό τροτσικιστικό κέντρο, ο βαλκανικός τιτοϊσμός, πού άποφασιστικά συνέβαλε στην αναθεώρηση του μαρξισμού, καταστράφηκε δραματικά, κάτω από τά πλήγματα του άμερικανικού καπιταλισμού, έπειτα από μία περίοδο αλληλοϋποστήριξης των δύο συστημάτων. Τελικά, ο καπιταλισμός έπιβεβαίωσε τήν προσωπικότητά του, μεταβάλλοντας τόν ανεξάρτητο αντισταλινισμό σέ όργανό του, όπως άργότερα έκανε και μ' ένα άλλο παλιό του σύμμαχο, τόν επαναστατικό ισλαμισμό. Έτσι, όχι μόνο μονοπώλησε τήν πλανητική σκέψη, όπως πρώτος ο Κ. Άξελός τήν προσδιόρισε, αλλά και τελικά δολοφόνησε τόν τιτοϊσμό, μέ τήν γνωστή πατροκτόνο ήθική πού προαναφέραμε και μέ τήν άμεση ή έμμεση συμπαράσταση των Έλλήνων αντισταλινικών.

Η τρίτη άπροσδόκητη εξέλιξη είναι ότι ο άγώνας για τήν άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μετατράπηκε σέ άγώνα για τήν παρεμπόδιση των Η.Π.Α. νά καταδικάζουν τήν άσκηση των δικαιωμάτων αυτών ως ένεργεια τρομοκρατική. Τέλος, ή καταστροφή του βαλκανικού τιτοϊστικού τροτσικισμού συμπίπτει μέ δύο διαπιστώσεις. Η μία είναι ότι ή τιτοϊστική — τροτσικιστική θεωρία περί αυτοδιαχείρισης των έπιχειρήσεων άποδεικνύεται τό ίδιο έσφαλμένη όσο και ο σταλινικός συγκεντρωτισμός, αφού ενισχύει τό αίσημα ιδιοκτητών των έπιχειρήσεων στά εργατικά συμβούλια, μέ αποτέλεσμα τήν έκμετάλλευση των καταναλωτών. Η δεύτερη είναι ότι ή όρθή τιτοϊκή — τροτσικιστική κριτική περί κρατικού καπιταλισμού δέν ισχύει μόνο για τήν Σοβιετική Ένωση, πού έκμεταλλεόταν τίς Λαϊκές Δημοκρατίες, αλλά και στην περίπτωση των Η.Π.Α., πού εισπράττοντας υπεραξία από τίς πρώτες ύλες και τ' άγροτικά προϊόντα των άλλων χωρών εξαγοράζουν τήν συγκατάθεση και τήν μονολιθικότητα του έσωτερικού τους μετώπου, διεκδικώντας έτσι ευχερέστερα τήν εξαίρεση από τούς διεθνείς κανόνες πού μονομερώς επιβάλλουν.

Είναι εξ άλλου άξιοσημείωτο ότι ο συνεργάτης του Κ. Καστοριάδη έλληνιστής Βιντάλ-Νακέ παραδέχεται, στό βιβλίο του Έξωτερική Έποπτεία της Έλληνικής Δημοκρατίας (σελ.

270-274), ότι ή άμερικανική πρεσβεία στό Παρίσι έπιχορηγούσε τίς εκδόσεις νεομαρξιστικών βιβλίων στην Γαλλία, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων των μελών της σχολής της Φρανκφούρτης. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι μέλη της ομάδας πού έφυγε τό 1945 μέ τόν Κ. Καστοριάδη, όπως ή καθηγήτρια Γλύκατζη-Άρβελέρ, θεωρητικός της ύπεροχής της βυζαντινής ιωνικής ιδεολογίας επάνω στον έλλαδικό πολιτισμό, πού δέν συντάχθηκε μέ τόν Μάιο '68, προσκλήθηκαν από τήν Γαλλική Κυβέρνηση νά διαμεσολαβήσουν κατά τίς διαπραγματεύσεις μέ τό φοιτητικό κίνημα. Άς μνημονευθεί, τέλος, ότι ο Γάλλος έμπνευστής του σχεδίου άποστολής των Έλλήνων νέων στην Γαλλία μετά τά Δεκεμβριανά, ο μορφωτικός άκόλουθος στην Άθήνα Μερλιέ, ήταν μέ τήν γυναίκα του όργανωτής του Έλληνικού Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Άλλά και ή Γαλλία δέν είναι ή μόνη χώρα πού άσχολείται μέ τό θέμα αυτό. Ο άγγλος μορφωτικός άκόλουθος Πάτρικ Λη Φέρμορ αναλύει επίσης, στό βιβλίο του για τήν Ρούμελη, τήν ύπαρξη δύο ελληνικών ανθρωπολογικών τύπων, των έλλαδικών και των βυζαντινών, μέ τελείως διαφορετικά ιστορικά χαρακτηριστικά και νοοτροπίες.

Ένώ ο Ά. Παπανδρέου άσχολήθηκε μέ τόν έγγενή δυϊσμό του ελληνικού πληθυσμού, πού αποτελούσε έμπειρικά τήν βάση της παραδοσιακής άστικής έκλογικής στρατηγικής και μεθόδευσε ανάλογα τίς πολιτικές του κατασκευές, ο Κ. Καστοριάδης έλαβε υπ' όψη του τίς ίδιες ειδικές διαφοροποιήσεις, αλλά μέσα στό γαλλικό πολιτιστικό σύνολο. Η σκέψη του για τήν θεσμική επαναστατικότητα ρίζωσε στην πολυπολιτισμικότητα του γαλλικού «έξαγώνου» και δέν είναι τυχαίο ότι όμοιδατες και συνεργάτες του στην Γαλλία προέρχονταν κυρίως από βασικούς και παλαιοϊστορικούς θύλακες, όπως άλλωστε και στην περίπτωση του Ά. Παπανδρέου τά προελληνικά πολιτιστικά μορφώματα πρέπει νά θεωρηθούν ύποστρώματα συγκρίσιμα μέ τούς Βάσκους και άλλους παλαιοευρωπαϊκούς λαούς. Βέβαια, αντίθετα μέ τούς «Ίωνες», οι παλαιοευρωπαίοι αποτελούν άρχαιότερες και ανεπίδεκτες άφομοίωσης προϊνδοευρωπαϊκές, προγαλατικές και προϊθηρικές διαστρωματώσεις.

Η γενεά του 1930 και τό άλλοθι των κατά Χριστόν σαλών

Η έξεύρεση κοινών θεσμικών παρανομαστών, έστω και σέ επαναστατικό πλαίσιο, είναι

προϋπόθεση για τήν εξασφάλιση ισονομίας και ισοπολιτείας. Στήν περίπτωση του Ἄ. Παπανδρέου, ἡ τύχη ἐστρατήγησε κάλλιον. Τό ἀρχαῖο στοιχείο τῆς πατρικῆς ἐκλογικῆς του περιφέρειας εἶχε ἀρχαῖες ἱστορικές σχέσεις μέ τό συγγενικό στούς πρόσφυγες ἰωνικό στοιχείο. Ἐξ ἄλλου, ὅπως καί στήν περίπτωση τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1922, ἡ τακτική τῶν στρατιωτικῶν πραξικοπημάτων τοῦ 1933, 1935 καί 1936 καί 1967 παγίωσε ἐκατέρωθεν τόν ἐθνικό διχασμό. Ἀντί ὅμως τό τελευταῖο αὐτό πραξικόπημα νά προλάβει, κατά τό προηγούμενο τοῦ 1936, τήν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπό τόν προσφυγικό νεοεαμισμό, ἐπιτάχυνε τήν καθιέρωση καί σταθεροποίησή του ὡς κύριας πτέρυγας τῆς Κυβέρνησης τό 1981. Μέσα σέ μία σχεδόν γενεά ἡ ἰωνική μετανάστευση νομιμοποιήθηκε καί προάχθηκε σέ ἰθύνουσα τάξη, ἐνῶ ὁ στόχος τῆς αὐτῆς εἶχε ἀπομακρυνθεῖ μέ τίς ἀτυχεῖς στρατιωτικές ἐπαναστατικές τῆς ἀπόπειρες τῆς δεκαετίας τοῦ 1940-1950. Ἔτσι εἶχε ἄλλωστε ἀποτύχει καί ἡ προσπάθεια τῆς δικτατορίας Μεταξᾶ νά ἐπιτύχει τήν ἄρση τοῦ νεοελληνικοῦ διχασμοῦ, πού εἶχε ἐκδηλωθεῖ μέ τήν ἴδρυση τοῦ κράτους τῆς Θεσσαλονίκης καί τήν ἄτυχη προσπάθεια τῆς «Ἐθνικῆς Ἄμυνας» τῆς Κωνσταντινούπολης νά ἰδρύσει αὐτόνομο κράτος τῆς μικρασιατικῆς Ἰωνίας. Τήν προσπάθεια τῆς δικτατορίας Μεταξᾶ νά τερματίσει τόν ἐσωτερικό διχασμό μέ τήν συσπείρωση τοῦ λαοῦ γύρω ἀπό ἕναν ἐθνικό πόλεμο, μέ μίαν ἐκστρατεία ὄχι πιά ἐπεκτατικοῦ τύπου πρὸς ἀνατολάς, ἀλλά ἀμυντικοῦ πρὸς δυσμᾶς, ἐξουδετέρωσε κυρίως τό κενό τῆς δύναμης πού δημιουργήθηκε μέ τήν φυγή τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης στήν Μέση Ἀνατολή πού προσέφερε στούς πρόσφυγες τό ἠθικό δικαίωμα νά διεκδικήσουν δυναμικά τήν νομιμοποίηση τοῦ ἐπαναπατρισμοῦ τους, χωρίς μονομερῆ ἐνσωμάτωση στόν αὐτόχθονα πολιτιστικό χῶρο, σύμφωνα μέ τούς ὅρους πού ἔθεταν, κατά τόν Μεσοπόλεμο, οἱ ἐλλαδικές Κυβερνήσεις.

Τόσο ἡ γενιά τοῦ 1930, ὅσο καί ἡ σχολή τῆς Θεσσαλονίκης μέ τήν ομάδα τῶν 12, πού λειτουργοῦσε ὡς συνδετικός κρίκος ἀνάμεσα στίς δύο, εἶχαν προπαρασκευάσει τά πνεύματα γιά τήν διεκδίκηση τῆς ἄνευ ὄρων προαγωγῆς καί νομιμοποίησης τῶν προσφύγων. Ὁ Τ. Ἀθανασιάδης καί ὁ Γ. Θεοδοῦς περιέγραψαν, στήν Ἀργώ καί τούς Πανθῆους, τήν ἀνεπάρκεια τῆς παρακμιακῆς καί ἐπαρχιακῆς ἰθύνουσας τάξης τῶν Ἀθηνῶν. Οἱ Ἡ. Βενέζης περιγράφει στήν Γαλήνη μίαν Ἀττική πού δέχεται τούς πρόσφυγες

κενή ἀπό κατοίκους. Ὁ Φ. Κόντογλου καί ὁ Β. Τατάκης ἐξαίρουν τήν υπερβατική ἀνωτερότητα τοῦ βυζαντινοῦ πνεύματος, ὁ Ο. Ἐλύτης μέ τόν Γ. Σεφέρη βυθίζουν τήν μνήμη τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς σ' ἕνα ἀρχιπέλαγος λυρικοῦ ναρκισσισμοῦ, θρησκευτικοῦ ἐρωτισμοῦ ἢ στείρας, μηδενιστικῆς ἀπαισιοδοξίας καί, τέλος, ὁ Ἐμπεirikos μέ τόν Ἐγγονόπουλο καί τόν Ν. Πεντζίκη ἐπικαλοῦνται τό ἄλλοθι τῶν κατὰ Χριστόν σαλῶν.

Ἀνάλογα μέ τά διαφορετικά μακροϊστορικά βιώματά τους, ὁ πατριαρχικός χιλιασμός τῶν αὐτοχθόνων Ἑλλήνων ἐξιδανίκευε τήν ἠθική ἀρετή τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας, ἐνῶ ὁ μητριαρχικός μιλλεναρισμός τοῦ μικρασιατικοῦ ἐλληνισμοῦ πίστευε στήν ἀλήθεια τῆς πολιτικῆς καί λαϊκῆς δικαιοσύνης. Ἀποτελέσε ἴσως τήν μεγαλύτερη συντυχία γιά τόν Ἄ. Παπανδρέου ὅτι ἡ δυναμική τῆς ἰσότητος τῶν γυναικῶν στήν Ἑλλάδα (πολιτική πού ἴσως ἀρχικά ὑπαγορεύθηκε ἀπό ἕνα παιδικό του βίωμα, μέ τήν μητέρα του, στήν Μυτιλήνη, ὅπου ὁ πατέρας του ἦταν νομάρχης) ξεκίνησε μέ τήν ἰωνική ἐπανάσταση καί τό ἀνατολικό μητριαρχικό αἴτημα, ἀλλά μέ μεταρρυθμιστική φόρτιση πού πολλαπλασιάστηκε, διότι εὐνοήθηκε ἀπό τήν σύμπτωση μέ τήν ἐπικράτηση τοῦ παγκοσμίου κινήματος ἀποκατάστασης τῶν γυναικῶν. Ἐνῶ οἱ στρατευόμενες γυναῖκες τοῦ πατριαρχικοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου ἢ οἱ μαχόμενες γυναῖκες τῆς Πίνδου δέν διεκδίκησαν τήν χειραφέτηση, ὁ θεσμικά ὠριμώτερος γυναικεῖος ἰωνικός πληθυσμός συμπύκνωσε καί διπλασίασε οὐσιαστικά τόν πληθυσμό τῶν προσφύγων. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, ὁ ἐθνικός ἐπαναστατισμός τοῦ Ἄ. Παπανδρέου καί ὁ διεθνικός τοῦ Κ. Καστοριάδη ὑπαγορεύθηκαν ἀπό διαφορετικά ψυχολογικά συμπλέγματα, ἀφοῦ ὁ πρόσφυγας Κορνῆλιος ἀπό τήν Ρωσσία εἶχε πελοποννησιακές μητρικές ρίζες καί ἐνῶ ἡ μητέρα τοῦ ἀρχαίου Ἀνδρέα καταγόταν ἀπό μία πόλη, πού ὅταν γεννήθηκε ἦταν ἀκόμη ρωσική.

Ὁ ἐλληνικός καί ὁ εὐρωπαϊκός διῆσμός. Ἡ σχολή τῆς Χαϊδελβέργης στήν Ἑλλάδα

Ἡ δυαδική ἐθνική φύση τοῦ ἐλληνισμοῦ, πού ἦταν ἕνα προϊστορικό καί πρωτοϊστορικό προελληνικό φαινόμενο ἀλλά καί ἕνα ἱστορικά ἐλληνικό, θά ἔπρεπε ν' ἀντιμετωπισθεῖ σέ συνάρτηση μέ ἕναν γενικώτερο εὐρωπαϊκό διῆσμό. Ὅλα σχεδόν τά κράτη τῆς περιοχῆς αὐτῆς ὄχι μόνον εἶναι δισυπόστατα, ἀλλά καί ἡ ἐθνική ἢ μαρξιστι-

κή τους νομιμότητα συγκάλυπτε τήν έτερογένεια αυτή. Η πολιτική τους ισορροπία είναι αποτέλεσμα άνομολογήτων κομματικών συμβιβασμών ή περίπλοκων διαλεκτικών μαρξιστικών συνδυασμών, σχέσεων ύποδομης — έποικοδομήματος.

Αν κάνουμε αφαίρεση τής εθνικής διπροσωπίας, πού δέχεται στά πλαίσιά της ή Ε.Ε., έκλαμβάνοντας ως νομιμότητα τήν πολυπολιτισμικότητα, άμφισβητώντας όμως τήν έσωτερική πρακτική τών κρατών — μελών της, τότε παραμένει τό γεγονός ότι τόσο στήν ανατολική Γερμανία ύφέρει ένας λανθάνων ανατολικός σλαυϊσμός, όσο και στήν νότιο Γαλλία ύποβόσκει μία χωριστή μεσογειακή οντότητα. Κατά τόν τελευταίο πόλεμο, οι κρυφές προσωπικότητες τών δύο κρατών εκδηλώθηκαν αντίστοιχα σάν αυτονομισμοί του Βισύ και του Πότσδαμ, μέ τήν Πομερανία, Σιλεσία, Σαξωνία, Μαγδεμβούργο, Μεκλεμβούργο και Πρωσία άφ' ενός, και μέ τήν Προβηγκία και τήν Άχιτανία άφ' έτέρου νά αίωρούνται μέσα σέ διφορούμενες ιστορικές ταυτότητες, πού ήταν στό παρελθόν ή αρχή θρησκευτικών πολέμων και θά είναι στό μέλλον τό κέντρο τής ευρωπαϊκής άβεβαιότητας.

Τό δυστύχημα γιά τίς ήγεςίες τών δισυστατών χωρών είναι ότι άγνοούν τήν διπολική διάσταση του προβλήματος. Τήν Ελλάδα, όπου τό πρόβλημα ήταν ακόμη περισσότερο κρυπτικό και δυσδιάκριτο, κυβέρνησαν επίσης ήγεςίες πού δέν κατάλαβαν τό σημείο μετατροπής τής ποιότητας σέ ποσότητα και τήν έκταση τών ιδεολογικών διαστρωματώσεων. Κατά τόν περασμένο αιώνα, μέλη τής λεγόμενης Σχολής τής Χαϊδελβέργης, του κύκλου του Άρχείου Φιλοσοφίας και Κοινωνικών Έπιστημών (Κανελλόπουλος κ.ά.), κυβέρνησαν τήν χώρα ως λαμπροί «δεύτεροι» ή μέσω τρίτων, σάν τόν πολυμαθή Μιχαήλ Ψέλλο, ή ασκώντας «κατ' έντολήν» τήν έξουσία. Κατά τήν διάρκεια τών σπουδών τους στήν πρωτεύουσα του καντιανού ιδεαλισμού, μέ τόν όποιο ό «Μορφωτικός Προτεσταντισμός» προσπαθούσε νά διασώσει τήν ένότητα τής Ανατολικής μέ τήν Δυτική Γερμανία, Έλληνες πολιτικοί από τόν κύκλο αυτόν, υπήρξαν κατ' έξοχήν υπεύθυνοι τής σύγχυσης τής ποιότητας μέ τήν ποσότητα. Ο Π. Κανελλόπουλος, ένας από τους Έλληνες σπουδαστές στήν Χαϊδελβέργη, άν και στενός συγγενής του πρωθυπουργού Δ. Γούναρη από τήν Άχαία, πού εκτελέστηκε γιά προδοσία τήν ίδια περίπου εποχή, ποτέ δέν άντέδρασε στήν δικαστική αυτή «πλάνη» ένψ ό άλλος, ό Κ. Τσάτσος, άγνοώντας τόν κίνδυνο μιας βυζαντινής «άλλο-

τρίωσης», στήριξε άνεδαφικά τήν εθνική νομιμοποίηση του έλληνισμού σέ μία ψευδή συνείδηση αρχαιολατρίας και «συμμετοχής» στήν ελληνική παιδεία. Η μεγάλη αδυναμία τών ιδεαλιστών φιλοσόφων είναι ότι, ένψ πιστεύουν ότι δέν ύπάρχει τίποτε πραγματικό εκτός από τίς ιδέες, οι ίδιοι πέφτουν θύματα πραγματικοτήτων μή ιδεατών. Τό μεγάλο πρόβλημα μέ τίς ιδέες είναι ότι δύσκολα μπορούν νά μετρηθούν. Η ποιότητα είναι άντίθετη μέ τήν ποσότητα. Χωρίς τό φώς του πνεύματος δέν βλέπουμε τόν φυσικό κόσμο, αλλά ό φυσικός κόσμος δέν δημιουργήθηκε από αυτό.

Έκείνη ακριβώς τήν εποχή, τήν εποχή τής Δημοκρατίας τής Βαϊμάρης, οι νομιμόφρονες κυβερνητικοί αξιωματικοί στήν Γερμανία τυφέκισαν τους σλαυϊκής καταγωγής αρχηγούς τής «κοινωνικής» επανάστασης Ρ. Λούξεμπουργκ και Κ. Λύμπνεχτ, δήτην γιά νά διαφυλάξουν τήν νομιμότητα τών γερμανικών κοινωνικών συμφερόντων ένψ, στήν πραγματικότητα, κανείς δέν όμολογούσε ότι τά εθνικά γερμανικά συμφέροντα ήταν εκείνα πού έπρεπε νά διαφυλαχθούν. Και κανείς ποτέ, εκτός από τόν Χέρντερ, δέν δεχόταν τήν ύπαρξη Σλαύων στήν Γερμανία και άς επέμενε ό Μ. Βέμπερ ότι εθνική και όχι κοινωνική ήταν ή επανάσταση αυτή. Έξ άλλου, παραλλήλως τόν γερμανικό μέ τόν ελληνικό ιδεαλιστικό πολιτισμό, αλλά κανείς δέν έβλεπε ότι οι δύο λαοί, ζώντας μέσα σ' έναν ώκεανό από ύπόδουλους πληθυσμούς σέ διαρκή επανάσταση, δέν μπορούσαν παρά ν' απαντήσουν ταυτόσημα στήν πρόκληση, δημιουργώντας παρόμοιους πολιτισμούς, όπου τό κοινό αίσθημα τής ανασφάλειας εξιδανικευόταν μέ τόν ίδιο τρόπο. Ο παραλληλισμός, όμως, τής γερμανικής μέ τήν ελληνική ιστορία έπρεπε νά ισχύει τόσο στήν περίπτωση τών Γερμανών άντεπαναστατών αξιωματικών πού τυφέκισαν, μετά τήν ήττα του πρώτου μεγάλου πολέμου, τους Σλαύους άντεπαναστάτες, όσο και στήν περίπτωση τών Έλλήνων επαναστατών άντικυβερνητικών αξιωματικών, πού τυφέκισαν τους αρχηγούς τής ελληνικής συντηρητικής κυβέρνησης, γιά νά νομιμοποιήσουν τήν επιστροφή τών προσφύγων τής Ιωνίας, έπειτα από τήν ίδια ήττα του μεγάλου πολέμου. Αν ή πολιτιστική έξίσωση τής γερμανικής μέ τήν ελληνική ιστορία ήταν σωστή, όλοι οι όροι έπρεπε νά συμπίπτουν. Αν λοιπόν δέν υπήρχε γερμανικό πρόβλημα ταυτότητας, δέν υπήρχε ούτε ελληνικό.

Πολλοί μεγάλοι λαοί καταστράφηκαν από τήν παραγνώριση του προβλήματος τής πραγματικής τους προσωπικότητας. Η μήπως άραγε,

ὅπως στήν Γερμανία, οἱ Ἕλληνες ἐπαναστάτες πολιτικοί ἐκτέλεσαν μὴ Ἕλληνες νομιμόφρονες στρατιωτικούς; Ὅχι βέβαια. Διέφευγε λοιπόν τό γεγονός ὅτι ἐπιμέρους ἐπιφανειακές ὁμοιότητες ταύτιζαν τό σύνολο τῶν σκοπῶν τῶν δύο ἐπαναστάσεων, ἐνῶ στήν πραγματικότητα οἱ σκοποὶ αὐτοὶ ἦταν ἀντίθετοι. Ἔτσι, ἴσως, μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ὅτι ὁ Π. Κανελλόπουλος καί ὁ Κ. Τσάτσος πολιτεύθηκαν πάντοτε ἀντιφατικά, ὡς φορεῖς δημοκρατικῶν ἰδεῶν μέσα σέ ἀντιδημοκρατικά πλαίσια ἢ ὡς χαρισματικοὶ βασιλικοὶ ἄνδρες ἀσκώντας κομματικές πρακτικές. Ἐπηρεασμένοι ἀπό τά γερμανικά πρότυπα συμπεριφορᾶς, νόμιζαν σέ ὅλη τους τήν ζωή ὅτι καί ἐδῶ οἱ στρατιωτικές ἐπαναστάσεις ἦταν ὅλες πατριωτικές, ὅπως ἡ στρατιωτική ἀντεπανάσταση στήν Γερμανία καί θεώρησαν τοὺς ὁμοϊδεάτες τους νομιμόφρονες Ἕλληνες πολιτικούς σάν ἔνοχους ἐπαναστάτες, ἀφοῦ τυφεκίσθηκαν. Ἀνάλογα ἀντιφατική ὑπῆρξε καί ἡ ἐπιστημονική τους προσέγγιση τῆς πολιτικῆς. Θεωρητικοὶ τῆς ποιότητος τῶν ἰδεῶν, ἦσαν ἀδιάφοροι στήν ὕλική δύναμη τῆς ποσότητος, χωρίς τήν ὁποία ἐθνομετρικές καί οἰκονομετρικές ἀπεικονίσεις δέν εἶναι δυνατές. Γι' αὐτό, ἴσως, τοὺς διέφυγε ὅτι στήν Γερμανία ὁ σλαυογενῆς πληθυσμὸς ἐμφανιζόταν ὡς ταξικός ἐπαναστάτης, ἐνῶ στήν Ἑλλάδα τά κοινωνικά αἰτήματα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ὑποστηρίχθηκαν, κυρίως, ἀπό τοὺς ὁμοεθνεῖς προσφυγικούς πληθυσμούς τῆς Ἰωνίας. Εἶναι, τέλος, δυνατὸ τοὺς νομιμόφρονες ἀξιωματικούς στήν Γερμανία νά τοὺς ἐξομοίωσαν μέ ἀξιωματικούς ἐπαναστάτες, ὅπως συνέβη στήν Ἑλλάδα, ἐνῶ τοὺς διωκόμενους ὡς σλαυικούς πληθυσμούς στήν Γερμανία νά τοὺς ἐξέλεβαν ὡς διωκόμενους Ἕλληνες, ὅπως συνέβαινε κατὰ τόν ἐμφύλιο στήν Ἑλλάδα. Ταυτίζοντας τοὺς ἀνόμοιους ὄρους τῆς σύγκρισης, δέν ἀντιλήφθηκαν ὅτι οἱ στρατιωτικοὶ ἐπαναστάτες στήν Ἑλλάδα στράφηκαν, λόγω τῆς ἡττας, ἐναντίον τῆς νόμιμης Κυβέρνησης, ἐνῶ στήν Γερμανία οἱ νομιμόφρονες ἀξιωματικοὶ στράφηκαν ἐναντίον τῶν ἐπαναστατῶν.

Ὅταν γύρισαν στήν Ἑλλάδα, μεταφέροντας καί προσαρμόζοντας στήν πραγματικότητα τῆς χώρας τους τήν ἀνεστραμένη, ἀντιφατική τους ἐμπειρία, οἱ δύο φιλόσοφοι, πού ἄφησαν τήν σφραγίδα τους, ἐρήμην τῶν ἡττημένων μαρξιστῶν, στήν πολιτική σκέψη τῶν τριῶν τετάρτων τοῦ ἐλληνικοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, πολιτεύθηκαν χωρίς νά ἐμπνεύσουν πεποίθηση στό δίκαιο τῆς ὑπόθεσής τους καί μετέδωσαν τίς διακυμάνσεις καί ἀμφιβολίες τους στό ἀντιμαρξιστικὸ ἰδεολογικὸ ἐπο-

κοδόμημα τῆς χώρας, πού οἱ ἴδιοι εἶχαν ἐμπνεύσει καί κατασκευάσει. Νόμιζαν πάντοτε ὅτι ἡ ἐλληνική κυβέρνηση τοῦ 1922 εἶχε ἄδικο καί ὅτι ὀρθῶς ἐκτελέσθηκε, ὅπως ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ. Ὀνόμαζαν τά στρατόπεδα συγκέντρωσης Παρθενῶνες, ὑπονοώντας ἔτσι ὅτι καί οἱ Παρθενῶνες ἦσαν ὄργανα πολιτιστικῆς ἀλλοτρίωσης καί τόν ἐλληνικὸ στρατὸ ἀμερικανικὸ, μέ ἀνάλογο ἐπίσης συλλογισμό. Καί εἶχαν δίκαιο, ἀφοῦ ἀπό τοὺς Παρθενῶνες αὐτοὺς ἀνέδειξαν ἀργότερα τά μέλη τῆς ἐλληνικῆς Ἀκαδημίας καί ἀφοῦ καί στον στρατὸ ἀναγνώρισαν καί τό δικαίωμα ἀνάμιξης καί τήν ὑποχρέωση ἀποχῆς ἀπὸ τήν πολιτική. Στήν συνείδησή τους καταδίκάζαν, ἴσως, αὐτοὺς πού ἐκτελέσθηκαν ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες καί αὐτοὺς πού τοὺς καταδίκάζαν. Συνέπεια τῆς ἀντιφατικότητος αὐτῆς ἦταν, πρῶτον, ὅτι ἡ πολιτική καί πνευματικὴ ἡγεσία τῆς χώρας, κατὰ τά μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἀντιπολιτεύταν συνήθως τόν ἑαυτὸ της, ὑποστηρίζοντας τίς θέσεις τῶν ἀντιπάλων της μέ ἐπιχειρήματα διαφορούμενα, δημοκρατικά μέ ἔννοια ἐξουσιαστική. Συμπεριφέρονταν ὡς ἰδεαλιστές κάτω ἀπὸ συνθήκες ἱστορικοῦ ὕλισμου καί ὡς δημοκράτες ἦσαν δεξιοί, ἐνῶ ὡς δεξιοὶ ἦσαν δημοκράτες. Ἐκάναν πράξεις πού δέν ὁμολογοῦσαν καί ὁμολογοῦσαν πράγματα πού δέν γίνονταν. Ἐθισμένοι στίς ἀφηρημένες ἔννοιες, πραγματεύθηκαν πάντοτε προβλήματα πού ἀπαιτοῦσαν συγκεκριμένη καί πραγματιστικὴ αἴσθηση τῆς ποσότητος μέ πνεῦμα θεωρητικὸ. Ὑπῆρξαν ἀντιφατικοὶ καί ὑπεύθυνοι γιὰ τήν κατάρρευση τῆς ἔννοιας τῆς ἐλλαδικότητος, πού εἶχαν ταχθεῖ νά ὑπερασπιστοῦν, ἀπὸ τήν εἰσβολή ἐνός προελληνικοῦ κόσμου τήν ὁποία δέν ἀντελήφθηκαν.

Τίθεται τό ἐρώτημα, ἂν συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ ἐλληνισμοῦ δέν ἦταν ἄραγε, ἤδη ἀπὸ τήν πρωτοϊστορικὴ ἐποχὴ, ἓνας ἐγγενῶς διφυῆς χαρακτηριστὴρας καί ἂν ἡ διαχρονικὴ του ἰδεολογικὴ σταθερά δέν εἶναι ἄραγε ἀκριβῶς ἡ ιδιότητα τοῦ ἐθνικοῦ διχασμοῦ καί τῆς μόνιμης συγκρουσιακῆς κρίσης. Ἄν ὁ Πελοποννησιακὸς Πόλεμος, οἱ εἰκονομαχικὲς καί εἰκονολατρικὲς ἀντιπαράθεσεις καί ἡ διαίρεση σέ μιά Μεγάλῃ δωρικὴ Ἑλλάδα στήν Ἰταλία καί τήν Κυρηναϊκὴ καί σέ μιά ἰωνικὴ καί αἰολικὴ, μικρασιατικὴ καί βυζαντινὴ Ἑλλάδα στήν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, δέν ἀποτελοῦν ἄραγε τόν κανόνα, ἐνῶ ὁ πραγματικὸς ἐλλαδικὸς κλασσικὸς πολιτισμὸς, στό ἐλλαδικὸ κέντρο, δέν ἀποτελεῖ παρά μιά φευγαλέα ἐξαίρεση καί ἀνεπανάληπτη στιγμή ἰσορροπίας καί σύνθεσης. Ὅμως, οἱ πολιτικὲς καί ἰδεολογικὲς

ζυμώσεις που άρχισαν τό 1922, κατά τήν συνάντηση τών επιχωρίων πληθυσμῶν μέ τήν μικρασιατική μετανάστευση, ἦταν ἀντίστοιχες μέ παρόμοιες ἀντιπαραθέσεις, στίς σχέσεις ἀνάμεσα σέ γηγενεῖς καί φερτούς πληθυσμούς καί σέ ἄλλα μέρη τοῦ κόσμου.

Ἡ ἐνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί ἡ μή ἐνότητά του

Παρόμοιες ἦταν οἱ ἀντιπαραθέσεις καί στίς σχέσεις ἀνάμεσα σέ προέλληνες, μεσογειακούς, μινωικούς καί Ἴωνες, ἀπό τήν μιά μεριά καί σέ πρωτοέλληνες, Μυκηναίους καί Ἀχαιοῦς, ἀπό τήν ἄλλη. Ἀναρωτιέται ἐπίσης κανεῖς ἀκόμη καί ἂν οἱ Δωριεῖς ἦταν ὁ κατ' ἐξοχήν ἐλληνικός λαός ἢ ἕνας παραμυκηναϊκός πληθυσμός, πού ἐξελιχθηκε πρός μία ἐλληνικότητα πού βγήκε ἀπό τό πουθενά, σάν θαῦμα ἢ σάν δῶρο τοῦ θεοῦ καί πού δέν μπορεῖ νά διαρκέσει περισσότερο ἀπό τήν ζωή ἐνός λουλουδιοῦ (Chadwick)· ἂν οἱ Ἴωνες — Πελασγοί, πού θεωροῦνται Ἑλληνες μόνον διότι οἱ εὐπατρίδες τους ἀνῆκαν στήν ἐθνότητα αὐτή, δέν ἦταν κιόλας, ἀπό τήν πρώτη τους ἐμφάνιση στήν ἱστορία, ὁμοιογενεῖς μέ τούς Μυκηναίους Ἀχαιοῦς, τῶν ὁποίων ἡ διαφορά μέ τούς Δωριεῖς καί τούς Ἀχαιοῦς δέν εἶναι ποιοτική ἀλλά ζήτημα ἐξελικτικῆς πρόσμιξης ἢ ποσοτικῆς ἀναλογίας τῶν ἀφομοιωθεῖσῶν προελληνικῶν φυλῶν. Αὐτά εἶναι θέματα ἐπί τῶν ὁποίων ὁ Μ. Σακελλάριου τοποθετεῖται μέ σχετική ἀκρίβεια, ἰδίως στό θέμα τῶν διαλέκτων, κατατάσσοντας τήν μέν ἀρχαϊκή διάλεκτο ὡς μέρος τῆς αἰολικῆς, τήν δέ νεο-ἀρχαϊκή στήν ἴδια κατηγορία μέ τήν Δωρικῆ (Μ. Σακελλάριου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Α' τόμος, σελ. 373).

Αὐτές οἱ ἀντιθετικές σχέσεις ἀνακυκλώνονται σέ ὅλη τήν διάρκεια τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας καί στό μορφολογικό πεδίο, ἀπό ἀποψη οὐσίας καί περιεχομένου. Ἀνταποκρίνονται, ὅπως εἶπαμε καί ἄλλοῦ, σέ διάφορες φάσεις ἐξελικτικῆς ἐξειδίκευσης. Ἔτσι, μέ ἐξαιρέση τόν Ἀ. Πουλιανό, τοῦ ὁποίου τά συμπεράσματα τῶν ἀνθρωπομετρικῶν μεθόδων ἐνισχύονται ἀπό τήν συνεκτίμηση πολλαπλῶν ἀνθρωπολογικῶν παραμέτρων (ἐναντι τῶν ἐλάχιστων, πού ἐξετάζαμε μέχρι τότε, ὑπονομεύοντας τήν ἐννοια τῆς φυσικῆς ἀνθρωπολογίας), οἱ ἐπίσημες προσεγγίσεις τοῦ θέματος εἶναι τρεῖς: Α. Ἐκείνη τῆς συγκριτικῆς ἰνδοευρωπαϊκῆς μεθόδου, ἐπίπονη, πολυσύνθετη καί διεπιστημονική, πού δέν ἔχει ἀντιμετωπισθεῖ στήν Ἑλλάδα καί στήν ὁποία ἀναφέρομαι καί στό

ἄρθρο μου στό προτελευταῖο τεῦχος τῆς *Νέας Κοινωνιολογίας*, Β. Ἐκείνη τῆς ἀρχαιολογικῆς προσέγγισης τοῦ Δ. Θεοχάρη καί Γ. Ἡ ἱστορική προσέγγιση τοῦ Μ. Σακελλάριου.

Ἡ ἀποψη τοῦ Δ. Θεοχάρη περιέχεται σέ ὀρισμένες φράσεις του πού ἀποδίδουν τό σκεπτικό ὅτι «Ὁ Μινωϊκός πολιτισμός... εἶναι ἀνατολικός στά συστατικά του ἀλλά ὄχι στό πνεῦμα... Τό φῶς του ἰλάρωσε τόν τραχύ, ἐλλαδικό, μυκηναϊκό κόσμο μέ τόν ὁποῖο ὑπάρχει λανθάνουσα ἔστω συνέχεια... Ἡ κοινή παράδοση ἔνωσε τούς Ἑλληνες περισσότερο ἀπό ὅσο ἡ κοινή γλῶσσα ἢ τό ἴδιο γεωγραφικό πλαίσιο... Ἡ ἐπίβλιψη καί μετάδοση τῆς παραδόσεως αὐτῆς προϋποθέτει φυσικά συνέχεια φυλετική... Οἱ Μυκηναῖοι τοῦ τέλους ἦταν βασικά «ἰνδοευρωπαϊκά» φύλα ἀλλά καί μεσογειακά ἐπίσης... Αὐτή ἡ ἀνάμιξη εἶχε δημιουργήσει τό μυκηναϊκό θαῦμα...» (*Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Α', σελ. 380-1).

Κατά τόν Μ. Σακελλάριου, ἐξ ἄλλου, ἡ κρητικομυκηναϊκή κληρονομία ἀποτελεῖ ἀδιάσπαστη ἐνότητα ἰνδοευρωπαϊκῶν καί μεσογειακῶν στοιχείων, ἀλλά ἡ συνοπτική συγχώνευση διαφορετικῶν φυλῶν, χωρίς προηγούμενη συγκριτική ἀναφορά τῶν ἀνθρωπολογικῶν, ἀρχαιολογικῶν, γλωσσολογικῶν καί θρησκευτικῶν δεδομένων, δέν εἶναι δυνατή. Οἱ Μυκηναῖοι εἶναι ἰνδοευρωπαϊοί προέλληνες, οἱ ὁποῖοι κάποια στιγμή γίνονται πρωτοέλληνες, κατακτώντας, ὅπως ἀργότερα καί οἱ ἀπόγονοί τους ἰνδοευρωπαϊοί Δωριεῖς, τόν προελληνικό μινωϊκό κόσμο καί ἐξελληνίζόμενοι μέ τόν τρόπο αὐτό. Τόν ὄρο «ἰνδοευρωπαῖος» χρησιμοποιοῦμε συμβατικά. (Μ. Σακελλάριου, *Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ἔθνους*, τ.Α' καί Β').

Οἱ παρατηρήσεις μας ἐδῶ εἶναι ὅτι οἱ μεταβολές στήν ἱστορία δέν ἀποτελοῦν «θαῦμα», ἀλλά μετάλλαξη πού ἀκολουθεῖ κανόνες. Τό «δισυπόστατο» δέν εἶναι μυστήριο μεταφυσικό, ἀλλά ὑπάγεται σέ νομοτέλειες, πού ἐντοπίζονται ὀρθολογικά ἀπό τίς ἐπιστῆμες τοῦ ἰνδοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ πού, καί ἂν ἀκόμη τίς προσδιορίσουμε ὡς ἐννοιες «συμβατικές», εἶναι ὑποχρέωσή μας νά ἐντοπίσουμε τόν βαθμό τῆς ἀναγκαιότητας τῶν κρίσεών τους. Ἐξ ἄλλου, τό προελληνικό, ἔπειτα ἀπό τίς τελευταῖες ἐρευνες στόν τομέα τῶν «ὑποστρωμάτων», δέν ἐξαντλεῖ τό βάθος τῆς διαστρωματικῆς ἐρευνας πού πέρα ἀπό τό προελληνικό μπορεῖ πιά ν' ἀναχθεῖ καί στά προϊνδοευρωπαϊκά ὑποστρώματα ἀλλά καί πέρα, βαθύτερα ἀπό αὐτά, στά «νοστρατικά» καί προνοστρατικά ἐπίπεδα (βλ. *Les langues du monde*, P. Ross, *L'histoire du langage*, p. 28). Τέλος,

τά υπόβαθρα αυτά δέν επενεργούν μόνο σ' ένα αρχικό στάδιο, αλλά παρεμβαίνουν μέ συνεχείς «αναβιώσεις» στην διαμόρφωση νέων εποικοδομημάτων, χωρίς όμως, βέβαια, οι αναβιώσεις αυτές νά συγχέονται μέ τόν «υπερπροσδιορισμό» του Ἄλτουσερ πού οδηγεί πάλι στην καστοριαδική αντικατάσταση τῆς βίας τοῦ Λόγου ἀπό τήν βία τῆς φαντασίας (κ. Σιμόπουλος, «Φαντασιακή αὐτονομία ἢ φαντασιακός αὐτοεγκλωβισμός;», *Νέα Ἐστία*, Ἀπρίλιος 2000).

Ἐνα τυπικό δείγμα μετάβασης ἀπό ἓνα ὑπόστρομα, τῆς εἰκονογραφικῆς καί νατουραλιστικῆς μορφῆς τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, στό πρωτογεωμετρικό καί γεωμετρικό στάδιο τοῦ πρωτοελληνικοῦ καί πρωτοευρωπαϊκοῦ προκύπτει ἀπό τήν σύγκριση ἀνάμεσα στην τέχνη τῆς μεσογειακῆς καί τῆς μεταμεσογειακῆς περιόδου (βλ. Ἰ. Κακριδῆ, *στην Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Β', σελ. 158-179 καί Μ. Ἀνδρόνικου, *στην Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Β', σελ. 182-193). Ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στίς δύο ἐποχές, τήν μυκηναϊκή καί τήν πρωτογεωμετρική, παρέχει τά ἐξῆς εἰδοποιά χαρακτηριστικά. 1. Ἡ τομή ἀνάμεσα στούς δύο πολιτισμούς εἶναι μεταβολή ριζική στόν ἱστορικό χῶρο, ἀλλά δέν κόβει τίς ρίζες οὔτε τήν τεχνική. 2. Οἱ διάδοχοι τοῦ ἐξαντλημένου μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ μεταμυκηναϊκές δυνάμεις ἔχουν ἀρχέγονη ὄρμη καί παρθενικό δυναμισμό. 3. Ὑπάρχει θεματική διακοσμητική ταυτότητα ἀνάμεσα στην ὑστερομυκηναϊκή περίοδο καί τίς σχηματοποιημένες ὀργανικές τῆς μορφῆς στην πρωτογεωμετρική περίοδο. 4. Ἡ σχηματοποίηση ὅμως αὐτή, μ' ἓνα ἀπροσδόκητο ἄλμα, μεταμορφώνει τό διακοσμητικό σύστημα καί ἀλλοιώνει τήν ἴδια τήν οὐσία του, δημιουργώντας μιὰ ποιοτική διαφοροποίηση. 5. Εἶναι μέν τό πρωτογεωμετρικό σύστημα τό τέλος μιᾶς περιόδου παρά ἡ ἀρχή μιᾶς ἄλλης, προσκομίζει ὅμως οὐσιαστικούς σπόρους μιᾶς νέας βλάστησης. 6. Ἡ σχηματοποίηση τῆς ὑστερομυκηναϊκῆς προκάλεσε τήν ἐξάντλησή της. 7. Ὁ ρυθμός, ἡ συμμετρία καί ἡ ἀκρίβεια προσφέρουν μιὰ καινούργια γλώσσα καί μιὰ νέα σύνταξη. 8. Ἡ νέα αὐτή ἄρθρωση καί κρυστάλλινη καθαρότητα ἦταν χαμένες μέσα στην πολυεῖδεια τῶν παραμορφωμένων φυσικῶν μορφῶν τοῦ μινωικομυκηναϊκοῦ κόσμου. 9. Περισσότερο ἀπό τήν διακόσμηση, ἡ συμμετρία καί ἡ ἀρχιτεκτονική πρωτογεωμετρική σταθερότητα ὑποκα-

θιστοῦν τήν εὐλυγισία καί ὑπέρταση τῶν μινωϊκῶν σχημάτων μέ τίς ὀγκώδεις καμπύλες τῆς ἐκχειλίζουσας φυσικῆς μορφῆς, πού στην μυκηναϊκή κεραμική χάνουν τήν ζωτικὴ δύναμη τῆς ἀρχικῆς δημιουργίας καί δίνουν τήν ἐντύπωση τῆς ἀστάθειας, πού προκαλεῖ ἐπανάληψη τοῦ σχήματος. 10. Τά σχήματα τῶν ἀγγείων ἀποκαθαίρονται ἀπό τίς παλαιές ἀναμνήσεις καί κερδίζουν σέ πλαστικὴ καθαρότητα, πού κληροδοτοῦν στην γεωμετρικὴ ἐποχὴ καί στό σύνολο τῆς καθαρὰ ἑλληνικῆς τέχνης. Κάτω ἀπό τήν γοητευτικὴ γνωριμία τοῦ μινωϊκοῦ στοιχείου, τά ἑλληνικά φύλα ἀναγνωρίζουν, ἰδίως στην Ἀθήνα, τήν ἀξία τῆς δικῆς του μεσελλαδικῆς γραμμῆς.

Ἐπειτα ἀπό τήν ὠραία αὐτὴ συγκριτικὴ ἀντιπαράθεση οὐσιωδῶν στοιχείων τῆς προελληνικῆς μέ τήν Ἰνδοευρωπαϊκὴ ἑλληνικὴ αἰσθητικὴ, γεννᾶται ἓνα τελευταῖο ἴσως ἐρώτημα. Γιατί ἡ ἀττική, ἂν ὄχι ἰωνικὴ Ἀθήνα, κερδίζει τό προβάδισμα σ' αὐτὴν τήν μεταμόρφωση. Ἡ ἀπάντηση ἴσως εἶναι ὅτι ἀκριβῶς ἡ μικρὴ καί σχετικὰ ἐπισφαλῆς ἀρχικὴ ἐκπροσώπηση τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν φύλων στην ἡγετικὴ, τήν ἰθύνουσα τάξη τῶν Ἀθηνῶν, τήν ἐξαναγκάζει νά δώσει ἔμφαση στό ἑλληνικὸ χαρακτηριστικὸ, ὡς ἀναπλήρωμα στην κινδυνεύουσα παρουσία τῆς ἑλληνικότητος τῶν ἡγετικῶν τάξεων, ἐπιτυγχάνοντας τήν τελειότητα ὡς ἀντίδραση στην πίεση τῆς ἰσχυρῆς προελληνικῆς λαϊκῆς βάσης.

Πρέπει ἐδῶ νά προσθέσουμε ὅτι ἡ ἀνάλυση τῆς μετάβασης ἀπό τό προελληνικὸ στό Ἰνδοευρωπαϊκὸ, πού μᾶς δίνει ὁ Μ. Ἀνδρόνικος, εἶναι διαφωτιστικὴ καί ἀντάξια τοῦ ἐπιπέδου τῆς ὀγκώδους πιά, ἀλλὰ ἀγνωστῆς στην Ἑλλάδα Ἰνδοευρωπαϊκῆς βιβλιογραφίας. Τό γεγονός ὅτι ὁ Μ. Ἀνδρόνικος κατάγεται ἀπό τήν Προῦσσα, τήν γῆ τῆς Αἰολίας καί τῆς Βιθυνίας, μᾶς δίνει ἓνα κλειδί αὐτῆς τῆς διαισθητικῆς κατανόησης, ὅπως ὁ Ἡλίας Καζάν μᾶς ἐξηγεῖ στό Ἀμερικανό-Ἀμερικό, καί μάλιστα καλύτερα ἀπ' ὅσο ὁ Χάξλεϋ στό *Μετά τά πυροτεχνήματα*, τό νόημα τοῦ σκεπτικιστικοῦ, εἰρωνικοῦ χαμόγελου τῶν ἐτρουσικῶν ἀπολλώνιων προελληνικῶν κούρων τῆς Βίλλα Τζούλια. Ἡ ἀνατολίτικη αὐτὴ ἐσωστρεφῆς εἰρωνεία τοῦ προέλληνα εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς θλίψης τῶν ὑπόδουλων κατοίκων τῆς Ἰωνικῆς καί τῆς Αἰολικῆς γῆς καί τῶν ἄλλων αὐτοχθόνων λαῶν τῆς προελληνικῆς καί πρωτοἰνδοευρωπαϊκῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Ἡ ἔννοια τοῦ συνόλου καί ἡ πράξις τῆς θέσμισης κατά τόν Κορνήλιο Καστοριάδη¹

Σταμάτης Γερογιωργάκης

Ενα ἀπό τά συστατικά τοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου εἶναι κατά τόν Κ. Καστοριάδη (*Ἡ φαντασιακή θέσμιση τῆς κοινωνίας*, 1985: 319 κ.κ. — ἐφεξῆς ΦΘΚ) ἡ δεσμευτικότητα αὐτοῦ πού ὁ ἴδιος ὀνομάζει «ταυτιστική λογική». Ἡ τελευταία αὐτή περιέχει περίπου αὐτό πού εἶναι εὐρέως γνωστό ὡς δίτιμη λογική· λογική, δηλαδή, ἡ ὁποία προϋποθέτει τήν ἀρχή τῆς μῆ ἀντίφασης. Τό σύστημα τῆς «ταυτιστικῆς λογικῆς» εἶναι γιά τόν Καστοριάδη «*βασική καί ἀνεξόριστη συνιστώσα ὄχι μόνο τῆς γλώσσας ἀλλά καί κάθε ζωῆς καί κάθε κοινωνικῆς δραστηριότητος*» (ΦΘΚ: 319-20). Τήν «ταυτιστική λογική» ὁ Καστοριάδης ἀποκαλεῖ καί «*συνολιστική λογική*» — προφανῶς ἐπειδῆ ἡ σημασιολογία τῆς κατηγορικῆς λογικῆς, ἡ ὁποία ἀνήκει σ' αὐτήν, προϋποθέτει τήν θεωρία τῶν συνόλων (βλ. καί Καστοριάδη, *Τά σταυροδρόμια τοῦ λαβυρίνθου*, 1991: 248 κ.κ. — ἐφ' ἐξῆς: ΣΛ). Πιστεύει, ἐπίσης, ὁ Καστοριάδης ὅτι ἡ θεωρία τῶν συνόλων καί τῆς ταυτιστικῆς λογικῆς συνίσταται σ' ἓνα πρωταρχικό «*λέγειν*», τό ὁποῖο καθορίζει μέ τίς ἐπιλογές τῆς ἡ κοινωνία, ταυτοχρόνως αὐτοσυνιστωμένη δι' αὐτοῦ (ΦΘΚ: 322). Ἡ «ταυτιστική λογική» διέπεται, δηλαδή, κατά τόν Καστοριάδη, ἀπό μία δεσμευτικότητα *sub specie societatis*. Τό φαινόμενο αὐτοσυστάσεως τῆς κοινωνίας μέσω τῆς συνιστωμένης ἀπό τήν ἴδια λογικῆς, ὁ Καστοριάδης ἀποκαλεῖ «*ἀντικειμενική ἀνακλαστικότητα τῆς θεωρίας τῶν συνόλων καί τῆς ταυτιστικῆς λογικῆς*». Θεωρεῖ, ἀκόμη, ὅτι ἡ γραμματεία περί συνόλων μέχρι τό 1975 — ἔτος κατά τό ὁποῖο ἐκδίδεται ἡ ΦΘΚ — ἀποκρύπτει ἤ καί συγκαλύπτει αὐτό τό φαινόμενο (ὅπ.π.). Ἐδῶ θά παρουσιάσω τήν θέση τοῦ Κ. Καστοριάδη καί θά τήν ἀντιπαραθέσω πρός τήν

γλωσσοαναλυτική γραμματεία ὡς τό 1975. Θά ἐπεκταθῶ ὅμως, ὅπου δεῖ, καί σέ πῶς πρόσφατες ἀντιλήψεις περί μερῶν καί συνόλων.

Οἱ κατά Καστοριάδη πανουργίες τῆς «συνολιστικῆς λογικῆς»

Ἡ Καστοριάδης θεωρεῖ τήν κατά Cantor ἔννοια τοῦ συνόλου ἐμβολισμένη μέ κοινωνικούς σκοπούς: «*Θά πρέπει πάντοτε καί ἀπολύτως κάθε ἀγελάδα καί ὅποια ἀγελάδα ν' ἀνήκει στίς ἀγελάδες, νά μήν μπορεῖ νά εἶναι ταῦρος (ἤ ὄχι μέ ὁποιοδήποτε τρόπο) [...] θά πρέπει πάντοτε τό σύνολο τῶν καλυβιῶν νά σχηματίζει τό χωριό [...]. Θά πρέπει πάντοτε καί ἀπολύτως τά μαχαίρια νά κόβουν, τό νερό νά ρέει καί ἡ φωτιά νά καίει*». (ΦΘΚ: 327· πβ. καί ΣΛ: 251). Μ' ἄλλα λόγια, ὁ Καστοριάδης θεωρεῖ ὅτι ἡ χρήση τοῦ «*ε*» καί τῶν ἀγκυλῶν «*{*» καί «*}*» (τῶν μόνων μῆ λογικῶν, πρωτογενῶν συμβόλων τῆς θεωρίας τῶν συνόλων) διέπεται ἀπό κοινωνικές ἐπιλογές. Ὅτι ἡ καθόλου ἔννοια τῆς φυσικῆς γλώσσας: «*ἀγελάδα*» συνίσταται ἀπό τό σύνολο: {ἀγελάδα₁, ἀγελάδα₂, ..., ἀγελάδα_n} κι ὄχι, π.χ., ἀπό τό σύνολο: {ταῦρος₁, ἀγελάδα₁, ἀγελάδα₂, ..., ἀγελάδα_n} ἀποτελεῖ γιά τόν Καστοριάδη τέτοιου εἴδους κοινωνική ἐπιλογή. Τά παραδείγματα τῶν καθόλου ἔννοιῶν («*ἀγελάδα*», «*μαχαίρι*»), ἐπίσης ἐκεῖνα τῶν φυσικῶν εἰδῶν («*νερό*», «*φωτιά*»), καθῶς καί τό ἓνα παράδειγμα ὁλότητος πού δίνει ὁ Καστοριάδης («*χωριό*»), εἶναι κατ' αὐτόν κοινωνικά προσδιορισμένα. Ὁ Καστοριάδης θεωρεῖ ὅτι ἀκόμη καί οἱ ἔννοιες τοῦ ἄρρενος καί τοῦ θήλεος σχηματίζονται ὑπό τήν ἐπίδραση κοινωνικῶν παραγόντων (ΦΘΚ: 328). Καί συμπεραίνει: «*Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις πα-*

— Ὁ Σταμάτης Γερογιωργάκης γεννήθηκε στήν Ἀθήνα τό 1966. Σπούδασε Φιλοσοφία, Παιδαγωγική καί Ψυχολογία στό Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων καί Ἀθηνῶν, καθῶς καί Φιλοσοφία καί Λογική στό Πανεπιστήμιο Βόννης καί Μονάχου. Τό 1997 ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Μονάχου. Κατόπιν δίδαξε νεώτερη φιλοσοφία στό Πανεπιστήμιο Πατρῶν. Ζεῖ στό Μόναχο.

ραμένουμε ολοκληρωτικά και άφελως αιχμάλωτοι όχι μόνο της συνολικής λογικής, αλλά ενός ειδικού υλικού περιεχομένου αυτής της λογικής, κοινωνικά θεσμισμένου, και πού είναι τό περιεχόμενο της κοινωνίας και της εποχής του έρευνητή» (βπ.π.). Προχωρεί, μάλιστα, στά ΣΛ (σ. 251) παρέχοντας αντιπαραδείγματα στην συνολιστική λογική, δανεισμένα από την έθνολογία: εκεί «ή τάδε πέτρα ή τό τάδε ζώο είναι Θεός, [...] ή τάδε φυλετική ομάδα είναι [...] «συνυπόστατη μέ» ή μετέχει στην ουσία του επώνυμου ζώου της, [...] τό παιδί θεωρείται μετενσάρκωση του προγόνου ή ο ίδιος ο πρόγονος αυτοπροσώπως». Μ' αυτά τά παραδείγματα θέλει ο Καστοριάδης νά δείξει ότι, έφ' όσον υπάρχουν γλωσσικές κοινότητες, όπου παιδιά θεωρούνται πρόγονοι και πέτρες θεωρούνται θεοί, μέ τή «συνολιστική» / «ταυτιστική» λογική μας δέν είμαστε σέ θέση νά αποκλείσουμε τελεσίδικα ότι ένα αντικείμενο x, μολονότι πλήρως έτερογενές προς τά μέλη ενός συνόλου a, είναι έν τούτοις μέλος του a — και παρ' όλο πού ή λογική μας διατείνεται ότι είναι πάντα σέ θέση νά όρίζει επακριβώς τά μέλη ενός συνόλου. Έτσι ή «συνολιστική» ή «ταυτιστική» λογική αξιώνει αλαζονικά, κατά τον Καστοριάδη, ότι κατέχει τήν μόνη ύποστηρίξιμη έννοια του λέγειν, «άποσιωπώντας», κατά τήν γνώμη του Καστοριάδη πάντα, τό «ύλικό περιεχόμενο της λογικής». Αυτό συνίσταται από τά στοιχεία εκείνα, τά όποια ή θεωρία συνόλων «συλλέγει» σχηματίζοντας «άντικείμενα άνωτέρου τύπου» (πβ. ΣΛ: 249). Τό «ύλικό περιεχόμενο της λογικής» θά έπρεπε, θεωρεί ο Καστοριάδης, ν' αναφέρεται στις έργασίες θεωρίας συνόλων — αλλά αυτές τελικώς τό άποσιωπούν, μεταμφιέζοντας τήν θεωρία συνόλων, αυτόν τον φορέα όντολογικών έπιλογών της κοινωνίας («της Δύσης» — πβ. ΣΛ: 250), σέ φορμαλιστικό κλάδο — ως έδω πάντοτε ή άποψη του Καστοριάδη. Τό νά είναι ή θεωρία συνόλου προσβεβλημένη από έπιλογές της μίας ή της άλλης κοινότητας/τάξης/κοινωνίας, έχει, μέ τή σειρά του, πολύ πιό σοβαρές έπιπτώσεις από τό νά είναι λ.χ. ή στατιστική και ή θεωρία πιθανοτήτων προσβεβλημένες από τέτοιες έπιλογές. Διότι στή θεωρία συνόλων βασίζεται ή μεταγλώσσα της κατηγορικής λογικής, σ' αυτήν, δηλαδή, εκφράζονται τά σημασιολογικά μοντέλα της κατηγορικής λογικής. Προφανώς ο Καστοριάδης έννοει έδω (άν και δέν τό λέει ρητώς) ότι τό «ύλικό περιεχόμενο» της λογικής, προσβάλλει αυτήν τήν τελευταία, δίκην ιού, μέσω της σημασιολογίας της.

Αυτό στερεί αυτόμάτως τήν κατηγορική λογική κάθε όντολογικής άθωότητας και τήν κάνει φορέα των κοινωνικών έπιλογών της θεωρίας συνόλων. Γίνεται, άλλωστε, από τά άνωτέρω σαφές, ότι ο όρος του Καστοριάδη: «συνολιστική λογική» άποσκοπεί νά επιστημάνει τήν έξάρτηση της λογικής από κοινωνικές έπιλογές, οι όποιες υποτίθεται ότι εκφράζονται στην θεωρία συνόλων.

Πολύ γενικά, ο Καστοριάδης στυλιζάρει τήν θεωρία συνόλων ως πεδίο μίας κοινωνικής δυναμικής, εκφραζόμενης στό έρώτημα: «γιατί μία δεδομένη κοινωνία διαλέγει, έπιλέγει, θέτει, συλλέγει, μετρά και λέγει αυτούς τους όρους και όχι άλλους;» Γιατί, δηλαδή, θεσμίζει έπιλεκτικά αυτό τό σύνολο κι όχι κάποιο άλλο; Τό νά μήν θέτει κανείς αυτό τό έρώτημα είναι, για τον Καστοριάδη, «παραίτηση από τον στοχασμό», διότι ή «ταυτιστική» λογική δέν «έξαντλει τή ζωή» ούτε «κάν τή λογική μίας κοινωνίας» (ΦΘΚ: 328)².

Γιατί ή κατά Καστοριάδη έννοια της θέσμησης δέν σχετίζεται μέ τήν άφελή έννοια του συνόλου

Όστόσο ή κατά Cantor άφελής έννοια του συνόλου, στην όποια ο Καστοριάδης ρητά αναφέρεται, δέν αναγνωρίζει προνομιακά σύνολα, άφου κατ' αυτήν ή μοναδική ιδιότητα πού χρειάζεται νά πληροϋν τά μέλη ενός συνόλου είναι νά περικλείονται στις ίδιες άγκυλες. Η ιδιότητα, δηλαδή, «μέλος συνόλου» είναι πρωτογενής και μή περαιτέρω αναγωγήμη. Μ' άλλα λόγια: τά μέλη ενός συνόλου δέν χρειάζεται παρά νά είναι μέλη του συνόλου και τίποτ' άλλο. Δέν υπάρχουν, συνεπώς, βαθύτερα κριτήρια (όμοειδεια, όμοιογένεια, όμοιομορφία κ.ο.κ.) για τήν «ένταξη» αντικειμένων σ' ένα σύνολο ή θεωρία των συνόλων δέν άφορα έρωτήματα τύπου: «τοϋτο ή εκείνο τό σύνολο;» — δέν προϋποτίθεται κανένα «ύλικό περιεχόμενο», τό όποιο νά «θεσμίζει» ή νά προκρίνει τό ένα σύνολο άντί του δεύνα. Έστω, λοιπόν, ότι ισχύουν τά ως άνω παραδείγματα του Καστοριάδη, τά όποια δείχνουν ότι μέ τήν «συνολιστική λογική» δέν είμαστε σέ θέση ν' αποκλείσουμε τελεσίδικα από τό σύνολο a ένα αντικείμενο x, πολύ έτερογενές προς τά υπόλοιπα μέλη του a: Ένα συμπέρασμα του Καστοριάδη είναι ότι τίποτε δέν μπορεί νά έμποδίσει μία (έξωτική) κοινότητα νά θεωρεί ότι τό x άνήκει τελικά στό a. Ο Καστοριάδης έχει, μέν, δίκιο ως προς αυτό, αλλά τό συμπέρασμά του δέν έγκυμονει κρίσιμες έπιπτώσεις για τήν «συνολιστική

λογική». Κι αυτό γιατί ή ίδια ή «συνολιστική λογική» δέν ὀρρωδεῖ ἐμπρός σέ σύνολα πού περιέχουν θεούς, θεούς, θεούς καί μιά πέτρα, ἢ προγόνους, προγόνους, προγόνους κι ἕναν ἀνήλικο! Π6. π.χ. τόν γνωστό καί κλασσικό ὄρισμό τοῦ Cantor (1895:481): «Ὡς «σύνολο» θεωροῦμε κάθε σύνοψη M ἐξ ὀρισμένων σαφῶς διακεκριμένων ἀντικειμένων τῆς ἐποπτείας ἢ τῆς νόησής μας (τά ὁποῖα καλοῦνται στοιχεῖα τοῦ M) σ' ἕνα ὄλον»³. Προφανῶς, κατὰ τόν ὄρισμό τοῦ Cantor, ἕνα σύνολο ἐξ ὄλων τῶν ἀδαμάντων (ἄς τ' ὀνομάσουμε b) εἶναι ὁμοίως «θεσμίσιμο» ὅσο κι ἕνα σύνολο ἐκ τοῦ διαμαντιοῦ «Κοχινούρ», ἐνός δελτίου λόττο, ἐνός μήλου κι ἐνός φαντάσματος (ἄς τ' ὀνομάσουμε c). Κι ἀκόμη: αὐτά τά δύο προειρημένα σύνολα μποροῦν νά συνυπάρχουν ταυτόχρονα καί ἀκέραια, μολοντί ἔχουν ἕνα κοινό στοιχεῖο: τό διαμάντι «Κοχινούρ» — τό ὁποῖο συνιστᾶ, ἔτσι, τήν τομή τους. Ἡ θεωρία συνόλων, ἄρα δέν προδιαγράφει νά παρέχονται, δῆθεν, κοινωνικῶς θεσμισμένα σύνολα. Οὔτε κἄν σέ χωροχρονική συνέχεια δέν ὑποχρεοῦνται νά ὑπὸκεινται τά στοιχεῖα συνόλων, ἀφοῦ τά σύνολα ἀποτελοῦν πλήρως γλωσσικές, ἀφηρημένες ὀντότητες⁴. Συνεπῶς ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἡ ἴδια ἡ συνολοθεωρία «θεσιμίζει» σύνολα, εἶναι ἀνεξάρτητος κάθε προσδιορισμοῦ. Αὐτό δέν εἶναι ἐπιχείρημα ὑπέρ τῆς κοινωνικῆς θέσμισης τῶν συνόλων, ἀντιθέτως: εἶναι ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς. Εὐλογες εἶναι, πιστεύω, οἱ ἐξῆς παρατηρήσεις σχετικᾶ: γιά νά ἔχει ἡ πρόταση “Fx” μία ἐρμηνεία, πρέπει νά πληροῦται ἀπό ἕνα ἀντικείμενο a . Γιά νά ἐρμηνεύσουμε, λοιπόν, τήν “Fx”, ὀρίζουμε πάντοτε ἕνα πεδίο (domain) ὡς ἕνα σύνολο ἐξ ἀντικειμένων, τά ὁποῖα λαμβάνουμε γιά νά «δοκιμάσουμε» ἂν πληροῦν τήν “Fx”. Ἄρα, τό ὅτι ἡ πρόταση “Fx” πληροῦται ἀπό τό a , εἶναι κάτι πού ἐξαρτᾶται καί ἀπό τό ὅτι ἐμεῖς ἔχουμε ἐκφέρει “Fx” καί ἀπό τό ὅτι κατόπιν, γιά νά τήν ἐρμηνεύσουμε, ἔχουμε θέσει τό πεδίο ἀντικειμένων $\{a, b, \gamma\}$ ὡς μέλος τοῦ ὁποῖου ἐμφανίζεται τό a . Μόνον ἂν ἡ ἐπιλογή μας τοῦ συνόλου $\{a, b, \gamma\}$ ὡς πεδίου ἀντικειμένων τό ὁποῖο θέλουμε νά χρησιμοποιήσουμε γιά τήν ἐρμηνεία τῆς “Fx” ἦταν φύσει, ἂν, π.χ., προσδιοριζόταν αὐτή μας ἡ ἐπιλογή ἀπό συγκεκριμένες σχέσεις ἱστορικοῦ, βιολογικοῦ, πολιτικοῦ χαρακτήρα κ.ο.κ., τότε καί μόνον τότε θά ἦταν κι ἡ σχέση τῆς πλήρωσης φύσει. Αὐτό, ὅμως, σαφῶς δέν συμβαίνει. Ἡ πρόταση π.χ.: «εύκολα διαπιστώνεται ὅτι κάποιος πίσω ἀπό τόν Κέννεντυ τόν πυροβόλησε στό κεφάλι» πληροῦται ὄχι φύσει. Ὁ Κέννεντυ

ὄντως πυροβολήθηκε στό κεφάλι, ἀλλά ἔχει σημασία νά ὀρίσουμε ποιός εἶναι ὁ κύκλος τῶν προσώπων (τό πεδίο ἀντικειμένων δηλαδή) πού ἐνέχονται στόν φόνο του. Ἄν πάρουμε, μ' ἄλλα λόγια, ὡς πεδίο μόνο τό πρόσωπο {Ὁσβαλντ} εἶναι πιθανό νά καταλήξουμε στό, μᾶλλον ἀπερίσκεπτο, συμπέρασμα ὅτι ἡ πρόταση, ἡ ὁποία πιό πάνω ἐκφέρεται σέ πλάγιο λόγο, πληροῦται ἀπό τόν Λῆ Χάρβεϋ Ὁσβαλντ, ὁ ὁποῖος, τότε, εἶναι ὁ μόνος πού λαμβάνεται στό πεδίο ἀντικειμένων, εἶναι ὀπλισμένος, βάλλει κατὰ τοῦ Κέννεντυ καί βρίσκεται ὄντως πίσω ἀπό τόν πρόεδρο. Ἄν ἐντάξουμε, ὅμως, κι ἄλλους ὀπλισμένους στό πεδίο ἀντικειμένων, γιά τούς ὁποῖους ὑπάρχουν βάσιμες ἐνδείξεις ὅτι πυροβολοῦσαν τόν πρόεδρο ἀπό ἐμπρός, προτοῦ ὁ Ὁσβαλντ προλάβει νά πατήσει τή σκανδάλη, τότε μᾶλλον θά ἐξαγάγουμε τό συμπέρασμα ὅτι ἡ πρόταση δέν πληροῦται — κι αὐτό εἴτε ἐπειδῆ ὁ Κέννεντυ σκοτώθηκε ἀπό ἐμπρός εἴτε ἐπειδῆ τόν σκότωσε μέν ὁ Ὁσβαλντ, ἀλλά κάτι τέτοιο δέν διαπιστώνεται, πλέον, εύκολα. Συνεπῶς, κατὰ τήν ἐρμηνεία προτάσεων μέ μεταβλητές, ἡ μεταγλωσσική σχέση τῆς πλήρωσης εἶναι θέσει⁵. Τοῦτο ὀφείλεται, ἐπαναλαμβάνω, στό ὅτι εἶναι θέσει ἤδη τά σύνολα ἐξ ἀντικειμένων, τά ὁποῖα λαμβάνουμε γιά νά δοκιμάσουμε ἂν πληροῦνται οἱ προτάσεις μας. Σ' αὐτήν τή βασική διαίσθηση ἀνταποκρίνεται ὁ ἀφελῆς ὄρισμός τοῦ συνόλου ἀπό τόν Cantor, ἐφ' ὅσον κατ' αὐτόν κάθε «περίκλειση» οἰωνόηποτε στοιχείων ἐντός ἀγκυλῶν, συνιστᾶ αὐτομάτως, λοιπόν, ἀφηρημένη ὀντότητα. Μπορεῖ, συνεπῶς, νά εἰσαχθοῦν στή γλῶσσα *ad libitum* ἀφηρημένες ὀντότητες καί ἰδιότητες «κάθε λογῆς»! «Κάθε λογῆς» σημαίνει ἐδῶ ὅτι ὅλες οἱ πράξεις τοῦ «λέγειν» εἶναι θεμιτές καί ὀδηγοῦν σέ «θέσμιση» μιᾶς ἀφηρημένης ὀντότητας — εἴτε αὐτή εἶναι συμφέρουσα/χρήσιμη/θεμιτή στήν κοινωνία εἴτε ὄχι· εἴτε, δηλαδή, ἡ γλῶσσα παρέχει ὄρο κι ἐρμηνεία αὐτοῦ εἴτε ὄχι (π6. Essler/Brendel 1993: κεφ. I, § 3).

Ὁ Καστοριάδης φρονεῖ, σαφῶς, ἀντιθέτως περί τῆς θεωρίας συνόλων, ἀντιλαμβανόμενος τά σύνολα ὡς θεσμικῶς συγκροτούμενα διά μίας διαδικασίας θέσμισης στήν ὁποία προέχουν συγκεκριμένα κριτήρια. Κάνοντάς το αὐτό, κατανοεῖ ὡς θεωρία συνόλων κάτι πού μοιάζει μᾶλλον μέ τήν μερεολογία. Ὑπάγοντας, περαιτέρω, αὐτά τά κριτήρια σέ κοινωνικές ἐπιλογές καί συμφέροντα συνδέει τήν, μερεολογικά νοούμενη, ἔννοια τοῦ συνόλου μέ τήν κοινωνιολογία. Οἱ δύο αὐτές θέσεις τοῦ Καστοριάδη θά ἐκτεθοῦν εὐθύς ἀμέσως.

Ὄντολογία καί κοινωνία

Ἡ μερεολογία εἶναι ἡ θεωρία περί μερῶν καί ὄλου. Ἡ μερεολογία εἶναι τυπική ὄντολογία, ἡ ὁποία ἀξιῶνει τήν ὑπαρξή ὀλοτήτων καί μερῶν τους (parts). Ἡ μερεολογία, ἐπιπροσθέτως, δέν ἐδράζεται στήν οὐδέτερη ἔννοια τοῦ μέλους (member). Στά μέρη τοῦ ὄλου, γιά τά ὁποία κάνει λόγο ἡ μερεολογία, προϋποτίθεται ἡ παραδοχή ὅτι συνάπτονται πρός ἀλληλα γιά νά συστήσουν τό ὄλον, τό ὁποῖον ἀξιούται ὡς οὐσία (πρόβλ. Chisholm 1973· Wiggins 1979). Τό μέρος εἶναι, συνεπῶς, πάντα μέρος ἑνός ὄλου — ἐνῶ ἀντιθέτως τό μέλος τῆς θεωρίας συνόλων μπορεῖ νά εἶναι μέλος σέ ἕνα σύνολο, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν τό τελευταῖο μπορεῖ, ὅπως ἤδη δείχθηκε, νά θεωρηθεῖ οὐσία ἢ ὄχι. Προϋποθέτουσα ἤδη, ὡς ἐκ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς, ὀλότητες, οἱ ὁποῖες θεωροῦνται οὐσίες: αὐτόνομες καί ὄντολογικά αὐτοτελεῖς, ἡ μερεολογία δέν εἶναι ὄντολογικά οὐδέτερη οὔτε ἀθῶα. Ἔτσι τά μέλη τοῦ ἐκ πρώτης ὄψεως συνονθυλεύματος: {χλοοτάπητας, σταγόνες ἰδρώτα, κλωτσιά}, συνιστοῦν γιά τή μερεολογία “κατ’ οὐσίαν” μέρη ἑνός ἀγῶνα ποδοσφαίρου. Ἐξ ὀρισμένης ἐπόψεως, πάλι, διαφορετικές χορτοφυῖες μπορεῖ νά εἶναι συνονθυλεύματα. Οἱ χλοοτάπητες, π.χ., τοῦ σταδίου «Σπύρος Λούης» καί τοῦ σταδίου «Ἀπόστολος Νικολαΐδης» δέν ἀποτελοῦν μέρη μιᾶς ἀθλητικῆς ἐγκατάστασης, ἀλλά δύο διαφορετικῶν — εἶναι δηλαδή μερεολογικά κατ’ οὐσίαν «ξένοι», δέν ἀποτελοῦν μέρη μιᾶς συγκεκριμένης ἀθλητικῆς ἐγκατάστασης. Ἀπό μία ἄλλη πλευρά, βεβαίως, πάλι μερεολογικά, αὐτοί οἱ ἴδιοι χλοοτάπητες μποροῦν νά θεωρηθοῦν μέρη τῆς ἀφηρημένης ἀτομικῆς ὄντοτητας: χορτοφυῖα — καί μάλιστα κατὰ τήν οὐσία τους⁶. Ἡ μερεολογία, ὑπ’ αὐτήν τήν ἔννοια, παρέχει οὐσιολογικές «ἐπιλογές» στό πλαίσιο τῆς ὄντολογίας. Κάθε ἄλλο τά σύνολα: αὐτά δέν εἶναι ἀνάγκη νά συνιστοῦν ὀλότητες ἀποτελούμενες κατ’ οὐσίαν ἐξ αὐτῶν κι αὐτῶν τῶν μερῶν ἀντιθέτως, τά σύνολα εἶναι ὅ,τι (τύχει νά) περιέχεται ἐντός ἀγκυλῶν. Μία μελλοντική σουπερνόβα, ἀφ’ ἑνός, πού ἔστω ὅτι ἀκόμη δέν ἔχει ἐκδηλωθεῖ, κι ὁ πελεκάνος Πέτρος, ἀφ’ ἑτέρου, ὁ ὁποῖος ζοῦσε στή Μύκονο τή δεκαετία τοῦ ’70 κι ὡς γνωστόν ἔχει πάψει πιά νά ὑπάρχει, δέν βλέπω πῶς θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν οὐσιωδῶς μέρη τοῦ ἴδιου ὄντος. Θά μπορούσαν ν’ ἀποτελέσουν, ὡστόσο, μέλη τοῦ ἴδιου συνόλου. Βλέπει, λοιπόν, κανεῖς ὅτι ἡ «συνολιστική λογική» (δηλαδή κατὰ Καστοριάδη: ἡ λογική, ἡ ὁποία βασίζεται στήν καντο-

ριανή ἔννοια τοῦ συνόλου) δέν θεσμίζει — δηλαδή δέν ἐπιβάλλει οὐσιολογικές προτιμήσεις. Ἡ θεωρία συνόλων εἶναι ὄντολογικά οὐδέτερη: τό ἴδιο φυσικά καί ἡ, περιεχόμενη σ’ αὐτήν, ἀθῶα καντοριανή ἔννοια τοῦ μέλους. Ὅχι, ὡστόσο, ἡ ἀπό τήν μερεολογία προερχόμενη ἔννοια τοῦ «μέρους».

Συνεπῶς, καί μέ ὅσα παρατήρησα παραπάνω γιά τήν ἔννοια τοῦ μέρους, ἂν ὁ στόχος τοῦ Καστοριάδη ἦταν νά ξεσκεπάσει τίς ὄντολογικές προϋποθέσεις τοῦ «λέγειν», οἱ ὁποῖες ὀδηγοῦν στή «συνολιστική» λογική, τότε πιό κατάλληλος στόχος του θά ἦταν ἡ μερεολογία, ὄχι ἡ θεωρία τῶν συνόλων.

Ὅταν, πάντως, ὁ Καστοριάδης συνέγραψε τήν ΦΘΚ (ἡ ὁποία πρωτοεκδόθηκε τό 1975), ὁ κλάδος τῆς μερεολογίας δέν εἶχε ἀκόμη ἀποκτήσει δημοτικότητα. Οἱ βασικές συμβολές περιορίζονταν στίς πέντε ἐργασίες πού εἶχε δημοσιεύσει ὁ Leśniewski σέ συνέχειες στό *Przegląd Filozoficzny*, τεύχη 30 ἕως 34 (1927-1931) μέ γενικό τίτλο «O Podstawach Matematyki» (Περί τῶν θεμελίων τῶν μαθηματικῶν), στούς Goodman/Leonard (1940) καί στό κεφάλαιο III.4 τοῦ Prior (1955) — βία καί στόν Chisholm (1973). Εἴτε εἶχε ὁ Καστοριάδης ὑπ’ ὄψιν του αὐτές τίς συζητήσεις εἴτε ὄχι, διαπιστώνεται, νομίζω, ἄνευ ἀμφιβολιῶν ὅτι ὁ Καστοριάδης, ἂν καί ἀνατρέχει στόν ὀρισμό τοῦ συνόλου κατὰ Cantor (ΣΛ: 248-9), ἀποδίδει ὡστόσο στήν ἔννοια τοῦ συνόλου τήν ὄντολογική χροιά, τήν ὁποία ὁ Chisholm (1973) ἀποδίδει στίς μερεολογικές ὀλότητες — πράγμα πού φαίνεται ἄρκετά ἐκδηλῶ ὅταν κάνει λόγο γιά «ὄντολογικές προϋποθέσεις τῆς συνολιστικῆς λογικῆς» (ΣΛ: 250). Ταυτόχρονα ὁ Καστοριάδης θέλει ν’ ἀναγάγει τήν κοινωνιολογία σέ τιμητή τῆς θεωρίας τῶν συνόλων (νοσημένης ὅμως ὡς μερεολογίας). Ἡ κοινωνιολογία ὀφείλει κατὰ τόν Καστοριάδη νά ἀποκαλύπτει τούς κοινωνικούς μηχανισμούς «θέσμησης» συνόλων καί νά καταγγέλλει ὅτι αὐτά δέν εἶναι οὐσίες. Στή ΦΘΚ (σ. 328) καί κατὰ ὅμοιο τρόπο στό ΣΛ (σ. 251) θεωρεῖ π.χ. μ’ αὐτόν τόν τρόπο ὡς κοινωνικά προσδιορισμένα τά σύνολα ἐκ τῶν ἀρρένων κι ἐκ τῶν θηλέων⁷.

Τά μέρη ὡς μέρη συνόλων

Ἰσχυρίστηκα πιό πάνω ὅτι ἡ συνολοθεωρία, ἀντίθετα μ’ ὅ,τι πιστεύει ὁ Καστοριάδης, δέν ἐκλαμβάνει τό (ἀφελῶς εἰλημμένο) σύνολο ὡς ὄντολογική κατηγορία. Ὑπάρχει ὅμως, ἐδῶ, ἀν-

τίλογος. Ἐπρόσμενος σύμμαχος γιά τόν Καστοριάδη προσέρχεται ὁ ὕστερος D. Lewis. Ἐνῶ παλαιότερα ὁ Lewis (1983: 10) ἀποδεχόταν τήν κλασική ἀποψη ὅτι ἡ θεωρία τῶν συνόλων ἀφ' ἑνός καί ἡ μερεολογία ἀφ' ἑτέρου διαφέρουν ριζικά, ἀργότερα ὁ ἴδιος (1991) θεώρησε ὅτι ἡ μερεολογία σχετίζεται μέ τή θεωρία τῶν συνόλων. Ὅποιος, λοιπόν, θεωρεῖ — ὅπως κάνει ὁ Καστοριάδης — ὅτι ἡ σύνοψη τῶν μερῶν συνιστᾶ τό ὅλο ὡς ἐπιπρόσθετη ὄντοτητα («ὕλικό περιεχόμενο τῆς λογικῆς» — ΦΘΚ: 328), δηλαδή, ὡς (δῆθεν) οὐσία, καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι ἡ μερεολογική κατασκευή συνόλων κάθε ἄλλο παρά ἄθῶα εἶναι. Μ' ἄλλα λόγια, ἂν δεχθεῖ κανεῖς à la Chisholm, ὅτι ἡ μερεολογία εἶναι φορέας οὐσιολογισμοῦ, ὑπάγει ὅμως στή θεωρία συνόλων ἕνα ἐπίπεδο μερεολογικῆς κατασκευῆς à la Lewis, τότε ἡ θεωρία συνόλων θά μπορούσε ν' ἀποδειχθεῖ ὅτι συμπάσχει πότε-πότε ὑπό τό βάρος ὄντολογικῶν, οὐσιολογικῶν ἐπιλογῶν τῶν ἐπιλογῶν τῆς κοινωνίας, θά ἔλεγε ὁ Καστοριάδης.

Ἄς ὑποθέσουμε, λοιπόν, μαζί μέ τόν Lewis (1991) ὅτι ἡ θεωρία συνόλων ὑποκαθίσταται πλήρως ἀπό τή μερεολογία. Ποῦ στηρίζει αὐτόν τόν ἰσχυρισμό ὁ Lewis; Σ' ἕνα σύστημα μερεολογίας, τό ὁποῖο προκύπτει ἀπό τρεῖς ὑποθέσεις, τίς ὁποῖες ὀνομάζει P, U καί I. Οἱ P καί U δέν εἶναι παρά μερεολογικές ἐκδοχές τῶν ἀξιωματίων τοῦ δυναμοσυνόλου καί τῆς ἔνωσης κατά Zermelo-Fraenkel. Ἀποτελοῦν, συνεπῶς, ἐκδοχές προτάσεων, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπό τή θεωρία τῶν συνόλων. Μία ἐντελῶς νέα διάσταση ἔρχεται, τώρα, νά προστεθεῖ μέ τήν ὑπόθεση I: «Ἐπάρχουν συνόψεις ἀτόμων, οἱ ὁποῖες ἂν καί ἔχουν ἄπειρα μέρη, εἶναι μικρές» (Lewis 1991: 94).

Αὐτή ἡ ὑπόθεση μᾶς παρέχει κατά τόν Lewis (1991: 4.2) τήν εὐχέρεια νά εἰσαγάγουμε τήν ἔννοια τοῦ μονοῦ⁸. Αὐτή γιά τόν Lewis (1991: 94 κ.κ) εἶναι, μέν, ὄντολογικά ἄθῶα καί ἡ ὑπόθεση στήν ὁποία στηρίζεται «μὴ ἀπαιτητική». Ἀλλά ἂν παρατηρήσει κανεῖς τό ἀξίωμα τῆς «διακρίτωσης» τῶν μονῶν, τό ὁποῖο εἰσάγει ὁ Lewis (1991: 95), θά δεῖ ὅτι αὐτό ἀπαιτεῖ τό μονό ἑνός ἀντικειμένου νά μὴ ἀλληλοπεριχωρεῖται μέ κανένα ἄλλο («No two things have overlapping singletons...»). Ἄς ἀντιπαραβληθεῖ ἐδῶ τό ἀνωτέρω παράδειγμα τῶν ἀλληλοπεριχωρουμένων συνόλων x καί y καί ἄς παρατηρηθεῖ ἡ διαφορά πρὸς τήν καντοριανή ἔννοια τοῦ συνόλου. Αὐτό ἀπό μόνο του συνεπάγεται ὅτι ἡ ὄντολογία μας πρέ-

πει νά τακτοποιηθεῖ μερεολογικά ἔτσι, ὥστε ἄλλο νά εἶναι τό μονό τῶν ἀγελάδων καί ἄλλο τό μονό τῶν ταύρων (σημειωτέον ὅτι αὐτήν τήν τάση ἀποδίδει ὁ Καστοριάδης στήν «συνολιστική λογική»). Διότι ἂν τό ἀντικείμενο πού ἀποτελεῖται ἀπ' ὅλες τίς ἀγελάδες καί ἕναν ταῦρο εἶχε ἕνα μονό, τότε δέν θά μπορούσε νά σχηματιστεῖ τό μονό τῶν ταύρων (ἀφοῦ τοῦτο θά συνιστοῦσε ἀλληλοπεριχώρηση καί θά κατέλυε τό ἀξίωμα τῆς διακρίτωσης). Τό πολύ νά σχηματιζόταν τότε τό μονό τῶν ταύρων μείον τόν ταῦρο πού «πῆγε» μέ τίς ἀγελάδες. Ἀπό τή σκοπιά τῆς θεωρίας συνόλων, τό σύνολο ἐκ τῶν ἀγελάδων δέν χαίρει κανενός εἶδους ὄντολογικῆς προτεραιότητας ἔναντι π.χ. τοῦ συνόλου ἐξ ὄλων τῶν ἀγελάδων σὺν ἕναν ταῦρο, διότι στή θεωρία τῶν συνόλων σύνολα ὅπως αὐτό ἐκ τῶν ἀγελάδων καί ἑνός ταύρου, ἢ ἀκόμη ἐκ τῶν ἀγελάδων καί ἑνός ρινόκερου, εἶναι, ὅπως ἤδη πῶς πάνω παρατηρήθηκε, τό ἴδιο θεμιτά μέ τό σύνολο ὄλων τῶν ἀγελάδων. Κι ἀκόμη: στή θεωρία τῶν συνόλων τέτοιου εἶδους «ἀπροσδόκητα» σύνολα μποροῦν νά δίδονται ταυτόχρονα μέ τό σύνολο ὄλων τῶν ταύρων ἢ ὄλων τῶν ρινόκερων. Ἀνάγοντας, ὅμως, ὅπως ἀπαιτεῖ ὁ Lewis, τήν θεωρία τῶν συνόλων στή μερεολογία δεσμευόμαστε σέ μία συγκεκριμένη τάξη τοῦ κόσμου — τήν ἴδια τήν ὁποία ἀνάγει ὁ Καστοριάδης σέ κοινωνικά συμφέροντα. Ὁ Lewis, λοιπόν, περιγράφει τήν θεωρία τῶν συνόλων ἔτσι ὥστε αὐτή νά μὴ ἔχει τήν ὄντολογική ἀθωότητα πού ὑπονοεῖ ὁ καντοριανός ὀρισμός τοῦ συνόλου⁹. Ἐνα σύνολο ἐκ τῶν μερῶν ἑνός ἐλαφιοῦ γίνεται, συνεπῶς, ἀντιληπτό ὡς ἐλάφι ἐπειδή συντίθεται ἀπό μέρη ἐλαφιοῦ (μέ παραπάνω ἀπ' αὐτά μπορεῖ, π.χ. νά γίνει τραγέλαφος) ἐπειδή, μ' ἄλλα λόγια, κατ' ἀρχήν γίνεται ἀντιληπτό ὄχι ὡς σύνολο ἀλλά ὡς μονό. Ὁ Nixon π.χ. συνιστᾶ κατά Lewis ἕνα μονό, τό ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπ' ὅλα τά μέρη τοῦ Nixon, δέν θά μπορούσε, ὅμως, ν' ἀποτελεῖται ἀπό τά μέρη τοῦ Nixon σὺν τό χέρι τοῦ Μπρέζνιεφ (οὔτε καν ὅποτε ὁ Nixon βρίσκεται σέ χειραψία μέ τόν Μπρέζνιεφ). Κατά τόν ἴδιο τρόπο, οἱ ἀγελάδες ὡς μικρὴ σύνοψη ἀτόμων συνιστοῦν ἕνα μονό ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ἀγελάδων καί ὄχι π.χ. ἐξ ὄλων τῶν ἀγελάδων καί ἑνός ταύρου, ρινόκερου κ.ο.κ¹⁰. Μοιάζει, συνεπῶς, ὅτι ἡ μερεολογία, ἀκόμη καί στήν «νομιναιστική» τῆς ἐκδοχῆς à la Lewis, διατηρεῖ τόν οὐσιολογικό χαρακτήρα πού τῆς ἀπέδωσε ὁ Chisholm (1973). Ἀνάγοντας à la Lewis καί κατ' αὐτόν τόν τρόπο τήν θεωρία συνόλων στή μερεολογία, φαίνεται ὅτι καταλήγου-

με στην δικαίωση της θεωρίας του Καστοριάδη και για την θέσμιση του συνόλου ως δήθεν ουσίας *sub specie societatis*. Μέ την έννοια αυτή, έχει, άρα, νόημα να καταγγέλλεται η κοινωνική θέσμιση των δήθεν ουσιών. Μέ τά ίδια τά παραδείγματα του Καστοριάδη: όρίζοντας κάτι ως μαχαίρι, καλύβι ή, ακόμη, όρίζοντας τί είναι η αγελάδα, τό νερό, τό άρσενικό, τό θηλυκό, η κοινωνία παρέχει αυτό πού η ίδια θεωρεί ουσία. Ο κοινωνικός στοχασμός καταγγέλλει, κατά Καστοριάδη, τέτοιους ουσιολογικούς όρισμούς ως ψευδεπίγραφους και τούς ανάγει στις κοινωνικές τους βάσεις.

Όποιος καταγγέλλει τόν ουσιολογισμό, αναγκαία γίνεται παραδοσιακός νομιναλιστής¹¹. Έδώ έγκειται κι ο παραδοσιακός νομιναλισμός του Καστοριάδη. Για τόν παραδοσιακό νομιναλιστή, η πίστη ότι υπάρχουν αγελάδες (ταύροι, ρινόκεροι κ.ο.κ.) ανάγεται στην άπλη διαπίστωση ότι η λέξη «αγελάδα» («ταύρος», «ρινόκερος» κ.ο.κ.) στη γλώσσα Γ είναι δηλωτικός όρος. Για τόν νομιναλιστή, συνεπώς, τό έρώτημα πού τίθεται, άφορᾶ όχι την ουσία της αγελάδας, αλλά τή γλωσσική «θέσμιση» (ή όποια σέ τελική άνάλυση είναι κοινωνική), μέ βάση την όποια κατασκευάστηκε η έννοια της αγελάδας (του ταύρου, του ρινόκερου κ.ο.κ.).

Γιατί είναι ανέφικτες οι εναλλακτικές «θεσμίσεις»

Είναι βάσιμη η ύποψια του Καστοριάδη ότι οι ουσιολογικοί όρισμοί σέ κάθε γλώσσα δέν είναι άσχετοι πρὸς αποφάσεις τίς όποιες λαμβάνει ως εκ των παραδοχών / προτιμήσεών της η κοινωνία. Οι αποφάσεις αυτές, έννοει ο Καστοριάδης, διαμορφώνουν τό «λέγειν» στην γλώσσα. Ο Καστοριάδης δέν ενδιαφέρεται, βέβαια, για τό ότι τά παραδείγματά του άφορούν εν μέρει όρους φυσικών ειδών (natural kind terms). Έτσι, νομιναλιστικῶ τῶ τρόπῳ, αντικαθιστᾶ την όντολογία των φυσικών ειδών μέ μία όντολογία των πραγματολογικών σχέσεων μέσα στην κοινωνία, οι όποιες διαμορφώνουν, κατά την άποψη του, αυτές τίς έννοιες.

Θά ήθελα εδώ, contra Lewis και contra Castoriadis, να υπεραμυνθῶ της αξίωσης της μερεσιολογίας να κάνει λόγο για ουσιώδεις κατηγορίες — της αξίωσής της, δηλαδή, ανεξαρτήτως γλώσσας και κοινωνίας, να εκφέρει έγκυρες όντολογικές αποφάνσεις, στις όποιες να μετέχουν καθόλου έννοιες. Έπιθυμῶ, δηλαδή, να δείξω

ότι, ακόμη κι αν ισχύει η άντίληψη του Lewis περί όντολογικά μη άθώας θεωρίας συνόλων, η «συνολιστική» λογική δέν είναι ανάγκη να διέπεται από τούς κοινωνικούς προσδιορισμούς, τούς όποιους της προσάπτει ο Καστοριάδης.

Άρκει να δειχθεί ότι οι αποφάσεις για τό τί θά δηλώσουμε μέ τούς όρους της γλώσσας μας λαμβάνονται στα πλαίσια όχι μιᾶς και μοναδικής κοινωνίας. Αυτό, όπως θά γίνει σαφέστερο άμέσως παρακάτω, όντως συμβαίνει: τά όρια μεταξυ των επί μέρους γλωσσῶν είναι άσαφή. Έτσι στην πράξη δέν υπάρχει (δέν μπορεί να υπάρξει) «θέσμιση εντός μιᾶς επί μέρους γλώσσας μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνίας». Η μερεσιολογία «θεσμίζει», μεταξύ άλλων, όρισμένες καθόλου έννοιες, τούς «όρους φυσικών ειδών» (natural kind terms), οι όποιοι δηλούν όμως άτέγκτως (rigidly — πῶ. την ύποσημείωση άνωτέρω). Άκόμη πύό έντυπωσιακό είναι τό πόρισμα, στό όποιο εΐχε καταλήξει η γλωσσολογική φιλοσοφία ήδη στα μέσα της δεκαετίας του '70, ότι οι όροι αυτοί άνήκουν όχι άπλᾶ στην μία ή στην άλλη φυσική γλώσσα, αλλά στό καθολικά έννοιολογικό σχήμα, τό όποιο καθιστᾶ μεταφράσιμες τή μία επί μέρους γλώσσα στην άλλη. Μ' αυτήν την έννοια τό «λέγειν» δέν διαμορφώνεται από αυτήν η εκείνην την κοινωνία, διαμορφώνεται μάλλον άπ' όλες μαζί και συνεπώς δέν είναι δυνατή οὔτε η διαφορετική θέσμιση αναλόγως πρὸς τή γλώσσα, οὔτε η απόδοση της θέσμισης σέ συγκεκριμένες προτιμήσεις μιᾶς άκριβῶς καθ' έκαστον κοινωνίας. Οι κάτωθι σύντομες παρατηρήσεις, οι όποιες ακολουθοῦν σέ γενικές γραμμές τό έπιχειρημα του Davidson (1974), διασαφηνίζουν αυτό τό πλέγμα θέσεων:

Έστω Γ και Δ δύο προτασιακά σύνολα (γλώσσες) τέτοια, ώστε:

$$\Gamma = \{p, q, r\} \text{ και } \Delta = \{\neg p, q, r\}$$

Έπειδή $\{q, r\} \vdash_{\Gamma} p$ και $\{q, r\} \vdash_{\Delta} \neg p$, οι σχέσεις του άληθεύειν κατά Γ και κατά Δ δέν συμπίπτουν, αλλά παρουσιάζουν απόκλιση. Ξεκάθαρα, δηλαδή, η σχέση του άληθεύειν κατά Γ διαφέρει από τή σχέση του άληθεύειν κατά Δ, τουλάχιστον κατά τό ότι η πρώτη ικανοποιείται από την «p» ενῶ η δεύτερη ικανοποιείται από την «¬p». Άς όρίσουμε ως «σχέση του άληθεύειν_Γ» τή μεταγλωσσική σταθερά για τό προτασιακό σύνολο Γ, και ως «σχέση του άληθεύειν_Δ» τή μεταγλωσσική σταθερά για τό προτασιακό σύνολο Δ.

Ἐστω τώρα, ὅσον ἀφορᾶ τὶς συνθήκες ἀλήθειας τοῦ «p», ὅτι «p» ἀληθεύει_Γ ἐάν καὶ μόνον ἐάν α. Τότε εἶτε:

«p» ἀληθεύει_Δ ἐάν καὶ μόνον ἐάν α (1)

εἶτε:

«p» ἀληθεύει_Δ ἐάν καὶ μόνον ἐάν β (2)

Ἄν εὐσταθεῖ ἡ (1), τότε ἡ σχέση τοῦ ἀληθεύει_Γ εἶναι ταυτόσημη μέ τῆ σχέση τοῦ ἀληθεύει_Δ (πρᾶγμα πού μέ τῆ σειρά του σημαίνει ὅτι «p» σημαίνει στή Γ ὅ,τι σημαίνει «¬p» στή Δ).

Ἄν ὅμως εὐσταθεῖ ἡ (2), τότε πάλι διακρίνονται δύο περιπτώσεις:

Εἶτε ἡ Γ δέν περιέχει πρόταση πού ν' ἀληθεύει ἐάν καὶ μόνον ἐάν β (πρᾶγμα πού σημαίνει ὅτι ἡ Δ εἶναι ἀπλᾶ εὐρύτερη ἀπό τῆ Γ, δηλ. $\Gamma \subset \Delta$ καὶ ὅτι οἱ δύο γλώσσες δέν διαφέρουν θεμελιωδῶς), εἶτε ἡ Γ περιέχει ὄντως πρόταση ἡ ὁποία ν' ἀληθεύει ἐάν καὶ μόνον ἐάν β. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιά τήν «q». Τότε ἰσχύει:

«q» ἀληθεύει_Γ ἐάν καὶ μόνον ἐάν β καὶ
«p» ἀληθεύει_Δ ἐάν καὶ μόνον ἐάν β.

Ἀπό τήν τελευταία συνθήκη προκύπτει εὐθέως ὅτι ἡ «q» ὅπως ἐννοεῖται στήν Γ, ταυτίζεται μέ τήν «p» ὅπως αὐτή ἐννοεῖται στήν Δ. Συνεπῶς οὔτε σ' αὐτὴν τήν περίπτωση οἱ δύο γλώσσες διαφέρουν θεμελιωδῶς. Οἱ περισσότερες ἀπό τὶς προτάσεις τους, ἄρα καὶ οἱ τυπικές τους ὄντολογίες, συναληθεύουν. Μπορεῖ κανεὶς, μὲν, ἀκόμη νά μιλήσει à la Castoriadis γιά κοινωνικές προϋποθέσεις τῆς κατασκευῆς ἐννοιῶν. Τό πεδίο αὐτῆς τῆς συζήτησης, ὅμως, ἀποδεικνύεται περιορισμένο καὶ δευτερεύουσας ἀξίας μπροστά στόν μεγάλο ὄγκο ὅσων προτιμήσεων εἶναι, σέ ὅλες τὶς κοινωνίες καὶ ἀναγκαίῳ τῶ τρόπῳ, κοινές.

Ἐδῶ λήφθηκε ὡς δεδομένη ἡ περίπτωση κατὰ τήν ὁποία ἡ σημασιολογία δύο γλωσσῶν διαφέρει μόνον μερικῶς, καὶ δείχθηκε ὅτι, ἀκόμη καὶ τότε, ἐνδεχόμενο παραμένει νά μὴ διαφέρει στήν πραγματικότητα καθόλου, ἐνῶ σίγουρα διαφέρει πολὺ λίγο. Σέ περίπτωση πλήρους διαφορᾶς τῶν ἐνοιῶν τους, τώρα, οἱ ἐννοιες τῆς ἐκάστοτε ἄλλης γλώσσας εἶτε μεταφράζονται καλῆ τῆ πίστει κατὰ τόν ὡς ἄνω ἐκτεθέντα τρόπο, εἶτε ἡ μία δέν ἀναγνωρίζει τήν ἄλλη ὡς γλώσσα. Ἡ δεύτερη περίπτωση δέν ἔχει ἱστορικό προηγούμενο σέ γλώσσες κατασκευασμένες ἀπό ἀνθρώ-

πους. Μ' ἄλλα λόγια, ἐνδεχόμενο εἶναι μιά κοινωνία νά θεσμίζει διαφορετικά ἀπ' ἐκείνη στήν ὁποία ἀνήκω, ἀκόμη καὶ τήν διαφορὰ μεταξύ ἄρρενος καὶ θήλεος. Ἄλλά ἀκόμη καὶ τότε αὐτές οἱ διαφορές δέν θά συνιστοῦν διαμάχες στήν ὄντολογία μεταξύ τῶν μὲν καὶ τῶν δέ. Αὐτό συμβαίνει ἐπειδὴ σέ γενικές γραμμές ἔχουμε συγκρίσιμες ἐννοιες τοῦ ἄρρενος καὶ τοῦ θήλεος, παρά τὶς ὅσες — τελικά ἀμελητέες πάντως — διαφορές ἐνδέχεται νά προκύπτουν.

Ἡ ἰδέα γλωσσῶν μέ ἐντελῶς διαφορετικές θεσμισμένες ἐννοιες εἶναι, λοιπόν, ὅπως ἔδειξα πῶς πάνω, ἀβάσιμη. Ἀντιθέτως, καταδεικνύεται σαφῶς ὅτι οἱ τυπικές ὄντολογίες ὄλων τῶν ἀνθρώπων γλωσσῶν, οἱ βασικές τους, δηλαδή, μερεολογικές παραδοχές, συμπίπτουν. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι γιά τήν ἀπόδειξη αὐτοῦ ἀρκοῦν ἐργαλεῖα τῆς προτασιακῆς λογικῆς, ὅπως πῶς πάνω φάνηκε, ἄλλωστε, ξεκάθαρα. Μ' ἄλλα λόγια: ἡ ντεϊβιντσονιανή ἰδέα τοῦ ἐννοιολογικοῦ σχήματος προκύπτει προτοῦ κἂν ἀνατρέξουμε στήν ἐννοια τοῦ συνόλου καὶ στήν μερεολογία, ἂν δεχτοῦμε καὶ μόνον ὅτι ὑπάρχει μιά μικρή, ἔστω, βάση συζήτησης. Εἶναι γνωστό ὅτι ὁ Davidson (1974), ὅταν καὶ αὐτὴ ἡ βάση ἐκλείπει, ἀνατρέχει στήν πραγματιστική ἀρχή τῆς εὐμενείας, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἐρμηνεύουμε τῆ γλώσσα τοῦ συνομιλητῆ ἔτσι ὥστε οἱ προτάσεις τῆς νά εἶναι ὅσο τό δυνατόν πῶς εὐλογες γιά μᾶς.

Συμπεράσματα

Ἡ καστοριάδεια περί συνόλων ἐνσταση μοιάζει νά διασώζεται καταφεύγουσα στήν μερεολογία τοῦ ὕστερου Lewis, ὑπό τήν ἐξῆς αἴρεση: τό μὲν ἀξιωματικό σύστημα τοῦ Lewis (1991) διατηρεῖται· στό ἐπίπεδο τῆς ὄντολογίας, ὅμως, ἡ μερεολογία (καί, συνεπῶς, καὶ ἡ θεωρία τῶν συνόλων, ἐφ' ὅσον βρισκόμαστε σ' αὐτό τό ἀξιωματικό σύστημα) κατασκευάζει οὐσίες (ἢ ἔστω, ὀντότητες, οἱ ὁποῖες ἀπό τήν κοινωνία, ἐν πάσῃ περιπτώσει, γίνονται ἀποδεκτές ὡς οὐσίες). Αὐτές οἱ οὐσίες συνιστοῦν ταυτοχρόνως ἐπιπρόσθετες ὀντότητες, οἱ ὁποῖες εἶναι κάτι πέραν τῶν μερῶν τους (ὑποσυνόλων τους): αὐτό τό κάτι ὁ Καστοριάδης τό ἀναγνωρίζει στίς κοινωνικές παραδοχές καὶ στίς δεσμεύσεις οὐσιολογικοῦ τύπου ἐκ μέρους τῆς κοινωνίας. Τό ἔργο τοῦ κοινωνικοῦ στοχασμοῦ θά ξεκινούσε κατὰ τόν Καστοριάδη μόλις τώρα καὶ θά συνίστατο στήν κατάδειξη τῶν διαφορῶν μεταξύ γλωσσῶν ὡς διαφορετικῶν θεσμίσεων τοῦ «λέγειν», ὅπου τό εἶναι

κατηγοριοποιείται διαφορετικά μέσα στις ἀγκύ-
 λες τῶν συνόλων, λόγω διαφορετικῶν συμφερόν-
 των ἀπό κοινωνία σέ κοινωνία. Ὁ Καστοριάδης
 δέν καταπιάνεται, ὅμως, ν' ἀποδείξει ἄν διαφο-
 ρετικές γλῶσσες *μπορεῖ*, ἐν τέλει, νά ἔχουν δια-
 φορετικές ὄντολογίες. Τό ὅτι προσπερνᾷ αὐτό τό
 σημεῖο ἐρήμην ἐπιχειρημάτων δέν ἀνήκει στίς
 ἀρετές τῆς θεωρίας του, διότι, ὅπως δείχτηκε πιό
 πάνω, τά πορίσματα τῆς γλωσσικῆς ἀνάλυσης
 ἔνα ἔτος πρὶν ἀπό τήν δημοσίευση τῆς ΦΘΚ κα-
 ταλήγουν, ἀπεναντίας, στό ὅτι ὅλες οἱ γλῶσσες,
 οἱ ὁποῖες γίνονται ἀποδεκτές ὡς τέτοιες, ἔχουν
eo ipso, συγκρίσιμες ὄντολογίες. Ἡ κριτική τοῦ
 Καστοριάδη στήν ἔννοια τοῦ συνόλου διασφύζεται,
 τελικά, ἄν ἀναγάγει τήν ἔννοια τοῦ συνόλου σέ
 μία «κόγχη» τοῦ χώρου: ἀξίωματική à la Lewis
 καί ὄντολογία à la Chisholm, σέ μία «κόγχη»,
 μάλιστα, ὅπου νά μὴν ἰσχύει ἡ ἀρχή τῆς εὐμέ-

νειας τοῦ ἐννοιολογικοῦ σχήματος τύπου Davidson·
 ὅπου δέν ὑπάρχουν, μ' ἄλλα λόγια, μετα-
 φράσεις ἐννοιῶν καλῆ τῆ πίστει ἀπό γλῶσσα σέ
 γλῶσσα, ὅπου κάθε κοινότητα παραμένει πεισμα-
 τικά ὀχυρωμένη στήν ἐξωτική καί ἀπομονωτι-
 στική τῆς ἰδιογλωσσία. Ὁ ὀρίζοντας αὐτοῦ τοῦ
 τοπίου εἶναι ἡ ἀσυμμετρία μεταξύ γλωσσῶν· μία
 ἀσυμμετρία, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπό τό ὅτι κά-
 θε κοινωνία, περιχαρακωμένη στό δικό της ἐπαρ-
 χιακό «λέγειν», αἶρεται στόν ρόλο τοῦ νομοθέτη
 (τοῦ «θεσμιστῆ») τῆς γλῶσσας τῆς. Μ' αὐτήν
 τήν ἔννοια, ἡ συνολοθεωρία καί ἡ λογική συνι-
 στοῦν, κατὰ τόν Καστοριάδη, ἔνα τμήμα τοῦ
 ἐπαρχιακοῦ λέγειν «τῆς Δύσης» (ΣΛ: 250).
 Ἐκὼς καί ἔτσι πάντως: τό καστοριάδειο μοντέ-
 λο δέν θά μπορούσε νά παράσχει ἐξήγηση γιὰ τό
 πῶς μία κοινωνία εἶναι σέ θέση, ὑπ' αὐτοῦς τοῦς
 ὄρους, νά κατανοεῖ ἄλλες γλῶσσες ὡς γλῶσσες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιά οὐσιώδεις παρατηρήσεις στό κείμενο, τόσο ὡς
 πρὸς τήν φιλοσοφία τοῦ Καστοριάδη ὅσο καί ὡς πρὸς τήν
 καντοριανή, ἀφελή ἔννοια τοῦ συνόλου, εὐχαριστῶ τόν κ.
 Γεώργιο Καραγεωργιοῦδη. Τόν εὐχαριστῶ, ἐπίσης, γιὰ τή
 συνεχή του ἐνηθάρρυνση καί γιὰ τίς βιβλιογραφικές του συ-
 στάσεις.

2. Π6. καί ΣΛ: 251 ὅπου ὁ Καστοριάδης καταγγέλλει
 τόν στρουκτουραλισμό — ἐννοώντας τήν γνωστή ἐθνο-
 λογική σχολή περὶ τόν Claude Levi-Strauss καί ὄχι τήν
 ἐπιστημολογία τοῦ Stegmuller καί τῶν περὶ αὐτόν — ὅτι
 ἐξαντλοῦσε τήν ζωὴ καί τήν «λογική» τῆς κοινωνίας στήν
 ταυτιστική λογική.

3. Ὁ Καστοριάδης παραθέτει τόν ὀρισμό τοῦ συνόλου
 κατὰ Cantor στά ΣΛ: 248-9. Οἱ ἀσυμφωνίες τῆς μετά-
 φρασης τοῦ ὀρισμοῦ ἀπό τόν Ζήση Σαρίκα, ὁ ὁποῖος με-
 τέφρασε τὰ ΣΛ στά Ἑλληνικά, καί τῆς δικῆς μου, εἶναι
 μικρές καί φιλοσοφικά ὄχι σημαντικές.

4. Ἄν τά πράγματα εἶχαν ἀλλιῶς, τότε θά ἔπρεπε νά
 ἀποφασιστεῖ σέ ποῖο σύνολο ἀνήκει τό «Κοινοῦ»: στό x
 ἢ στό y; Ὡστόσο, νόημα νά τίθεται αὐτό τό ἐρώτημα
 ὑπάρχει σ' ὅ,τι ἀφορᾷ μὲν χωροχρονικά μὴ ἀλληλοπεριχω-
 ρούμενες ὀντότητες, ὄχι ὅμως σ' ὅ,τι ἀφορᾷ ἀφηρημένες
 ὀντότητες, ὅπως εἶναι τά σύνολα: πρέπει μὲν νά εἶναι ξε-
 κάθαρο ἄν (καί πότε) τό δωμάτιο «Α» ἀνήκει στό διαμέ-
 ρισμα «1» ἢ στό διαμέρισμα «2» (ἀφοῦ τά διαμερίσματα
 πολυκατοικιῶν ὀφείλουν νά εἶναι χωροχρονικά μὴ ἀλληλο-
 περιχωρούμενες ὀντότητες), ἀλλά δέν ὑπάρχει ἀντιστοιχία
 ἐπιταγῆ πού ν' ἀφορᾷ ἀφηρημένες ὀντότητες, οἱ ὁποῖες
 μποροῦν καί νά εἶναι χωροχρονικά ἀλληλοπεριχωρούμενες.
 Βεβαίως, δέν ἰσχύει ἀντιστρόφως ὅτι κάθε ἀλληλοπεριχω-
 ρούμενη ὀντότητα εἶναι ἀφηρημένη (ἢ τουλάχιστον ὄχι ἄνευ
 ἐτέρου), διότι ὑποτίθεται ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένες χωροχρο-
 νικά ἀλληλοπεριχωρούμενες ὀντότητες, οἱ ὁποῖες δέν εἶναι
 ἀφηρημένες: π.χ. τρῦπες, σκιάς, ἐνδεχομένως φαντάσματα
 καί ἄγγελοι — π6. Chisholm (1973: 590) καί Lewis
 (1991: 75). Ἐν τούτοις πιστεύω ὅτι μποροῦμε ἐδῶ νά πα-
 ραβλέψουμε αὐτές τίς τελευταῖες, διότι εἶναι ἀναντίρρητα

ιδιότυπες (καί εἶναι ὅπως ἀμφίβολο ἄν ἀποτελοῦν κἄν ὄν-
 τότητες).

5. Ἐκὼς καί στήν ἀποκαλούμενη φυσική γλῶσσα ἡ
 σχέση τῆς δήλωσης δέν εἶναι φύσει. Ἡ ὀνομασία «φυσική»
 ὀφείλεται μόνο καί μόνο στό ὅτι ἐκεῖνη εἶναι «αὐτοφύης».
 Ἐνῶ τό ἀντίθετο τοῦ φύσει εἶναι τό θέσει, ἡ ἀντίθεση τῆς
 φυσικῆς γλῶσσας εἶναι ἡ τεχνητὴ γλῶσσα. Ἡ δήλωση καί
 γιὰ τοὺς δύο τύπους γλῶσσας εἶναι, βεβαίως, θέσει. Γιὰ τά
 σχετικά πορίσματα στό πλαίσιο τῆς γλωσσολογίας π6.
 Μπαμπινιώτη (1986: 105-7). Γιὰ μία φαινομενολογική συ-
 νηγορία π6. Simon (1989: 101-3). Ἐκὼς τόν Kripke
 (1972) ὅμως ἔχει προβληθεῖ ἔνα πρότυπο δήλωσης, ἡ ὁποία
 δέν συνιστᾷ σύμβαση καί ἀφορᾷ κύρια ὀνόματα. Αὐτό τό
 πρότυπο δήλωσης, ἡ «ἄτεγκτη δήλωση» (rigid designa-
 tion), ἔχει ἐπεκταθεῖ ἀπό τόν Putnam (1973) καί στοὺς
 «ὄρους φυσικῶν εἰδῶν» (natural kind terms). Σχετικά μ'
 αὐτές τίς πολύ σημαντικές ἀποκλίσεις ἀπὸ τήν ἔννοια τῆς
 κατὰ σύμβαση δήλωσης βλ. καί κατωτέρω.

6. Στήν πρώτη περίπτωση ἔχουμε νά κάνουμε μὲ μία
 οὐσιολογική παραδοχὴ τῆς μερεοτοπολογίας· στήν δευτέρη
 μία ἐπίσης οὐσιολογική παραδοχὴ τῆς γενικῆς μερεοτοπο-
 λογίας.

7. Μὲ μία ἔννοια εἶναι μία τετριμμένη ἀλήθεια ὅτι π'
 ἀρσενικά μέλη μιᾶς κοινότητος δέν διακρίνονται ἀπὸ τά
 θηλυκά μόνον βιολογικά ἀλλὰ καί ὡς πρὸς τοὺς κοινωνι-
 κούς τοὺς ρόλους. Ὁ τυπικός κοινωνικός ρόλος π.χ. τοῦ
 ἐπικρατοῦντος ἀρσενικοῦ στίς δυτικές κοινωνίες κατὰ τό
 γεῦμα (κόβει τό ψωμί, δοκιμάζει πρῶτος τό κρασί, ἀλλὰ
 δέν σερβίρει τὴ σαλάτα) εἶναι ἀνεξάρτητος τῆς βιολογίας.
 Ἄλλὰ τότε ἡ διαπίστωση τοῦ Καστοριάδη ὅτι «ἡ ἀντίθε-
 ση ἀρσενικό-θηλυκό εἶναι κοινωνικά θεσμισμένη ὡς κοινο-
 νική ἀντίθεση καί ὄχι ὡς βιολογική διαφορά, καί εἶναι τέ-
 τοια κατὰ τρόπον ἐκάστοτε διαφορετικό...» (ΣΛ: 251 —
 δική μου ὑπογράμμιση) εἴτε εἶναι ἀτυχῆς, εἴτε βασίζεται
 συνειδητὰ σέ μία ἐγγελιανή, διαλεκτικὴ ἀντίληψη περὶ κα-
 τηγόρησης, ἡ ὁποία ἤδη ἐξ ἀρχῆς ἔχει ἀπορρίψει τήν δι-
 τιμὴν λογική. Ἐξηγῶ αὐτό τό σημεῖο: ἡ διαπίστωση τοῦ
 Καστοριάδη ὅτι μεταξύ ἀρσενικοῦ καί θηλυκοῦ ὑφίστανται

κοινωνικές διαφορές δέν αποκλείει, από τή σκοπιά τής «ταυτιστικής λογικής», ότι υπάρχουν πραγματικές βιολογικές διαφορές μεταξύ τους — οι οποίες, μάλιστα μπορεί νά είναι έντελώς ανεξάρτητες από τήν διαφοροποίηση τών κοινωνικών ρόλων μεταξύ ἄρρενος καί θήλεος. Ὅμως, ἡ ἔκφραση «Ἡ ἀντίθεση ἀρσενικό-θηλυκό εἶναι βιολογικῆς ὑφῆς» κατανοεῖται στά ΣΛ: 251, σάν νά σήμαινε «Ἡ ἀντίθεση ἀρσενικό-θηλυκό ἔχει μόνον βιολογικό χαρακτήρα». Ὡστόσο, εἶναι σαφές, ὅτι μιλώντας γιά τήν βιολογική ἀντίθεση ἀρσενικοῦ-θηλυκοῦ δέν ἐννοοῦμε μέ κανέναν τρόπο τήν διαφοροποίηση τών κοινωνικών ρόλων ἀρσενικοῦ-θηλυκοῦ, δέν ἐξαντλοῦμε, δηλαδή, ὅ,τι μπορεί νά γνωσθεῖ περὶ ἀρσενικοῦ καί θηλυκοῦ οὔτε ἔχουμε ἀποφανθεῖ, τάχα, ὅτι ἡ ἀντίθεση ἀρσενικό-θηλυκό δέν εἶναι καί κοινωνικά θεσμισμένη. Ὁ Καστοριάδης ἐπιμένει, παρ' ὅλα αὐτά, ὅτι ἡ ἀντίθεση ἀρσενικό-θηλυκό δέν εἶναι βιολογική, ἄν ἀπλᾶ καί μόνον αὐτῆ τυγχάνει νά ἔχει καί ὀρισμένα κοινωνικά θεσμισμένα συβεβήκῳ, θεωρεῖ δηλαδή, ὅπως κι ὁ Hegel (1812-16: 2. Teil, 1. Abschnitt, 2. Kapitel, A, b), ὅτι ἡ καταφατική κρίση (ἐδῶ ἡ κρίση: «Ἡ ἀντίθεση ἀρσενικό-θηλυκό εἶναι βιολογικῆς ὑφῆς») ἔχει ἕναν χαρακτήρα ὀλικῆς ἄρνησης — ἀπροσδιοριστίας, δηλαδή, ὡς πρὸς ὅλα τ' ἄλλα κατηγορήματα πού θά μπορούσε νά προσλαμβάνει ὁ ὅρος «ἡ ἀντίθεση ἀρσενικό-θηλυκό». Ὁ Καστοριάδης ὀφείλει, ἐδῶ, νά δηλώσει ὅτι ἡ ἀπόδοση μιᾶς ἀρνητικῆς διάστασης στίς καταφατικές κρίσεις καθώς καί ἡ διάκριση τῆς ἄρνησης σέ «ἀποφατική κρίση» ἀφ' ἑνός καί «ὀλικῆς ἄρνησης» ἢ «ἄρνηση τῆς ἄρνησης» ἀφ' ἑτέρου (ὅπως τήν ἀσχεῖ ὁ ἴδιος ἐδῶ κι ὅπως τήν ἀναλύει ὁ Hegel ὅ.π.π.) εἰσάγει μία τρίτη τιμὴ ἀληθείας, ἐκείνη τοῦ ἀπροσδιοριστοῦ. Ἄνεξάρτητα ἀπὸ τό ἐάν ἡ ἐγγειανή ἰδέα τῆς «ἄρνησης τῆς ἄρνησης» εἶναι χρήσιμη ἢ ὄχι, βέβαιον εἶναι, λοιπόν, ὅτι ὀρι-

ζει μιὰ σημασιολογική διάσταση πέραν τοῦ ἀληθοῦς καί τοῦ ψευδοῦς. Εἶναι σημαντικό ὁ ἀναγνώστης τοῦ Καστοριάδη νά ἔχει διαρκῶς ὑπ' ὄψιν του ὅτι ἡ κριτική τοῦ Καστοριάδη στήν «συνολιστική» λογική γίνεται ἐξ ὑπαρχῆς ὑπ' αὐτὴν τήν ἐγγειανή παραδοχή.

8. Προτείνω ὡς μετάφραση τοῦ ὅρου «singleton», τόν ὁποῖο χρησιμοποιοῖ ὁ Lewis, τό οὐδέτερο τοῦ ἐπιθέτου «μόνος,-ή,-ό». Στά ἑλληνικά χρησιμοποιοῖται ὁ ὅρος «μονοσύνολο» καί στά γερμανικά (πβ. Ridder (2002: 332, 339) ὁ ὅρος «Einerklasse». Ὡστόσο δέν νομίζω ὅτι εἶναι ἀκριβῆς ἡ χρῆση αὐτοῦ τοῦ ὅρου ἐκτός τῆς θεωρίας συνόλων.

9. Ἐδῶ ἡ ἀνάληψή μου δέν ἀποδίδει πιστά τήν ἀποψη τοῦ ἴδιου τοῦ Lewis. Αὐτός θεωρεῖ, μέν, ὅτι κάθε σύνοψη πού κατασκευάζουμε βασίζεται στήν μερεολογία, ἀλλά γι' αὐτόν μερεολογική κατασκευή συνόλων εἶναι «ὀντολογικά ἄθῳα» (ὁ ἴδιος, σέ ἀντίθεση μέ τόν Chisholm, ἐπιπροτεῖ μία νομιναλιστική ἀνάγνωση τών ἐνοιῶν «μέρος-ὅλον» — πβ. Lewis (1991: 21) καί Ridder (2002: 331 κ.κ.). Ἐν τούτοις ὁ νομιναλισμός τοῦ Lewis δέν ἔχει σχέση μέ τόν παραδοσιακό νομιναλισμό περὶ τών καθόλου ἐνοιῶν: ὁ ὅρος «νομιναλισμός» σημαίνει στόν Lewis ὅτι δέν υπάρχουν σύνολα παρά μόνο σχέσεις μέρους-ὅλου (ὅ.π.π.). Σαφῶς ἕνας τέτοιος νομιναλισμός εἶναι συμβατός πρὸς οὐσιολογικές (μέ τήν παραδοσιακή ἔννοια τοῦ ὅρου) ὀντολογικές παραδοχές περὶ τῆς σχέσης μέρους/ὅλου.

10. Στόν Lewis (1991: 22) τέτοιες συνόψεις καλοῦνται: «συνόψεις καλῶς συντεθειμένων μερῶν» (fusions of nice parts). Ὁ ἴδιος θεωρεῖ, ἄλλωστε, τά σύνολα ὡς συνόψεις μερῶν, ἀφοῦ τά ὑποσύνολα τών συνόλων εἶναι, ὀντως, καλῶς συντεθειμένα μέρη τους (ὅ.π.π.: vii).

11. Ἐδῶ δέν πρόκειται, λοιπόν, γιά τόν νομιναλισμό τύπου Lewis.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἄναπολιτάνος, Δ., Εἰσαγωγή στή φιλοσοφία τών μαθηματικῶν, Νεφέλη, Ἀθήνα 1985⁴.
- Cantor, G., «Beiträge zur Begründung der Transfiniten Mengenlehre I», *Mathematische Annalen* 46 (1895), 481-512.
- Chisholm, R.M., «Parts as Essential to Their Wholes», *Review of Metaphysics* 26 (1973), 581-603.
- Davidson, D., «On the Very Idea of A Conceptual Scheme», *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association* 47 (1974) (ἀναδημοσίευση στό: *Inquiries into Truth and Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1984, 183-98).
- Ebbinghaus, H.D., *Einführung in die Mengenlehre*, Mannheim/Leipzig/Wien/Zurich, Wissenschaftsverlag, 1994.
- Essler, W.K. & Brendel, E., *Grundzüge der Logik II Klassen-Relationen-Zahlen*, Frankfurt/M., Vittorio Klostermann, 1993.
- Goodman, N. & Leonard, H., «The Calculus of Individuals and Its Uses», *Journal of Symbolic Logic* 5 (1940), 45-55.
- Hegel, G.W.F., *Wissenschaft der Logik* (1812-16), 2 τόμοι, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1990.
- Καστοριάδης, Κ., *Ἡ φανταστική θέσμιση τῆς κοινωνίας*, Ἀθήνα, Ράππα, 1985 (=ΦΘΚ).
- Καστοριάδης, Κ., *Τά σταυροδρόμια τοῦ λαβυρίνθου*, Ἀθήνα, Ὑψίλον, 1991 (=ΣΛ).

- Kripke S., *Naming and Necessity*, Cambridge/Ma., Harvard University Press, 1980² (1972¹).
- Leśniewski, S., *Collected Works*, ἐπιμ. S.J. Surma, J. Szrednicki, D.I. Barnett, F.V. Riskey, Warsaw: PWN; Dordrecht, Boston, London: Kluwer, 1992.
- Lewis, D., *Philosophical Papers*, Vol I, Oxford, Oxford University Press, 1983.
- Lewis, D., *Parts of Classes*, Oxford, Blackwell, 1991.
- Μπαμπινιώτης, Γ., *Θεωρητική γλωσσολογία*, Ἀθήνα, Ἐθνικό καί Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 1986.
- Prior, A.N., *Formal Logic*, Oxford, Oxford University Press, 1955.
- Putnam, H., «Meaning and Reference», *Journal of Philosophy*, 70 (1973), 699-711.
- Ridder, L., *Mereologie*, Frankfurt/M., Vittorio Klostermann, 2002.
- Simon, J., *Philosophie des Zeichens*, Berlin/New York, de Gruyter, 1989.
- Simons, P.M., *Parts. A Study in Ontology*, Oxford, Clarendon Press, 1987.
- Varzi, A.C., «Mereological Commitments», *Dialectica* 54 (2000), 283-305.
- Wiggins, D., «Mereological Essentialism: Asymmetrical Essential Dependence and the Nature of Continuants», *Grazer philosophische Studien* 7 (1979), 297-315.

Ἔργασια ἢ γλῶσσα;

Πρὸς μία ἐπανερμηνεία τῶν κανονιστικῶν θεμελίων τῆς κριτικῆς

Φωτεινὴ Βάκη

Επιχειρώντας ἓναν ὀρισμὸ τῆς κριτικῆς θεωρίας, στό σημαντικό της βιβλίο *Critical, Norm, and Utopia*, ἢ Seyla Benhabib παρατηρεῖ εὐστοχα ὅτι ἡ κριτικὴ θεωρία «βρίσκεται μεταξύ πρακτικῆς φιλοσοφίας καὶ κοινωνικῆς ἐπιστήμης, μοιράζοντας καὶ ριζικά ἀναδιατυπώνοντας τίς προθέσεις καὶ τῶν δύο»¹.

Πράγματι, θά μπορούσε κάποιος νά ισχυριστεῖ ὅτι ἡ κριτικὴ θεωρία δέν εἶναι μία ἀνιστορικὴ ὀντολογία, ἡ ὁποία ἐνστερνίζεται αἰώνιες καὶ ἀναλλοίωτες ἀξίες καὶ ἀρχές, ἀλλὰ ἱστορικὴ καὶ συγκυριακὴ. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ κριτικὴ θεωρία ἐπιχειρεῖ νά ἀνασυγκροτήσῃ θεωρητικὰ τὴν συγκεκριμένη ἱστορικὴ συγκυρία, μέρος τῆς ὁποίας εἶναι καὶ ἡ ἴδια. Ἡ μετάβαση ἀπὸ ἓνα ὑπερϊστορικό σέ ἓνα ἱστορικά προσδιορισμένο σημεῖο ἐκκίνησης, πού εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο τὴν διαχωρίζει ἀπὸ τὴν «παραδοσιακὴ θεωρία» (γιά νά ἀνακαλέσουμε τὴν περίφημη διάκριση τοῦ Max Horkheimer), σημαίνει ὅτι ὄχι μόνο τὸ ἀντικείμενο ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ μορφή τῆς θεωρίας εἶναι ἱστορικά συγκεκριμένη. Καθίσταται ἔτσι ἀναγκαῖο ἓνα νέο, ἀνα-στοχαστικό εἶδος κοινωνικῆς κριτικῆς, ἡ ἀφετηρία τοῦ ὁποίου εἶναι «ἐμμενῆς» στό κοινωνικό του ἀντικείμενο καὶ συνεπῶς δέν ἐντοπίζεται ὑπερ-ἱστορικά ἢ ὑπερβατικά.

Ἐν τούτοις, τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀντικείμενο καὶ ἡ μορφή τῆς θεωρίας εἶναι ἱστορικά διαμορφωμένα, δέν σημαίνει ὅτι ἡ κριτικὴ θεωρία παγιδεύεται στίς ἀπορίες τοῦ σχετικισμοῦ καὶ φαλιμπισμοῦ. Διότι ἂν συνέβαινε κάτι τέτοιο, ἡ κριτικὴ θεωρία θά ἦταν ταυτόσημη εἴτε μέ κοινωνιολογία τῆς γνώσης εἴτε μέ μιὰ κοινωνικὴ ἐπιστήμη, μέ τὴν ἔννοια ὅτι θά περιοριζόταν σέ μιὰ ἐμπειρικὴ καταγραφή καὶ ἀνάλυση οικονομικῶν, πολιτικο-διοικητικῶν φαινομένων κ.ο.κ. Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση, μέ τὸν ὄρο κριτικὴ θεωρία θ' ἀναφερόταν κάποιος σέ αὐτὸ πού ὁ

Durkheim ὀρίζει ὡς «κοινωνιολογικὴ προοπτικὴ per se», ὁ Hegel ὡς «ἀρνητικὸ ἀπόλυτο» ἢ ὁ Habermas ὡς «σύστημα» δηλαδή, σέ μιὰ ντετερμινιστικὴ σύλληψη τοῦ κοινωνικοῦ, ὅπου οἱ πράξεις τῶν κοινωνικῶν φορέων, ἀνεπιθύμητες καὶ μὴ ἀναγνωρίσιμες συχνά κι ἀπὸ τοὺς ἴδιους, γίνονται ἀντιληπτές μόνον ἀπὸ ἓναν στοχαστικὴ παρατηρητὴ.

Γιά νά μὴν ταυτιστεῖ, λοιπόν, μέ τὴν ψυχρὴ περιγραφὴ μιᾶς ἀξιολογικῆς οὐδέτερης κοινωνικῆς ἐπιστήμης, ἡ κριτικὴ θεωρία χρειάζεται ἓνα δεοντολογικό θεμέλιο. Ἡ ὑπέρβαση τῶν κλειστῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων τῆς prima philosophia, ὅπως ἀναπτύχθηκαν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν Hegel, δέν συνεπάγεται τὴν ἀπόρριψη τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν ἄκριτη μετάβασή της σέ μιὰ μὴ φιλοσοφικὴ περιοχὴ. Διότι ἡ κριτικὴ θεωρία εἶναι πρωτίστως μιὰ θεωρία ὀρθολογικότητος, μέ τὴν ἔννοια μιᾶς ἀποτίμησης καθημερινῶν πρακτικῶν, πού καθορίζουν τὸν κοινωνικό καὶ πολιτικό βίο. Συνεπῶς, ἡ κριτικὴ θεωρία δέν ἐγκαταλείπει ποτέ τὰ κανονιστικὰ ἰδεώδη τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης πού, ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς Στωικούς μέχρι τοὺς Kant καὶ Hegel, ἀναφέρονται σέ ἓνα ἔλλογο κοινωνικὸ πλαίσιο. Ὡστόσο, ἡ κριτικὴ θεωρία δέν ἀντιμετωπίζει τὰ κανονιστικὰ ἰδεώδη, πού κληρονομεῖ, οὔτε ὡς τὸ τέλος ἢ ἐνέργεια (μέ τὴν Ἀριστοτελικὴ σημασία τῶν ὄρων), μιᾶς ἐγγενοῦς ιδιότητος τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος, πού εἶναι ἐφικτὴ μόνον στὴν πόλιν, οὔτε ὡς ἀφηρημένες οὐτοπίες, ὡς ἓνα «καθαρόν» «Δέον», πού ἀποδίδεται στὴν θεωρία ἔξωθεν. Ἀντίθετα, ἡ ἔννοια τοῦ πρακτικοῦ Λόγου πού υἱοθετεῖ ἡ θεωρία, ἐνυπάρχει ἤδη στό ἀντικείμενό της, πρὶν ἀρχίσει ἡ θεωρητικὴ ἀνα-κατασκευὴ του. Μὲ λίγα λόγια, ἡ ἐγκυρότητα — *Geltung* — τῆς κανονιστικῆς βάσης τῆς κριτικῆς θεωρίας, ἡ δυνατότητα θεμελίωσης τῶν ἀξιῶν πού ἰδιοποιεῖ-

— Ἡ Φωτεινὴ Βάκη γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1971. Σπούδασε φιλοσοφία στό Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ στό Πανεπιστήμιο τοῦ Essex στὴν Ἀγγλία, ἀπὸ ὅπου ἔλαβε Master στὴν σύγχρονη Εὐρωπαϊκὴ Φιλοσοφία καὶ διδακτορικό στὴν Κριτικὴ Θεωρία.

ται, προκειμένου να προσεγγίσει τό αντικείμενο της, μπορεί να είναι μόνο φιλοσοφική - ιστορική. Οι αξίες απορρέουν από τις ανάγκες της εκάστοτε ιστορικής συγκυρίας και φθίνουν, όταν πάψουν να ικανοποιούν αυτές τις ανάγκες².

Χαρακτηρίζεται επομένως ή κριτική θεωρία από μία διττότητα: από τήν μία πλευρά, είναι μία μετακριτική της παραδοσιακής φιλοσοφίας, ενώ από τήν άλλη είναι μία κριτική θεωρία της ιστορικής πραγματικότητας (μέσα στην οποία βρίσκεται και *drā* και ή *idia*), με εργαλείο ανάλυσης τόν ήδη ανα-συγκροτημένο φιλοσοφικό λόγο. Ακολουθώντας τήν όρολογία της S. Benhabib, ή κριτική θεωρία παραπαίει ανάμεσα σε μία «εξηγητική-διαγνωστική» και μία «προληπτική-ουτοπική» στιγμή³, «στην πραγματικότητα των μοντέρνων και τό ιδεώδες των αρχαίων»⁴, στην πολιτική θεωρία και πολιτική ουτοπία.

**«Η επιστημολογία είναι δυνατή
μόνο ως κοινωνική θεωρία»
Η κριτική του Habermas
στην μαρξική έννοια της εργασίας**

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι ή διερεύνηση του «ελλείμματος» της κανονιστικής βάσης της κριτικής θεωρίας του Μάρξ και ή ανα-συγκρότηση, ως εκ τούτου, των θεμελίων της κριτικής θεωρίας από τόν Habermas. Σύμφωνα με τό σχόλιο του ίδιου του Habermas, ήδη από τά πρώιμα γραπτά του:

«Έξ αρχής, υπήρχε έλλειψη σαφήνειας όσον άφορά τά κανονιστικά θεμέλια της μαρξικής κοινωνικής θεωρίας. Η τελευταία δέν σκόπευε ν' ανανεώσει τά όντολογικά αίτήματα του κλασσικού φυσικού δικαίου ούτε να υπερασπιστεί τά περιγραφικά αίτήματα των νομολογικών επιστημών. Υποτίθεται ότι ήταν «κριτική» κοινωνική θεωρία, αλλά μόνο στον βαθμό που μπορούσε ν' αποφύγει τις νατουραλιστικές πλάνες των υπόρρητα αξιολογικών θεωριών. Ο Μάρξ πίστευε ότι έλυσε αυτό τό πρόβλημα με ένα *coup de main*, δηλαδή με μία άνοιχτά ύλιστική ιδιοποίηση της έγγελιανης Λογικής»⁵.

Ήδη από τό *Γνώση και Διαφέρον*, ή προσπάθεια του Habermas εστιάζεται στην διερεύνηση της δυνατότητας κριτικής συνείδησης και θεωρίας εντός του τεχνοκρατικού πλαισίου του «μετα-φιλελεύθερου» καπιταλισμού. Η προβληματική αυτή προσεγγίζεται από τήν σκοπιά μιās ρηξικέλευθης γνωσιοθεωρίας, που είναι δυνατή

μόνον ως κοινωνική θεωρία⁶ και είναι αναγκαία για τήν υπέρβαση της θετικιστικής ταύτισης της γνώσης με έπιστήμη.

Ο Habermas υποστηρίζει ότι ή μαρξική έννοια της σύνθεσης, μέσω της έννοιας της εργασίας, ήδη κινείται προς αυτήν τήν κατεύθυνση⁷. Θέτοντας τήν έξωτερικότητα της φύσης — τόσο της αντικειμενικής όσο και της υποκειμενικής — ως τό απόλυτο θεμέλιο του πνεύματος, τό μαρξικό παράδειγμα αποτελεί κοινωνικοϊστορική θεωρία υποκειμενικότητας και αντικειμενικότητας. Παράλληλα συνιστά, κατά τόν Habermas, τόν τελικό σταθμό εκείνης της κίνησης των ιδεών που ξεκινά με τήν καντιανή έννοια της αυτονομίας, περιλαμβάνει τό Φιχτιανό παντοδύναμο υποκείμενο που «θέτει» τόν έαυτό του, τό έγγελιανό Πνεύμα και τήν έννοια του Εϊδους στον ύλιστή Feuerbach. Στην πραγματικότητα, κατά τόν Habermas, ο Μάρξ κατορθώνει να δώσει λύση στο πρόβλημα της σύνθεσης στον Γερμανικό Ίδεαλισμό, χωρίς παράλληλα να «υποκύπτει» σε ένα είδος άφελους νατουραλισμού, χαρακτηριστικού του Feuerbach. Άς δούμε όμως τό έπιχειρημα του Habermas αναλυτικότερα:

Σύμφωνα με τήν ανάλυση στο *Γνώση και Διαφέρον*, για τόν Μάρξ ή φύση συνιστά τό απόλυτο θεμέλιο του πνεύματος. Θεωρώντας τό υποκείμενο ένα φυσικό όν και όχι τήν φύση μία πλευρά του υποκειμένου, ο Μάρξ έπιχειρεί να ξεπεράσει τήν ιδεαλιστική αντίληψη του πνεύματος, όπου, ως Ίδέα που υπάρχει δι' έαυτήν, θέτει τόν φυσικό κόσμο ως δικό της δημιούργημα⁸.

Όστόσο, ή μαρξική ύλιστική υπέρβαση του έγγελιανού πλαισίου της φιλοσοφίας της ταυτότητας δέν έχει να κάνει σε τίποτα με τήν «ύλη». Στην πραγματικότητα, ο Μάρξ διατυπώνει ένα «νέο» ύλισμό, έναν «ύλισμό χωρίς ύλη»⁹, που ξεπερνά τήν παραδοσιακή αντίθεση ανάμεσα στα δύο «στρατόπεδα» της φιλοσοφίας: τόν ιδεαλισμό, που προβάλλει τό σύνολο της πραγματικότητας στη σφαίρα του πνεύματος, και τόν ύλισμό, που εκκινώντας από τούς έπικούρειους και αναπαραγόμενος από τούς μοντέρνους μαθητές τους, με σημαντικότερο τόν Feuerbach, ανάγει τό σύνολο των διανοητικών αφαιρέσεων στην αισθητικότητα.

Κατά τόν Habermas, ο νέος ύλισμός του Μάρξ συνίσταται στην διπλή υπέρβαση, τήν ίδια στιγμή, τόσο της ανθρωπολογίας του Feuerbach όσο και της έγγελιανης φιλοσοφίας της ταυτότητας. Έτσι, ο Μάρξ ιδιοποιείται τήν ανθρωπολογική έννοια του «Εϊδους» που άπαντά στον

Feuerbach, όχι μόνο για να μεταφέρει την έννοια του υποκειμένου από τον ιδεαλισμό στον υλισμό, αλλά επίσης και για να υπερβεί την υλιστική ανθρωπολογία μέσα από τις ίδιες τις παραμέτρους της. Διότι, αναμφίβολα, η κεντρική έννοια σ' αυτό τό σημείο είναι αυτή της Ουσίας του ανθρώπινου όντος, που είναι τόσο παλιά όσο και η ίδια η φιλοσοφία. Έν τούτοις, ο Μάρξ δέν την απορρίπτει ως τέτοια, αλλά επανεγγράφει τόν τρόπο μέ τόν όποιο κατανοείται: ως μία ειδολογική αφαίρεση, που ένυπάρχει στά άτομα του ίδιου γένους ως ποιοτικό χαρακτηριστικό, μέσω του όποιου μπορούν νά ταξινομηθοῦν. Από τήν πρώτη θέση στον Feuerbach, στήν όποία βλέπει ως τό «πρωταρχικό έλάττωμα του μέχρι τώρα υπάρχοντος υλισμού... ότι τό πράγμα, ή πραγματικότητα, ή αισθησιακότητα συλλαμβάνονται μόνο μέ τή μορφή αντικειμένου ή διαλογισμού αλλά όχι ως αισθησιακή ανθρώπινη δραστηριότητα, πρακτική, όχι υποκειμενικά», αλλά και στήν τέταρτη θέση στον Feuerbach, όπου ισχυρίζεται ότι «ή οὐσία του ανθρώπου είναι τό σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων»¹⁰, ο Μάρξ έπιστρέφει πάντα στήν έννοια τής οὐσίας του ανθρώπου χωρίς έν τέλει νά καταργεί τό ανθρωπολογικό της πλαίσιο, αλλά μετασχηματίζοντάς το σέ μία υλιστική έπιστημολογία. Για νά έπιτευχθεί κάτι τέτοιο, ο νεαρός Μάρξ καταφεύγει παραδόξως στήν καρδιά του μεγαλύτερου έχθρου τής ανθρωπολογίας: του ιδεαλισμού.

Ο Μάρξ διέβλεψε ότι ο πυρήνας του σύγχρονου ιδεαλισμού, που εκφράζεται αρχικά από τόν Κάντ, ανάγει τήν τάξη του κόσμου στήν νοητική δραστηριότητα ενός υποκειμένου που τήν δημιουργεί ή — σύμφωνα μέ τήν καντιανή γλώσσα — τήν «συγκροτεί». Τό καντιανό Ύποκειμενο, που πρωτίστως συλλαμβάνεται ως συνείδηση, «συγκροτεί τόν κόσμο», τόν καθιστά δηλαδή αντιληπτό μέσα από τις δικές του κατηγορίες ή μορφές αναπαράστασης, όπως ο χρόνος, ο χώρος και ή αιτιότητα. Αυτό ακριβώς έννοει ο Μάρξ ως τήν «ένεργητική διάσταση του ιδεαλισμού», εκείνη τήν διάσταση δηλαδή του ιδεαλισμού που, αποδίδοντας βαρύτητα στήν ιδέα τής συνείδησης, μεταμορφώνεται από τήν αναπαραστατική φιλοσοφία τής πρωταρχικότητας των «ιδεών» σέ μία φιλοσοφία τής υποκειμενικότητας. Έν κατακλείδι: ταυτίζοντας τήν οὐσία του υποκειμένου μέ τήν πρακτική, και τήν πρακτική μέ τήν δραστηριότητα του ανθρώπινου όντος ως «φυσικού ανθρώπινου είδους», που διακρίνεται από τά υπόλοιπα είδη λόγω τής αναπαραγωγικής διαδικα-

Jürgen Habermas

σίας τής έργασίας, ο Μάρξ αποδίδει στήν έργασία τόν ρόλο που ο υπερβατικός ιδεαλισμός αποδίδει στήν συνείδηση: αυτόν τής σύνθεσης. Έν τούτοις, ή μαρξική επαναδιατύπωση τής «σύνθεσης» διαφέρει από τήν αντίστοιχη ιδεαλιστική ως προς τό ότι δέν είναι «τό έργο μιās υπερβατικής συνείδησης, τό “θέτειν” ενός απόλυτου έγώ ή ή κίνηση ενός απόλυτου πνεύματος. Αντίθετα είναι μαζί μέ τό έμπειρικό και υπερβατικό έργο ενός ειδολογικού υποκειμένου, που παράγει τόν έαυτό του στήν ιστορία»¹¹. Ός εκ τούτου, ή έργασία δέν έρμηνεύεται μόνον ως ή φυσική διαδικασία αναπαραγωγής του υλικού κόσμου αλλά επίσης ως έπιστημολογική κατηγορία. Διότι ένω από τή μία πλευρά ο Μάρξ θέτει τήν έξωτερικότητα τής φύσης και, έπομένως, προϋποθέτει έπιστημολογικά τήν φύση ως «έν έαυτή», προκειμένου νά υπερβεί τόν έγελιανό Ύδεαλισμό, από τήν άλλη ή φύση υπάρχει «για έμας» μόνο λόγω τής διαμεσολάβησής της «άπό τήν υποκειμενική φύση του ανθρώπου μέσω τής διαδικασίας τής κοινωνικής έργασίας. Γι' αυτό ή έργασία δέν είναι μόνο θεμελιώδης κατηγορία τής ανθρώπινης ύπαρξης, αλλά επίσης και μία έπιστημολογική κατηγορία»¹². Κι έφ' όσον ή «βιομηχανία συνιστά τήν πραγματική ιστορική σχέση τής φύσης και συνεπώς των φυσικών

ἐπιστημῶν καί τόν ἄνθρωπον»¹³, ὁ Μάρξ αντικαθιστᾷ τήν ἐγγελιανή μέθοδο τῆς ἐμμενοῦς κριτικῆς τῆς τυπικῆς λογικῆς μέ τήν κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.

Ἡ ἐξωτερικότητα τῆς φύσης, πού ἀπό «ἐν ἑαυτῇ» γίνεται «δι' ἑαυτήν» μέ τήν διαμεσολάβηση τῆς κατηγορίας τῆς ἐργασίας, ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία ἀπό τήν ὁποία ὁ Μάρξ κατηγορεῖ τόν Ἔγγελο ὅτι συγχέει τήν ἀλλοτρίωση μέ τήν ἐξαντικειμενοποίηση. Ἀντίθετα, ὁ πρῶμος Μάρξ ἀντιλαμβάνεται τήν ἀλλοτρίωση ἀπό τήν σκοπιά τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας καί ὄχι ἀπό τήν σκοπιά τῆς ἐργασίας τῆς ἔννοιας. Μέ ἀριστοτελικούς ὅρους: «ἡ πράξη περᾶ μέσα ἀπό τήν ποίηση καί ἀντιστρόφως»¹⁴. Συγκεκριμένα, οἱ «οὐσιώδεις» δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος ὡς εἶδους ἀποτελοῦν καί τό μέτρο ἀποτίμησης καί κριτικῆς τῆς ἀλλοτρίωσής του. Ἐφ' ὅσον γιά τόν Μάρξ ὁ ἄνθρωπος εἶναι εἶδος, ὑπό τήν ἔννοια ὅτι ἡ «οὐσία» του εἶναι ἡ παραγωγική δραστηριότητα ὡς αὐτοεξωτερίκευση, ἡ ἰδιωτική ἰδιοκτησία στόν καπιταλισμό συνιστᾷ ὀλοκληρωτική ἄρνηση τῆς οὐσίας του καί τόν ἀποξενώνει ἀπό τόν ἑαυτό του¹⁵.

Παρά ταῦτα, καί στόν βαθμό πού ἡ ἐργασία στό πρῶμο μαρξικό ἔργο δέν μεταμορφώνει μόνο τήν ἐξωτερική ἀλλά καί τήν ἐσωτερική φύση, εἰδάλως δέν συνιστᾷ μόνο διαδικασία κατεργασίας καί ποίησης τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου ἀλλά καί μέσο αὐτο-πραγμάτωσης καί αὐτονομίας τοῦ ἀτόμου, ὁ ἀλλοτριωμένος ἀπό τόν καπιταλιστικό καταμερισμό ἐργασίας «προλετᾶριος» ἔχει παραδόξως συνείδηση τῆς ἀλλοτρίωσής του καί ἐποπτεία τοῦ «ἀναληθοῦς» ὄλου. Ἡ μαρξική ἀναγόρευση τοῦ «Προλεταριάτου» ὡς «καθολικῆς τάξης» καί Ὑποκειμένου τῆς Ἱστορίας συνάγεται ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἀντικειμενική του θέση μέσα στήν παραγωγική διαδικασία. Διότι στόν βαθμό πού ἡ ἐργασία, ὡς ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα μετασχηματισμοῦ τῆς φύσης, διαμόρφωσης τοῦ «Εἶναι» — *Sein* — διαμορφώνει τήν «Συνείδηση» — *Bewusstsein* — ἡ κοινωνική διαίρεση τῆς ἐργασίας σέ τάξεις γίνεται *sine qua non* συνθήκη σκέψης. Γι' αὐτό καί στήν Γερμανική Ἰδεολογία, ὅπου γιά πρώτη φορά ἀναλύει τό ὄλο πλέγμα ἰδεολογίας καί ἐξουσίας μέ ταξικούς ὅρους, «ὁ Μάρξ δέν παράγει μιά θεωρία “ταξικῆς συνείδησης”, μέ τήν ἔννοια ἑνός συστήματος ἰδεῶν πού θά μπορούσε νά εἰπωθεῖ ὅτι συνειδητά ἢ ὄχι ἐκφράζει τούς “σκοπούς” μιάς συγκεκριμένης τάξης. Μᾶλλον παράγει μιά θεωρία τοῦ ταξικοῦ χαρακτήρα τῆς συνείδησης,

μέ τήν ἔννοια τῶν ὁρίων τοῦ διανοητικοῦ τῆς ὀρίζοντα, πού ἀντανακλοῦν ἢ ἀναπαράγουν τά ἐπικοινωνικά ὄρια πού ἐπιβάλλει ἡ διαίρεση τῆς κοινωνίας σέ τάξεις»¹⁶.

Ἡ «ἀλλοτριωμένη ἐργασία», ἡ κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου πάνω στήν «ζωντανή ἐργασία», ἀντικατοπρίζεται στήν ἐξαθλιωμένη ὑπαρξη τοῦ προλεταριάτου καί ἐπιτάσσει τήν ἄρση του ὡς τάξη. Μᾶλλον ὡς μιά «μᾶζα» — κατὰ τόν χαρακτηρισμό τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ — παρά ὡς τάξη, μόνο τό προλεταριάτο μπορεῖ νά καταλάβει ἐκεῖνη τήν «προνομιακή» θέση ἀπό τήν ὁποία τό «σύστημα» «μπορεῖ νά κατανοηθεῖ κριτικά καί νά καταδικαστεῖ γιά τήν ὀπισθοδρόμησή του»¹⁷.

Σέ αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο, ὅμως, κατὰ τήν κριτική τοῦ Habermas, ἔγκειται ἡ «ὀπισθοδρόμηση» τοῦ Μάρξ σέ μιά ἀναπαραγωγή ἢ ὕλιστική ἀντιστροφή τῆς ἐγγελιανῆς φιλοσοφίας τῆς ταυτότητας. Ἐνῶ ἡ ἐξωτερικότητα καί ἡ «ἐτερότητα» τῆς φύσης γίνονται ἐφαλτήρας ὑπέρβασης τῆς Ἐγγελιανῆς φιλοσοφίας, ἡ αὐτοαναπαραγωγή τοῦ «Εἶδους» μέσω τῆς ἐργασίας «ἀφ' ἑαυτῆς» συνιστᾷ ὕλιστική μετάφραση καί ἰδιοποίηση τῆς ἐγγελιανῆς «Φαινομενολογίας» καί ἀναπαράγει χωρίς νά τό γνωρίζει τίς ἀπορίες πού συνεπάγεται ἡ υἱοθέτηση μιᾶς «πρωταρχῆς». Ἐν προκειμένῳ, αὐτῆς ἑνός «πλήρους» ἀναστοχαστικοῦ Ὑποκειμένου, πού προηγείται τῆς κοινωνίας καί τῆς ἱστορίας. Ἐν τέλει, ἡ ὕλιστική «συνθηκολόγηση» τῆς ἐγγελιανῆς κριτικῆς, ὡς κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, μπορεῖ νά λάβει χώρα μόνο διατηρώντας τίς μεθοδολογικές παραμέτρους τῆς «φιλοσοφίας τοῦ Ὑποκειμένου». Ἡ ἔννοια τῆς «οὐσίας» τοῦ ἀνθρώπου ὡς «Εἶδους» ἀποτελεῖ κανονιστική ἀρχή στήν πρῶμη μαρξική θεωρία διά μέσου τῆς ὁποίας ὁ Μάρξ «συνάγει» τήν ἀξιολογική κρίση ὅτι ἡ σοσιαλιστική κοινωνία εἶναι καλύτερη ἀπό τήν καπιταλιστική, ἀπό τό «Εἶναι» τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας τῆς μισθωτῆς ἐργασίας καί τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Τό μαρξικό «Ὑποκείμενο-Εἶδος», πού ἀργότερα θά παραχωρήσει τήν θέση του στό «προλεταριάτο», συνιστᾷ προϋπόθεση παρά ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας. Τό άτομο προηγείται τοῦ ἱστορικοῦ συνεχοῦς. Δέν συγκροτεῖται μέ ἄλλα λόγια μέσα σέ αὐτό. Φαίνεται ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ «Εἶδους» στόν νεαρό Μάρξ γίνεται, ἀκούσια, ἕνα ἀρχέγονο φυσιοκρατικό δεδομένο παρά μιά ἱστορική, «προσδιορισμένη» κατηγορία.

Ἐν κατακλείδι: σύμφωνα μέ τήν κριτική τοῦ Habermas, τό μαρξικό «παράδειγμα» ὕλιστικῆς

έπιστημολογίας, πού βασίζεται στην διαδικασία αυτοσυγκρότησης του «είδους» μέσω της έργασίας, «άπομυθοποιεί» και «έκκοσμικεύει» τούς όρους του έγγελιανού συστήματος, διατηρώντας παράλληλα τις σχέσεις του. «*Η ανάπτυξη των δυνάμεων παραγωγής είναι τώρα αυτή πού προωθεί την άρση και υπέρβαση μιās μορφής βίου, πού είναι άκαμπος στην «θετικότητά» του και έχει έτσι γίνει αφαίρεση... Ο Μάρξ ανάγει την διαδικασία του στοχασμού στό επίπεδο του έργαλειακού πράττειν. Ανάγοντας τό «θέτειν» του άπόλυτου έγώ στην πιά «άπτή» παραγωγική δραστηριότητα του «είδους», άπαλείφει τόν στοχασμό ως τέτοιο, παρ' ότι διατηρεί τό πλαίσιο τής φιλοσοφίας του στοχασμού»¹⁸.*

Οί όμοιότητες, πράγματι, μέ την μέθοδο τής έγγελιανής «Φαινομενολογίας» είναι άδιαμφισβήτητες. Σύμφωνα μέ ένα ύστερο κείμενο του Habermas:

«Μέ την ύλιστική έρμηνεία τής ιδεαλιστικής έννοιας τής πράξης... ή «παραγωγή» μετασηματίζεται σέ άνάλωση τής έργατικής δύναμης, ή «ιδιοποίηση» του προϊόντος σέ ίκανοποίηση των ύλικών αναγκών (δηλαδή κατανάλωση). Και ή «πραγματοποίηση», πού αποκρύπτει από τούς παραγωγούς τις έξωτερικευμένες ουσιώδεις δυνάμεις τους ως κάτι έτερον και πέραν του έλέγχου τους, γίνεται ύλική έκμετάλλευση, προκαλούμενη από την προνομιακή μεταχείριση του κοινωνικά παραγόμενου πλούτου και τελικά από την ιδιωτική ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής»¹⁹.

Σύμφωνα λοιπόν μέ την χαμπερμασιανή προσέγγιση, τό κανονιστικό «έλλειμμα» του μαρξικού «παραδείγματος παραγωγής» όφειλεται στό ότι αποτελεί μιá άπλή αντιστροφή τής έγγελιανής φιλοσοφίας του Υποκειμένου (τουλάχιστον έτσι όπως την άντιλαμβάνεται ο Μάρξ) και δέν είναι τίποτε άλλο παρά ή πρακτική κανονιστική διάσταση πού αποδίδεται στην έργασία ως υπεριστορική, τεχνική, κατεργασία τής φύσης. Όστόσο, «τό έρώτημα πού εγείρεται, άφορā τό αν είναι δυνατόν νά συναχθεί κανονιστικότητα από την μεταβολική διαδικασία άνθρώπου και φύσης»²⁰.

Άκριβώς έπειδή ή κοινωνική άπελευθέρωση έρμηνεύεται ως ή υποτιθέμενη «αυτόματη» και γραμμική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, τό τέρμα αυτής τής διαδικασίας είναι μιá κοινωνία, οργανωμένη τεχνοκρατικά ως αυτόματο. Ήδη από τά πρώιμα γραπτά του, ο Habermas άμφισβητεί ένα τέτοιο τεχνοκρατικό όραμα. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο ίδιος: «*Η άπε-*

λευθέρωση από την πείνα και την φτώχεια δέν συμπίπτει κατ' ανάγκη μέ την χειραφέτηση από την ύποδούλωση και την ταπεινώση. Διότι δέν ύπάρχει αυτόματη σχέση μεταξύ έργασίας και διάδρασης»²¹.

Ο έξορθολογισμός των παραγωγικών δυνάμεων, ένψ επιτρέπει την σταδιακή κυριαρχία τής φύσης από την σκοπιά του έργαλειακού λόγου, δέν θά πρέπει νά συγγέεται μέ τόν έξορθολογισμό των θεσμικών πλαισίων τής επικοινωνιακής διάδρασης: «*Η κοινωνία όφειλει την χειραφέτησή της από τούς έξωτερικούς φυσικούς καταναγκασμούς στην παραγωγική διαδικασία, δηλαδή στην παραγωγή τεχνικά έκμεταλλεύσιμης γνώσης (συμπεριλαμβανομένης και τής μετατροπής των θετικών έπιστημών σέ μηχανήματα). Η χειραφέτηση (όμως) από τούς καταναγκασμούς τής έσωτερικής φύσης επιτυγχάνεται στό βαθμό πού οί θεσμοί πού βασίζονται στην βία άντικαθιστώνται από μιá όργάνωση των κοινωνικών σχέσεων πού δομείται μόνο σέ επικοινωνία έλεύθερη από έξουσία»²².*

Άναμφίβολα, κατά την άποψη του Habermas, ο Μάρξ έλαβε ύπ' όψιν του την κοινωνική διάσταση τής έννοιας τής έργασίας. Η τελευταία έμπεριέχεται στην μαρξική έννοια του «συστήματος κοινωνικής έργασίας», πού σαφώς τονίζει περισσότερο την κοινωνική διάσταση τής έργασίας, σέ άντίθεση μέ την υπεριστορική, τεχνική και «μονολογική» έννοια τής έργασίας ως μέσου αυτο-παραγωγής του είδους. Μέ τά λόγια του ίδιου του Habermas: «*Ο Μάρξ έδωσε έμφαση στην κοινωνική πρακτική, πού περιλαμβάνει τόσο την έργασία όσο και την διάδραση. Η διαδικασία τής φυσικής ιστορίας διαμεσολαβείται και από την παραγωγική δραστηριότητα των ατόμων αλλά και από την όργάνωση των μεταξύ τους σχέσεων. Οί σχέσεις αυτές ύπόκεινται στις νόρμες πού αποφασίζουν, μέ την ισχύ των θεσμών, πώς οί ευθύνες και οί άμοιβές, οί υποχρεώσεις και τά χρέη προς τόν προϋπολογισμό μιās κοινωνίας, διανέμονται μεταξύ των μελών της»²³. Όστόσο, στό κατηγορικό επίπεδο άνάλυσης, στό φιλοσοφικό πλαίσιο αναφορās, ή διαδικασία αυτο-αναπαραγωγής του άνθρώπινου είδους άνάγεται στην «έργασία», νοούμενη ως τεχνική και υπεριστορική κατεργασία του φυσικού περιβάλλοντος από ένα «μονολογικό» υποκείμενο. Έφ' όσον, λοιπόν, ή παραγωγική δραστηριότητα, πού ρυθμίζει την ύλική άλληλεπίδραση του άνθρώπινου είδους μέ τό φυσικό του περιβάλλον, συνιστά μοντέλο παραγωγής όλων των κατηγο-*

ριών. Και ἐφ' ὅσον ὁ Μάρξ, ὑπὸ τὸν ἀσαφῆ ὄρο «κοινωνική πράξη», ἀνάγει τὴν διάδραση στὴν αὐτο-κίνηση τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, «ἡ λαμπρή του ἀνάλυση σχετικά μὲ τὴν διαλεκτικὴ σχέση δυνάμεων καὶ σχέσεων παραγωγῆς θὰ μπορούσε πολὺ γρήγορα νὰ παρερμηνευθεῖ μὲ ἓνα μηχανιστικὸ τρόπο»²⁴.

Διαβάζοντας ξανά τὸν Μάρξ: ἐργασία καὶ Διάδραση

Γιὰ τὸν Habermas, ἡ ἀποκατάσταση τῆς μαρξικῆς διαλεκτικῆς σχέσης δυνάμεων καὶ σχέσεων παραγωγῆς μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἐπανεγγραφή τῆς στὸ πλαίσιο δύο διακριτῶν μορφῶν τῆς κοινωνικῆς σύνθεσης: τῆς ἐργασίας καὶ τῆς διάδρασης. Χρησιμοποιώντας τίς ἴδιες τίς μαρξικὲς κατηγορίες, ὁ Habermas, στὸ τέλος τοῦ ἔργου του *Γνώση καὶ Διαφέρον*, ὑποστηρίζει ὅτι, σέ ἀντίθεση μὲ τὴν παραγωγή, «ἡ διανομὴ ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τῆς παραγωγῆς, ἡ θεσμοποιημένη σχέση ἐξουσίας πού παγιώνει τὴν διανομὴ τῶν παραγωγικῶν ἐργαλείων, θεμελιώνεται σέ μιά δομὴ συμβολικῆς διάδρασης»²⁵. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Μάρξ δέν συνειδητοποίησε, κατὰ τὸν Habermas, «ὅτι τὸ θεσμικὸ ἐκεῖνο πλαίσιο, πού προωθεῖ ἓνα νέο στάδιο στοχαστικότητας δέν εἶναι ἄμεσα ἀποτέλεσμα τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας ἀφ' ἑαυτῆς ἀλλὰ μᾶλλον ἀντιπροσωπεύει μιά σχέση κοινωνικῶν δυνάμεων, ταξικῆς κυριαρχίας»²⁶. Ἡ ταξικὴ πάλη, μὲ λίγα λόγια, δέν συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ὑλιστικὴ διαλεκτικὴ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἀλλὰ ἀναφέρεται κυρίως στὴν βίαιη διακοπὴ μιᾶς ἐπικοινωνιακῆς διαδικασίας. Στὸ *Γνώση καὶ Διαφέρον*, ὁ Habermas ἐπανεγγράφει τὴ μαρξικὴ ἔννοια τῆς πάλης τῶν τάξεων στὸ ἴδιωμα τῆς διαλεκτικῆς τοῦ ἠθικοῦ βίου, πού ἀνέπτυξε ὁ νεαρός Hegel στὰ θεολογικά του κείμενα. Ἡ πάλη τῶν τάξεων μεταφράζεται τώρα στὸ ἐγελιανό σχῆμα τῆς πάλης γιὰ ἀναγνώριση. Παραδόξως, λοιπόν, ἐάν τὸ κανονιστικὸ «ἐλλειμμα» τῆς μαρξικῆς κριτικῆς ἐγκρατεῖται στὴν ὑλιστικὴ ἀντιστροφή τῆς ἐγελιανῆς φιλοσοφίας τῆς ταυτότητας, ἡ «ἀναπλήρωσή» του, ἡ «πανάκεια» τῆς μαρξικῆς κριτικῆς βρίσκεται κατὰ τὸν Habermas στὰ νεανικά ἐγελιανὰ γραπτὰ²⁷. Συγκεκριμένα: ὁ Habermas ἐπιχειρεῖ στὸ *Γνώση καὶ Διαφέρον* νὰ ἐρμηνεύσει τὴν μαρξικὴ ἔννοια τῆς πάλης τῶν τάξεων μέσα ἀπὸ τὸ πρῖσμα τοῦ περίφημου μοντέλου τῆς «αἰτιότητας τῆς μοίρας», πού ἀπαντᾷ στὰ πρῶιμα γραπτὰ τοῦ Ἐγγελοῦ.

Στὸ κείμενό του μὲ τίτλο *Τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ὁ νεαρός Ἐγγελοῦς ἐρμηνεύει τὴν ἠθικὴ σχέση ὡς «πάλη γιὰ ἀναγνώριση», δηλαδὴ ὡς σχέση καταπίεσης καὶ ἀνασυγκρότησης τῆς διαλογικῆς σχέσης. Κατὰ τὸν Habermas, ἡ διαλεκτικὴ τοῦ ἠθικοῦ βίου παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Ἐγγελοῦ ὡς «αἰτιότητα τῆς μοίρας». Μὲ αὐτὸ ἐννοεῖ τὴν τιμωρία πού δέχεται αὐτὸς πού καταστρέφει μιά ἠθικὴ ὀλότητα. Ὁ «παραβάτης» πού ἀναιρεῖ — aufhebt — τὴν ἠθικὴ τάξη, δηλαδὴ τὴν ἀβίαστη ἐπικοινωνία καὶ τὴν ἀμοιβαία ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν, βάζοντας τὸν ἑαυτό του ὡς ἄτομο στὴ θέση τῆς ὀλότητας, κινητοποιεῖ τὴν διαδικασία τοῦ «πεπρωμένου», τῆς μοίρας, ἡ ὁποία ἀντεπιτίθεται. Ἡ παραβίαση τῆς ἠθικῆς τάξης τῆς ὀλότητας στρέφεται ἐν τέλει ἐνάντια στὸν ἴδιο τὸν παραβάτη, ὁ ὁποῖος στὴν καταπίεση τῶν ἄλλων βιώνει τὸ «ἐλλειμμα», τὴν «ἀνεπάρκεια» τοῦ δικοῦ του βίου. Ἡ ἐπιθυμία τῆς χαμένης ὀλότητας ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἀρνητικότητα πού συνεπάγεται ἡ διαρραγεῖσα ἐνότητα²⁸.

Στὴν χαμπερμασιανὴ ἀνάγνωση, ὁ ἐγγελιανός «παραβάτης» μεταφράζεται ὑλιστικὰ στίς σχέσεις παραγωγῆς, στὸν καπιταλισμό, πού δέν διανέμουν δίκαια τὸ ὑπερ-προϊόν. Τὸ «πεπρωμένο», πού θέτει σέ κίνηση ὁ «παραβάτης» γιὰ νὰ στραφεῖ τελικὰ ἐναντίον του, γίνεται στὸν Μάρξ ἡ πάλη τῶν τάξεων πού κορυφώνεται στίς ἐπαναστάσεις. Ἡ «αἰτιότητα τῆς μοίρας» λειτουργεῖ «στὴν βάση τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας ὡς ὁ νόμος κίνησης μιᾶς ὀρισμένης σύγκρουσης ἀνάμεσα σέ ὀρισμένες πλευρές. Ἡ σύγκρουση ἔχει πάντα νὰ κάνει μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς ἰδιοποίησης τῶν κοινωνικῶν παραγόμενων προϊόντων, ἐνῶ οἱ συγκρουόμενες πλευρές καθορίζονται ἀπὸ τὴν θέση τους στὴν παραγωγικὴ διαδικασία, δηλαδὴ ὡς τάξεις... Ἐπομένως, εἶναι αὐτοὶ πού ἐδραιώνουν μιά τέτοια κυριαρχία καὶ ὑπερασπίζονται θέσεις ἐξουσίας αὐτοῦ τοῦ εἶδους πού θέτουν σέ κίνηση τὴν “αἰτιότητα τῆς μοίρας”, διαιροῦν τὴν κοινωνία σέ τάξεις, καταπιέζουν δικαιολογημένα ἐνδιαφέροντα, προκαλοῦν τίς ἀντιδράσεις τοῦ καταπιεσμένου βίου καὶ τελικὰ ἐρχονται ἀντιμέτωποι μὲ τὸ πεπρωμένο τους στὴν ἐπανάσταση. Ἐξαναγκάζονται ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ τάξη νὰ αὐτοαναγνωριστοῦν μέσα ἀπὸ αὐτὴν καὶ ὡς ἐκ τούτου νὰ ὑπερβῶν τὴν ἀλλοτριώση καὶ τῶν δύο τάξεων»²⁹.

Ἡ χαμπερμασιανὴ ἀνάγνωση τοῦ μαρξικοῦ σχήματος τῶν δυνάμεων καὶ σχέσεων παραγωγῆς, ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἐγγελιανῆς «αἰτιότητας τῆς μοίρας», στοχεύει στὴν «ἀπεμπλοκῆ»

του από τις παραμέτρους της «φιλοσοφίας του Ὑποκειμένου», στις όποιες υπόκειται. Πράγματι, ή ιστορία δέν έρμηνεύεται πλέον ως ή εϋθύγραμμη πορεία εξαντικειμενοποίησης, έξωτερικευσης και έπανιδιοποίησης αυτού που έξωτερικεύθηκε από ένα συλλογικό μετα-ύποκείμενο αλλά ως διαδικασία καταπίεσης και έπανασυγκρότησης μιās διαλογικής σχέσης. Μιās σχέσης αναγνώρισης μέσα από ένα έτερο ύποκείμενο. Όμοίως, ή έννοια της άλλοτριώσης όρίζεται εκ νέου από τον Habermas ως έπικοινωνιακή «άσθένεια», ως συστηματική παραμόρφωση μιās διαλογικής σχέσης.

Έπιτυγχάνει, λοιπόν, ό Habermas τον στόχο του, νά «διασώσει» τό μαρξικό «παράδειγμα» από τον κίνδυνο ν' ανάγει τήν κοινωνική πράξη στην έργασία per se, στην έργασία ως τήν υπεριστορική τεχνική δραστηριότητα κατεργασία της φύσης από τον άνθρωπο; Έκπληρώνει τον στόχο του ν' αποκαταστήσει τήν διαλεκτική — πού ό Μάρξ εξέγγειλε, αλλά δέν έκπλήρωσε — μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων ειδάλλως έργασίας και διάδρασης, τέχνης και φύσης;

Σ' ότι ακολουθεί, θά ύποστηρίξω πώς τό χαμπερμασιανό σχέδιο άνασυγκρότησης του ιστορικού ύλισμου ή «παραδείγματος της παραγωγής» άποτυγχάνει όσον άφορά τούς στόχους του. Συνοψίζοντας:

Στά πρώιμα κείμενά του, τον Habermas τον ένδιαφέρει νά έπαναδιατυπώσει τά κανονιστικά θεμέλια μιās κριτικής θεωρίας του «μετα-φιλελεύθερου» καπιταλισμού. Τό σχέδιο αυτό μπορεί νά πραγματωθεί μόνο μέσα από μιá ρηξικέλευθη κριτική του μαρξικού «παραδείγματος της παραγωγής». Κι αυτό για τούς ακόλουθους λόγους:

Πρώτον, τό παράδειγμα της παραγωγής, στό μέτρο πού συνιστά, όπως αναφέρθηκε αναλυτικά στην άρχή της παρούσας έργασίας, μιá ύλιστική μετάφραση της έγελιανής φιλοσοφίας της ταυτότητας, κατά τήν όποία ό αντικειμενικός κόσμος δέν είναι τίποτε άλλο παρά ή αυτο-έξωτερικευση του Πνεύματος (έν προκειμένω της έργασίας ή του άνθρωπολογικού της «συμπληρώματος», του προλεταριάτου, πού διασχίζει τον ιστορικό χρόνο διατηρώντας άφθαρτη τήν έπαναστατική του ρώμη), καταστρατηγεί τό αίτημα της κριτικής θεωρίας ως έμμενους κριτικής. Άναγορεύοντας σε κανονιστικό της θεμέλιο μιá «άδιαφοροποίητη», άπροσδιόριστη έννοια της έργασίας, πού έρμηνεύεται ως άνιστορική, τεχνική διαμεσολάβηση του φυσικού κόσμου από ένα ύποκείμενο, ως ένα «άνόθευτο» ύλικό περιεχόμενο,

Georg Friedrich Hegel

ή «πραγμάτωση» ή ή «παρεμπόδιση» του όποίου έξαρτάται από τήν εκάστοτε κοινωνική μορφή (για παράδειγμα, ή άγορά και ή άτομική ιδιοκτησία παρακωλύουν τήν έμφάνιση της έργασίας ως άδιαφιλονίκητου θεμέλιου του ύλικού και κοινωνικού βίου, ένω μιá κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία συμβάλλει στην πραγμάτωσή της), ή κριτική θεωρία αίρει τήν ιστορικότητα του αντικειμένου της και της μορφής της. Παύει πλέον νά είναι έμμενης στό αντικείμενό της, τήν συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία πού καλείται νά έρμηνεύσει. Η σχέση μεταξύ κοινωνικών μορφών και μορφών συνείδησης πού όφείλει νά έρμηνεύσει διαρρηγνύεται και ή κριτική θεωρία εκφυλίζεται σε άνθρωπολογία — έστω και συγκαλυμμένη — ή φιλοσοφία της ιστορίας.

Δεύτερον: Η κριτική του «παραδείγματος της παραγωγής» δέν ύπαγορεύεται μόνον για μεθοδολογικούς λόγους «άποκατάστασης» της κανονιστικής βάσης της κριτικής θεωρίας ως έμμενους κριτικής. Για τον Habermas, ή άναγωγή της πράξης στην ύλική παραγωγή και ή μεγάλη μαρξιστική άφήγηση της άπρόσκοπτης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, της έπιστήμης και της τεχνολογίας, ως *sine qua non* προϋπόθεση μιās χειραφετημένης κοινωνίας άκούσια νομιμοποιεί παρά άρνεϊται τήν παντοδυναμία της τεχνοκρατίας στον σύγχρονο πολιτισμό, όπως επίσης και ιστορικά ξεπερασμένες μορφές «ύπαρκτου σο-

σιαλισμού», πού κάθε άλλο παρά συμβατές ύπηρεζαν μέ τά ιδεώδη τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότη-
τας πού οἱ ἴδιες διακήρυξαν.

Ὅπως ἀναπτύχθηκε στήν προηγούμενη ἐνό-
τητα, ἡ «λύση» πού δίδει ὁ Habermas στά πρώι-
μα κείμενά του εἶναι μιά προσπάθεια ν' ἀποκα-
ταστήσει τήν διαλεκτική σχέση μεταξύ ἐργασίας
καί διάδρασης, ὑπερβαίνοντας ἔτσι τόν ἀναγωγι-
σμό σέ ἕναν ἐκ τῶν δύο ὅρων αὐτῆς τῆς σχέσης.
Ὑποστηρίχθηκε ὅτι τόσο στήν συλλογή δοκιμίων
του, μέ τίτλο *Θεωρία καί Πράξη*, ὅσο καί στό
Γνώση καί Διαφέρον, διαβάζει τόν Μάρξ μέσα
ἀπό τό σχῆμα τῆς «αἰτιότητας τῆς μοίρας» τοῦ
νεαροῦ Ἐγγελου. Ὡστόσο, ὁ Habermas ἀπαντᾷ
στόν ἀνταγωνισμό τοῦ παραγωγιστικοῦ παρα-
δείγματος μέ ἕναν ἄλλο ἀναγωγισμό: αὐτόν τῆς
πράξης στήν διάδραση, ἡ ὁποία εἶναι τόσο ἀπροσ-
διόριστη καί ὑπεριστορική ὅσο καί ἡ ἐργασία πού
ἐπικρίνει ἡ Habermas στό πρώιμο μαρξικό ἔργο.
Στήν πραγματικότητα, ὁ Habermas «συμπλη-
ρώνει» παρά συνδέει διαλεκτικά τήν ἐργασία μέ
τήν ἔννοια τῆς διάδρασης πού, ἀκριβῶς ἐπειδή
ἐπέχει ἴδια θέση καί παίζει τόν ἴδιο ρόλο μέ αὐ-
τόν τῆς ἐργασίας στόν νεαρό Μάρξ (τό «Δέον»
συνάγεται ἀπό ἕνα ἀδιαφοροποίητο, ἀπόλυτο
«Ὄν», μέ ἐγγελιανούς ὅρους, ἀπό ἕνα «ἐν ἑαυ-
τόν»), ἀκυρώνει τήν ἔννοια τῆς κριτικῆς θεωρίας
ὡς ἔμμενου κριτικῆς, ὅπως ἀποσαφηνίσθηκε
στό πρώτο μέρος τῆς ἐργασίας.

Ἡ ἐπόμενη ἐνότητα θά ἐπιχειρήσει νά διαυ-
γάσει τά αἷτια τῆς ἀποτυχίας τοῦ χαμπερμασια-
νοῦ ἐγχειρήματος. Συνοπτικά, καί σέ ἀντίθεση
μέ τίς συνήθειες ἀναγνώσεις, θά μπορούσε νά
ἰσχυρισθεῖ κάποιος ὅτι αὐτά εἶναι ἡ ἀκούσια ἰδιο-
ποίηση ἀπό τόν Habermas τῆς ὑπεριστορικής
καί ἀνθρωπολογικῆς ἔννοιας τῆς ἐργασίας πού
ἀπαντᾶται στόν πρώιμο Μάρξ. Ὁ Habermas, ἐν
τέλει, ἀναπαράγει βασικές παραμέτρους τοῦ ἀν-
τιπάλου του. Ἐνστερνίζεται τήν μορφή τῆς μαρ-
ξικῆς ἔννοιας τῆς ἐργασίας, τῆς ἀλλάζει ἀπλῶς
«πρόσημο» (δέν εἶναι πηγὴ χειραφέτησης, ἀλλά
καταπίεσης καί τεχνοκρατίας) καί ἐξαναγκάζε-
ται νά θέσει δίπλα σ' αὐτήν μιά ἐξίσου ὑπεριστο-
ρική ἔννοια, αὐτήν τῆς διάδρασης. Αὐτό γίνεται
γιά ν' ἀποφευχθοῦν οἱ πεσσιμιστικές συνέπειες
τῆς παντοδυναμίας τοῦ ἐργαλειακοῦ λόγου, πού
καθιστᾷ τήν κοινωνία «ὀλοκληρωτικά διοικούμε-
νη», κατά τήν προσφιλή ἔκφραση τῶν προκατό-
χων τοῦ Habermas, τῆς πρώτης γενιᾶς τῆς
Σχολῆς τῆς Φρανκφούρτης.

Διότι, στήν πραγματικότητα, ὁ Habermas
δέν ξεπερνᾷ οὔτε τήν ἀπαισιοδοξία τῶν δασκά-

λων του οὔτε τό θεωρητικό-ἐννοιολογικό πλαίσιο
πού τήν γέννησε, καί πού δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τίς
προκείμενες τῆς φιλοσοφίας τοῦ ὑποκειμένου, τοῦ
«ἐργασιακοῦ» μοντέλου πράττειν, τῆς κριτικῆς
ἀπό τήν σκοπιὰ τῆς ἐργασίας, κ.ο.κ.

Ἔργασία ἐναντίον διάδρασης: ὑπέρβαση τῆς φιλοσοφίας τοῦ ὑποκειμένου ἢ ἀφηρημένη ἄρνηση;

Ὅπως ἀναπτύχθηκε ἀναλυτικά στήν προη-
γούμενη ἐνότητα, ὁ Habermas βασίζει τήν ἀνα-
συγκρότηση τοῦ Μαρξισμού, καί ὡς ἐκ τούτου
τήν «διάσωση» τῆς κριτικῆς θεωρίας, στήν δια-
τύπωση ἑνός σχήματος δύο ριζικά διακριτῶν
μορφῶν κοινωνικῆς σύνθεσης: τῆς σύνθεσης
μέσω τῆς ἐργασίας, πού «διαμεσολαβεῖ τό κοι-
νωνικό ὑποκείμενο μέ τήν ἐξωτερική φύση ὡς τό
ἀντικείμενό του»³⁰ καί τῆς σύνθεσης μέσω τῆς
πάλης, «ἡ ὁποία, σέ κάθε περίπτωση, διαμεσο-
λαβεῖ σέ δύο ἐπιμέρους ὑποκείμενα τῆς κοινωνίας
πού μετατρέπουν τό ἕνα τό ἄλλο σέ ἀντικείμενα,
— μέ λίγα λόγια, δύο κοινωνικές τάξεις... Ἡ
πραγματικότητα ἐρμηνεύεται ἀπό μιά τεχνική
σκοπιὰ στήν πρώτη περίπτωση καί ἀπό μιά πρα-
ξιακή στήν τελευταία. Ἡ σύνθεση μέσω τῆς ἐρ-
γασίας ἐπιφέρει μιά τεχνική σχέση μεταξύ ὑπο-
κειμένου καί ἀντικείμενου: ἡ σύνθεση μέσω πά-
λης ἐπιφέρει μιά θεωρητική-πραξιακή σχέση
ἀνάμεσά τους. Γνώση τῆς παραγωγικῆς διαδι-
κασίας ἐγείρεται στήν πρώτη περίπτωση, ἀνα-
στοχαστική γνώση στήν δεύτερη»³¹.

Συνεπῶς, κατά τόν Habermas, οἱ παραγω-
γικές δυνάμεις εἶναι σαφῶς διαχωρισμένες ἀπό
τίς παραγωγικές σχέσεις καί ἐπαναμεταφράζον-
ται στίς εἰδολογικές καί ὑπεριστορικές κατηγο-
ρίες τῆς ἐργασίας καί τῆς διάδρασης. Ὡστόσο,
ἡ περιφημῆ ἀνασυγκρότηση τοῦ Habermas ὄχι
μόνον δέν διορθώνει τό κανονιστικό ἔλλειμμα τῆς
μαρξικῆς κριτικῆς θεωρίας, ἀλλά τό ἀναπαράγει
τόσο σέ κοινωνικοθεωρητικό ὅσο καί σέ μεθοδο-
λογικό ἐπίπεδο. Ὡς πρός τό κοινωνικοθεωρητι-
κό ἐπίπεδο:

Ἡ ὕλιστική «μετάφραση» τῆς ἐγγελιανῆς
Ἰδέας στήν ἔννοια τῆς ἐργασίας, ὡς ὑπεριστο-
ρικῆς πηγῆς πλούτου καί «ὄντολογικῆς» βάσης
τῆς κοινωνίας, καί τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ τῆς
«συμπληρώματος», πού εἶναι μιά αὐτο-συνείδη-
ση πού τίθεται a priori, (εἴτε λέγεται «εἰδολογι-
κή οὐσία» εἴτε «προλεταριάτο»), συνεπάγεται
ὅτι ἡ ἐργασία καθ' ἑαυτή δέν ἐμπεριέχει κοινο-
νική διάσταση. Οἱ κοινωνικές σχέσεις τοῦ καπι-

ταλισμοῦ τίθενται πέραν τῆς ἐργασίας ἀφ' ἑαυτῆς. Εἶναι ἐξωτερικές πρὸς αὐτήν. Ἐπιπλέον: ἂν ἡ ἐργασία θεωρεῖται ἡ συγκροτησιακὴ ἀρχὴ τοῦ κοινωνικοῦ ἐν γένει καὶ τὸ κανονιστικὸ θεμέλιο μιᾶς κριτικῆς θεωρίας τῆς κοινωνίας, τότε ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ καπιταλιστικῶν καὶ μὴ καπιταλιστικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν ἐντοπίζεται στὸ ἂν ἡ ἐργασία ἀναγνωρίζεται ὡς θεμέλιο τοῦ κοινωνικοῦ βίου ἢ ἂν συγκαλύπτεται καὶ ἡ λειτουργία τῆς κοινωνίας συντελεῖται μὴ συνειδητά. Διαφορετικὰ διατυπωμένο: ἂν ἡ ἐργασία συνιστᾷ τὴν δεοντολογικὴν βάση μιᾶς κριτικῆς θεωρίας τῆς κοινωνίας, τότε τὸ ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ὁ τρόπος διανομῆς καὶ ἰδιοποίησης τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας, πού εἶναι ἐξωτερικός πρὸς αὐτήν. Κι αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὅρος δυνατότητας τῆς κοινωνικῆς ἀπελευθέρωσης εἶναι ἐν τέλει ὁ μετασχηματισμὸς τοῦ τρόπου διανομῆς καὶ ὄχι τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἡ ριζικὴ λοιπὸν διάκριση μεταξύ ἐργασίας, νοούμενης ὑπεριστορικᾶ ὡς ὕλική συναλλαγὴ ἀνθρώπου καὶ φύσης, καὶ διάδρασης, μέ μαρξικούς ὅρους, μεταξύ δυνάμεων καὶ σχέσεων παραγωγῆς, ἀποτελεῖ τὴν θεμελιώδη ἀπορία τῆς μαρξικῆς κριτικῆς ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς ἐργασίας ἢ ὁποῖα ἀνιχνεύεται στὴν ὕλική ἀνιστροφή τοῦ ἐγελιανοῦ συστήματος ἀπὸ τὸν νεαρό Μάρξ. Ἡ εἰρωνεία ὅτι αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ κανονιστικὸ «ἔλλειμμα» τῆς μαρξικῆς κριτικῆς θεωρίας, πού εὐστοχα διαγιγνώσκεται ἀπὸ τὸν Habermas, προτείνεται ὡς θεραπεία τοῦ παραγωγιστικοῦ παραδείγματος.

Παρ' ὅτι ὁ Habermas κηρύσσει πόλεμο στὶς παραγωγιστικὲς προκαταλήψεις τοῦ Μάρξ, στὴν ιδέα δηλαδή ὅτι ἡ ἐργασία, ὡς ἡ τεχνικὴ δραστηριότητα κατεργασίας τῆς φύσης, εἶναι καθ' ἑαυτὴ χειραφετητικὴ, υἱοθετεῖ ὡστόσο τὴν ἔννοια τῆς ἐργασίας ὡς ὑπεριστορικῆς, τεχνικῆς δραστηριότητας. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἡ ἐργασία εἶναι σαφῶς διακριτὴ ἀπὸ τὸ θεσμικὸ πλαίσιο τῶν καπιταλιστικῶν κοινωνικῶν σχέσεων, οἱ ὁποῖες μέ τὴν σειρά τους ἀναφέρονται σέ ζητήματα ἰδιοποίησης καὶ διανομῆς τοῦ ὑπερπροϊόντος. Ἐπομένως καὶ γιὰ τὸν Habermas ἡ ἀντίθεση μεταξύ παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ σχέσεων εἶναι ἀντίθεση μεταξύ παραγωγῆς καὶ διανομῆς. Τελικὰ, ἡ κριτικὴ πού ἐστιάζεται σέ ζητήματα διάδρασης στὸν καπιταλισμὸ, στὴν διαπάλη δηλαδή ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἰδιοποίησιν καὶ κατανομήν τοῦ ἐργασιακοῦ προϊόντος, μοιράζεται μέ τὴν κριτικὴ ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς ἐργασίας πού ἀντιλαμβάνεται θετικὰ τὴν βιομηχανικὴ ἀνάπτυξιν ὡς διαδικασία ἐκσυγ-

χρονισμοῦ μιὰ ὑπεριστορικὴ καὶ τεχνικὴ ἀντίληψη τῆς ἐργασίας. Ὡς ἐκ τούτου, καὶ τὰ δύο εἴδη κριτικῆς βλέπουν τὸν σοσιαλισμὸ ὡς τὴν κατάρτησιν τῶν ἰδιωτικῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τὴν δίκαιη διανομὴ τοῦ ὑπερπροϊόντος.

Οἱ κοινωνικοθεωρητικὲς συνέπειες, ἐπομένως, τῆς ἀνασυγκρότησιν τοῦ μαρξικοῦ παραδείγματος ἀπὸ τὸν Habermas εἶναι οἱ ἴδιες μέ αὐτῆς τοῦ ἀντιπάλου του. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸ μεθοδολογικὸ πρόβλημα τῆς κριτικῆς θεωρίας ὡς ἐμμενοῦς κριτικῆς. Συγκεκριμένα: ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἀποψη, ἡ χαμπερμασιανὴ «συμπλήρωσις» παρά διαμεσολάβησιν τῆς ἐργασίας μέ τὴν διάδραση δὲν συνιστᾷ πραγματικὴ ἐναλλακτικὴ λύσιν σέ ὅ,τι ἀσκει κριτικὴ. Ἡ ἀποτυχία διαλεκτικῆς διαμεσολάβησιν τῶν στιγμῶν τῆς ἐργασίας καὶ τῆς διάδρασης καθιστᾷ ἀδύνατη τὴν διατύπωσιν μιᾶς κοινωνικοῖστορικῆς θεωρίας γνώσης καὶ ὑποκειμενικότητας ἢ μιᾶς θεωρίας καθορισμένων μορφῶν συνείδησης καὶ καταλήγει σέ μιὰ ὑπεριστορικὴ ἐρμηνεία τῆς ἔννοιας τῆς ἐργασίας ὡς ἐργαλειοκοῦ λόγου καὶ σέ μιὰ ἀφηρημένη καὶ «ἀπροσδιόριστη» θεωρία μορφῶν συνείδησης καὶ κοινωνικῶν σχέσεων. Ἡ ἀντικατάστασις τῆς ὑπεριστορικῆς ἔννοιας τῆς ἐργασίας στὸ πρῶμο μαρξικὸ ἔργο μέ τὸ ἐξίσου ὑπεριστορικὸ σχῆμα τῶν εἰδολογικῶν καὶ ἀφηρημένων ἐννοιῶν τῆς ἐργασίας καὶ τῆς διάδρασης, πού μπορεῖ νὰ εφαρμοσθεῖ ἐν γένει σέ ὅλη τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, ἐγείρει ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὴν ἱστορικότητα τόσο τοῦ ἀντικειμένου ὅσο καὶ τῆς ἴδιας τῆς μορφῆς τῆς κριτικῆς θεωρίας. Ἡ κριτικὴ θεωρία δὲν ὑφίσταται πλέον ὡς ἐμμενῆς κριτικῆς. Συγκεκριμένα:

Πρῶτον, ἡ ἐργασία θεωρεῖται ἐργαλειοκοῦς λόγος καὶ πράττειν ἐξ ὀρισμοῦ. Ἡ ἐργαλειοκοῦτητα δηλαδή εἶναι ἴδιον τῆς ἐργασίας ἐν γένει. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη τῆς ἐργασίας εἶναι τεχνικὴ, ὑπεριστορικὴ καὶ ἀφηρημένη. Αὐτὸ εἶναι ἐμφανές ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Habermas. Ἡ ἐργασία εἶναι «ἡ ἀδιαφοροποίητη σχέση τοῦ εἴδους πρὸς τὸ φυσικὸ του περιβάλλον πού θεμελιώνεται στὸ μιχεβιοριστικὸ σύστημα ἐργαλειοκοῦ πράττειν»³².

Ὁ προβληματικὸς χαρακτήρας μιᾶς τέτοιας προσέγγισιν γίνεται ἐμφανῆς ὅταν ὁ Habermas συζητᾷ περὶ τεχνολογίας. Ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Arnold Gehlen, ἀναλύει τὴν παραγωγικὴ διαδικασία καὶ τὴν τεχνολογικὴ ἀνάπτυξιν τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν ὡς ἔκφραση τῶν βασικῶν δομῶν τοῦ ἐργαλειοκοῦ πράττειν³³. Ἄν ἡ ἐργασία, λοιπὸν, εἶναι ἓνα συγκροτησιακὸ τῆς ἀνθρώ-

πινής φύσης «άνθρώπινο διαφέρον»,³⁴ τότε είναι δυνατή ή θεμελίωση της «ιστορίας της τεχνολογίας στα όντογενετικά στάδια της γνωστικής ανάπτυξης»³⁵.

Έν τούτοις, ή χαμπερμασιανή αντίληψη της εργασίας και της τεχνολογίας ως θεμελιωδών γνωρισμάτων της ανθρώπινης φύσης, χωρίς έν τέλει κοινωνικά και ιστορικά χαρακτηριστικά, αφήνει αναπάντητα δύο ερωτήματα:

Πρώτον, εάν ή εργασία και ή τεχνολογία είναι έγγενεις στην ανθρώπινη φύση, είναι δηλαδή ανθρωπολογικές κατηγορίες, πώς μπορεί να έρμηνεύσει ό Habermas τήν απρόσκοπη ανάπτυξη της τεχνολογίας στην νεωτερικότητα; Γιατί τό ιδεώδες της κυριαρχίας της φύσης καταλαμβάνει περίοπτη θέση στό νεωτερικό πρόγραμμα εις βάρος πολιτικών και πρακτικών ζητημάτων;

Δεύτερον, εάν ή ανάπτυξη του εργαλειακού και στρατηγικού πράττειν δέν έρμηνεύεται ως συνέπεια μιās κοινωνικής, ιστορικής και έπομένως αντιστρέψιμης διαδικασίας, αλλά ταυτίζεται κατηγορικά μέ τήν ίδια τήν ανθρώπινη φύση, πώς γίνεται να επανατεθεί τό ζήτημα της αυτονομίας και της κοινωνικής χειραφέτησης σέ μιιά κοινωνία οργανωμένη ως αυτόματο, πού λειτουργεί μέ βάση τό κριτήριο της τεχνικής αποτελεσματικότητας; Μέ άλλα λόγια, στόν βαθμό πού οι έννοιες της εργασίας και της τεχνολογίας διατυπώνονται σέ σχέση μέ μιιά αμετάβλητη ανθρώπινη φύση, μέ τίς a priori, υπερβατολογικές δομές του εργαλειακού πράττειν, εκλείπει μιιά ιστορικά αναγνωρίσιμη δυνατότητα χειραφέτησης.

Τελικά, ή χαμπερμασιανή «άποϊδεολογικοποιημένη ιδεολογία» των δυνατοτήτων της τεχνολογίας και της εργασίας έν γένει, προσιωνίζεται ακούσια τήν θεμπεριανή ζοφερή εικόνα της κοινωνίας ως σιδερένιου κλουβιού, ως μιās μονοδιάστατης, κατασταλτικής, «όλικά διοικούμενης» ολότητας, κατά τό ιδίωμα της πρώτης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης. Φαίνεται ν' αναπαράγει ό Habermas — παρά τίς αντίθετες διακηρύξεις και προθέσεις του — μιιά ακόμη θεωρία του «τέλους της ιστορίας», της έλευσης δηλαδή ενός κοινωνικού συστήματος, του οποίου οι θεμελιώδεις κανόνες αναπαραγωγής συνιστούν όριστικό και αμετάβλητο πλαίσιο. Κάτι τέτοιο όμως φαίνεται να έναρμονίζεται πλήρως μέ τόν πεσσιμισμό των αναλύσεων της Διαλεκτικής του Διαφωτισμού, πού ή γλωσσική στροφή του Habermas επιδιώκει να ξεπεράσει.

Η άκριτη ιδιοποίηση της μορφής της εργασίας (ως ύπεριστορικής και τεχνικής συναλλαγής

άνθρώπου και φύσης) από τό «παραγωγιστικό παράδειγμα», πού προσπαθεί να ξεπεράσει, και ή άμφισβήτηση μόνο του ρόλου πού παίζει (ή εργασία έν γένει δέν είναι πηγή άπελευθέρωσης, αλλά τεχνοκρατίας και εργαλειακού λόγου), θά οδηγούσε ακριβώς στις άπαισιόδοξες παραμέτρους των προκατόχων του, εάν δέν «συμπληρωνόταν» μέ μιιά έξίσου ύπεριστορική έννοια της διάδρασης ως φορέα ύπέρβασης του ολοκληρωτικού, τεχνοκρατικού κόσμου μας. Σύμφωνα μέ έναν κριτικό του Habermas:

«Υπάρχει μιιά άμφισημία στό πρώιμο έργο του Habermas για τό άν ό πρακτικός λόγος είναι ή πρέπει να είναι κυρίαρχος στην σφαίρα της διάδρασης. Άν ισχύει τό πρώτο, τότε είναι άσαφές γιατί ό πρακτικός λόγος υπέκυψε στην τεχνοκρατία. Άν, ώστόσο, ή εργαλειοποίηση του κόσμου συνδέεται αναπόφευκτα μέ τήν ανάπτυξη της παραγωγής ως τέτοιας, δέν είναι καθόλου ξεκάθαρο γιατί ή εκκλήση στόν πρακτικό λόγο να μην είναι παραπάνω από ένα εύχολόγιο»³⁶.

Η παρούσα εργασία θά συνηγορήσει υπέρ του τελευταίου. Η περίφημη «άνασυγκρότηση του ιστορικού ύλισμου», όπως έπιχειρείται από τόν Habermas, εγκαταλείπει άπαξ διά παντός τό αίτημα της κριτικής θεωρίας ως έμμενους κριτικής και προχωρά στην διατύπωση μιās ύπεριστορικής, έξελικτικής θεωρίας ανθρώπινης ανάπτυξης. Κατά ειρωνικό τρόπο, ή γλώσσα, ως τό κανονιστικό ύπόβαθρο της κριτικής θεωρίας του Habermas, παίζει τόν ίδιο ρόλο μέ τήν «Ειδολογική Ουσία», τήν εργασία έν γένει ως μέσο αυτοπραγμάτωσης και αυτονομίας στό πρώιμο μαρξικό έργο. Τό «Δέον» συνάγεται από ένα άδιαφοροποίητο και άδιαμεσολάβητο «Είναι». Άλλά τό ζήτημα δέν είναι τό άν ή γλώσσα ως τέτοια είναι παντού και πάντα επικοινωνιακός λόγος ή ή εργασία ως τέτοια είναι παντού και πάντα εργαλειακός λόγος, αλλά τό άν ό εργαλειακός και επικοινωνιακός λόγος, ανεξάρτητα από τό πώς συγκροτούνται, πρέπει να έρμηνεύονται ύπεριστορικά παρά ως εκφραση μιās συγκεκριμένης μορφής κοινωνικού βίου.

Περί γλώσσας στό έργο του Habermas

Η κεντρική ιδέα του έργου του Habermas στό σύνολό του είναι ότι ή ίδια ή όμιλιακή πράξη, ή γλωσσικά διαμεσολαβημένη σχέση δύο ύποκειμένων, ακριβώς όπως ή διαμεσολαβημένη από τήν εργασία σχέση ύποκειμένου και αντικειμένου στό παράδειγμα της παραγωγής, έμπεριέχει τήν

ουτοπία μιᾶς χειραφετημένης κοινωνίας. Ἄς δοῦμε τὴν θεωρία τοῦ Habermas πῶς ἀναλυτικά:

Πρῶτον, ὁ Habermas ὑποστηρίζει ὅτι κάθε συνομιλία περιλαμβάνει δύο ὁμιλητές πού προσπαθοῦν νά συνεννοηθοῦν. Ἡ ἀντίληψη αὐτῆ τῆς ἐπίτευξης «ἀμοιβαίας κατανόησης» προϋποθέτει μέ τὴν σειρά τῆς ἑνα κοινὸ σῶμα κανόνων, πού διέπουν τὴν γλωσσικὴ χρῆση νοήματος, καί συνιστᾶ ὄρο κάθε ἐπικοινωνίας.

Ὅταν ὁμιλοῦμε, ἀναφερόμαστε σέ τρία πεδία τῆς πραγματικότητας: πρῶτον, στὴν ἐξωτερικὴ φύση. Δεύτερον, στὴν κοινωνία, ὡς τὸ «συμβολικὰ προ-δομημένο κομμάτι τῆς πραγματικότητας πού τὸ ἐνήλικο ὑποκείμενο κατανοεῖ δρώντας ἐπικοινωνιακά, ὡς μέτοχος σέ ἕνα σύστημα ἐπικοινωνίας»³⁷. Ἐδῶ ἀνήκουν οἱ θεσμοί, οἱ παραδόσεις, οἱ πολιτιστικὲς ἀξίες κ.ο.κ. Τέλος, στὴν «ἐσωτερικὴ φύση», πού περιλαμβάνει «ὅλες τὶς ἐπιθυμίες, συναισθήματα, προθέσεις, κ.ο.κ. πού ἕνα «Ἐγώ» ἔχει προνομιακὴ πρόσβαση καί μπορεῖ νά ἐκφράσει ὡς δικές του ἐμπειρίες μπροστά σέ ἕνα κοινόν»³⁸.

Αὐτά τὰ τρία πλαίσια ἀναφορᾶς εἶναι οἱ πραγματολογικὲς προϋποθέσεις τῶν ὁμιλιακῶν ἐνεργημάτων μας.

Δεύτερον, ὁ Habermas ὑποστηρίζει ὅτι ἡ κατανόηση τῶν ὁμιλιακῶν ἐνεργημάτων τῶν συνομιλητῶν μας εἶναι ἐφικτή, μόνον ὅταν γνωρίζουμε τίς συνθήκες ὑπὸ τίς ὁποῖες τὰ ὁμιλιακά αὐτὰ ἐνεργήματα μποροῦν νά γίνουν ἀποδεκτά ὡς ἔγκυρα. Ὑπάρχουν τρεῖς μορφές ἀξιώσεων ἐγκυρότητας τῶν ὁμιλιακῶν ἐνεργημάτων. Αὐτές εἶναι: ἡ ἀλήθεια τῶν προτάσεων πού ἀναφέρονται στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, ἡ ὀρθότητα τῶν ἀξιῶν πού συνέχουν μιὰ κοινωνία καί, τέλος, ἡ αὐθεντικὴ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ ὁμιλητῆ στὸν ἐσωτερικὸ του κόσμον³⁹.

Ἡ χαμπερμασιανὴ θεωρία ἐπομένως δέν διαχωρίζει τὸ νόημα ἀπὸ τὴν κανονιστικὴ του ἐγκυρότητα. Οἱ καθημερινὲς πρακτικὲς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας ἤδη ἐνσωματώνουν ὑπόρρητα κάποιες ἐκκλήσεις στὸν Λόγο. Διότι, σύμφωνα μέ τὸν Habermas, ἡ ἐπίτευξη «κατανόησης» προϋποθέτει πάντα τὴν ἰκανότητα ἐπαναφορᾶς μιᾶς χαμένης συναίνεσης μέσφ ἐπιχειρημάτων⁴⁰. Ἀκόμα, ἡ ἐπικοινωνιακὴ αὐτὴ ἰκανότητα, πού ἐνυπάρχει στὴν γλῶσσα ὡς τέτοια, ἀποτελεῖ τὸ μέσον συντονισμοῦ τοῦ κοινωνικοῦ πράττειν, τῆς ἀναπαραγωγῆς πολιτισμικῶν νοημάτων καί τῆς ἀτομικῆς κοινωνικοποίησης.

Τὸ μεγαλύτερο πρόβλημα πού συναντᾶ ἡ θεωρία τοῦ Habermas, ὡστόσο, εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ θεμελίωση τῆς ουτοπίας τῆς ἐλευθερίας καί

τῆς συμφιλίωσης στὸν «γλωσσικὸ μηχανισμό τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ εἶδους»⁴¹. Ὁ Habermas φαίνεται νά διαπράττει τὸ ἴδιο μεθοδολογικὸ σφᾶλμα μέ τὸ «παραγωγιστικὸ παράδειγμα» πού προσπαθεῖ νά ξεπεράσει. Ἐγγράφοντας στὰ ἄτομα τὴν «βουβὴ γενικότητα» ἐνός «θαυμαστοῦ» γλωσσικοῦ μηχανισμοῦ, μέσφ τοῦ ὁποῖου τὸ «εἶδος» θ' ἀπελευθερώσει τὸ ἄτομο, κατακτώντας αὐτονομία καί συμφιλίωση, δέν ἀποφεύγει τελικὰ τὴν κατηγορία τῆς ὀπισθοχώρησης σέ μιὰ ὑπερβατολογικὴ παρά ἱστορικὰ προσδιορισμένη ἀνάλυση. Ἡ χειραφέτηση ἀπὸ τὰ παγιωμένα συστήματα κυριαρχίας προϋποτίθεται μᾶλλον ὡς «καθολικὴ ἰκανότητα τοῦ εἶδους» παρά ἀποδεικνύεται. Ὁ μῦθος δηλαδὴ τῆς «ἀπεριόριστης ἐπικοινωνίας» προβάλλεται ὡς ἡ a priori ἐγγύηση ἐπίτευξῆς τῆς. Ὁ Habermas τείνει ἄκριτα νά «ὑποθέτει αὐτὸ πού πρέπει νά ἀποδείξει, ὅτι δηλαδὴ ὁ προσανατολισμὸς πρὸς τὴν κατανόηση εἶναι ὁ βασικὸς στόχος τῆς ἐπικοινωνίας»⁴².

Τὸ ἐρώτημα λοιπόν, πού ἐγείρεται, ἔχει νά κάνει μέ τὸ ἂν τὰ ιδεώδη τῆς αὐτονομίας, ἀμοιβαιότητας καί ἀλληλοαναγνώρισης εἶναι ἐγγενῆ στὴν χρῆση τῆς γλώσσας ὡς τέτοιας ἢ ἡ πραγματώσή τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἱστορικοὺς θεσμούς καί πρακτικὲς. Ἡ ἐπικοινωνιακὴ ἰκανότητα δέν μπορεῖ νά γεννήσει δημοκρατικοὺς θεσμούς. Μόνον οἱ δημοκρατικοὶ θεσμοὶ μποροῦν νά ἀνάγουν τὴν ἐπικοινωνιακὴ πράξη σέ μηχανισμό συντονισμοῦ κοινωνικῆς δράσης.

Ἐπιπλέον, ἀκριβῶς ὅπως στὸ «παράδειγμα τῆς παραγωγῆς», ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Habermas εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μέ μιὰ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, πού μεταμφέζεται ὡς «ἀναπτυξιακὴ λογικὴ». Ὁ Habermas ἀνιχνεύει στὸ «ἀνθρώπινο εἶδος» κάποιες «βαθεῖες» δομὲς ἰκανοτήτων, πού εἶναι ὡστόσο ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐξελικτικῆς διαδικασίας μάθησης καί ἐπιδέχονται θεωρητικὴ ἀνασυγκρότηση. Προκειμένου νά θεμελιώσει τίς θεωρητικὲς του ὑποθέσεις, ὁ Habermas ἀντλεῖ τὰ πορίσματα τῶν ἀναπτυξιακῶν θεωριῶν, ὅπως γιὰ παράδειγμα τῶν ψυχολογικῶν μοντέλων ἠθικῆς ἀνάπτυξης στὸν Kohlberg καί τὸν γενετικὸ στρουκτουραλισμὸ τοῦ Piaget⁴³.

Σύμφωνα μέ τὴν θεωρία τοῦ Piaget, τὰ στάδια τῆς ἰκανότητας κοινωνικοποίησης ἀντιστοιχοῦν στὰ στάδια ἀνάπτυξης μορφῶν ἠθικῆς συνείδησης. Ἐτσι, στὸ προ-συμβατικὸ στάδιο, «μόνον οἱ συνέπειες τῆς πράξης ἀξιολογοῦνται σέ περίπτωση σύγκρουσης»⁴⁴. Στὸ συμβατικὸ στάδιο, ἡ ἐγκυρότητα τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν ταυτίζεται μέ τὴν κοινωνικὴ ἀποδοχὴ τους. Ἀξιογένεση καί

κανονιστικότητα συγχωνεύονται. Τέλος, στο μετα-συμβατικό επίπεδο, ή έγκυρότητα των ήθικων αρχών και αξιών εξετάζεται ανεξάρτητα από την αυθεντία της κοινωνικής ομάδας που τις προσβύει. Τό μετα-συμβατικό στάδιο υποδεικνύει τήν ικανότητα αποστασιοποίησης και κριτικού ελέγχου βαθειά έδραιωμένων αντιλήψεων και αποτελεί τό «περιβάλλον» μέσα στο οποίο διεξάγεται ό χαμπερμασιανός διάλογος.

Αντίστοιχα, ό Habermas υιοθετεί τό μοντέλο των έξι σταδίων ικανότητας έκφορας ήθικων κρίσεων του Hohlberg, που αποτελεί μία «άδιαφοροποίητη, μή αντιστρέψιμη και διαδοχική πορεία διακριτών δομών»⁴⁵. Αυτό σημαίνει ότι σε μία «φυσιολογική» διαδικασία ανάπτυξης, ή διαδοχή του ενός σταδίου από τό άλλο είναι ευθύγραμμη και μή αναστρέψιμη.

Η έμπειρική επαλήθευση και βιωσιμότητα του χαμπερμασιανού αναπτυξιακού μοντέλου υπερβαίνει τήν όπτική της παρούσας εργασίας. Όστόσο, τί θά είχε άραγε συμβεί εάν, όπως ρωτά ό Giddens, ό Habermas βασίζόταν στον Levi-Strauss για τόν γενετικό στρουκτουραλισμό του και όχι στον Piaget;⁴⁶ «Γιατί ή αναπτυξιακή πορεία των νεωτερικών δομών όρθολογικότητας να είναι πορεία σωρευτικής μαθησιακής διαδικασίας και όχι πορεία λήθης; Γιατί ή χαμπερμασιανή αντίληψη της προοδευτικής ανάπτυξης της μοντέρνας όρθολογικότητας να είναι πιό δεσμευτική από τις προσεγγίσεις των Nietzsche, Adorno και Foucault, που βλέπουν άκριβώς τήν ίδια διαδικασία ως διαδικασία λήθης, καταπίεσης και εξειδανίκευσης»⁴⁷;

Έν τούτοις, τό πιό σοβαρό πρόβλημα που αντιμετώπιζει τό εξελικτικό αναπτυξιακό μοντέλο του Habermas είναι ή αναπαραγωγή μιας θεοδικίας προόδου ή φιλοσοφίας της ιστορίας, ένδεδυμένης μία οίονεί επιστημονική, νατουραλιστική γλώσσα. Υιοθετώντας τό ιδίωμα των «αυξανόμενων ικανοτήτων» για μάθηση και της μεγαλύτερης «άναστοχαστικότητας», ως εάν τά παραπάνω είναι θέμα όργανικής ανάπτυξης και ώριμανσης και όχι άμφιλεγόμενες απόψεις περί αυτόνομίας και χειραφέτησης, ό Habermas προβάλλει τό μέλλον ως τήν αναπόδραστη συνέπεια του παρόντος.

Η άνασυγκρότηση του παραδείγματος της παραγωγής από τόν Habermas συνιστά τελικά άφηρημένη άρνηση παρά υπέρβασή του. Για να συνοψίσουμε, αυτό όφείλεται στο ότι ό Habermas ιδιοποιείται τήν μορφή της έννοιας της εργασίας από τό έν λόγω παράδειγμα ως άνθρωπολογικής

υπεριστορικής κατηγορίας και άμφισβητεί άπλως τόν ρόλο που παίζει. Η εργασία έν γένει ταυτίζεται με τόν εργαλειακό λόγο και όχι με τήν αυτόνομία και τήν αυτοπραγμάτωση του υποκειμένου. Ό άρνητικός ρόλος που άποδίδεται στην εργασία έν γένει άποτελεί τό δάνειο των δασκάλων του Habermas, Adorno και Horkheimer. Η υπέρβαση όμως της πεσσιμιστικής διάγνωσης, που ένυπάρχει στην περί παντοδυναμίας του εργαλειακού λόγου αντίληψη, μπορεί να έπιτευχθεί μόνον με τήν «συμπλήρωση» της έννοιας της εργασίας με αυτήν της διάδρασης, που είναι εξίσου υπερστορική και άφηρημένη και έπιτελεί τόν ίδιο ρόλο με αυτόν της εργασίας στις όρθόδοξες μαρξιστικές άφηγήσεις. Όπως ή φιλοσοφία της ιστορίας στον πρώιμο Μάρξ και στους ποικίλους μαρξισμούς συναρτάται με ένα «άνόθευτο» υλικό περιεχόμενο και ένα «άφθαρτο», παντοδύναμο υποκείμενο, που προηγείται της ιστορίας, αυτο-έξωτερικεύεται και μέλλει να επαναϊδιοποιηθεί ό,τι έξωτερικεύθηκε και άξιοποιήθηκε από τις κοινωνικές καπιταλιστικές σχέσεις που τίθενται πάντοτε έξω από αυτό, έτσι και στον Habermas τό θεμέλιο της κριτικής είναι μία υπερστορική, άνθρωπολογική κατηγορία, «άθικτη» από τις παθολογίες του παρόντος που ή κριτική καλείται να στοχαστεί θεωρητικά. Η επικοινωνιακή διάσταση της γλώσσας ως τέτοιας «παραμορφώνεται» από τις παθολογίες του «συστήματος» και, όπως ή εργασία στον πρώιμο Μάρξ, παρεμποδίζεται από τό να πραγματωθεί, να εμφανισθεί άνοιχτά ως συγκροτησιακή αρχή του κοινωνικού. Η άνθρωπολογία αυτή, έν τούτοις, συμπορεύεται με μία φιλοσοφία της ιστορίας — έστω «μετα-φυσική» για να μιλήσουμε τό χαμπερμασιανό ιδίωμα — κατά τήν όποία οι σημασιολογικές δομές της νεωτερικότητας άποτελούν τό «πλήρωμα του χρόνου», όπου τό έδαφος είναι πρόσφορο για τήν πραγμάτωση της «ιδεώδους κατάστασης όμιλίας».

Ό Μάρξ ως κριτικός του παραδείγματος της παραγωγής

Ό σκοπός της παράθεσης της χαμπερμασιανής κριτικής του «παραδείγματος της παραγωγής» δέν είναι ν' άποδείξει εάν ό Habermas έρμηνεύει όρθά ή όχι τόν Μάρξ. Αντίθετα, βασικό μέλημα της παρούσας εργασίας είναι να συνδέσει τήν κριτική του «παραδείγματος της παραγωγής», του «εργασιακού μοντέλου πράττειν», της «κριτικής θεωρίας από τήν σκοπία της εργασίας» κ.ο.κ. με τήν «άποκατάσταση»

του αίτηματος της κριτικής θεωρίας ως «έμμενους κριτικής». Η χαμπερμασιανή ανασυγκρότηση του εν λόγω παραδείγματος δεν κατορθώνει να πραγματώσει τελικά αυτό το αίτημα. Κι αυτό οφείλεται στην ακούσια αναπαραγωγή όρων του παραδείγματος, πού θέτει ως αντικείμενο κριτικής της. Το ερώτημα όμως πού αναπόφευκτα εγείρεται είναι τό εξής:

Ἐάν οὔτε τό «παραγωγικό ὑποκείμενο» τοῦ μαρξισμοῦ οὔτε τό νεωτερικό, μετα-συμβατικό κοινωνικό ὑποκείμενο τοῦ Habermas ἀποτελοῦν τόν συνδετικό ἰστό Λόγου καί ἐλευθερίας· ἐάν οὔτε ἡ πορεία τῆς ἐργασίας στόν ἱστορικό χρόνο οὔτε ἡ γραμμική ἀνάπτυξη τῆς γλωσσικά διαμεσολαβημένης ἐπικοινωνίας μποροῦν νά συμβάλουν στήν ἱστορική καί κοινωνική θεμελίωση τῆς κριτικής θεωρίας, ἀπελευθερώνοντάς την ἀπό κάθε ἴχνος φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, τότε ποιά μπορεῖ νά εἶναι ἡ κανονιστική βάση τῆς κριτικής θεωρίας; Ἀπό πού μπορεῖ ν' ἀντλήσει ἡ κριτική θεωρία τά θεμέλιά της; Τίθεται τό πρόβλημα δυνατότητας τῆς κριτικής θεωρίας ως ἐμμενούς κριτικής. Διαφορετικά διατυπωμένο: διέπεται ἡ κοινωνική ὁλότητα, μέρος τῆς ὁποίας εἶναι ἡ κριτική θεωρία, ἀπό ἀντιθέσεις, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τήν *sine qua non* προϋπόθεση ἀνάδυσης κριτικής συνείδησης καί ὡς ἐκ τούτου θεωρίας;

Μιά ὀλοκληρωμένη καί ἐμπεριστατωμένη ἀπάντηση στό παραπάνω ερώτημα δέν θά ἦταν δυνατή στό πλαίσιο τῆς παρούσας ἐργασίας. Θά ἐπιχειρηθεῖ ὡστόσο ἡ συνοπτική παράθεση κάποιων σκέψεων, πού θά μπορούσαν νά λειτουργήσουν ὡς «ὀδοδείκτες» περαιτέρω ἐπεξεργασίας καί συζήτησης.

Θά μπορούσε νά διατυπωθεῖ ἡ παράδοση σκέψης ὅτι ὁ Μάρξ, στό ὕστερο ἔργο του, γίνεται ὁ ἴδιος κριτικός τοῦ «παραγωγιστικοῦ παραδείγματος»⁴⁸. Στόχος τῆς ἐργασίας δέν εἶναι νά δικαιολογήσει τόν Μάρξ, ἀποδεικνύοντας ὅτι τό ἔργο του δέν διέπεται ἐν τέλει ἀπό «θεωρητικό ἐργατισμό» (γιά νά χρησιμοποιήσουμε τήν προσφιλή ἐκφραση τῆς Hannah Arendt), καί κατ' αὐτόν τόν τρόπο νά ἀμφισβητήσῃ μιά ὀλόκληρη παράδοση πού διατείνεται ὅτι βασίζεται στό κείμενά του. Ἀντίθετα, στόχος μας εἶναι νά δείξουμε πῶς ἡ κριτική τοῦ «παραδείγματος τῆς παραγωγῆς» ἀπό τόν ὕστερο Μάρξ, μέ βάση τίς κοινωνικές κατηγορίες πού διατυπώνει, θέτει τίς βάσεις μιᾶς «έμμενους» κριτικής θεωρίας τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Ὁ ὕστερος Μάρξ θεματοποιεῖ τήν καπιταλιστική κοινωνία ὡς μία δυναμική ὁλότητα, πού ἐξελισσεται καί δομεῖται ἀπό μία μοναδική

μορφή κοινωνικῆς διαμεσολάβησης ὅπου, ἂν καί ἱστορικά συγκροτημένη, παρουσιάζεται ὡς ἀφηρημένη ὑπεριστορική καί ἐξαντικειμενοποιημένη κατηγορία. Ἡ μορφή αὐτή διαμεσολάβησης συγκροτεῖται ἀπό μιά ἱστορική κατηγορία κοινωνικῆς πρακτικῆς: τήν ἀφηρημένη ἐργασία, πού ἀπαντᾷ μόνο στόν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό.

Ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ ἐργασία διαμεσολαβεῖ στίς στιγμές τῆς κοινωνικῆς ὁλότητος δέν ταυτίζεται μέ τήν ἀναγωγή τῆς κοινωνικῆς πράξης στήν ἐργασία ἐν γένει ὡς ὕλική, τεχνική ἀλληλεπίδραση ἀνθρώπου καί φύσης. Ἡ ἐν λόγω ἐργασία δέν εἶναι ἡ «συγκεκριμένη» ἐργασία, ἀλλά ἡ «ἀφηρημένη», πού δέν παράγει συγκεκριμένα ὕλικά προϊόντα ἀλλά ἀξία, καί διαμεσολαβεῖ τίς κοινωνικές σχέσεις τῶν ἀτόμων στόν καπιταλισμό.

Ἐπάρχει ἐπομένως μιά μετατόπιση ἀπό τήν κριτική ἀπό τήν σκοπιὰ τῆς ἐργασίας ἐν γένει, πού ἀπαντᾷ στό νεανικά κείμενα τοῦ Μάρξ, στήν κριτική τῆς ἐργασίας στόν καπιταλισμό, πού χαρακτηρίζει τά ὕστερα ἔργα του. Ὅ,τι ἀποτελοῦσε κανονιστικό θεμέλιο τῶν πρώιμων κειμένων, γίνεται, στό ὕστερα, ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς. Μιά τέτοια ὀπτική συνεπάγεται τά εξῆς:

Πρῶτον, μιά διαφορετική ἀντίληψη τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἐνῶ ἡ κριτική ἀπό τήν σκοπιὰ τῆς ἐργασίας ἀντιλαμβάνεται τόν καπιταλισμό σέ σχέση μέ τίς κοινωνικές τάξεις καί ὡς ἐκ τούτου σέ σχέση μέ τήν ἰδιωτική ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς καί τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς, ἡ κριτική θεωρία τοῦ ὕστερου Μάρξ θέτει ὡς ἀντικείμενό της μιά πολύ συγκεκριμένη μορφή παραγωγῆς πλούτου — ἀξία — πού χαρακτηρίζει ἀποκλειστικά καί μόνο τόν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό. Αὐτό συνεπάγεται ὅτι οἱ κοινωνικές σχέσεις τοῦ καπιταλισμοῦ δέν κατανοοῦνται σέ σχέση μέ τήν ἀγορά καί τήν ἰδιοκτησία, ἀλλά σέ σχέση μέ τό ἐμπόρευμα καί τό κεφάλαιο, πού ἀποτελοῦν ἡμι-αντικειμενοποιημένες μορφές κοινωνικῆς διαμεσολάβησης καί συγκροτοῦνται ἀπό τήν ἰδιάζουσα φύση τῆς ἐργασίας στόν καπιταλισμό.

Δεύτερον: ἡ παραπάνω προσέγγιση δέν καταδικάζει τήν μαρξική θεωρία ὡς ἓνα μεθοδολογικό ἐργαλεῖο ἀνάλυσης τοῦ φιλελεύθερου καπιταλισμοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα, μέ ἱστορική μόνον ἀξία σήμερα. Ἀντίθετα, ὁ ἐπαναπροσδιορισμός τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος στό ὕστερο μαρξικό ἔργο συνηγορεῖ ὑπέρ τῆς ἐπικαιρότητας τοῦ Μάρξ, ὅσον ἀφορᾷ ἀναλύσεις μετα-φιλελεύθερων κοινωνιῶν.

Τρίτον: σέ αντίθεση μέ τίς περί «όλοκληρωτικά διοικούμενου κόσμου» πεσσιμιστικές αναλύσεις τής Σχολής τής Φρανκφούρτης (πού ύπόρρητα υίοθετοϋνται καί άπό τόν ίδιο τόν Habermas), ό ύστερος Μάρξ δέν άντιλαμβάνεται τόν καπιταλισμό ως ένα πραγματοποιημένο καί συμπαγές σύστημα, έστω κι άν έτσι εμφανίζεται στους κοινωνικούς δρώντες⁴⁹. Υποστηρίζεται άντίθετα ότι ό «συστημικός» χαρακτήρας τών θεμελιωδών δομών του σύγχρονου βίου είναι αποτέλεσμα ιστορικών καί κοινωνικών πρακτικών πού, άν καί λειτουργοϋν ανεξάρτητα άπό τήν βούληση τών άτόμων πού εμπλέκονται σέ αυτές καί άπολήγουν σέ άφηρημένες καί άπρόσωπες μορφές κυριαρχίας, τό γεγονός ότι είναι άπόρροια του διττου χαρακτήρα τής έργασίας στον καπιταλισμό, δηλαδή μιās ιστορικής κατηγορίας καί πρακτικής, παραπέμπει στην δυνατότητα άρσης τους. Αύτός ό τύπος άνάλυσης έπομένως δέν συμβιβάζεται μέ τήν ζοφερή πραγματικότητα μιās ολοκληρωτικής κοινωνίας πού «έκμηδενίζει» τήν κριτική ή τήν ύποχρεώνει ν' αναζητήσει τό θεμέλιό της σέ άφηρημένες ανθρωπολογικές κατηγορίες πέραν κι εκτός αύτης τής πραγματικότητας, όπως «έργασία», «διάδραση» κ.ο.κ.

Τέλος, σέ αντίθεση μέ τό «παραγωγιστικό παράδειγμα» του νεαροϋ Μάρξ πού συνιστά μιā υλιστική αντιστροφή τής έγγελιανής ταυτότητας ύποκειμένου καί αντικειμένου, ό ύστερος Μάρξ,

δέν θέτει ένα ύποκειμένο πού προϋποτίθεται, αύτο-έξωτερικεύεται καί έπαναϊδιοποιείται, ό,τι έξωτερικεύεται κατά τήν διάρκεια εκδίπλωσής του. Αντίθετα, ό ύστερος Μάρξ θέτει ένα Υποκειμένο, αλλά τό ταυτίζει μέ ιστορικούς τύπους κοινωνικών πρακτικών, πού άπολήγουν σέ κάποιες άλλοτριωμένες δομές. Η ταυτότητα ύποκειμένου καί αντικειμένου μεταφράζεται σέ ταυτότητα πρακτικών καί δομών, «συγκροτησιακού» καί «συγκροτημένου». Κάτι τέτοιο, όμως, εκτιμά εκ νέου τόν ρόλο πού αποδίδεται παραδοσιακά στό «προλεταριάτο». Τό τελευταίο παύει νά θεωρείται ό προνομιακός φορέας αντίστασης καί υπέρβασης του καπιταλισμοϋ. Αντ' αύτου, γίνεται αναπόσπαστο στοιχείο τής αναπαραγωγής του καπιταλισμοϋ, παρά έnsάρκωση έναντίωσης. Αντίστοιχα, ή άλλοτριωση δέν νοείται πλέον ως άποξένωση του «είδους», του «Υποκειμένου» άπό τήν «Ούσία» του, αλλά ως ή ιστορική χαρακτήρα συγκρότηση τών δυνάμεων καί ικανοτήτων τής ανθρωπότητας σέ άλλοτριωμένη μορφή.

Τά παραπάνω φαίνεται νά τείνουν προς τήν κατεύθυνση τής ύπόθεσης έργασίας πού έξήγγειλε ό Habermas στις πρώτες σελίδες του *Γνώση καί Διαφέρον* χωρίς νά μπορέσει τελικά νά πραγματώσει. Κι αύτή είναι ή ύπόθεση ότι «ή επιστημολογία μπορεί νά είναι δυνατή μόνον ως κοινωνική θεωρία». Ειδάλλως: ή κριτική θεωρία ή θά είναι «έμμενης» ή δέν θά ύπάρχει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. S. Benhabib, *Critique, Norm and Utopia: A Study on the Foundations of Critical Theory*. New York: Columbia University Press, 1986, σελ. 2-3.

2. Προκειμένου νά άποφευχθεί ό σχετικιστικός ή κοντεξτουαλιστικός κίνδυνος, θά ήταν σημαντικό νά γίνει ή αναγκαία διάκριση μεταξύ τής ιστορικής γένεσης τών αξιών — Genesis — δηλαδή, του τί θεωρείται de facto ως αξία καί τής θεμελιώσης τών αξιών — Geltung — δηλαδή, του τί όφείλει νά θεωρείται ως «όρθή» αξία. Πολιτική μέσα στις Έννοιες, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 1997.

3. *Critique, Norm and Utopia*, σελ. 142.

4. Ό.π., σελ. 28.

5. J. Habermas, *Communication and the Evolution of Society*, μετάφ. Thomas McCarthy, Boston 1979, σελ. 96 (μετάφραση Φ.Β).

6. J. Habermas, *Knowledge and Human Interests*, μετάφ. Jeremy Shapiro, Boston, 1971, σελ. vii (μετάφρ. Φ.Β).

7. Ό.π., σελ. vii.

8. Ό.π., σελ. 26.

9. Étienne Balibar, *The Philosophy of Marx*, μετάφρ. Chris Turner, Verso, 1995, σελ. 23.

10. Karl Marx, *Early Writings*, εκδ. καί εισαγ. Lucio

Colletti, μετάφρ. Gregor Benton καί Rodney Livingstone, Harmondsworth, 1975, σελ. 421-423.

11. *Knowledge and Human Interests*, σελ. 31 (μετάφρ. Φ.Β).

12. Ό.π., σελ. 28 (μετάφρ. Φ.Β).

13. Ό.π., σελ. 28.

14. Balibar, σελ. 40. Όπως εύστοχα παρατηρεί ό Balibar, ό νέου τύπου υλισμός του Μάρξ, πού στην Ανθρώπινη Κατάσταση χαρακτηρίζεται από τήν Hannah Arendt «θεωρητικός εργατισμός», βασίζεται στην άρση ενός εκ τών άρχαιότερων «ταμποϋ» τής φιλοσοφικής παράδοσης: αύτό του ριζικού διαχωρισμοϋ ποίησης καί πράξης.

15. Η προβληματική αύτή αναπτύσσεται κυρίως από τόν νεαρό Μάρξ στα *Οικονομικά καί Φιλοσοφικά Χειρόγραφα καί ιδιαίτερα στό πρώτο μέ τίτλο: «Αποξενωμένη Έργασία»*. Βλ. *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844*, μετάφρ. Martin Miligan, New York, 1964.

16. Balibar, έ.ά., σελ. 48.

17. J. Habermas, «Between Philosophy and Science: Marxism as Critique», εις *Theory and Practice*, μετάφρ. John Viertel, Heineman London 1974, σελ. 249.

18. *Knowledge and Human Interests*, σελ. 43-4.

19. J. Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, σελ. 78.

20. *Ο.π.*, σελ. 79.

21. J. Habermas, «Labor and Interaction» εις *Theory and Practice*, σελ. 169.

22. *Knowledge and Human Interests*, σελ. 53.

23. *Ο.π.*, σελ. 52-3.

24. «Labor and Interaction», εις *Theory and Practice*, σελ. 168.

25. *Knowledge and Human Interests*, σελ. 328.

26. *Ο.π.*, σελ. 52.

27. Η «παρουσία» του Hegel φαίνεται να «στοιχειώνει» όλους τους σταθμούς του θεωρητικού ορομολογίου του Habermas. Ήδη σ' ένα από τα πρώτα του κείμενα, με τίτλο «Έργασια και Διάδραση», ο Habermas υποστηρίζει ότι οι στοχασμοί του νεαρού Έγγελου δείχνουν προς τήν κατεύθυνση μιάς θεωρίας της διυποκειμενικότητας (τήν οποία φιλοδοξεί να ολοκληρώσει ο ίδιος ο Habermas ως θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν). Έντούτοις, στά ύστερα έργα του, ο Habermas παύει να επικροτεί και να ιδιοποιείται τήν θεωρία του κοινωνικού του νεαρού Έγγελου, έφ' όσον σέ αυτήν «ή μυθοποιητική έκδοχή της συμφιλίωσης της νεωτερικότητας, πού αρχικά ο Έγγελος μοιράστηκε μέ τόν Hoelderlin και τόν Schelling, παραμένει δέσμια τών μοντέλων του παρελθόντος (άπό τήν πρωτοχριστιανική περίοδο και τούς αρχαίους χρόνους)». (βλ. J. Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, σελ. 21-2,29). Και από τήν στιγμή πού, γιά τόν Habermas, ο Έγγελος είναι ο πρώτος φιλόσοφος πού εγκαινιάζει τήν «φιλοσοφικό λόγο της νεωτερικότητας» (β.π., σελ. 52), πού προσπαθεί δηλαδή νά ανιχνεύσει μέσα στήν ίδια τήν νεωτερικότητα τά θεμέλια αυτο-επιβίωσης της, πρέπει νά εγκαταλείψει τό ιδεώδες της ήθικης ολότητας, έφ' όσον είναι τό τελευταίο δάνειο τών πρωτο-χριστιανικών κοινοτήτων και της Αρχαίας Έλληνικής Πόλης. Τό δίλημμα του Habermas είναι λοιπόν τό εξής: άν και «αυτή ή τροπή της σκέψης θά μπορούσε νά είχε δώσει τήν ώθηση ώστε νά συλληφθεί και νά μεταμορφωθεί στό πλαίσιο μιάς θεωρίας της επικοινωνίας ή αυτοστοχαστική έννοια του Λόγου, πού αναπτύχθηκε στή φιλοσοφία του υποκειμένου», ώστόσο δέν «προσφέρεται πιά ως κριτήριο, τό όποιο θά μπορούσε νά ένστερνιστεί ή έσωτερικά διχασμένη νεωτερικότητα» (β.π., σελ. 30), ακριβώς γιατί δέν φυτρώνει στό έδαφός της. Κι αυτός θέβαια είναι ο λόγος γιά τόν όποιο «ο Έγγελος δέν ακολουθεί παραπέρα τά ίχνη ενός επικοινωνιακού λόγου, πού είναι σαφή στά νεανικά γραπτά του, και γιά τόν όποιο κατά τήν περίοδο της Ίένας άνέπτυξε μιά έννοια του άπόλυτου, πού έντός τών όρίων της φιλοσοφίας του υποκειμένου επέτρεψε τήν άπαλλαγή άπό τά χριστιανικά και αρχαία πρότυπα — μέ τίμημα θέβαια ένα νέο δίλημμα» (*Ο.π.*, σελ. 30). Διότι, σύμφωνα μέ τήν κριτική του Habermas, ο Έγγελος άπαλλάσσει τόν έαυτό του άπό τήν κατηγορία του νοσταλγού μοντέλων του παρελθόντος μόνο μέσα άπό μιά θεωρία ενός άπολύτου Υποκειμένου, μιά πραγματεία πού δείχνει πώς ή αντίθεση με-

ταξύ υποκειμένου και αντικειμένου «άναιρείται» σέ ένα ένικό μετα-υποκειμένο. Σέ μιάν άντίληψη του Λόγου, μέ λίγα λόγια, «ώς της συμφιλίωτικής αυτο-γνωσίας ενός άπόλυτου πνεύματος» (*Ο.π.*, σελ. 84). Γιά μιά κριτική προσέγγιση της Χαμπερμασιανής θέσης: Cambridge University Press, 1989, σελ. 282-3, 292-3. Σχετικά μέ τήν άμφισημία της Χαμπερμασιανής προσέγγισης τών κειμένων του νεαρού Έγγελου: F. Dalmayr, «The Discourse of Modernity: Hegel and Habermas» εις *Journal of Philosophy*, 84 (1987): σελ. 682-92.

28. *Knowledge and Human Interests*, σελ. 56. Έπίσης «Labor and Interaction», σελ. 148.

29. *Knowledge and Human Interests*, σελ. 57-8.

30. *Ο.π.*, σελ. 55.

31. *Ο.π.*, σελ. 56.

32. *Ο.π.*, σελ. 35.

33. J. Habermas, *Communication and the Evolution of society*, σελ. 87.

34. *Ο.π.*, σελ. 87.

35. *Ο.π.*, σελ. 169.

36. Moishe Postone, *Time Labor and Social Domination: A reinterpretation of Marx's critical theory*. Cambridge University Press, 1996, σελ. 240.

37. University Pragmatics, εις τό «Communication and the Evolution of Society» σελ. 66.

38. *Ο.π.*, σελ. 67.

39. *Ο.π.*, σελ. 65-66.

40. J. Habermas, *The Theory of Communicative Action*, vol. I, μετάφρ. Thomas McCarthy (Boston: Beacon Press, 1984), σελ. 17-18.

41. *Ο.π.*, τόμος Α', σελ. 388.

42. John Thompson, «University Pragmatics», εις *Habermas: Critical Debates*, MIT Press, 1982, σελ. 126.

43. *Communication and the Evolution of Society*, κεφάλαια 3 και 4. *Moral Consciousness and Communicative Action*, σελ. 116-188. Κατατοπιστική είναι επίσης ή συζήτηση στό έργο του Stephen White, *The Recent Work of Jürgen Habermas: Reason, Justice and Modernity* (Cambridge University Press, 1988) σελ. 58-68 και 94-95.

44. *Communication and the Evolution of Society*, σ. 156.

45. *Moral Consciousness and Communicative Action*, σελ. 127.

46. A. Giddens, «Reason without Revolution: Habermas's *Theorie des Kommunikativen Handelns*» στό *Habermas and Modernity*, σσ. 117-119.

47. Seyla Benhabib, *Critique, Norm and Utopia*, σελ. 267.

48. Karl Marx, *Capital*, τόμος I, μετάφρ. B. Fowkes, London 1976. Έπίσης: *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*. Μετάφραση: Martin Niko- laus, London 1973.

49. Αναφέρομαι φυσικά στόν «φετιχισμό του έμπορεύματος», στόν πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

Έργασία καί στέγαση στήν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου

Ἡ πόλη τῆς Πάτρας

Νικόλαος Β. Μιτζάλης

Εἰσαγωγή

Ὁ συγκλονισμός τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς ἀποτελεῖ τόν καταλύτη γέννησης τοῦ σύγχρονου ἑλληνικοῦ κράτους¹. Οἱ συνέπειες τῆς καταστροφῆς, καθὼς καί τῶν γεγονότων πού προηγήθηκαν ἢ τήν ἀκολούθησαν, εἶναι βαθιές καί μακροχρόνιες γιά τόν νεοελληνικό κοινωνικό σχηματισμό²:

— Πίεση πρὸς ἄμεση ἐπιβίωση καί ἐγκατάσταση τῶν χιλιάδων ἀγροτικῶν προσφυγικῶν οἰκογενειῶν.

— Ἐκρηκτικὴ κατάσταση στήν ἐσωτερικὴ ἀγορὰ ἐργασίας.

— Ἀνάγκη αὐξήσεως τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς γιά τήν διατροφή τοῦ ἐξαθλιωμένου πληθυσμοῦ τῆς χώρας.

— Κοινωνικές φοβίες καί νέες οικονομικές ἀπαιτήσεις μιᾶς ἀστικῆς διαχείρισης ἐνός κατεστραμμένου πολιτικά καί ἰδεολογικά κρατικοῦ μηχανισμοῦ.

Ἰδιαιτέρα ἀπὸ οικονομικὴ ἀποψη, ἡ κατάρρευση τῆς «Μεγάλης Ἑλλάδος», πού δημιούργησε ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν, εἶχε συνέπειες πού ὅσο καί ἂν φαίνεται ἀπὸ πρώτη ματιὰ ἀντιφατικό, μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν θετικές γιά τίς ἀνακατατάξεις ὄλων τῶν οικονομικῶν μεγεθῶν³.

Μετά μιὰ δεκαετία πολεμικῶν συγκρούσεων, ἡ Ἑλλάδα ἐμφανίζεται διαφορετικὴ: ὁ ἐδαφικός χώρος ἔχει ὑπερδιπλασιαστεῖ, φέροντας καί ἀνάλογη αὐξήση τοῦ πληθυσμοῦ⁴. Αὐξήση πού διογκώνεται ἀπτόμα μέ τήν εἰσροή περισσοτέρων ἀπὸ ἐνός ἑκατομμυρίου προσφύγων. Ἡ ἀλλαγὴ τῶν δύο αὐτῶν βασικῶν οικονομικῶν μεγεθῶν ἔχει ὡς ἄμεση συνέπειαν τὴν διεύρυνση τῆς ἐσωτερικῆς οικονομικῆς ἀγορᾶς.

Ἄν μ' αὐτό τό τελευταῖο συνδυάσουμε τό σταμάτημα τῶν δυνατοτήτων οικονομικῆς δράσεως τῶν Ἑλλήνων στίς περιοχές τοῦ εὐρύτερου χώρου τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καί τῶν Βαλκανίων, τὴν ἀνακοπὴ τὴν ἴδια περίοδο τῶν δυνατοτήτων ἐξωτερικῆς μετανάστευσης⁵ καί τὴν ὀριστικοποίησιν τῶν συνόρων τοῦ κράτους, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι γιά πρώτη φορά δημιουργοῦνται στήν Ἑλλάδα δυνατότητες λειτουργίας μιᾶς ἄξιας λόγου ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς.

Βέβαια, ἀπὸ τά χρόνια τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ἔχουν ἀρχίσει νά παρουσιάζονται μιὰ σειρά βασικῆς μεταβολῆς στήν οικονομικὴ δομὴ τῆς χώρας πρὸς τὴν κατεύθυνση δημιουργίας ἐσωτερικῆς οικονομικῆς ἀγορᾶς καί συνακόλουθα δημιουργίας ντόπιας βιομηχανικῆς κίνησης. Μεταβολές, πού ὀφείλονται τόσο στήν διεύρυνση τοῦ ἑλλαδικοῦ κράτους μέ τούς Βαλκανικούς Πολέμους, ὅσο καί στήν πτώση τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου⁶ καί στήν ἐξαιτίας αὐτῆς πιεστικὴ ἀνάγκη ὑποκατάστασης τῶν εἰσαγωγῶν μέ προϊόντα ἐσωτερικῆς κατασκευῆς. Οἱ οικονομικῆς συνέπειες τοῦ πολέμου ἐντείνονται στόν ἑλλαδικὸν ἄνθρωπον μέ τό ἀνοιγμα τοῦ μακεδονικοῦ μετώπου μέ πάνω ἀπὸ 300 χιλιάδες ξένους στρατιῶτες, τὴν παράλληλη παρουσία στή Μακεδονία 150 χιλιάδων προσφύγων ἀπὸ τὴν Θράκη καί τὴν Μ. Ἀσία καί τόν θαλάσσιο ἀποκλεισμό τοῦ κράτους τῶν Ἀθηνῶν, πού ἐπέβαλαν οἱ πολιτικοστρατιωτικῆς ἐπιλογές καί τά συμφέροντα τῶν δυνάμεων τῆς *Entente* στήν περιοχὴ.

Κάτω ἀπ' αὐτές τίς οικονομικῆς πιέσεις ἐμφανίζονται, σχεδόν ὡς φυσιολογικά ἐπακόλουθα, μέτρα προστατευτισμοῦ τῆς γεωργίας καί δημιουργίας ὄρων ὑπαρξῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας.

Καί εὐρύτερα, ἄλλωστε, ὁ Πρῶτος Παγκό-

— Ὁ Νικόλαος Β. Μιτζάλης γεννήθηκε τό 1972. Εἶναι ἀρχιτέκτων μηχανικός, ἀπόφοιτος τοῦ Πανεπιστημικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Βενετίας καί ὑποψήφιος διδάκτωρ στόν τομέα Πολεοδομίας καί Χωροταξίας τοῦ Ε.Μ.Π. μέ θέμα τὴν μεσοπολεμικὴ Πάτρα.

σμιος Πόλεμος στάθηκε ένας δυναμικός παράγων προώθησης τέτοιου είδους μεταβολών σ' όλον τόν βαλκανικό χώρο⁷. Ιδιαίτερα όμως για τήν Ελλάδα, χρειάστηκε επιπρόσθετα ή Μικρασιατική Καταστροφή και όσα τήν ακολούθησαν — κυρίως ή πίεση τών προσφύγων αλλά και τών χιλιάδων παλαιών πολεμιστών⁸, σέ συνθήκες μάλιστα διεθνούς οικονομικής ύφεσης και υπερχρέωσης ενός έθνους πού αντιμετώπιζε τή μεγαλύτερη καταστροφή τής ιστορίας του — για νά επεκταθούν και ολοκληρωθούν οί μεταλλαγές πού προαναφέραμε σ' όλο τό φάσμα τής οικονομίας.

Ειδικά ή προσπάθεια εγκατάστασης και λειτουργικής άφομοίωσης, τόσο σέ αστικούς όσο και σέ αγροτικούς χώρους, του τεράστιου ανθρώπινου δυναμικού τών προσφύγων είχε πολλαπλές, και πάλι όχι μόνο, οικονομικές επιπτώσεις στον κοινωνικό μας σχηματισμό. Οί πρόσφυγες δέν αποτελούσαν μόνο συντελεστή διεύρυνσης τής εσωτερικής αγοράς, αλλά και παραγωγικές δυνάμεις πού πίεζαν ζητώντας άπασχόληση⁹.

Ο Βιομηχανικός-Εμπορικός τομέας

Ο νεοελληνικός μεσοπολεμικός κοινωνικός σχηματισμός ώθείται έτσι στην πρώτη φάση εκβιομηχάνισής του, παρόλο πού ή ελληνική βιομηχανία βρίσκεται σέ μία φάση περάσματος από τήν χειροτεχνία στην μηχανοποιημένη βιοτεχνία ή μικρή βιοτεχνία.

Στήν μεσοπολεμική περίοδο, και συγκεκριμένα από τό 1923 έως τό 1938, ή ελληνική βιομηχανία παρουσιάζει έντυπωσιακούς αριθμούς ανάπτυξης¹⁰. Στά 1928 καλύπτει τά 58% τών αναγκών τής εγχώριας αγοράς βιομηχανικών ειδών ενώ τό 1938 είχε φθάσει νά καλύπτει τά 78,84%. Ανάπτυξη πού σημαδεύει τήν ουσιαστική είσοδο του κεφαλαίου στή παραγωγή, μεταβάλλοντας τήν Ελλάδα από μία σχεδόν ολοκληρωτικά αγροτο-εμπορική χώρα, σέ μία χώρα όπου ή βιομηχανία έπαιζε σημαντικό οικονομικό και κοινωνικό ρόλο.

Μέ εξαίρεση μία ελαφριά κάμψη κατά τό 1931-1932, ή ελληνική βιομηχανία δέν έπαυσε νά αυξάνει και νά αναπτύσσεται. Η Πάτρα τήν ίδια περίοδο διαθέτει 1.349 βιομηχανικά καταστήματα, εκ τών οποίων τά 54 άπασχολούν άνω τών 26 έργατων. Η αξία τής βιομηχανικής παραγωγής, από 3,1 δισ. δραχμές τό 1923, πέρασε σέ 7,1 δισ. τό 1929 και σέ 13,5 δισ. τό 1930. Ο όγκος τής βιομηχανικής παραγωγής αυξήθη-

κε μεταξύ 1923 και 1929 κατά 65%. Τό αποτέλεσμα αυτό είναι ιδιαίτερα έντυπωσιακό, διότι σημειώνεται στην Ελλάδα κατά τήν ίδια στιγμή πού στις δυτικές οικονομίες ή βιομηχανία καθυστερεί, μέ επιδόσεις ακόμη και άρνητικές. Φαίνεται ότι ή αντίστροφη αυτή σχέση δέν είναι τυχαία αλλά οργανική και προσδιορίζει τόν χαρακτήρα τής βιομηχανικής και γενικώτερα τής οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Η ανάπτυξη τής ελληνικής βιομηχανίας έμφανίζεται έτσι σαν μία συνάρτηση αντιστρόφως ανάλογη του ρυθμού μέ τόν οποίο αναπτύσσεται ή διεθνής.

Η διαδικασία εκβιομηχάνισης στον ελληνικό χώρο, λοιπόν, ακολουθεί τις πόλεις, μέ τις νέες βιομηχανίες νά είναι καταναλωτικά προσανατολισμένες και εγκατεστημένες σέ σημεία μεγάλης συγκέντρωσης πληθυσμού και ιδιαίτερα στα λιμάνια: Πειραιάς-Πάτρα¹¹.

Η αξιοσημείωτη αυτή βιομηχανική ανάπτυξη κατά τά έτη 1923-1938 έφερε τήν Ελλάδα σέ ύψηλή θέση βιομηχανικών επιδράσεων σέ παγκόσμια κλίμακα. Παράλληλα, είναι βέβαιο ότι αυτή ή ανάπτυξη βασίστηκε κατά κύριο λόγο στην εκμετάλλευση τών δυνατοτήτων τής εγχώριας αγοράς. Η ελληνική βιομηχανία αναπτύχθηκε εκτοπίζοντας τήν ευρωπαϊκή από τήν ελληνική αγορά¹², γι' αυτό και ή ανάπτυξη τής ελληνικής βιομηχανίας συνδυάστηκε μέ τήν επίσης αναπτυσσόμενη προστασία τής εγχώριας αγοράς.

Βέβαια, και σ' αυτόν τόν χώρο, οί άπαρχές πρέπει ν' αναζητηθούν στην περίοδο του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ό οποίος έστρεψε τό μεγαλύτερο μέρος τής επενδυτικής δραστηριότητας στην παραγωγή προϊόντων άμεσης κατανάλωσης. Αυτόν τόν χαρακτήρα ή ελληνική βιομηχανία θά διατηρήσει άλλωστε και σ' όλη τή μεσοπολεμική περίοδο. Πάντως, παρά τήν έντυπωσιακή βιομηχανική ανάπτυξη για τήν υποκατάσταση τών προϊόντων πού εισάγονται από τό έξωτερικό, δέν μπορούμε νά μήν δούμε τό συγκυριακό χαρακτήρα τής και τούς έξωγενείς παράγοντες πού δημιούργησαν αυτήν τήν ένθάρρυνση ανάπτυξης του βιομηχανικού τομέα στα χρόνια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Αναπτύσσονται, δηλαδή, τομείς όπως ή αλευροβιομηχανία, ή υποδηματοποιία και ή ύφαντουργία. Από τήν άποψη αυτή, είναι μία ανάπτυξη συναρτημένη μέ τόν πόλεμο και όχι αποτέλεσμα ποιοτικών αλλαγών τών δομών τής ελληνικής οικονομίας¹³.

Αντίθετα, μετά τήν καταστροφή του 1922,

ή πορεία της βιομηχανικής ανάπτυξης συναρτάται άμεσα με τις έσωτερικές μεταλλαγές του κοινωνικού μας σχηματισμού. Κάτω απ' αυτό τό πρίσμα «... ή έκβιομηχάνιση τής Ελλάδας ξεκίνησε μετά τό τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και ιδιαίτερα μετά τό 1922 όταν τελείωσε ή εμπόλεμη κατάσταση [...]. Η περίοδος από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα μέχρι τόν Α' παγκόσμιο πόλεμο, κατά τήν όποία δημιουργήθηκαν οι πρώτες ελληνικές βιομηχανικές μονάδες, δέν μπορεί νά θεωρηθεί άφρητηριακό σημείο τής ελληνικής βιομηχανίας, γιατί έχει όλα τά χαρακτηριστικά προπαρασκευαστικού σταδίου τό όποιο, όπως σέ όλες τις χώρες, προηγείται του σταδίου έκβιομηχάνισης. Οι βασικές προϋποθέσεις πάνω στις όποιες θεμελιώθηκε διεθνώς ή διαδικασία βιομηχανικής ανάπτυξης δημιουργήθηκαν στην Ελλάδα μετά τό τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου»¹⁴.

Οι προϋποθέσεις αυτές είναι δύο, από τήν μία διαθέσιμα κεφάλαια για επένδυση και από τήν άλλη φτηνά εργατικά χέρια. Ο πρώτος όρος μπορούμε νά πούμε πως υπήρχε πάντα στην Ελλάδα, στό πρόσωπο του έμπορομεσιτικού κεφαλαίου των κοινοτήτων και ότι απλά παροξύνθηκε από τήν τεράστια εισροή κεφαλαίων που παρουσιάζεται τήν μεσοπολεμική περίοδο. Δέν υπήρχαν όμως μέχρι και τήν Μικρασιατική Καταστροφή τά φτηνά εργατικά χέρια, που θά έπειθαν αυτό τό κεφάλαιο ότι θά μπορούσε νά κερδίσει αν τά εκμεταλλεύονταν στό έσωτερικό του έλλαδικού χώρου.

Τά φτηνά αυτά χέρια έρχονται τώρα νά τά προσφέρουν κατά εκατοντάδες χιλιάδες¹⁵:

— οι πρόσφυγες, που κουβαλούν επιπρόσθετα και τις σημαντικές εμπειρίες και γνώσεις, που ένα μεγάλο τους τμήμα είχε κατακτήσει λόγω των επίκαιρων θέσεων που κατείχαν στό βιομηχανικό, έμπορικό και χρηματιστικό τομέα των παροικιών.

— οι παλιοί πολεμιστές, που μετά από μία όλοκληρη δεκαετία συνεχούς έπιστράτευσης βρίσκονται μετά τήν καταστροφή του 1922 ξεκομμένοι από τις παλιές παραγωγικές εργασίες τους και

— οι κυνηγημένοι από τις νέες συνθήκες που είδαμε ότι άρχισαν νά επικρατούν στην ύπαιθρο μετά τήν εφαρμογή τής αγροτικής μεταρρύθμισης.

Συνθήκες που, λόγω τής διεθνούς οικονομικής κατάστασης, οδηγούν σέ ραγδαία πτώση των τιμών των βασικών εξαγωγικών προϊόντων και κυρίως τής σταφίδας και του καπνού, μέ αποτέλεσμα πολλοί καλλιεργητές αυτών των

προϊόντων νά έξαναγκάζονται επίσης σέ φυγή από τις καλλιέργειές τους. Όλοι αυτοί καταφεύγουν στό μεγάλα αστικά κέντρα και κυρίως στό πολεοδομικό συγκρότημα Άθήνας — Πειραιά, αναζητώντας εργασία και εντείνοντας τήν τάση για αστικοποίηση. Τάση που ενισχύει επίσης και ή συγκέντρωση των νέων βιομηχανικών μονάδων κυρίως στό άπτικό λεκανοπέδιο. Η άναρχη και άνισομερής αυτή χωροταξική συγκέντρωση τής βιομηχανίας, προφανώς για λόγους καθαρά μικροοικονομικών συμφερόντων του κεφαλαίου, συνεχίζεται όχι μόνον όλη τήν μεσοπολεμική περίοδο, αλλά και μέχρι πρόσφατα.

Η βιομηχανική άνοδος βασίζεται λοιπόν στην δραστική υποτίμηση του νομίσματος, στό έξαιρετικά χαμηλά εργατικά ήμερομίσθια και στό έντονα προστατευτικά μέτρα, που από τήν αρχή τής περιόδου είναι υποχρεωμένο νά πάρει τό νεοελληνικό κράτος. Στην Πάτρα, οι πολίτες πανικόβλητοι άποσύρουν τις καταθέσεις τους, ενών ή αγορά νεκρώνεται μέ τήν απόκρυψη όλων των ειδών από τους έμπόρους. Τά μέτρα αυτά, στην ουσία, αποτελούν μηχανισμό, μέ τόν όποιο γίνεται δυνατή ή παρεμβατική κρατική πολιτική και ή ανάπτυξη τής έσωτερικής αγοράς. Ιδιαίτερα ή υποτίμηση του νομίσματος οδηγεί σέ άναδιανομή του έθνικού πλούτου προς όφελος των επιχειρηματιών και του κράτους. Και παρά τό γεγονός ότι μέ τά μέτρα αυτά δημιουργείται μία χαοτική κατάσταση στό νομισματικό και δημοσιονομικό τομέα, που ή κρατική οικονομική πολιτική θέλει νά δαμάσει, ευννοείται ή δημιουργία και ανάπτυξη βιομηχανικών επιχειρήσεων.

Τά κίνητρα βέβαια του καθεστώτος έκτακτης ανάγκης στην οικονομία, όλη τή μεσοπολεμική περίοδο, ήταν καθαρά δημοσιονομικού, νομισματικού και συναλλαγματικού χαρακτήρα, είχαν όμως ως άμεσο φυσικό επακόλουθο μία σημαντική βελτίωση του κλίματος των επενδύσεων. Παράλληλα, ή τάση προς τήν σχετική αυτάρκεια τής νεοελληνικής αγοράς, οδηγεί και σέ ανάπτυξη τής ντόπιας βιομηχανικής παραγωγής και σέ δραστικό περιορισμό των εισαγωγών.

Έτσι, οι έντυπωσιακοί ρυθμοί ανάπτυξης συνεχίζονται άμείωτοι σέ όλη τήν μεσοπολεμική περίοδο.

Η οικονομική ύφεση στην αρχή τής μεσοπολεμικής περιόδου, και ή διεθνής κρίση 1929-1930, όχι μόνον δέν ανέκοψαν τήν τάση για οικονομική ανάπτυξη αλλά, αντίθετα, τήν όλοκληρώσαν, λειτουργώντας ως σύστημα προστασίας πάνω στην ελληνική αγορά. Τό αποτέλεσμα εί-

ναι ιδιαίτερα έντυπωσιακό και φέρνει τήν ελληνική βιομηχανία σε ρυθμούς ανάπτυξης σημαντικά ανώτερους απ' όσες τις βαλκανικές χώρες.

Τήν ίδια περίοδο, ή βιομηχανία στις δυτικές οικονομίες όχι μόνον παρουσιάζει καθυστέρηση, αλλά πολλές φορές εμφανίζει και αρνητικές επιδράσεις¹⁶. Πρόκειται για μία αντιστρόφως ανάλογη σχέση. Σχέση που βέβαια «δέν είναι τυχαία αλλά οργανική και προσδιορίζει τον χαρακτήρα της βιομηχανικής και γενικώτερα της οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Φαίνεται ότι αυτή ή ανάπτυξη δέν εμφανίζεται παρά σε στιγμές ύφεσης και κρίσης του διεθνούς συστήματος σαν ένα φαινόμενο υποκατάστατο της διεθνούς οικονομίας»¹⁷. Στόν βαθμό μάλιστα που ή διεθνής οικονομία συνεχίζει να κλυδωνίζεται όλη τήν δεκαετία του '20 και να σπαράσσεται από τήν παγκόσμια κρίση τήν δεκαετία του '30, και παράλληλα μέ τά έντονα έσωτερικά προβλήματα, είναι φυσικό ή αναγκαία ανάπτυξη των παραγωγικών δομών της χώρας να συνεχίζει τον προσανατολισμό της στην κατεύθυνση υποκατάστασης, μέσω της ντόπιας αγοράς, προϊόντων που άλλοτε εισάγονταν από τό έξωτερικό. Βασικός λοιπόν προσανατολισμός της βιομηχανικής ανάπτυξης του Μεσοπολέμου παραμένει ή έσωτερική αγορά και οί ανάγκες προϊόντων που αυτή έχει. Προσανατολισμός που επιτυγχάνεται σχεδόν απόλυτα, μία που απ' τό 58% των αναγκών της έσωτερικής αγοράς που κάλυπτε τό 1928 ή νεαρή ελληνική βιομηχανία, τό ποσοστό ανεβαίνει στο 76,4% τό 1933 για να ξεπεράσει στο τέλος της δεκαετίας τό 80%¹⁸.

Τό γεγονός αυτό προσδιορίζει και τούς τομείς δράσης του βιομηχανικού κεφαλαίου. Έλαφρά βιομηχανία — κυρίως ειδών διατροφής και κλωστοϋφαντουργίας¹⁹ — συνδεδεμένη μέ τις νεοδημιουργούμενες ανάγκες άμεσης έσωτερικής κατανάλωσης, τις οικοδομές, τήν αύξηση της παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος καθώς και των βιομηχανικών μικρών μηχανικών κατασκευών. Η κυβέρνηση ενίσχυσε μέ νομοθετικά μέσα τον τομέα αυτόν της παραγωγής²⁰. Απαγορεύθηκαν οί ξένες εισαγωγές τό 1925 και παράλληλα ενισχύθηκαν οί μικρές βιοτεχνικές μονάδες, όπως οίνοπνευματωδών, χρωμάτων, ύαλικών.

Συνέπειες λοιπόν της γενικής φυσιογνωμίας της βιομηχανικής αυτής ανάπτυξης είναι ή εγκατάλειψη κάθε προσπάθειας δημιουργίας βαρειάς βιομηχανίας, ή αδιαφορία για τήν αξιοποίηση ελληνικών πλουτοπαραγωγικών πόρων, ή σχεδόν αποκλειστική παραγωγή καταναλωτικών

ειδών αλλά και ή ελάττωση της οικονομικής εξάρτησης από τις αγορές του έξωτερικού, ή εντατικοποίηση των διακλαδικών και διατομεακών σχέσεων της ελληνικής οικονομίας, μεταξύ πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα της παραγωγής, μεταξύ αγροτικού και αστικού χώρου, μέ κυρίαρχο τό ρόλο του κρατικού μηχανισμού.

Βέβαια, μία βιομηχανική ανάπτυξη, μέ στόχο τήν κάλυψη των αύξημένων αναγκών της έσωτερικής αγοράς, συνεπιφέρει όχι μόνον εκτόπιση των ξένων προϊόντων απ' αυτήν αλλά, όπως είναι σχεδόν φυσικό επακόλουθο, και των δικών της προϊόντων από τις αγορές του έξωτερικού. Αυτό εμφανίζεται και στην νεοελληνική πρώτη φάση εκβιομηχάνισης, όσον αφορά τουλάχιστον τις παραδοσιακές αγορές, στις όποιες προνομιακά κατευθύνονταν τά ελληνικά προϊόντα. Έτσι, ανάμεσα στο 1930 και τό 1935 έχουμε μείωση των εξαγωγών προς τήν Μ. Βρετανία κατά 63% και προς τήν Γαλλία κατά 57%. Αντίθετα όμως τό ίδιο διάστημα αύξάνουν οί βιομηχανικές εξαγωγές προς τήν Γερμανία, τήν Ίταλία, τις Ηνωμένες Πολιτείες και τις βαλκανικές χώρες (Γιουγκοσλαβία, Ρουμανία). Συνολικά, μεταξύ 1928 και 1938, ή συνολική βιομηχανική παραγωγή αύξήθηκε κατά 68%, ενώ οί βιομηχανικές εξαγωγές μόνο κατά 16%.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οί ταμειακές και πραγματικές ανάγκες του κράτους καθορίζουν και μία αναγκαστικά νέα έμπορική πολιτική, μετά τό 1932, κάτω από τήν προστασία και ευθύνη της κρατικής μηχανής. Πρόκειται για έμπορική πολιτική που βασική αρχή της είναι: ή όσο γίνεται μέσω συμψηφισμών — clearing — και χωρίς τήν παρέμβαση συναλλάγματος συνεχισή τόσο των εισαγωγών όσο και των εξαγωγών, μέσα από συμψηφιστικούς μηχανισμούς, μέ τούς όποιους κάθε χώρα προσπαθεί να καλύψει τις αναγκαίες για τήν οικονομία εισαγωγές, μέ αντιστάθμισμα εξαγωγές προϊόντων. Η μορφή αυτή του έμπορίου προτιμήθηκε από πολλές χώρες, διότι επέτρεπε εξοικονόμηση συναλλάγματος. Έτσι τό έμπόριο της χώρας, που είχε δεκαπλασιαστεί μέχρι τό 1930 μέ τήν διεύρυνση της έσωτερικής αγοράς και κυρίως τήν έμπορευματοποίηση του γεωργικού τομέα, αλλάζει ριζικά μορφή. Οργανώνεται κεντρικά και δρᾶ μέσω των ενώσεων των εμπόρων και του κράτους, συνεχίζοντας τήν άνοδική του πορεία. Οί δείκτες χονδρικής πώλησης των προϊόντων αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της πορείας²¹.

Ταυτόχρονα, η κρατική προστασία της ντόπιας αγοράς από τὰ ξένα προϊόντα και τὰ συνακόλουθα περιοριστικά μέτρα στίς εισαγωγές, οδηγούν σέ βελτίωση τοῦ παθητικοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου, ἐπιτρέποντας παράλληλα στά ἐγχώρια προϊόντα νά ἐμφανίζονται φθηνότερα στήν ἐσωτερική ἀγορά. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ὅμως, «ἐκ τῆς νέας ταύτης ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς ἐμπορικῆς πολιτικῆς {...} ἀπέρρευσε μιά ἄγνωστος μέχρι τοῦδε ἔντασις ἐν τῇ παραγωγῇ ὑλικῶν ἀγαθῶν, ἐκδηλουμένη τόσον εἰς τήν γεωργίαν ὅσον καί εἰς τήν βιομηχανίαν»²².

Ἐπακόλουθο τῶν διεργασιῶν αὐτῶν, στόν βιομηχανικό τομέα καί τό ἐξωτερικό ἐμπόριο τῆς χώρας, ἦταν ἡ μείωση ἀπό τήν μιά τῶν ἐξωτερικῶν ἀγορῶν, πού θίγει βασικά τὰ δύο παραδοσιακά κέντρα πρόδεσης τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας, τήν Μ. Βρετανία καί τήν Γαλλία, καί ἡ ἐνίσχυση ἀπό τήν ἄλλη τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων μέ τήν Κεντρική καί Ἐνατολική Εὐρώπη.

Οἱ νέες αὐτές ἀγορές, μέ τίς ὁποῖες συνδέεται ἡ ἑλληνική, λόγω τῆς κρίσης, μέσῳ τῶν νέων συμφηφιστικῶν μορφῶν, δέν διαμορφώνονται θέβαια μέ βάση τίς χρηματιστικές καί συναλλαγματικές λειτουργίες τῆς ἀγοράς, ἀλλά μέ βάση τὰ ὑπό συμφηφισμό μεγέθη. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ἡ μόνη πραγματικά ἀγορά γιά τήν ἑλληνική βιομηχανία παραμένει ἡ ἐσωτερική. Γεγονός πού ἐκφράζει ἐπιγραμματικά τό Ἐνώτατο Οἰκονομικό Συμβούλιο τοῦ Κράτους, ὅταν διαπιστώνει ὅτι «τό κέντρο βαρύτητος δέν δύναται νά εἶναι πλέον ἡ ἐξωθεν τῆς Ἑλλάδος πηγάζουσα ἀσταθῆς δύναμις ἀλλά αἱ πολλαπλαῖ δυνατότητες πού περιλαμβάνει αὐτή ἡ χώρα»²³.

Ἐκεῖνο πού σέ αὐτό τό σημεῖο θεωροῦμε σημαντικό νά τονίσουμε εἶναι ὅτι: στόν Μεσοπόλεμο γιά πρώτη φορά δημιουργοῦνται, γιά τόν νεοελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, καί μάλιστα τήν περίοδο τῆς πρώτης φάσης ἐκβιομηχανίσεώς του, ὅροι καί δυνατότητες μιάς σχετικῆς ἀπνομης καί πολυδιάστατης σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τίς παραδοσιακές δυνάμεις ἐξάρτησης πού εἶχαν ἀναπτυχθεῖ τήν πρώτη ἑκατονταετία τῆς ὑπαρξῆς του.

Δυνατότητα, ὅμως, πού στό νεοελληνικό κράτος ἡ κυρίαρχη ἀστική τάξη, κάτω ἀπό τίς συνθήκες πού δημιουργήθηκε καί ἔμαθε νά δρᾷ καί νά πραγματοποιεῖ τὰ κέρδη της στήν μεσοπολεμική περίοδο, δέν εἶναι σέ θέση νά κατανοήσει καί νά ὀδηγήσει σέ λύση. Πολύ περισσότερο ὅταν τό ἐφοπλιστικό τμήμα τῆς ἀστικῆς τάξης συνεχίζει νά δρᾷ καί ν' αὐξάνει τὰ κέρδη του σέ

στενή συνάρτηση μέ τό ἐμπόριο τῆς Μ. Βρετανίας, δηλαδή τήν κατεχοχὴν οἰκονομική καί πολιτική δύναμη τῆς νεοελληνικῆς ἐξάρτησης.

Μισθοί – Ἄνεργία

Ἡ ἀνεργία καί τὰ κοινωνικά προβλήματα τῆς περιόδου θεωρήθηκαν, καί ὡς πρὸς ἕναν βαθμό δικαιολογημένα, ὄχι παράγωγα τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος, ἀλλά συνέπειες τοῦ δημογραφικοῦ προβλήματος, στό ὁποῖο ἀποδίδονταν δύο ὄψεις: μία κύρια, δηλαδή τό προσφυγικό, καί μία δευτερεύουσα, δηλαδή ἡ ἀστυφιλία. Στά πλαίσια αὐτά, οἱ βασικές κατευθύνσεις ἦταν δύο: 1) οἱ δυνατότητες ἐπέκτασης τῆς ἀπασχόλησης μέσῳ ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας καί 2) ἡ ἀνάγκη ἀποσυμφόρησης τῶν πόλεων καί ἐλαχιστοποίησης τῆς ἐσωτερικῆς μετανάστευσης μέσῳ τῆς ἀναζωογόνησης τῆς γεωργίας καθώς καί ἡ ἀναζήτηση νέων μεταναστευτικῶν διεξόδων γιά τόν πλεονάζοντα πληθυσμό. Ἡ πρώτη κατεύθυνση φαινόταν ρεαλιστικώτερη καί μπορούσε νά συγκεκριμενοποιηθεῖ σέ πολιτική:

«Ἐχομεν ἀνάγκην σήμερον τῆς συνδρομῆς τοῦ κεφαλαίου, ἡμεδαποῦ καί ξένου [...] πρὸς ἐκτέλεσιν μεγάλων δημοσίων ἔργων πρὸς τροφодότησιν δι' ἐργασίας τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ». «Ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ κεφαλαίου, προϋποθέτουσα καί ἐξομάλυνσιν τῆς πολιτικῆς καταστάσεως, εἶναι ἀπαραίτητον στοιχεῖον πρὸς ἀνακούφισιν τῆς οἰκονομικῆς στενοχωρίας καί πρὸς τόνωσιν τῆς παραγωγῆς»²⁴.

Ἡ προτεραιότητα τῆς ἀποκατάστασης τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ κεφαλαίου ὑπῆρξε σταθερή παράμετρος ἀντιμετώπισης τοῦ ἐργατικοῦ ζητήματος καί ἐκδηλώθηκε ἀπό τό 1922, μέ τήν ψήφιση τοῦ Νόμου 2948 γιά τήν ἐνίσχυση τῆς βιομηχανίας. Ἡ ἐνίσχυση τοῦ προστατευτισμοῦ, μέσῳ τοῦ νόμου αὐτοῦ καί τῶν τροποποιήσεων τοῦ δασμολογίου, σέ συνδυασμό μέ τήν διεύρυνση τῆς ζήτησης καί τήν ὑποχρεωτική προτίμηση τῶν ἐγχωρίων προϊόντων ἀπό τό δημόσιο, ἐξασφάλισαν ἕνα εὐνοϊκό κλίμα γιά τήν ἀνερχόμενη βιομηχανία. Τέλος, ἔμμεση ἐπίδωξη συνιστοῦσε καί ἡ σιωπηλή ἀνοχή παραβίασης τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας.

Ἡ δεύτερη κατεύθυνση βασιζόταν στήν ἀντίληψη πού ἐκείνη τήν ἐποχὴ ἐθεωρεῖτο κοινός τόπος στήν Ἑλλάδα, ὅτι δηλαδή ὁ ὑπερπληθυσμός ἦταν αἰτία οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς κακοδαιμονίας²⁵. Τό ΔΓΕ ἦταν ἀποδέκτης αἰτημάτων γιά νά ἀνοίξουν οἱ μεταναστευτικές δίοδοι,

ἐνῶ κάποιες ἀπόπειρες ἔγιναν χωρίς ἐπιτυχία τό 1926.

Πάνω ἀκριβῶς σ' αὐτό τό συνέχεια αὐξανόμενο ἀριθμητικά καί ἐξαθλιωμένο οἰκονομικο-κοινωνικά ἐργατικό δυναμικό καί τήν ἀπόλυτη καί σχετική αὐξηση τῆς ὑπεραξίας, πού προσφέρει ἡ ὑπερεργασία καί ἡ ληστρική ἐκμετάλλευσή του, τήν ἴδια περίοδο, στηρίχτηκε ἀποφασιστικά ἡ πρώτη φάση ἐκβιομηχάνισης τῆς χώρας.

Σύμφωνα μέ δειγματοληπτική ἔρευνα τῆς Γενικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος γιά τό 1920, τά 73% τῶν ἐργατικῶν οἰκογενειῶν εἶχαν εἰσόδημα κατώτερο τοῦ θεωρούμενου ὡς ἀπαραίτητου γιά τήν ἐλάχιστη συντήρησή τους ποσοῦ τῶν 33.000 δρχ. Ὁ Ζολώτας καί ὁ Ροδιάδης ὑπολόγιζαν μάλιστα ὅτι τό 17,5% τῶν ἐργατικῶν οἰκογενειῶν εἶχαν εἰσόδημα κατώτερο τῶν 18.000 δρχ., τό 51,16% μεταξύ 18 καί 30.000 δρχ. καί τό 4,33% μεταξύ 30-33.000 δρχ. Ἡ ἀπαράδεκτη αὐτή κατάσταση, πού ἔκανε ἀκόμη πιό καταθλιπτική ἡ τεράστια ἔμμεση φορολογία, χειροτέρευσε περισσότερο στά χρόνια μετά τό 1932, μέ τήν ἐμφάνιση τῶν συνεπειῶν τῆς παγκόσμιας οἰκονομικῆς κρίσης στόν ἑλλαδικό χώρο.

Οἱ μισθοί καί τά ἡμερομίσθια πέφτουν σέ ἐπίπεδα χαμηλότερα καί ἀπό αὐτά τοῦ 1914, πρὸς τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1920, ἡ πολιτική ἐπιδομάτων ἐγκαταλείπεται καί ἡ ἀνεργία αὐξάνεται θεαματικά. Τό 1925 τρεῖς χιλιάδες καί πλέον ἐργάτες μεταξύ τῶν προσφύγων τοῦ Αἰγίου καί τῆς Πάτρας εἶναι ἀνεργοί. Τό 1927, στή μελέτη του γιά τήν ἐλληνική βιομηχανία, ὁ Γεώργιος Χαριτάκης σημειώνει:

«Ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀριθμητικὴν ἐπάρκειαν τῶν ἐργατῶν, ἡ ἐλληνικὴ βιομηχανία διατελεῖ ὑπὸ εὐνοϊκᾶς συνθήκας, διότι πάντοτε εἶχεν εἰς τήν διάθεσίν της ὅσους ἐχρειάζετο ἐργάτας [...] ἡ προσφορά ἐργασίας εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα τῆς ζητήσεως καί ἀπὸ διετίας ἤρχισαν ἐμφανιζόμενα τά πρῶτα συμπτώματα ἀνεργίας, καθιστάμενα ὁσημέραι ἐντονώτερα»²⁶.

Ἡ οἰκονομικὴ ἀστάθεια, πού μετά τό 1922 ἐκφράστηκε μέ ἀπότομες διακυμάνσεις στήν ἰσοτιμία τῆς δραχμῆς, καί ἡ ἀπότομη πτώση τῆς τιμῆς τῆς ἀγγλικῆς λίρας τήν ἀνοιξη τοῦ 1923 παρέσυραν τίς τιμές κάτω ἀπὸ τό κόστος. Δημούργησαν μεγάλη ἀβεβαιότητα γιά τά ἐπίπεδα σταθεροποίησης τῆς ἰσοτιμίας, ἡ ὁποία μέ τήν σειρά της προκάλεσε περιορισμὸ τῶν ἐργασιῶν. Πολλές ἐπιχειρήσεις ἀντέδρασαν μέ ἀπολύσεις καί περικοπές ἡμερομισθίων, τίς ὁποῖες δέχτη-

καν μερικά συνδικάτα ἐξαιτίας τοῦ κινδύνου τῆς ἀνεργίας.

Στήν Πάτρα, τά ἡμερομίσθια τῶν μυλεργατῶν εἶχαν μειωθεῖ ἀπὸ 40 σέ 27 δραχμές, τῶν μηχανοτεχνικῶν ἀπὸ 45 σέ 25 δραχμές καί τῶν ξυλουργῶν ἀπὸ 50 σέ 35 δραχμές²⁷. Οἱ ἰδιοκτήτες τῶν καπνεργοστασιῶν, ἐξάλλου, εἶχαν ὀρίσει νέα ἡμερομίσθια, μειώνοντας τά ἤδη ὑπάρχοντα κατὰ 40%.

Τά περισσότερα συνδικάτα προσανατολιστήκαν σέ ἀπεργιακούς ἀγῶνες καί στόν ὀρίζοντα φάνηκαν σημεῖα ἐκτεταμένης ἐργατικῆς ἀναταραχῆς. Γιά νά ἀντιμετωπίσει τήν διογκούμενη ἀναταραχῆ, ἡ κυβέρνηση τοῦ Στυλιανοῦ Γονατᾶ, μέ ὑπουργό Ἐθνικῆς Οἰκονομίας τόν βιομήχανο Ἀνδρέα Χατζηκυριάκο, συγκρότησε τήν Ἐπιτῆς Ἀνεργίας Μικτὴ Ἐπιτροπή. Στήν ἐπιτροπή συμμετεῖχαν, ἐκ μέρους τοῦ ὑπουργείου, οἱ ἀρμόδιοι ἐπὶ τῶν ἐργατικῶν ζητημάτων Δημήτριος Καλιτσούνakis, Ἀλέξανδρος Σβῶλος, Ἀνδρέας Ζάκκας καί Φουρναράκης. Ἀπὸ τήν ΓΣΕΕ, ἀντιπροσωπεία μέ ἐπικεφαλῆς τόν Εὐάγγελο Παπαναστασίου τέλος, ἐκπρόσωποι τῶν ἐργοδοτῶν κατὰ κλάδους.

Οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ὑπουργείου πρότειναν τήν μείωση τῶν ἡμερομισθίων στοὺς καπνεργάτες, στοὺς λιγνιτωρῦχους καί στοὺς ναυτεργάτες κατὰ 30%, στοὺς μεταλλωρῦχους καί στοὺς μυλεργάτες κατὰ 20%, στοὺς βυρσοδέψες κατὰ 15-20%, στοὺς ὑφαντουργοὺς κατὰ 10-15% καί σέ ὅλα τ' ἄλλα ἐπαγγέλματα κατὰ 10-20%²⁸. Οἱ ἀποφάσεις τῆς ἐπιτροπῆς, μέ τίς ὁποῖες διαφώνησαν οἱ ἐργατικοὶ ἀντιπρόσωποι, ἡ ἀναστολή τοῦ νόμου 2112/1920 πού προέβλεπε τήν ἀποζημίωση τῶν ἀπολυομένων προκειμένου νά διευκολυνθοῦν οἱ μαζικὲς ἀπολύσεις, καθὼς καί ἡ ἀντιστροφή τῆς φορᾶς τῶν ἰσοτιμιῶν πού

ἐκδηλώθηκε μέ τήν ἀνοδο τῶν τιμῶν, προκάλεσαν ἕνα ἐκτεταμένο ἀπεργιακό κύμα σέ ὅλη τήν χώρα, πού κορυφώθηκε στήν γενική ἀπεργία τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1923. Στήν Πάτρα πρῶτοι ἀπεργήσανε οἱ ἀρτεργάτες, τούς ὁποίους ἀκολούθησαν οἱ μυλεργάτες καί οἱ ἐργάτες τῆς θάλασσας. Ἀμέσως μετά ἀκολούθησαν οἱ ἐργάτες τῆς ξηρᾶς καί οἱ καπνεργάτες μέ τούς μηχανοτεχνίτες.

Ἡ κυβέρνηση ἀπάντησε μέ αἱματηρή καταστολή τῆς διαδήλωσης στό Πασαλιμάνι τοῦ Πειραιᾶ, στίς 22 τοῦ ἴδιου μῆνα, καί μέ τήν διάλυση ὅλων τῶν συνδικαλιστικῶν ὀργανώσεων πού πῆραν μέρος στήν ἀπεργία. Τέλος, οἱ ἐπιχειρήσεις ἀντικατέστησαν τούς ἀπεργούς μέ πρόσφυγες ἐργάτες. Οἱ Πατρινοί ἐργάτες ὅμως συνέχισαν τίς ἀπεργιακές κινητοποιήσεις καί τίς διαδηλώσεις, γιά νά σταματήσουν στίς 27 Αὐγούστου, ὕστερα ἀπό εἰδοποίηση τῆς γενικῆς ἐργατικῆς ὁμοσπονδίας.

Στήν μελέτη του γιά τίς αἰτίες τῆς ἀνεργίας στήν Ἑλλάδα, ὁ Ἰωάννης Πίντος ἔγραφε:

«Πλήν τῶν παγίως χαμηλῶν ἡμερομισθίων ἄτινα συνετέλεσαν, εἰς μέγιστον βαθμόν, εἰς τήν ἀνάπτυξιν τῆς ἐλληνικῆς βιομηχανίας καί περί τῶν ὁποίων θ' ἀσχοληθῶμεν κατωτέρω, ἡ ἀμοιβή τῶν ἐργατῶν ἐν Ἑλλάδι παρουσιάζει ἐξαιρετικήν ἐλαστικότητα διακυμάνσεως. [...] Ἐκ τῶν συνθηκῶν τῆς ἀγορᾶς τῆς ἐργασίας ἐν Ἑλλάδι ποικίλα οἰκονομικά καί κοινωνικά προβλήματα προκύπτουν: ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ ἐργατικοῦ εἰσοδήματος καί ὁ οἰκονομικός παρασιτισμός εἶναι τινά μόνον ἐκ τῶν σπουδαιότερων»²⁹.

Τό 1926 ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ἐντείνεται, μέ τά ἡμερομίσθια νά βρίσκονται σέ ἀπελπιστικά χαμηλό ἐπίπεδο. Οἱ γυναίκες κερδίζουν κατά μέσο ὄρο 25-28 δραχμές τήν μέρα, ἐνῶ οἱ ἄνδρες χωρίς τεχνική κατάρτιση — δηλαδή ἡ πλειοψηφία — γύρω στίς 45 δραχμές. Τά παιδιά δέ, πού χρησιμοποιοῦνται στίς πλέον δύσκολες ἐργασίες, ἀμείβονται μέ τό πενιχρό ἡμερομίσθιο τῶν 10 δραχμῶν περίπου. Ἡ παιδική ἐργασία, πού τήν μεσοπολεμική περίοδο θεωρεῖται κοινωνικά ἀποδεκτή, ἀφοῦ συμβάλλει στήν ἐπιβίωση τῆς οἰκογένειας, ἀποτελεῖ ἕναν σημαντικόν ἀριθμό τῆς συνολικῆς ἐργατικῆς δυναμικῆς τοῦ τόπου. Συγκεκριμένα, στήν Πάτρα τοῦ 1928, ὑπῆρχαν 14.261 παιδιά 10-18 ἐτῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τά 2.979 ἀπασχολοῦνταν στήν βιομηχανία.

Στήν μεταγενέστερη τῆς κρίσης τοῦ 1929-1932 περίοδο, «...ἡ βιομηχανία, μετά πρόσκαι-

ρον διστακτικότητα, ἐξηκολούθησε τήν παραγωγικήν αὐτῆς δραστηριότητα καί μάλιστα εἰς ἀνιούσαν, βοηθουμένη ἀπό τά χαμηλά ἐργατικά ἡμερομίσθια»³⁰.

Συγκρίσεις γιά τά ἐπίπεδα ἀμοιβῶν τῶν ἐργατῶν στήν Ἑλλάδα καί τό ἐξωτερικό προέκυψαν καί ἀπό μαρτυρίες ξένων παρατηρητῶν, οἱ ὁποῖοι μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο ἀναμείχθηκαν στά ἐλληνικά πράγματα. Ἀξιωματοῦχοι τῆς ΕΑΠ διαπίστωναν ὅτι ἡ ἐργασία στήν Ἑλλάδα, ἰδιαίτερα στίς οἰκοδομές, ἦταν πολύ φτηνή καί γενικά οἱ μισθοί τῶν νεαρῶν ὑπαλλήλων καί ἐργατῶν δύσκολα ἐπαρκοῦσαν γιά νά τούς διατηρήσουν στήν ζωή.

Τό 1931, ὁ ὀλλανδός συνδικαλιστής Walter Schevenels, ἀπευθυνόμενος πρὸς τούς Ἑλληνες συναδέλφους του, ἔγραφε πῶς «Τά ἡμερομίσθια σας εἶναι χαμηλότερα ἀπό ὅλην τήν Εὐρώπην καί οἱ ὅροι τῆς ἐργασίας σας δέν ἡμποροῦν νά παραβληθοῦν μέ τὰς ἄλλας πολιτισμένας χώρας»³¹. Στήν διαπίστωση ὅτι, στήν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου, τό ἐπίπεδο τῶν μισθῶν στήν Ἑλλάδα ἦταν χαμηλότερο ἀπό αὐτό τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν κατέληγε καί τό ΔΓΕ στή μελέτη του γιά τίς συνθηκῆς ἐργασίας στήν Ἑλλάδα. Φυσικά οἱ συγκρίσεις ὑπόκεινται πάντοτε σέ κάποιου βαθμοῦ αὐθαιρεσία. Ἐξᾴλλου, ὅπως παρατηροῦσε ὁ Χαριτάκης, τά ἐλληνικά ἡμερομίσθια ἦταν κατώτερα ἀπό αὐτά τῶν βιομηχανικῶν χωρῶν ἐξαιτίας τῆς χαμηλῆς ἀπόδοσης τῶν ἐλλήνων ἐργατῶν³². Βέβαια ἐνδεικτικὸς εἶναι ὁ ὅρισμός πού δίνει ὁ Σπύρος Ἀγαπητός γιά τόν ἐργάτη: «... ἐργάτης εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς ἐργασίας του ἀπολαμβάνει τόσον μόνον, ὅσον ἐξαρκεῖ διὰ νά μὴν ἀποθάνουν τά παιδιά του ἐκ τῆς πείνης»³³.

Ἐδῶ θά πρέπει νά γίνει ἡ διευκρίνιση ὅτι χαμηλοὶ μισθοὶ δέν σημαίνουν καί χαμηλό κόστος γιά τήν βιομηχανία. Τό κόστος τῆς ἐργασίας μπορεῖ νά εἶναι ὑψηλό, ἐξαιτίας τῆς χαμηλῆς καί πρωτόγονης τεχνολογίας, ἐπειδὴ ὑπάρχει ἔλλειψη ἐργατικῆς πειθαρχίας, συχνές ἀπουσίες ἀπό τήν δουλειά καί ἐλλιπῆς κατάρτιση, ἐπομένως μικρὴ ἀποδοτικότητα. Στόν Μεσοπόλεμο, τό ἐλληνικὸ ἐργατικὸ δυναμικὸ ὕστεροῦσε ποιοτικά ὄχι μόνον ἐξαιτίας τῆς ἀπουσίας κατάρτισης καί τοῦ ὑψηλοῦ ἀναλφαβητισμοῦ, ἀλλὰ καί ἐξαιτίας τῆς φυσικῆς τους κατάστασης, πού ὀφειλόταν στήν κακή διατροφή καί στήν διάδοση τῶν ἐνδημικῶν ἀσθενειῶν, ἰδιαίτερα τῆς ἐλονοσίας³⁴. Ἕνας πρόσθετος παράγων, πού διαμόρφωνε τό κόστος τῆς ἐργασίας σέ ὑψηλά ἐπίπεδα, ἦταν ἡ χρησιμοποίη-

ση ξένων ειδικευμένων εργατών, πού διαπραγματεύονταν με βάση τιμές συνήθως ανώτερες από ό,τι στην πατρίδα τους. Πάντως τό κόστος τής εργασίας υπολογιζόταν στό 25% του συνολικού κόστους παραγωγής. Τό ύψηλό κόστος τής εργασίας εύκολα οδηγεί στά παράπονα πού συναντούμε sé μαρτυρίες ότι ή άμοιβή τής εργασίας είναι ύψηλή. Άπηχοῦν μιά αντίληψη μέ διαχρονική έμβέλεια, ότι οί χαμηλοί μισθοί αποτελοῦν γιά τούς φτωχούς κίνητρο γιά εργασία. Άντίληψη πού μέ τήν σειρά τής άντιστοιχοῦσε στην πρακτική τῶν φτωχῶν οί όποιοι, επιδιώκοντας τήν ίσορροπία εργασίας — κατανάλωσης και όχι τήν μεγιστοποίηση τῶν άπολαβῶν τους σύμφωνα μέ τή λογική τής αγοράς, περιόριζαν τήν εργασία τους μόλις ίκανοποιούσαν τίς βασικές τους ανάγκες.

Άπό τήν άλλη, ό μισθός sé παλαιότερες εποχές ήταν μιά έννοια άσαφής: ύπῆρχαν διάφορες μορφές άμοιβῆς ανάλογα μέ τήν δομή τῶν εργασιακῶν σχέσεων³⁵. Άλλωστε, τό ύψος του μισθοῦ έξαρτάται από τό άκανόνιστο ή τήν κανονικότητα τής εργασίας — ή τελευταία ήταν εξαίρεση μάλλον και προνόμιο μιᾶς μειοψηφίας τῶν εργατῶν, τό ώράριο και τίς συνθήκες εργασίας, τήν συχνότητα άτυχημάτων και τήν ύπαρξη ή όχι ασφάλισης μετά τήν άπόσυρση από τή δουλειά: μέ όλο τό πλέγμα τής κοινωνικής πολιτικής πού άφορᾶ τήν οίκογένεια, μέ τήν σύνθεση και τά έναλλασσόμενα πρότυπα τής κατανάλωσης, τίς συνήθειες διατροφῆς και τό στυλ ζωῆς πού επιβάλλει μιά κοινωνία στά μέλη τής. Ό μισθός και τό επίπεδο άμοιβῆς τῶν εργατῶν δέν αποτελοῦν προῖον μόνο του συσχετισμοῦ προσφοράς και ζήτησης εργασιῶν και σημείο τής ίσορροπίας τῶν σχέσεων ανάμεσα στίς δύο τάξεις. Έμπεριέχουν τό συνολικό επίπεδο εξέλιξης τής χώρας. Δυσχερής είναι ακόμα και ό υπολογισμός του μισθοῦ μέ βάση επίσημες καταγραφές, όπως είναι οί συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Γιά παράδειγμα, σύμφωνα μέ μιά βρετανική πηγή:

«Τό σημαντικώτερο ύφαντουργικό εργοστάσιο στην Πάτρα, αντίθετα μέ τόν πρόσφατο νόμο γιά τόν *minimum* μισθό, συνέχισε νά πληρώνει 37 δρχ. τήν ήμέρα sé μερικούς από τούς εργάτες του αντί του καθορισμένου τῶν 50 δρχ. και, όταν παρενέβησαν οί άρχές, προτίμησε νά άπολύσει μερικούς εργάτες χωρίς άποζημίωση παρά νά πληρώσει τούς νόμιμους μισθούς»³⁶.

Σέ νεώτερες έρευνες ύποστηρίχτηκαν δύο θέσεις. Σύμφωνα μέ τήν πρώτη, τά χαμηλά ήμε-

ρομισθία αποτέλεσαν ένα πλεονέκτημα γιά τούς Έλληνες βιομηχάνους, και τόν μόνο έλαστικό συντελεστή τής παραγωγής. Υποστηρίζεται πώς ύπῆρξε ύπερπροσφορά εργασίας μετά τό 1922 και άνεργία όχι μόνο στην διάρκεια τής κρίσης αλλά και μετέπειτα, μεγαλύτερη από όσο αφήνουν νά διαφανεί τά επίσημα άρχεία³⁷. Υπενθυμίζουμε εδώ τό 19,6% τῶν Πατρινῶν άνέργων τής βιομηχανίας.

Η δεύτερη θέση όχι μόνον άποσυνδέει τό προσφυγικό ζήτημα από τήν εκβιομηχάνιση, αλλά τό αναδεικνύει και ως παράγοντα καθυστέρησης. Μπορεί νά συνοψισθεί ως εξής: μετά τήν έλευση τῶν προσφύγων δέν ύπῆρξε συγκεντροποίηση τής παραγωγής, αλλά αντίθετα πολλαπλασιασμός τῶν μικροεπιχειρήσεων εξαιτίας τής μείωσης του μέσου άριθμοῦ άπασχολουμένων ανά επιχείρηση. Συγκεκριμένα, στην Πάτρα, τό 60,7% τῶν επιχειρήσεων χρησιμοποιοῦε έως δέκα εργαζόμενους. Έτσι, ή βιοτεχνία άπορρόφησε άνδρική εργατική εργασία, στερώντας τήν βιομηχανία από εξειδικευμένο προσωπικό και ώθώντας τά ήμερομισθία πρὸς τά πάνω. Άποτέλεσμα του καταμερισμοῦ αὐτοῦ ήταν ότι οί πρόσφυγες δέν αποτέλεσαν φτηνή εργατική δύναμη, πού θά προκαλοῦσε, μαζί μέ άλλους παράγοντες, τήν ποιοτική αναβάθμιση τής ελληνικής οίκονομίας.

Παράλληλα, όρισμένα επαγγέλματα, στά όποια ή άθρόα προσφορά φτηνῆς εργατικῆς δύναμης άνέτρεπε τίς ίσορροπίες προσφοράς — ζήτησης και άπειλοῦσε τήν άπασχόληση και τό εισόδημα ὄσων ήδη εργάζονταν, κηρύχτηκαν «κλειστά» και «κατοχυρωμένα»: καθιερώθηκαν δηλαδή περιορισμοί στην είσοδο νέων προσώπων. Στά 1927-28 «όλαι αί οργανώσεις ζητοῦν τήν μονοπώλησιν τῶν εργασιῶν διά τής αναγνωρίσεως ατομικοῦ βιβλιαρίου ειδικότητος άποκλειστικῆς διά τά μέλη τῶν συνδέσμων των, άπαγορευομένης τής άπασχολήσεως παντός έλευθέρου εργάτου»³⁸. Η κήρυξη τῶν επαγγελάτων αὐτῶν ως «κεκορεσμένων» δέν αποτελοῦσε μόνον άμυντικό αίτημα τῶν άπασχολουμένων sé αὐτά. Έξυπηρετοῦσε και τήν κρατική πολιτική, ή όποια, παρά τίς ιδεολογικές επιφυλάξεις πώς επρόκειτο γιά αναγέννηση του συντεχνιασμοῦ, τήν θεωροῦσε μέτρο πρόληψης μεγαλύτερης άνεργίας γιατί θά αποθάρρυνε τήν έσωτερική μετανάστευση και τήν «δημιουργία νέων εργατῶν», πού εἴτειναν νά συγκεντρωθοῦν sé επαγγέλματα μέ έλάχιστο χρόνο εξειδίκευσης³⁹. Σέ όρισμένα πάλι απ' αὐτά τά «κλειστά» επαγγέλ-

ματα, όταν μειωνόταν ή οικονομική δραστηριότητα, εφαρμόζοταν ή εκ περιτροπής εργασία, τακτική που πρωτοεφαρμόστηκε για τους λιμενεργάτες τό 1924, επεκτάθηκε τό 1933 στους ναυτεργάτες άκτοπλοΐας και έκτοτε υίοθετήθηκε ή επιβλήθηκε και σε άλλους κλάδους, ιδιαίτερα κατά την μεταξική εποχή⁴⁰.

Τόν πυρήνα τών επαγγελματών που εγκαινίασαν αυτές τις διαδικασίες συγκροτούσαν εκείνα που στηρίζονταν σε δεξιοτεχνίες και όχι σε τεχνικές γνώσεις, και σε μία έννοια της ειδικευσης που περιέγραφε την κοινωνική ταυτότητα του τεχνίτη και όχι την τεχνική του κατάρτιση. Πρόκειται για τόν τρόπο με τόν όποιο ο παραδοσιακός κόσμος της εργασίας τών πόλεων, με την άπλη έμπορευματική παραγωγή, αντιμετώπισε την αλλαγή που προκάλεσαν ή έστω περιορισμένη εκβιομηχάνιση, ή κυριαρχία της αγοράς πάνω στην κατανομή τών επαγγελματικών ρόλων και οι οικονομικές διακυμάνσεις. Για τόν κόσμο αυτόν ή ανεργία, επιτείνοντας την ανασφάλεια, αναβίωσε στό νέο περιβάλλον την αίσθηση της στενότητας και της έλλειψης ευκαιριών που χαρακτήριζε τις παραδοσιακές κλειστές οικονομίες. Αναβίωσε όμως συγχρόνως και την αναζήτηση προστασίας. Συνέπεια ήταν ή προσκόλληση στό επάγγελμα, ή «κατοχύρωσή» του, που σχεδόν πάντα συνοδευόταν από την απόπειρα να του προσδοθεί κληρονομικός χαρακτήρας — από πάτερα σε γιό.

Όσοι καλύπτονταν από τά ταμεία και τις ρυθμίσεις για την ανεργία δέν συνιστούσαν παρά ένα κλάσμα τών εργατών. Με εξαίρεση τούς κενεργάτες και τούς ναυτικούς, έπρόκειτο για όλιγάριθμους κλάδους. Πώς όμως εμφανιζόταν τό πρόβλημα της ανεργίας για την πλειοψηφία τών εργατών; Η ανεργία είναι φαινόμενο συμπληρωματικό της άπασχόλησης και δέν μπορεί να έξεταστεί χωριστά.

Η εργασία προσφερόταν εποχικά και έλαστικά. Συναρμόζονταν δηλαδή ή άπασχόληση στόν άγροτικό χώρο με την εποχικότητα της άπασχόλησης στόν αστικό. Στην Πάτρα, τό 13,8% που άσχολούνταν με τή γεωργία είχε και δεύτερο επάγγελμα, συνήθως στόν έμπορικό-βιομηχανικό τομέα. Η ζήτηση εργασίας είχε ως αποτέλεσμα την προσφορά της, αλλά ή πρόσθετη ζήτηση, καθώς και ή παύση της ζήτησης, δέν προκαλούσαν ισοδύναμες αύξομειώσεις άνεργων. Ο ύποψήφιός εργάτης είχε την δυνατότητα να αναμένει την κατάλληλη ευκαιρία στό χωριό του, και εκεί μπορούσε να έπιστρέψει ο χω-

ρίς άπασχόληση εποχικός ή ευκαιριακός εργάτης. Η ανεργία έπομένως εμφανιζόταν στόν βαθμό που σχηματιζόταν μία σταθερή εργατική δύναμη στην πόλη και διευρυνόταν ο κύκλος τών εργατών χωρίς, ή με χαλαρούς, δεσμούς με την ύπαιθρο. Στην πόλη, όμως, ή συντριπτική παρουσία της μικρής, οικογενειακής επιχείρησης και τών αυτοαπασχολουμένων ήταν ένας άλλος παράγων που έλάττωνε τις διακυμάνσεις της ανεργίας. Κοιτώντας τά στατιστικά στοιχεία, 5.790 άτομα εργάζονται στην Πάτρα άτομικά και 1.915 σε οικογενειακή επιχείρηση, δηλαδή ένα συνολικό 28,3% του ένεργου εργαζόμενου δυναμικού. Η κάμψη (ή ή άνοδος) της οικονομικής δραστηριότητας μπορούσε να άπορροφηθεί με μείωση (ή αύξηση) τών ώρων άπασχόλησης και με την έλαχιστοποίηση (ή τή μεγιστοποίηση) της άμοιβής.

Η αδύναμη παρουσία του συνδικαλισμού, καθώς και ή άπουσία νομοθεσίας ή συλλογικών συμβάσεων που θά καθόριζαν τόν έλάχιστο βασικό μισθό, διευκόλυναν την εφαρμογή αυτής της τακτικής και από μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, τό ήμερομισθίο τών 15 δραχμών που δινόταν στην Πάτρα τό 1923 για εργασία 14 ώρων. Η μικρή επιχείρηση, ή αυτοαπασχόληση και οι δεσμοί με την ύπαιθρο λειτουργούσαν σαν μαξιλάρι, που μείωνε τούς κραδασμούς τών άπότομων οικονομικών διακυμάνσεων. Έξάλλου, ή πολυσθένεια τών εργατικών οικογενειών μείωνε τό κόστος της εργατικής δύναμης και έκανε έλαστικότερη την αγορά εργασίας. Η ανεργία δέν εμφανιζόταν έπομένως με τόν κλασσικό τρόπο — εργοστάσια που κλείνουν και στρατιές άπολυμένων — αλλά με τή μορφή της εποχικής ανεργίας, της ευκαιριακής εργασίας ή της ύποαπασχόλησης και της δυσεύρετης εργασίας.

Η χρησιμοποίηση τών λεγομένων ελεύθερων εργατών, από την πλευρά της πατραϊκής μεγαλοαστικής τάξης, προς αντιμετώπιση τών τοπικών συνδικάτων και μείωση τών ήμερομισθίων, ήταν συνήθης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ή χρησιμοποίησή τους τό 1921, προς λύση της δωδεκαήμερης άπεργίας τών σιδηροδρομικών και τό 1929, στην μεγάλη άπεργία τών σταφιδοπαραγωγών. Επίσης, αρκετά συχνά χρησιμοποιούνταν από την κρατική μηχανή Ιταλοί εργάτες, ιδιαίτερα στις φορτώσεις-έκφορτώσεις τών πλοίων, ως τρόπος αντιμετώπισης άπεργιών αλλά και λόγω χαμηλών ήμερομισθίων.

Η εποχική άπεργία είναι συνώνυμη της έπο-

χικής απασχόλησης⁴¹ και επιτείνεται από τό μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων, πού εξαρτούν στενά τήν παραγωγή τους από τόν χρόνο κατανώσεως των προϊόντων και τίς εποχικές ανάγκες τής αγοράς. Τό 1930, τό 20,3% των βιομηχανικών καταστημάτων εργάζονταν εποχικά. Τό 12% έκλεινε πάνω από έξι μήνες, τό 5,6% από τρεις έως έξι μήνες και τό 2,7% έως τρεις μήνες. Γύρω στό τρίμηνο σταματούσαν στήν καπνοβιομηχανία, από τρεις έως έξι μήνες στίς μεταλλευτικές επιχειρήσεις και πέραν των έξι μηνών στίς βιομηχανίες τροφίμων⁴². Στήν Πάτρα, τά αντίστοιχα ποσοστά αλλάζουν σημαντικά. Τό 92,5% των βιομηχανικών επιχειρήσεων δουλεύει όλον τόν χρόνο, όπως και τό σύνολο των καπνοβιομηχανιών (13). Μόνο στίς βιομηχανίες τροφίμων έχουμε ένα ποσοστό τής τάξεως του 14,8% πού διακόπτουν από 3 έως 6 μήνες, καθώς τό υπόλοιπο 85,2% είναι κλειστό όλο τόν χρόνο(!). Οί υπολογισμοί αυτοί δέν περιορίζονται στα βιομηχανικά καταστήματα πού άφορούσε ή στατιστική του 1930 και εδώ θά διαφωνήσω μερικώς μέ τόν Σ. Κλαδά πού γράφει ότι: «Δέν μάς πληροφορούν γιά τήν εποχική άνεργία στίς υπηρεσίες, τίς οικοδομές και τήν οικοτεχνία, ούτε γιά τήν άνεργία των μεροκαματιάρηδων και όλων των άλλων εργατών πού δέν κατεγράφησαν»⁴³. Συγκεκριμένα: στόν τομέα των πατριών προσωπικών υπηρεσιών, ή άνεργία μεταξύ των εργατών είναι μόλις 1.7% και στό εμπόριο φθάνει τό 12,4%. Σύμφωνα μέ τούς επιθεωρητές εργασίας, κατά τό διάστημα τής εποχικής άνεργίας, τό προσωπικό sé όλα σχεδόν τά επαγγέλματα μειωνόταν στό μισό ή εργαζόταν εκ περιτροπής⁴⁴. Τέλος, ό χρόνος τής εποχικής άνεργίας ήταν συνήθως ό χειμώνας. Διέφερε όμως sé πόλεις μέ εξειδικευμένη παραγωγή: στήν Πάτρα, π.χ., ό κύκλος τής παραγωγής εξαρτιόταν από τήν σταφίδα, ενώ sé άλλες πόλεις από τόν καπνό.

Άπασχόληση

Τό πρόβλημα τής απασχόλησης των προσφύγων ήταν πολυπλοκώτερο από τήν στέγασή τους. Τό 45,4% όσων κατέφυγαν στήν Πάτρα ήσαν αγράμματοι ενώ, σύμφωνα μέ τούς υπολογισμούς τής Κοινωνίας των Έθνών (ΚΤΕ), τό 35% των προσφύγων ήταν άνειδίκευτοι εργάτες και τό 65% τεχνίτες, μικροέμποροι και βιοτέχνες⁴⁵. Τό 1926, ό Ξενοφών Ζολώτας παρατηρούσε πώς ή ελληνική βιομηχανία χαρακτηριζόταν από άφθονία προσφοράς άνειδίκευτου εργατι-

κού δυναμικού. Οί ειδικευμένοι εργάτες σπάνιζαν. Τά επαγγέλματα πού δηλώνουν οί πρόσφυγες μάς επιτρέπουν νά διαγνώσουμε τήν εικόνα πού αυτοί είχαν γιά τόν έαυτό τους ή τήν κοινωνική ταυτότητά τους, αλλά όχι τίς πραγματικές δυνατότητες απασχόλησής τους⁴⁶.

Η συχνή άλλαγή επαγγέλματος, πού παρατηρήθηκε κατά τά πρώτα χρόνια στους πρόσφυγες — ακόμα και έξι φορές τόν χρόνο — καθώς και τό φαινόμενο τής εποχικής και περιστασιακής εργασίας, δυσκολεύουν τόν σχηματισμό ακριβούς εικόνας. Έξάλλου, και οί ίδιοι ζούσαν μία αντίφαση ανάμεσα στήν επαγγελματική τους ιδιότητα — πραγματική ή φανταστική, άδιάφορο — όπως είχε διαμορφωθεί στόν τόπο τής προέλευσής τους, και sé εκείνη πού τούς έπιφυλασσόταν στόν καινούριο τόπο τής εγκατάστασής τους. Ποιά από τίς δύο θά επικρατούσε εξαρτάτο από τίς οικονομικές δομές και διαθεσιμότητες τής αγοράς. Η ταλάντευση αυτή καθόριζε τούς όρους τής επαγγελματικής τους απασχόλησης τότε, αλλά και τής ταξινόμησής τους sé επαγγελματικές και κατ' επέκταση sé κοινωνικές κατηγορίες από τούς μεταγενέστερους μελετητές.

«{Άπό τήν είσοδή των προσφύγων} επηκολούθησε άθρόα πρός πᾶσαν εργασία προσφορά εργατικών χειρών, άνδρών, γυναικών και παιδών, εναντι οίασδήποτε άμοιβής και παράλληλος τροπή πρός ποικίλους κλάδους άμέσου βιοπορισμού και δουλειές του ποδαριού [...]. Άμεσον και αναγκαϊον αποτέλεσμα τής καταστάσεως και των γεγονότων τούτων υπήρξεν ή άνατροπή του κανονικού ρυθμού τής ζωής και εργασίας τής χώρας [...]. Κυριολεκτικώς οί πρόσφυγες έμοιράσθησαν τό ψωμί και τή δουλειά μέ τόν εδώ παλαιότερον πληθυσμόν. Έντεϋθεν προήλθεν πτωσις ήμερομισθίων και δημιουργία άνέργων»⁴⁷.

Έκτός όμως από τούς πρόσφυγες, στήν στρατιά όσων έψαχναν εργασία προστέθηκε ένα μεγάλο μέρος από τούς 200.000 έφεδρους, πού άπολύθηκαν τό 1923⁴⁸. Αναλύοντας τό πρόβλημα τής άνεργίας, ό Άλέξανδρος Σβώλος έγραφε: «Πρόσφυγες δυνάμενοι νά εργασθούν, άποστρατευθέντες έφεδροι και τραυματίες άνάπηροι πολέμου αποτελούν ένιαϊον υλικόν ζητήσεως εργασίας»⁴⁹. Η πίεση όμως των προσφύγων και των άποστράτων στήν αγορά εργασίας θά πρέπει νά συνεξεταστεί, και ένδεχομένως νά συμψηφιστεί μέ τήν έσωτερική μετανάστευση στίς πόλεις, εξαιτίας τής ανακοπής τής υπερπόντιας μετανάστευσης.

Ἡ ἀπότομη εἰσροή τῶν προσφύγων καί τῶν ἀποστράτων στήν ἀγορά ἐργασίας δέν ἦταν δυνατόν νά συμπέσει μέ μιά ἀντίστοιχα ἀπότομη αὐξήση τῶν θέσεων ἀπασχόλησης. Δημιουργήθηκε ἔτσι μιά χρόνια ἀνεργία, μέ περιοδικές καί ἐποχικές ἐξάρσεις καί ἰσχυρή πίεση στούς ἤδη ἀπασχολούμενους. Ἰδιαίτερα στά πρῶτα χρόνια ἡ ἐξεύρεση ἐργασίας ἦταν δυσκολώτερη.

Στήν Πάτρα, τόν Μάιο τοῦ 1923, ἐξήντα πρόσφυγες πού οἱ ἀρχές εἶχαν ξεχάσει στό Μεγαλήσι, ἔξω ἀπό τήν Λευκάδα, ναύλωσαν ἀπελπισμένοι δύο ἰστιοφόρα καί πῆγαν στήν Πάτρα ἀναζητώντας «ὅποιαδῆποτε δουλειά ἐναντι ὅποιασδῆποτε ἀμοιβῆς». Στήν ἴδια πόλη, σύμφωνα μέ ἐκθεση τοῦ Νομάρχου, ἀπό τούς 20.000 πρόσφυγες, πού περιελάμβαναν 2.000 γέροντες καί 6.500 παιδιά, μόνο 4.000 εἶχαν βρεῖ ἐργασία⁵⁰.

Ἀλλά καί στά μετέπειτα χρόνια τό πρόβλημα τῆς ἀπασχόλησης θά πρέπει νά τό προσεγγίσουμε ἀπό δύο πλευρές. Ἡ μία ἀφορᾷ τήν σύνθεση τῶν οἰκογενειῶν, ἡ ἄλλη τήν ρευστότητα τῶν κατηγοριῶν τῆς ἀπασχόλησης. Ἐνδεικτικά, τό 20% τῶν οἰκογενειῶν ἦσαν ὀρφανές ἀπό πατέρα· ἐπικεφαλῆς ἦσαν γυναῖκες, λίγες ἀπό τίς ὁποῖες καταγράφονταν στίς στατιστικές ὡς ἀπασχολούμενες. Οἱ ὑπόλοιπες κέρδιζαν τό ψωμί τους ὡς καθαρίστριες ἢ πλύστρες, ἢ μέ ἄλλες περιστασιακές δουλειές. Μᾶς διαφεύγει συνήθως τί κρύβεται κάτω ἀπό τήν κατηγορία «οἰκιακά» — ὁ χαρακτήρας, ἡ ἔκταση καί ἡ τραχύτητα τῆς γυναικείας ἐργασίας σέ συνθήκες ἀποστέρησης. Ἀλλά καί ἀπό τά νοικοκυριά μέ ἐπικεφαλῆς ἄνδρες, τό 10% ἦσαν ἀνεργοί καί τό 2% ἀνάπηροι.

Ἐνα μέρος τῶν προσφύγων ἀπασχολήθηκε στά ἐργοστάσια. Στήν Πάτρα, πολλοί ἐξαναγκάζονταν νά δουλεύουν στά ξυλουργεῖα καί στά σταφιδοεργοστάσια 12 ἕως καί 14 ὥρες ἡμερησίως, ἐνῶ ζήτηση προερχόταν ἀπό τά ὑφαντουργεῖα καί ἀφοροῦσε γυναῖκες καί νεαρά κορίτσια, φτηνή δηλαδή καί ἀνειδίκευτη ἐργασία. Ἐπίσης πολλές ἀπό τίς προσφυγοπούλες ὑποχρεώνονταν νά δουλεύουν πέρα τοῦ ὥραρίου τους καί ὡς ὑπηρετίες⁵¹ στά σπίτια τῶν ἐργοστασιαρχῶν χωρίς ἀμοιβή. Ἡ γυναικεία ἐκμετάλλευση συνεχιζόταν καί ἀπό τίς διάφορες «φιλανθρωπικές ὀργανώσεις», δηλαδή κανονικά ἐργαστήρια πουκαμίσων ἢ κεντημάτων, διαχειριζόμενα ἀπό ἐπιφανεῖς κυρίες τῆς πατραϊκῆς κοινωνίας, ὅπως ἡ Μόρφου, ἡ Ἄννα Τριάντη καί ἡ Βιργινία Μυλωνᾶ⁵², στά ὁποῖα δούλευαν ὡς μαθητευόμενες πολλές νεαρές κοπέλες⁵³.

Ἄλλοι πρόσφυγες μετέτρεψαν μέρος τῆς κα-

τοικίας τους σέ ἐργαστήριο ἢ κατέφυγαν στίς δουλειές «τοῦ ποδαριοῦ». Οἱ ἐπιλογές εἶχαν νά κάνουν ἀφ' ἐνός μέ τήν ἀντικειμενική δυσκολία ἐξεύρεσης πόρων καί ἀφ' ἑτέρου μέ τήν διεκδίκηση τῆς προσωπικῆς ἀνεξαρτησίας. Παρουσιαζόταν ἐπομένως τό δίλημμα: σταθερή ἀπασχόληση μέ τίμημα χαμηλοῦς μισθοῦ — πού ἐξασφάλιζε συνήθως τό ἐργοστάσιο — ἢ ἀνεξαρτησία μέ τίμημα τήν οἰκονομική ἀνασφάλεια; Ἄλλες φορές ἐπρόκειτο γιά ἐποχική ἐναλλαγή ρόλων: τό καλοκαίρι αὐτοαπασχολούμενοι, τόν χειμῶνα σέ ἀναζήτηση μισθωτῆς ἐργασίας. Ἄλλες φορές πάλι γιά καταμερισμό ἀνάμεσα στά φύλα: ἡ ἐπιλογή ἐνός σταθεροῦ εἰσοδήματος ἀπό τίς γυναῖκες — ἀργότερα καί κοινωνικῆς ἀσφάλισης — πού ἐπέτρεπε στόν ἄνδρα νά διακινδυνεύει. Ἡ κατηγοριοποίηση: ἄνδρες/μικροαστοί, γυναῖκες/προλετάρειες δέν ἔχει νόημα. Ἡ ἐργασία καί οἱ ἀπολαβές ἦταν μιά οἰκογενειακή ὑπόθεση, καθὼς μόνο συλλογικά θά μπορούσε τό νοικοκυριό νά κρατηθεῖ στό ἐπίπεδο τῆς διαβίωσης. Ἐξάλλου, οἱ κατηγορίες «αὐτοαπασχολούμενοι» καί «μισθωτοί» ἦσαν ρευστές, ἡ μετάβαση ἀπό τήν μιά θέση ἐργασίας στήν ἄλλη συχνή καί οἱ πιθανότητες ἀνεργίας κοινές:

«Τό φύσει περιοδικόν τῆς ἐργασίας ἔχει δημιουργήσει τοιαύτην σύγχυσιν ἐπαγγελματιῶν, ὥστε εἶναι σχεδόν ἀδύνατον νά ἐξακριβώσει τις ἂν ἐν ἄτομον εἶναι ὑποδηματεργάτης ἢ καπνεργάτης ἢ κουρέυς ἢ σερβιτόρος»⁵⁴.

Στόν σχηματισμό τῆς ἐργατικῆς δύναμης στήν Ἑλλάδα μπορούμε νά διακρίνομε μιά μεταβατική περίοδο, πού ἐκκινᾷ ἀπό μιά φάση μέ κύριο χαρακτηριστικό τήν ἐποχική ἢ περιοδεύουσα ἐργατική δύναμη καί καταλήγει στόν σχηματισμό μιᾶς μόνιμης ἐργατικῆς δύναμης στίς ἐλληνικές πόλεις. Γιά μεγάλο διάστημα, οἱ δύο μορφές συνυπῆρχαν. Ἡ παρουσία τῶν προσφύγων μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τομῆ γιὰτί, προμηθεύοντας ἐργατική δύναμη χωρίς ἀγροτικούς δεσμούς καί δυνατότητες ἐπανάκαμψης στό χωριό, ἐδραιώνει τήν δεύτερη φάση, ἔστω καί ἂν διατηρήθηκαν στοιχεῖα καί τρόποι ἀπασχόλησης ἀπό τήν προηγούμενη.

Τό κύριο χαρακτηριστικό τῆς πρώτης περιόδου ἦταν μιά διπλή ἐξάρτηση: μικρή ἀφ' ἐνός παραγωγικότητα τῆς ὑπαίθρου, πού ἐξωθοῦσε σέ μετανάστευση, ἀδυναμία ἀφ' ἑτέρου τῶν πόλεων νά ἐκθρέψουν τό ἐργατικό δυναμικό πού χρειάζονταν. Τό φαινόμενο ἦταν γενικό καί ἐξαφανίστηκε βαθμιαῖα μέσα ἀπό τήν παράλληλη ἀνάπτυξη τῆς γεωργικῆς παραγωγικότητας καί τῶν

οικονομικών δυνατοτήτων της πόλης. Ἡ ἀναπαραγωγή τῆς οἰκογένειας, πού πρόσφερε ἐργατική δύναμη, χρειαζόταν νά ἀκουμπᾶ σέ δύο τρόπους παραγωγῆς: τῆς πόλης καί τῆς ὑπαιθροῦ. Συνέπεια (ἀλλά καί αἰτία) ἦταν ἡ περιοδικότητα ἢ ἡ ἐποχικότητα τῆς ἐργασίας. Ἡ περιοδικότητα συνίστατο σέ μιά ἐναλλαγή, μέ ρυθμό ἕνα ὡς τρία χρόνια, τῶν ἀρσενικῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας στήν πόλη. Ἡ ἐποχικότητα ἀνῆκε σέ ἕνα ἐτήσιο κυκλικό φαινόμενο. Ἦταν δηλαδή μιά συναρμογή ἀνάμεσα στόν χρόνο ἀποδέσμευσης τῶν ἐργατικῶν χεριῶν, πού καθοριζόταν ἀπό τό εἶδος τῶν κατά τόπους καλλιεργειῶν, καί στήν ἐποχικότητα τῆς ζήτησης ἐργασίας στήν πόλη. Ἡ τελευταία καθοριζόταν ἀπό τό μικρό μέγεθος τῶν ἐπιχειρήσεων, οἱ ὁποῖες δέν ἄντεχαν τήν παρεμβολή μεγάλου χρονικοῦ διαστήματος ἀνάμεσα στήν παραγωγή καί στήν πώληση· ἀπό τήν ἀκανόνιστη ζήτηση (π.χ. ἱματισμός)· ἀπό τήν ἐποχική διάθεση τῶν πρώτων ὑλῶν (π.χ. βιομηχανίες τροφίμων καί ἐπεξεργασία καπνοῦ) καί ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν καιρικῶν συνθηκῶν στήν ἐργασιακή διαδικασία (π.χ. οἰκοδομικές ἐργασίες).

Μέ τήν σειρά τῆς, ἡ συναρμογή τῶν δύο αὐτῶν ἐποχικοτήτων ὀδηγοῦσε στήν παγίωση τοπικῶν ἐπαγγελματικῶν ομάδων, πού μετέδιδαν τήν ἐπαγγελματική γνώση καί πληροφόρηση ἀπό γενιά σέ γενιά καί ἔδιναν στό ἐπάγγελμα πατρογονικό χαρακτήρα. Μέ τόν καιρό, τό ἐπάγγελμα θεωρήθηκε καί κληρονομικό προνόμιο.

Αὐτό τό μοντέλο τῆς ἐξάρτησης ἀπό τήν ὑπαιθρο ἐπέτρεπε τήν εὐελιξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ προσφορά τῆς αὐξανόταν ἢ μειωνόταν ἀνάλογα μέ τίς διακυμάνσεις τῆς ζήτησης στήν πόλη ἢ τῆς παραγωγῆς στό χωριό. Ἄν καί φαίνεται ἀνακόλουθο, ὀδηγοῦσε ὅμως καί στόν κατακερματισμό καί στήν ἀκαμψία τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας: οἱ τοπικές ἐπαγγελματικές ομάδες καί ἡ πατροπαράδοτη εἰδίκευση δημιούργησαν νοσοτροπίες πού ἀντιμάχονταν τήν ἔννοια τῆς ἀγορᾶς — τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας — καί ὤθησαν σέ συσπειρώσεις καί ἀποκλεισμούς, πού μέ τήν σειρά τους ἔδωσαν μιά ἰδιαίτερη δομή στήν ἐργατική δύναμη, ἡ ὁποία ἐπέζησε καί στίς συνθήκες καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς, δίπλα σέ μορφές μισθωτῆς ἐργασίας. Ἐπρόκειτο γιά τίς ἐργολαβικές ομάδες μέ ἐσωτερική, συγγενική ἢ τοπικιστική συνοχή, οἱ ὁποῖες ἀπασχολοῦνταν μέ συμβάσεις ἔργου καί ὄχι ἐργασίας. Θά μπορούσαμε, στό σημεῖο αὐτό, νά συσχετίσουμε τή συζήτηση γιά τήν κατανομή τῆς ἐργασίας σύμφωνα μέ τά πολιτιστικά ἐπίπεδα καί τά ἔθνη ἀπεριβάλλοντα τῶν ἐργατῶν,

μέ τήν ἀγροτική τῆς προέλευση καί τήν ἐξάρτηση ἀπό τό χωριό ἀφ' ἑνός, καί τίς δομές ἐργασιακῶν σχέσεων ἀφ' ἑτέρου.

Σταδιακά, καί καθὼς οἱ πόλεις εἶχαν διαρκέστερες ἀνάγκες, οἱ ἐποχικοί ἐργάτες καί τά περιοδεύοντα μπουλουκία ἄρχισαν νά ἐγκαθίστανται μονιμώτερα στίς πόλεις. Καί σέ αὐτήν τήν νέα φάση ὅμως ἐνσωματώθηκαν καί διατηρήθηκαν πολλά χαρακτηριστικά ἀπό τήν προηγούμενη: ἐπρόκειτο ἀκόμη γιά ἐγκαταστάσεις ἀνδρῶν, τῶν ὁποίων οἱ οἰκογένειες ἔμεναν στό χωριό (τό φαινόμενο τοῦ ἀγρότη-ἐργάτη στήν πόλη, πού ἐπέτεινε τή διπλή ἐξάρτηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό τήν πόλη καί τήν ὑπαιθρο), γιά διατήρηση σέ μεγάλη ἔκταση τῶν ὑπεργολαβικῶν ομάδων καί γιά συνέχιση τῆς ἐποχικότητας τῆς ἐργασίας.

Ὅσο καί ἂν ἡ ἀγορά ἐργασίας ἦταν κατακερματισμένη, σέ συνθήκες ἐπαγγελματικῆς ρευστότητας ἢ πίεση ἀπό τήν ὑπερπροσφορά διοχετεύονταν σέ ὅλους τοὺς χώρους. Ἐμφανίζονταν ὡς ἀνεργία ἀλλά καί «ὑπερεπαγγελματισμός»⁵⁵. Ἐξάλλου, οἱ ἐπαγγελματικές κατηγορίες τῶν καταγραφῶν κρύβουν πολλές ἐκπλήξεις: μιά ἀπό αὐτές ἦταν «ἡ δυσκαθόριστος τάξις τῶν ἀνευ ὀρισμένου ἐπαγγέλματος Ἑλλήνων, 35% μεταξὺ τῶν προσφύγων ἀστῶν»⁵⁶. Πρόκειται κυρίως γιά τοὺς πλανόδιους ἐπαγγελματίες, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν «ἐπαγγελματικὴν τάξιν ἀσταθῆ. Ἐργαζόμενοι μόνον τῶν πολλάκις γίνονται ἐργοδοταί, προσλαμβάνοντες βοηθοὺς, συνήθως μέλη τῆς οἰκογενείας τῶν ἢ συγγενεῖς τῶν. Πολύπειροι καί πολυμήχανοι μεταβάλλουν ἐκάστοτε τό εἶδος τοῦ ἐμπορεύματός τῶν, ἀναλόγως τῶν ἐποχῶν»⁵⁷. Ἦταν ἐπαγγελματίες «... τῶν ὁποίων ἡ αὐτοτέλεια διήρκει ἐπὶ μῆνα ἢ μῆνας τινάς, μετὰ τοὺς ὁποῖους μετετάσσοντο οὗτοι εἰς τήν κατηγορίαν τῶν μισθωτῶν»⁵⁸.

Οἱ πολιτικές ἀκροβασίες, οἱ συχνές μεταβολές καί ὁ μικτός πολιτικοστρατιωτικός χαρακτήρας πολλῶν κυβερνήσεων μετὰ τό 1922 ὑπῆρξαν παράγοντες ἀπαγορευτικοί γιά μιά προσχεδιασμένη καί συνεπῆ πολιτική στό κοινωνικό ζήτημα, τό ὁποῖο ἀντιμετωπίστηκε μόνο σέ ἐξάρτηση ἀπό τίς κύριες προτεραιότητες, πού ἦταν ἡ οἰκονομική ἀστάθεια καί τό προσφυγικό πρόβλημα.

Ἡ δομὴ τῆς ἀπασχόλησης

Οἱ γενικές τάσεις, πού ἀνέκυψαν στή δεκαετία 1920-1930, ὅπως προκύπτει ἀπό τίς στα-

τιστικές των ετών 1920 και 1928/1930, είναι οι εξής:

1. Κατά την δεκαετία αυτή, η εισροή των προσφύγων και των εσωτερικών μεταναστών προς τις πόλεις δέν οδήγησε σε ισόποση αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης⁵⁹. "Αν παρακολουθήσουμε την αριθμητική διεύρυνση του δυναμικού που απασχολείται στους τομείς της βιομηχανίας, της εξόρυξης, των μεταφορών και των συγκοινωνιών, θά διαπιστώσουμε πώς στά 1907-1920 αυξάνεται κατά 76% και στά 1920-1928 κατά 43%. Στην αύξηση αυτής της τελευταίας περιόδου τό προσφυγικό στοιχείο συμβάλλει κατά 82,3%, ενώ η εσωτερική μετανάστευση κατά 17,6%. Αυτή η πτώση της συμβολής της εσωτερικής μετανάστευσης στην αύξηση του αριθμού των απασχολουμένων στην βιομηχανία μάς επιτρέπει νά υποθέσουμε πώς η παρουσία των προσφύγων στις πόλεις αποθάρρυνε την μετακίνηση των αγροτικών πληθυσμών προς τις πόλεις την ίδια περίοδο. Η προσφυγική συμβολή, δηλαδή, λειτούργησε υποκαθιστώντας κατά μεγάλο μέρος μία πιθανή πορεία επαγγελματικής και κοινωνικής διαφοροποίησης του γηγενούς πληθυσμού και όχι επισωρευτικά σε αυτήν.

2. "Ενώ λοιπόν, στόν συνολικό ενεργό πληθυσμό, οι απασχολούμενοι στην βιομηχανία/βιοτεχνία αποτελούσαν τό 18,1%, η αναλογία ήταν μεγαλύτερη στόν προσφυγικό από ό,τι στόν ντόπιο πληθυσμό: στόν πρώτο ήταν 24,9%, δηλαδή ένας στους τέσσερις πρόσφυγες, ενώ στόν δεύτερο 16,4%, δηλαδή ένας στους έξι. Στις υπηρεσίες, η αναλογία ανάμεσα στις δύο ομάδες του πληθυσμού ήταν περίπου ίδια: ένας στους πέντε⁶⁰. "Ετσι, 115.000 πρόσφυγες στράφηκαν στόν δευτερογενή τομέα και 93.500 στις υπηρεσίες. Παράλληλα, τό βιομηχανικό εργατικό δυναμικό, από 60.000 εργάτες τό 1920, αυξήθηκε σε 181.512 τό 1930 και σε 227.500 τό 1938. "Ομως, παρ' όλα αυτά, τό μέγιστο μέρος των εργαζομένων, περίπου τό 93%, απασχολούνταν σε μικρές επιχειρήσεις με 1-5 πρόσωπα.

Πάντως, ανάμεσα στις δύο στατιστικές καταγραφές (του 1920 και του 1928), ό απασχολούμενος στό εμπόριο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 53,6 χιλ. και στις προσωπικές υπηρεσίες και τά ελεύθερα επαγγέλματα κατά 26,6 χιλ. Η συμμετοχή των προσφύγων στην αύξηση των απασχολούμενων στό εμπόριο ήταν 71% και στις υπηρεσίες 153%.

3. "Αν και η περίοδος από τό 1923, με την ολοκλήρωση της εισροής των προσφύγων, έως

τό 1928/1930, πού έχουμε τις πρώτες στατιστικές καταγραφές, είναι πολύ μικρή γιά νά καταγραφούν τάσεις παρόμοιου εύρους και σημασίας, εντούτοις προκύπτει μιά αξιοσημείωτη διεύρυνση της εργατικής δύναμης: σύμφωνα με την στατιστική του 1928, η κατηγορία των εργατών περιλάμβανε 577.647 πρόσωπα⁶¹. "Ωστόσο, η καταγραφή των βιομηχανικών καταστημάτων του 1930 περιλαμβάνει στην ίδια κατηγορία 261.750 πρόσωπα. Τό μέγεθος της διαφοράς ανάμεσα στις στατιστικές αυτές δέν μπορεί νά εξηγηθεί μόνο από την χρήση διαφορετικών στατιστικών προσεγγίσεων και μεθόδων⁶². Η καταγραφή του 1930 έδειξε μιά μικρότερη συγκέντρωση εργατικής δύναμης σε κλάδους πού κυριαρχούνταν από μικρές βιοτεχνίες καθώς και από παραδοσιακές δομές εργατικής δύναμης και εποχικής απασχόλησης, γεγονός πού δείχνει τόν προσανατολισμό της. Κατέγραψε αυτούς πού έβρισκε σε σταθερούς και αναγνωρισμένους τόπους δουλειάς. Στην καταγραφή παραλείπεται, γιά παράδειγμα, η κατηγορία των εργατών χωρίς ιδιαίτερη ειδίκευση (157.923), η όποια μπορούμε νά υποθέσουμε πώς περιλάμβανε μεροκαματιάρηδες, εργαζόμενους στό σπίτι και γενικά περιστασιακούς εργάτες. "Ετσι, η διαφορά ανάμεσα στις δύο στατιστικές όπτικές άφορά διαφορές στή δομή της εργατικής δύναμης. Συνδυάζοντας τά στοιχεία των δύο στατιστικών μπορούμε νά εντοπίσουμε έναν πυρήνα από 181.512 βιομηχανικούς εργάτες⁶³, ό όποιος περιβάλλεται από έναν κύκλο άνειδίκευτων, εποχικών ή αυτοαπασχολούμενων εργατών και ό όποιος τόν υπερβαίνει κατά 120%. "Επίσης, πρέπει ν' αναφερθεί έδω και η αξιοσημείωτη μεταβολή του πατρικού εργατικού δυναμικού, από 12.795 άτομα τό 1928, σε 10.557 τό 1930⁶⁴. Η διαφορά των 2.238 ατόμων πιθανόν νά αιτιολογείται από την μή καταγραφή της παιδικής εργασίας τό 1930.

Μέ κριτήριο τό μέγεθος των επιχειρήσεων τό 1930, προκύπτει η ακόλουθη κατανομή:

Τό 43,2%, δηλαδή 70.644 εργάτες, απασχολούνταν σε μικρές επιχειρήσεις μεγέθους 1-5 εργατών, με μέσο όρο απασχολούμενων ανά επιχείρηση 1,7 άτομα. "Επρόκειτο δηλαδή γιά εργαστήρια με έναν-δύο βοηθούς. Στην Πάτρα οι αντίστοιχες επιχειρήσεις ήταν 2.648 και αποτελούσαν τό 89,2%. "Απασχολούσαν 5.247 άτομα, με μέσο όρο ανά επιχείρηση 1,98 άτομα.

Τό 17,8%, δηλαδή 49.665 εργάτες, απασχολούνταν σε επιχειρήσεις μεγέθους 6-25 εργατών, με μέσο όρο απασχολούμενων ανά επιχεί-

ρηση 10 άτομα, μεγέθους δηλαδή μεγάλων βιοτεχνιών και μικρών βιομηχανιών. Συγκρίνοντας με την Πάτρα, τὰ νούμερα σέ αὐτόν τόν τομέα δέν παρουσιάζουν σημαντικές ἀναλογικές διαφορές: ὑπάρχουν 165 ἐπιχειρήσεις ἀντιστοίχου μεγέθους, μέ μέσο ὄρο ἀπασχολουμένων ἀνά ἐπιχείρηση 11 άτομα.

Τέλος, τὸ 39% ἀπασχολοῦνταν σέ ἐπιχειρήσεις μέ 26 ἐργάτες καί πάνω. Οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές ἦσαν 1.047 καί ἀπασχολοῦσαν 109.468 ἐργάτες, μέ μέσο ὄρο 105 ἐργάτες ἀνά ἐπιχείρηση. Εἰδικώτερα στίς 236 μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις, πού ἀπασχολοῦσαν 70.477 ἐργάτες, δηλαδή τὸ 25% τῆς βιομηχανικῆς ἐργατικῆς δύναμης. Στόν χῶρο τῆς Πάτρας ὑπάρχουν 59 ἐπιχειρήσεις, πού ἀπασχολοῦν 3.653 άτομα, δηλαδή τὸ 31,3% τοῦ συνόλου, μέ τὸ 9,4% νά ἐργάζεται σέ ἐπιχειρήσεις πού ἀπασχολοῦσαν πάνω ἀπὸ 100 άτομα.

Ἡ ποσοστιαία ἀναλογία ἐπιχειρήσεων εἶναι στήν Πάτρα σέ ὅλους τοὺς τομείς ἀνώτερη τοῦ μέσου ὄρου, μέ τὴν μεγαλύτερη συγκέντρωση ἐργατῶν νά σημειώνεται στίς ἐπιχειρήσεις ἠλεκτρισμοῦ καί ἀεριοφωτός (μ.δ. 36,8 ἐργάτες ἀνά ἐπιχείρηση), στήν ὕφαντικὴ βιομηχανία (33,7), στίς μεταφορές-συγκοινωνίες (33,4) καί τέλος στή μεταλλουργικὴ βιομηχανία (26,6). Μεγάλες συγκεντρώσεις ἐργατῶν σημειώνονται καί στήν σταφίδο-επεξεργασία, ἡ ὁποία ὅμως παραλείπεται ἀπὸ τίς ἐκτιμήσεις αὐτές ἐξαιτίας τῆς ἐποχικότητας τοῦ ἐπαγγέλματος καί τῆς μεγάλης ἀστάθειας πού αὐτὸ παρουσίαζε⁶⁵. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ μιὰ προλεταριοποίηση, ὅχι βέβαια κατακλυσμιαία οὔτε ὅμως ἀμελητέα⁶⁶.

4. Οἱ ἐπιχειρήσεις πού ἀπασχολοῦσαν στήν Πάτρα κατὰ μέσο ὄρο 1,98 ἐργάτες ἀποτελοῦσαν, ὅπως εἶδαμε, τὸ 89,2% τοῦ συνόλου, ἐκεῖνες πού ἀπασχολοῦσαν 10 ἐργάτες ἀποτελοῦσαν τὸ 5,7% καί ἐκεῖνες πού ἀπασχολοῦσαν πάνω ἀπὸ 100 ἐργάτες ἀποτελοῦσαν μόνις τὸ 0,2%. Εἶναι φανερό ὅμως ὅτι ἀνάμεσα στήν πρώτη καί στήν τελευταία κατηγορία δέν ἔχουμε ἀπλῶς ποσοτικές διαφοροποιήσεις: πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὰ φαινόμενα. Ἡ συνάθροισή τους, προκειμένου νά υπολογιστεῖ τὸ μέσο μέγεθος τῶν ἐπιχειρήσεων, μπορεῖ νά παραπλανᾷ. Ἐδῶ μᾶς παρουσιάζεται τὸ κλασσικὸ φαινόμενο διῆσμου ἀνάμεσα στόν τομέα τῶν λίγων μεγάλων ἐπιχειρήσεων καί στήν θάλασσα τῶν μικρομεσαίων ἐργαστηρίων. Ἡ ἐξαρτημένη ἐργασία περίπου μοιράζεται ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές κατηγορίες: 43,2% στὰ ἐργαστήρια καί 39% στὰ ἐργοστάσια. Στήν πρώτη περίπτωση

συμφύεται μέ τὴν αὐτοαπασχόληση⁶⁷ καί τὴν οἰκογενειακὴ ἀνασχόληση⁶⁸, στή δεύτερη ἔχει κλασσικώτερες καπιταλιστικὲς μορφές.

Ἄν συγκρίνουμε τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μέ τὴν κατανομή τῶν ἀπασχολουμένων κατὰ μέγεθος ἐπιχειρήσεων, σύμφωνα μέ τὴ στατιστικὴ τοῦ 1920, τότε διαπιστώνουμε πῶς ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἀπασχολουμένων αὐξήθηκε κατὰ 170%. Οἱ ἐργαζόμενοι στὰ ἐργαστήρια καί στὰ μαγαζιά (ἐπιχειρήσεις 1-5 ἀτόμων) αὐξήθηκαν κατὰ 177,5%, ἐνῶ ἐλαφρά αὐξηση σημειώνει καί ἡ ἀναλογία κατὰ ἐπιχείρηση (0,3%). Οἱ ἐργαζόμενοι στίς βιοτεχνίες καί στὰ μικρὰ ἐργοστάσια (6-25 άτομα) αὐξήθηκαν κατὰ 125%, ἀλλὰ δέν αὐξήθηκε τὸ μέγεθος τῶν ἐπιχειρήσεων αὐτῶν. Τέλος οἱ ἀπασχολούμενοι στὰ μεγάλα ἐργοστάσια καί τίς ἐπιχειρήσεις αὐξήθηκαν κατὰ 188%, ἐνῶ παράλληλα αὐξήθηκε καί τὸ μέγεθος τῶν ἐργοστασίων αὐτῶν ἀπὸ 77,9 ἐργάτες στοὺς 105. Παρατηροῦμε δηλαδή, κατὰ τὴν δεκαετία 1920-1930, ὑπερδιπλασιασμό ὄλων τῶν μεγεθῶν, καί παράλληλα τὸν νέο πληθυσμὸ πού μπαίνει στήν ἀπασχόληση νά κατανέμεται σέ αὐτὴν σύμφωνα μέ τὴν πρό τοῦ 1922 δομὴ τῆς. Ἡ ἐπίδραση τῶν προσφύγων ὅμως τὴν τροποποιεῖ ἐλαφρῶς πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς πώλωσης ἀνάμεσα στό μικρόκοσμο τοῦ ἐργαστηρίου, τῆς αὐτοαπασχόλησης καί τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς ἀφ' ἑνός καί στό ἐργοστασιακὸ σύστημα ἀφ' ἑτέρου.

Στέγαση καί Ἰδιοκτησία

Οἱ συνθήκες στέγασης τῶν λαϊκῶν στρωμάτων περιγράφονται ζοφερές, πρὶν ἀκόμη οἱ πόλεμοι τῆς περιόδου 1912-1922 συσσωρεύσουν πληθυσμούς στίς πόλεις:

«Αἱ ἐργατικαὶ κατοικίαι τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν κέντρων, ὅπου αἱ ἐργατικαὶ τάξεις ἀποτελοῦσι τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ πληθυσμοῦ (Πειραιεύς, Σῦρος κ.λπ.) ἀποτελοῦνται γενικῶς σχεδόν ἀπὸ στενοχώρους, χαμηλάς, σκοτεινάς, ἀνηλίους καί ἄνευ ἀερισμοῦ βρωμεράς τρώγλας αἵτινες, καίτοι στερούμεναι ὄλων τῶν ὑγιεινῶν συνθηκῶν, προτιμῶνται παρά τῶν ἐργατῶν, εἴτε ἔνεκα τῆς πρὸς τὰ ἐργοστάσια εἰς ἃ ἐργάζονται γειτνιάσεως αὐτῶν, εἴτε καί ἔνεκα τοῦ μικροῦ ἐνοικίου τὸ ὁποῖον διατίθεται διὰ τὴν κατοικίαν ὑπὸ τοῦ μὴ ὀρθοφρονούντος ἐργάτου»⁶⁹.

Ἡ διόγκωση τῆς ἐσωτερικῆς μετανάστευσης στήν διάρκεια τοῦ πολέμου καί ἡ ἀνοδος τοῦ κόστους οἰκοδόμησης εἶχαν ὡς συνέπεια σημαντικὲς ἐλλείψεις κατοικίας.

Ἡ ἐπιθεωρήτρια ἐργασίας Μαρία Δεσύπρη, συνοψίζοντας τὰ συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν πάνω στήν λαϊκή κατοικία, πού διεξήγαγε τό 1921 στήν Ἀθήνα καί τόν Πειραιᾶ, ἀπό κοινοῦ μέ τήν Ἄννα Μακροπούλου, ἔγραφε:

«Ὅλα σχεδόν τά λαϊκά σπίτια εἶναι ἄθλια καί ὅταν ἀκόμα φαντάζουν ἀπέξω φρεσκοασπρισμένα κάποτε, γιατί εἶν' ὅλα κακοχτισμένα, μέ στέγες πού ἀνάμεσά τους βλέπει κανεῖς συχνά τόν οὐρανό, μέ πάτωμα τό ὑγρό χῶμα, μέ πόρτες πού ἀφήνουν μεγάλες σχισμάδες καί παράθυρα χωρίς τζάμια. Μά στίς παλιές συνοικίες καί στίς δύο πόλεις ἡ κατάστασις εἶναι φρικτή. Δρόμοι στενοί. Σπίτια παλιά, πολλά ἔτοιμα νά πέσουν. Σκάλες πού οἱ σανίδες τους ξεφεύγουν κάτω ἀπό τά πόδια ἐκείνου πού ἀνεβαίνει [...] Αὐλές στενές, ὑγρές καί ἀκάθαρτες. Δωμάτια μικρά σάν τρῦπες. Δωμάτια πού ἄλλοτε ἦταν ἀποθήκες, μαγειριά ἢ πλυσταρειά. Ὑπόγεια χωρίς φῶς, χωρίς ἀέρα, ὑπόγεια βαθιά χωρίς παράθυρα [...]»⁷⁰.

Στήν περίοδο πού ἀρχίζει μετά τήν κρίση τῆς Μικρασιαστικῆς Καταστροφῆς, ἡ ἐπέμβαση τοῦ κράτους στόν οἰκιστικο-στεγαστικό τομέα ὑπῆρξε ἄμεση καί ριζική. Τό πλαίσιο πού εἶχε τεθεῖ στίς προηγούμενες περιόδους δέν ἔπαψε νά ἀποτελεῖ βάση: πολλά σημεῖα του ἀναθεωρήθηκαν καί, τό κυριώτερο, λήφθηκαν μέτρα γιά συμπληρώσεις πού ἀπό καιρό εἶχαν κριθεῖ ἀπαραίτητες⁷¹. Ἔτσι:

— Καταγράφηκαν οἱ οἰκισμοί τῶν νέων συνόρων τῆς χώρας καί διαπιστώθηκε γιά ποιούς ὑπῆρχαν ἤδη συνταγμένα ρυμοτομικά σχέδια.

— Καθορίστηκαν διατάγματα ὄρων δομῆσεως, πού ὄριζαν συγκεκριμένους τρόπους ἀνοικοδόμησης γιά ὅλη τήν χώρα. Ἄρχισε προσπάθεια καθορισμοῦ ὀρίων οἰκισμῶν, ζωνῶν οἰκισμῶν καί θεσπίστηκαν εἰδικοί ὅροι γιά τά ἐντός-ἐκτός οἰκισμῶν, ἐντός-ἐκτός ζωνῶν οἰκόπεδα.

— Ἀναδιοργανώθηκαν οἱ ὑπηρεσίες Δημοσίων Ἔργων, πού ἀπό τό 1914 εἶχαν ἐνταχθεῖ στό Ὑπουργεῖο Συγκοινωνιῶν.

— Τέθηκαν τρόποι λήψης μέτρων γιά τήν βιωσιμότητα ἢ μή οἰκισμῶν πού θίγονταν ἀπό διάφορες φυσικές καταστροφές.

— Ἐκδηλώθηκε γιά πρώτη φορά κρατική πρωτοβουλία γιά τήν ἀνοικοδόμηση ἀπό πλευρᾶς κράτους συγκροτημάτων ὀργανωμένης δόμησης (προσφυγικά).

— Θεσπίστηκαν εἰδικοί ὅροι σχετικά μέ τήν ἀνοικοδόμηση κοινοφελῶν κτιρίων (νοσοκομείων, σχολείων).

— Δημιουργήθηκαν, σέ πολλές Νομαρχίες, Τεχνικές Ὑπηρεσίες.

— Παρέμεινε ὁ ΓΟΚ.

— Ἡ Δομική Νομοθεσία ἐμπλουτίστηκε ἔτσι ὥστε νά μπορεῖ νά καλύψει τίς ἀνάγκες πού προέκυψαν μετά τήν κρίση τοῦ 1922.

— Ἡ περίοδος 1923-1930 χαρακτηρίζεται ἀπό τήν συνεχή κρατική δραστηριότητα γύρω ἀπό θέματα οἰκιστικά-στεγαστικά.

Ἡ κρατική αὐτή δραστηριότητα ἐντάσσεται στήν γενικώτερη προσπάθεια ἀνόρθωσης μετά τήν καταστροφή. Τά μέτρα πού λαμβάνονταν ἀποσκοποῦσαν κυρίως στήν διατήρηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης — πού ὑπῆρχε ἄφθονη μέ τόν ἐρχομό των προσφύγων — σέ χαμηλά ἐπίπεδα. Ὡς τό 1929, χτίστηκαν ἀπό τήν Ἐπιτροπή Ἀποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ)⁷² καί τό Ὑπουργεῖο Πρόνοιας 23.611 κατοικίες.

Ἀντίθετα μέ τούς ἀγροτικούς πρόσφυγες, πού συγκεντρώθηκαν κυρίως στήν Μακεδονία, οἱ ἀστικοί πρόσφυγες συγκεντρώθηκαν κατά 53,3% στήν παλαιά Ἑλλάδα. Ἡ ΕΑΠ δαπάνησε γιά τήν ἐγκατάσταση τῶν ἀστῶν προσφύγων, μέχρι τό 1930, δηλαδή μέχρι τή διάλυσή της, τό ποσό τῶν 2 ἑκατομμυρίων ἀγγλικῶν λιρῶν.

Οἱ ἐπιλογές τῆς Ἐπιτροπῆς συγκεκριμενοποιούνταν στήν ἐγκατάλειψη τῶν προσωρινῶν λύσεων τῆς περιόδου 1922-1924 καί στήν διαμόρφωση μιᾶς ὀριστικῆς ἀποκατάστασης.

Παράλληλα τό κράτος κατέβαλε ἐπίσης δική του ξεχωριστή προσπάθεια, γιά νά συμβάλει μέ ἐγγύριες πηγές στήν ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων. Μεταξύ τῶν ἐτῶν 1923 καί 1928 ἐξέδωσε ἑξὶ δάνεια στό ἐσωτερικό τῆς χώρας μέ συνολικοῦ ὕψους 9,3 δισεκατομμύρια δραχμῶν. Ὡς τό 1940 εἶχαν χορηγηθεῖ οἰκόπεδα καί δάνεια σέ 24.800 οἰκογένειες.

Πρόσφυγες εἶχαν φτάσει στήν Πάτρα νωρίτερα — τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1922 — καί πολλοί ἀπό αὐτούς εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στίς στοές τῶν κεντρικῶν δρόμων τῆς πόλης, ἐνῶ ἄλλοι εἶχαν στεγασθεῖ προσωρινά στό Ἀθανασοπούλειο δημοτικό, στοῦ Καρανικολοῦ καί στοῦ Ἀ Γυμνάσιο. Ἀργότερα κατανέμονται καί στίς ἀποθήκες τοῦ Τελωνείου, στοῦ γήπεδο τῆς Παναχαϊκῆς καθῶς καί σέ χωράφια ὅπως στήν περιοχή Χαλκώματα στόν Ἅγιο Γεράσιμο. Πρὸ τοῦ 1922 ὑπάρχει μικρή προσέλευση προσφύγων, κυρίως ἀπό τή Μικρά Ἀσία, Πόντο, Θράκη καί Κωνσταντινούπολη, συνολικά 257 ἀτόμων, πού ἀπορροφήθηκαν σχετικά εὐκολα.

Οἱ πιό πολλοί ἀπό τούς πρόσφυγες πού ἔφτασαν στήν Πάτρα κατάγονταν ἀπό τήν Σμύρνη,

από τόν Πόντο, από τήν Κύζικο, από τόν Πάνορμο και από τήν Κωνσταντινούπολη. Τόν Μάιο του 1923, σύμφωνα μέ σχετική έκθεση του νομάρχη, υπήρχαν σέ όλόκληρο τόν νομό Ἀχαιοήλιδος εἴκοσι χιλιάδες πρόσφυγες, ἀπό τούς ὁποίους μόνον τέσσαρες χιλιάδες εἶχαν βρεῖ ἐργασία, ἐνῶ 6.500 ἦσαν μικρά παιδιά και 2.000 ἡλικιωμένοι. Ὁ ἀριθμός τῶν προσφύγων στήν Πάτρα φθάνει τούς 69.677 [Πίν.1], ἐκ τῶν ὁποίων τό 23,7% εἶναι μικρά παιδιά, ἐνῶ τό 3% ἡλικιωμένοι. Τό ποσοστό δέ τῶν ἀναλφάβητων φθάνει τό 47,2%. Τήν ἴδια χρονιά, αὐξάνεται ὁ ἀριθμός τῶν προσφύγων μέ προέλευση και ἀπό ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος⁷³, λόγω τῆς ἀνεργίας πού μαστίζει τή χῶρα.

Ἡ Πάτρα εἶναι ἡ δωδέκατη πόλη τῆς Ἑλλάδας ἀπό πλευρᾶς προσέλευσης προσφύγων, μέ ἀναλογικό ποσοστό προσφύγων 12,6% ἐπί του συνολικοῦ πληθυσμοῦ, πού τό 1924 φθάνει τούς 61.326⁷⁴.

Τό 1925 στήν πόλη βρίσκονται 12.000 πρόσφυγες, ἐκ τῶν ὁποίων ἕνα μεγάλο μέρος ἦταν ἐγκατεστημένο σέ ἀποθήκες. Ἡ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων ἦταν βέβαια προσωρινή, γεγονός πού δημιουργοῦσε δυσφορία μεταξύ τῶν γηγενῶν και ἐπέτεινε τήν λύση τῶν καταυλισμῶν. Ἡ μέριμνα τῆς ἄμεσης στέγασης και ὀργάνωσης αὐτοῦ του σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἀτόμων ἀποτελέσει τήν βασική ἀρχιτεκτονική φροντίδα, καθ' ὅλη τήν διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Στήν Πάτρα, τό 1930, τά ξυλόσπιτα δίνουν τήν θέση τους σέ εἴκοσι μονόροφες πολυκατοικίες κρατικῆς ἀνέγερσης⁷⁵. Ἦταν ὁ πρῶτος προσφυγικός καταυλισμός.

Ἀκολουθεῖ ὁ δεύτερος, μέ διώροφες τετραπλοκατοικίες⁷⁶. Τά οἰκήματα και τῶν δύο συνοικισμῶν πού παραδόθηκαν ἦταν 436. Ὁ κάθε ὄροφος κάλυπτε 88 τ.μ., ἐνῶ μαζί μέ τήν αὐλή τό οἰκόπεδο ἔφθανε τά 121 τ.μ.

Μέ τό ἄρθρο 1 του Ν.Δ. τῆς 6/7/1925 «Περί ἀγροτικῆς ἐγκαταστάσεως προσφύγων», ἀπαλλοτριώθηκαν 750 στρέμματα τῆς Μονῆς Γηροκομείου Πατρῶν, ἐκ τῶν ὁποίων 400 στρέμματα δόθηκαν ὡς γεωργικός κλῆρος σέ προσφυγικές οἰκογένειες. Ἦταν ὁ ἀγροτικός συνοικισμός μέ 40 σπιτία περίπου, τό καθένα μέ δύο δωμάτια, πού χρησίμευαν τό μὲν ἕνα γιά κατοικία, τό δέ ἄλλο γιά σταῦλο.

Ὁ τρίτος συνοικισμός καταλάμβανε 230 κατοικίες σέ 22 οἰκοδομικά τετράγωνα, συνολικῆς ἀπαλλοτριωμένης ἑκτασῆς 45.755 τ.μ. Τά σπιτία ἦταν μονόροφες διπλοκατοικίες μέ κήπους

και πρασιές, μέ ἑκταση πού κυμαινόταν ἀπό 63 ἕως 84 τ.μ., σέ οἰκόπεδο 240 ἕως 430 τ.μ. Μετά τήν διανομή τῶν διαμερισμάτων του τρίτου συνοικισμοῦ, στήν Πάτρα ὑπάρχουν: 620 προσφυγικές κατοικίες, 130 προσφυγικές οἰκογένειες, 15 ἐπίτακτα γήπεδα και οἰκήματα, 216 οἰκήματα τῆς Ε.Α.Π. και 400 οἰκογένειες ἀστέγων, πού μένουν σέ ἐπίτακτα οἰκήματα μέ νοίκι.

Δύο χρόνια μετά, ἀπαλλοτριώθηκαν μερικά κτήματα κάτω ἀπό τήν πλατεία Βουδ, ἀνάμεσα στό Σκαριοπούλειο και τήν Ἁγία Βαρβάρα, και χτίστηκαν 40 περίπου οἰκήματα. Τά οἰκήματα αὐτά δέν εἶχαν καμμιά διαφορά ἀπό τά σπιτία τῆς πόλης, κατοικήθηκαν ὁμως ἀπό τούς πρόσφυγες, πού τά ἔχτισαν μέ δικά τους ἔξοδα και μέ ἐνίσχυση, του κράτους ὑπό τήν μορφή δανείου 30.000 δραχμῶν στόν καθένα.

«...Τά σπιτία εἶναι χτισμένα ὅπως στήν ἀντικρινή πλευρά, χαμόγια φτωχικά τά περισσότερα, ἀσβεστομένα παραλά, κεραμιδί, γαλάζιο ἢ ὄχρα κι ἄλλα ἴδια κατάλευκα ἐξωκλήσια, καθένα πλάι στό κηπάκι του»⁷⁷.

Πρέπει νά σημειώσουμε ἐδῶ τήν ἐπιφυλακτικότητα τῆς ΕΑΠ νά ἀναλάβει τήν ἀστική ἀποκατάσταση.

Τό θέμα ἀνέγερσης του τέταρτου κρατικοῦ προσφυγικοῦ συνοικισμοῦ εἶχε ξεκινήσει ἀπό τό 1931. Πρός διευκόλυνση τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν προσφύγων, εἶχε καθιερωθεῖ, σύμφωνα μέ τό Σύνταγμα, πενταετής προθεσμία πού ἀπαγόρευε στό Κράτος ν' ἀπαλλοτριώνει οἰκόπεδα, χωρίς πρὶν νά ἔχει καταβάλει ἀποζημίωση στους ἰδιοκτῆτες.

Ἡ ἄνω προθεσμία εἶχε λήξει τόν Ἰούλιο του 1932 και τό Κράτος, πρὸ του κινδύνου νά βρεθεῖ χωρίς τ' ἀναγκαῖα οἰκόπεδα, κρίνει τό γήπεδο Καραβᾶ κατάλληλο και ἐπαρκές, λόγω τῆς ἑκτασῆς του, γιά τήν ὀλοκληρωτική στέγαση τῶν προσφύγων και τό ἀπαλλοτριώνει τό 1931. Κατόπιν ἐνεργειῶν και τῶν ἰδίων τῶν προσφύγων ἀποφασίσθηκε ἡ ἀνέγερση 38 κατοικιῶν, ἔγινε ἡ σχετική δημοπρασία και συγκεντρώθηκαν ἐπί τόπου τ' ἀπαραίτητα ὑλικά γιά νά ὀλοκληρωθεῖ τό 1937 και ὁ τελευταῖος πατρινός προσφυγικός συνοικισμός.

Ὅλοι οἱ προσφυγικοί συνοικισμοί ἦσαν χωροθετημένοι περιμετρικά τῆς πόλης, ἐξυπηρετώντας ἔτσι τήν βιομηχανία, πού τῆς διοχέτευε φθηνό ἐργατικό δυναμικό.

Οἱ ἐλλείψεις ἐξακολουθοῦσαν νά εἶναι μεγάλες. Ὡς τό 1950, 20.000 προσφυγικές οἰκογένειες

νιες συνέχιζαν νά ζοῦν σέ τρῶγλες καί παραπήγματα⁷⁸. Τό ποσοστό τῶν μειονεκτουσῶν προσφυγικῶν οικογενειῶν, πού στεγάσθηκαν στήν πρωτεύουσα ἀπό τά προγράμματα τῆς ΕΑΠ καί τοῦ κράτους, δέν ὑπερέβη τό 55%⁷⁹. Οἱ συνθηκές στέγασής τους καί ἡ ποιότητα κατοικίας διέφεραν κατά περιπτώσεις. Ἰδιαίτερα στούς μὴ ὀργανωμένους οἰκισμούς οἱ προϋποθέσεις ὑγιεινῆς ἦσαν συχνά ἀνύπαρκτες.

Ἐδῶ πρέπει νά τονίσουμε ὅτι ἡ Ἐπιτροπὴ εἶναι ὁ πρῶτος ὀργανισμὸς πού διαβεβαιώνει ὅτι τὸ πρόβλημα δέν συνίσταται ἀποκλειστικά στήν στέγαση τῶν θυμάτων, ἀλλὰ καί στήν ἀφομοίωση τοῦ προσφυγικοῦ συνόλου ἀπὸ τὴν ἐλλαδικὴ κοινωνία. Γεγονός πού θά ἐπιτευχθεῖ μέσα ἀπὸ τὴν κατοικία καί τὴν ἐργασία⁸⁰. Ἡ κατοικία εἶναι ἡ ἐλάχιστη βάση στήν ὁποία θά στηριχθεῖ ἡ κοινωνικὴ ἔνταξη τῶν προσφύγων, ὁ μοναδικὸς δεσμός μέ τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία. Κι ἂν δέν μποροῦμε νά διαγνώσουμε μιά μυθοποίηση τῆς κατοικίας, ὅπως στήν Εὐρώπη, ὀφείλουμε νά παραδεχθοῦμε τὴν σημασία τῆς στήν παροῦσα φάση τῆς ἐλληνικῆς πορείας.

Πάντως, γύρω στό 1930 τά κρατικά προγράμματα στέγασης ἀνακόπηκαν, ἴσως καί γιὰ νά μὴν γίνουν πόλος ἔλξης νέων μεταναστῶν πρὸς τίς πόλεις. Φυσικά, δέν δημιουργήθηκε μιά ἀνάλογη μέ αὐτὴν τῆς δυτικῆς καί κεντρικῆς Εὐρώπης ροπὴ πρὸς τὴν κοινωνικὴ κατοικία.

Πρὶν ἀπὸ τό 1920, μερικές ἐπιχειρήσεις, ὅπως τὰ μεταλλεῖα Λαυρίου, ἡ τσιμεντοβιομηχανία Ἐλευσίνας καί τὸ ἐργαστάσιο ἐριουργίας Ἀναστασόπουλου καί Μάμμου στήν Πάτρα, εἶχαν φροντίσει γιὰ τὴν στέγαση τῶν ἐργατῶν τους⁸¹ — ἦταν ὅμως μικρές ἐξαιρέσεις. Τό 1916 καθιερώθηκε ἐνοικιοστάσιο, τὸ ὁποῖο παρατάθηκε, γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν κατοικιῶν πού ἀφοροῦσε, ὡς τό 1927⁸². Τό μέτρο βέβαια δέν περιελάμβανε ὅλα τά ἐνοικιαζόμενα σπίτια καί ἀκόμα οὔτε μόνο τοὺς πρόσφυγες καί τοὺς ἐργάτες. Ἐπωφελήθηκαν πολλοὶ ἔμποροι καθὼς καί ἐνοικιαστές ἐργαστηρίων. Γιὰ τὸν λόγο αὐτόν, ἄλλωστε, τό 1927, τὸ Βιομηχανικὸ καί Ἐμπορικὸ Ἐπιμελητήριον ἀντιτάχθηκε στήν κατάργησή του.

Τὸν Μάιο τοῦ 1923 ἐκδόθηκε τὸ Νομοθετικὸ Διάταγμα «Περὶ ἀνεγέρσεως εὐθηνῶν οἰκιῶν», μέ στόχο τὴν διευκόλυνση οἰκοδόμησης φθηνῶν κατοικιῶν, «προοριζομένων διὰ τοὺς ἀναπήρους πολέμου, τοὺς ὑπαλλήλους, τοὺς συνταξιούχους, τοὺς ἐργάτας, τοὺς πρόσφυγες καί τὰς ἀπορωτέρας ἰδίως κοινωνικὰς τάξεις». Τό

διάταγμα ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀτελές καί γενικό, καί δέν ἐξειδικεύτηκε ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ πού ἰδρύθηκε γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτόν. Στόχος του, ὅπως καί ἄλλων νομοθετημάτων, ἦταν ἡ παροχὴ προνομίων καί ἀπαλλαγῶν σέ συνεταιρισμούς, οἱ ὁποῖοι θ' ἀναλάμβαναν γιὰ λογαριασμὸ τῶν μελῶν τους τὸ χτίσιμο φτηνῶν κατοικιῶν⁸³. Τὴν ἐξέλιξη τὴν γνωρίζουμε: ἀπὸ τοὺς συνεταιρισμούς στὶς οἰκοδομικὲς ἐταιρεῖες, ἀπὸ τὴν ἐντὸς στήν ἐκτὸς σχεδίου δόμηση, ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ προγράμματα στήν αὐτοστέγαση. Ἡ ἔνταξη γῆς στὸν ἰστό τῆς πόλης, χωρὶς προηγούμενη ὑποδομὴ καί κοινόχρηστους χώρους, κληροδότησε βέβαια γιὰ τὸ μέλλον δυσεπίλυτα προβλήματα. Ἰκανοποίησε ὅμως τίς ἄμεσες στεγαστικὲς ἀνάγκες, ἔστω καί μέ πολύ χαμηλὰ ποιοτικὰ κριτήρια. Ἡ διασπορὰ τῆς γαιοπροσόδου ἀνταποκρινόταν σέ ἰδεολογικὲς ἐπιλογές.

Ἡ μικρὴ ἰδιοκτησία ἐθεωρεῖτο ἐπομένως ἀντίδοτο στήν ἐπαναστατικοποίηση τοῦ προλεταριάτου καί ἐγγύηση κοινωνικῆς σταθερότητας. Ἐξάλλου, ἡ διαδικασία προνομιακῆς μεταχείρισης ἢ νομιμοποίησης τῆς ἀυθαίρετης δόμησης — προσέδενε τὰ λαϊκὰ στρώματα στὸν κρατικὸ πατερναλισμὸ καί προκαλοῦσε τὴν συντεχνιακὴ κατάρτησή τῶν ἐπιδιώξεων καί τῶν ἀγώνων τους. Ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ «μικρὰ ἰδιοκτησία» ἀποτελοῦσε σημεῖο κοινωνικῆς καταξίωσης, ἔγινε καί στόχος αὐτόνομης καί ἔμπρακτης διεκδίκησής τῆς μέσῃ τῆς ἀυθαίρετης αὐτοστέγασης. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη, ἡ ἰδεολογικὴ τῆς λειτουργία ἦταν διαφορούμενη: ἀφ' ἑνὸς ἐπιβάρυνε ἐξ ὀλοκλήρου τὴν ἴδια τὴν ἐργατικὴ τάξη μέ τὰ ἔξοδα τῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς ἀφ' ἑτέρου, ἔστω καί ἂν δέν ἀμφισβητοῦσε τὴν ἀρχὴ τῆς ἰδιοκτησίας, μποροῦσε νά στηρίξει, παρέχοντας τὴν ἀναγκαῖα ἐλάχιστη ἀσφάλεια, τὴν ἀντίσταση τῶν κατωτέρων τάξεων⁸⁴.

Ἡ στεγαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Μεσοπολέμου ἀπὸ τό 1922 καί ἐξῆς, δημιούργησε δύο κατηγορίες λύσεων, πού ἀποτυπώθηκαν σέ ἀντίστοιχες πολεοδομικὲς περιοχές: τίς συμπαγεῖς καί πυκνοχτισμένες, ἀλλὰ μέ κάποιο σχέδιο, προσφυγογειτονιές καί τίς περιοχὲς αὐτοστέγασης, συνήθως ἀυθαίρετες ἢ σέ διαδικασία ἀπο-αυθαίρετοποίησης⁸⁵. Δέν ἐπιχειρήθηκε ἡ ὀργανωμένη κατασκευὴ ἐργατικῶν κατοικιῶν. Μερικοὶ βέβαια μὴ πρόσφυγες ἐργάτες ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὰ μέτρα γιὰ τὴν προσφυγικὴ κατοικία. Τό 1931, τὸ νομοσχέδιο γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς Ἐργατικῆς Ἐστίας προέβλεπε τὴν δημιουργία ἐργατικῆς κατοικίας, ἀποτελοῦσε ὅμως δευτερεύουσα

καί πάντως διακοσμητική επιλογή: σκοπός τῆς Ἐργατικῆς Ἐστίας ἦταν νά ἐλέγξει, μέσω τῆς στέγασής τους, τά συνδικαῖα.

Ἄν δεχθοῦμε πώς στήν Ἑλλάδα ἀντιστράφηκε τό κλασσικό σχῆμα, πού ἤθελε τήν προλεταριοποίηση τῶν ἐργατῶν ἀπό τήν ἰδιοκτησία, ἡ στιγμή τῆς ἀντιστροφῆς φαίνεται πώς ἦταν ἡ πιεστική ἀνάγκη τῆς στέγασης τῶν προσφύγων καί ἡ ἐναλλακτική πολιτική, στό ζήτημα αὐτό, τῆς ΕΑΠ⁸⁶. Ὡστόσο, ἐφ' ὅσον ἡ μικροἰδιοκτησία ἦταν μιά τόσο σταθερή χρονικά καί ἐπίμονη σέ ὅλες τίς πολιτικές δυνάμεις ἐπιλογή, καί χωρίς τούς πρόσφυγες, ἴσως μέ ἀργότερους ρυθμούς, θά ἐπιλεγόταν ἡ ἴδια λύση. Ἐξἄλλου, ἡ ἐργατική μετανάστευση ἀπό τήν ὑπαιθρο πρὸς τήν πόλη δέν θά μπορούσε νά ὀλοκληρωθεῖ χωρίς τήν ἰδιοκτησία τῆς κατοικίας. Ἄν στήν πρό τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ἐποχή μετανάστευαν συνήθως ἄτομα, ἡ Μικρασιατική Καταστροφή καί ἡ ἐσωτερική μετανάστευση ἔκτοτε ἔφεραν, στίς πόλεις κυρίως, ἀναλογικά περισσότερες οἰκογένειες. Τό ἀγροτικό νοικοκυριό ὅμως δέν μπορούσε νά μεταφερθεῖ στήν πόλη καί νά προσαρμοστεῖ ἐκεῖ, παρά μόνον ἂν ἀνέπτυσε μορφές μικροἰδιοκτησίας.

Ἀπό τό σύνολο αὐτῶν τῶν κατοικιῶν, πάνω ἀπό τίς μισές (τό 51%) ἀποτελοῦνταν ἀπό ἓνα μόνο δωμάτιο, ἐνῶ τό 62% τοῦ συνόλου κρίθηκαν ἀνθυγιεινές ἕως μετρίως ὑγιεινές.

Ἡ ὑγεία τῶν ἐργατῶν συνδέθηκε μέ τήν στεγαστική πολιτική, στίς προκαταρκτικές συζητήσεις γιά τήν ἴδρυση τοῦ ΙΚΑ. Στήν συνάντηση πού εἶχε ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος μέ τήν διοίκηση τῆς ΓΣΕΕ στίς 16 Ὀκτωβρίου 1929, ὑποσχέθηκε ἀνάμεσα στά ἄλλα πώς θά ἔθετε στή διάθεση τῶν ἐργατῶν οἰκοπεδικές ἐκτάσεις γιά τήν ἀνέγερση ἐργατικῶν κατοικιῶν. Δέν ὑπῆρξε ὅμως συνέχεια. Πέντε χρόνια ἀργότερα προτάθηκε τά ἀποθεματικά κεφάλαια τοῦ ΙΚΑ νά διατεθοῦν γιά τήν οἰκοδόμηση φτηνῶν κατοικιῶν⁸⁷.

Τό πρόβλημα πού θέτει ἡ ἐξέλιξη τῆς ἐργατικῆς κατοικίας εἶναι ἂν καί πῶς ἐπηρέασε ἀφ' ἑνός τήν ἀπασχόληση καί ἀφ' ἑτέρου τίς συλλογικές συμπεριφορές τῶν ἐργατῶν. Μποροῦμε λ.χ. νά συσχετίσουμε τήν αὐτοστέγαση μέ τήν αὐτοαπασχόληση (ὅταν τό ἐργαστήριο εἶναι συνέχεια τοῦ σπιτιοῦ⁸⁸ καί ἡ ἐγκατάσταση ἀποτελεῖ τό σπουδαιότερο μέρος τοῦ κεφαλαίου τῆς μικροεπιχείρησης) καί τήν ἐνοικίαση μέ τήν ἐξαρτημένη ἐργασία. Τέλος, ἡ αὐτοστέγαση συσφίγγει τούς δεσμούς τῆς ἐργατικῆς κοινότητας ἀπέναντι σέ κοινά προβλήματα ὑποδομῆς τοῦ χώρου τῆς κατοικίας καί τῆς γειτονιάς⁸⁹.

Δέν θ' ἀσχοληθῶ ἐδῶ ἄλλο μέ τήν αὐτοστέγαση, οὔτε μέ τ' ἀρχιτεκτονήματα στήν Πάτρα τῶν Κ. Παναγιωτάκου, Γ. Πετριτσόπουλου καί Π. Καραντινοῦ, ἀφοῦ ἀπό μόνον τους εἶναι αὐτοτελῆ θέματα πού προσεγγίζουν τήν ἱστορία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς καί ἀπομακρύνονται ἀπό τήν ἔννοια τῆς ἐργασίας.

Ὀλοκληρώνοντας, θέλω νά ὑπογραμμίσω τήν σημασία τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεσοπολέμου, ὡς ἐποχή ἀγῶνα γιά τήν ἀνανέωση τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καί τῶν ἰδεολογικῶν τῆς συντεταγμένων. Ἀποκαλύπτεται ἡ πολιτική μιᾶς ἀρχουσας τάξης, πού εὐνοεῖ τήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας καί τῆς ἀστικῆς μικροἰδιοκτησίας, καί θεμελιώνεται ἓνα ἀστικό κράτος πού, μέ τόν ἰσχυρό παρεμβατισμό του, μεταφέρει τό κέντρο βάρους ἀπό τόν γεωργικό στόν βιομηχανικό τομέα. Παράλληλα, τά διάφορα προβλήματα (ἀνεργία, στέγαση) ὀδήγησαν τήν ἐργατική τάξη, διά μέσου ἀγῶνων καί διεκδικήσεων, στήν συνειδητοποίηση τῆς ὑπόστασής της καί τοῦ δικαιώματός της στήν κατοικία.

Ἡ Πάτρα πρωταγωνίστησε σέ ὅλα αὐτά τά ἱστορικά γεγονότα τῆς ἐποχῆς καί, τό κυριώτερο, ὑπῆρξε — μετά τήν Ἀθήνα καί τόν Πειραιᾶ — τό μεγαλύτερο βιομηχανικό κέντρο μέ σημαντικές κοινωνικές καί πολεοδομικές μεταβολές.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ν. Μουζέλη, *Νεοελληνική κοινωνία. Ὁψεις ὑπανάπτυξης*, ἐκδ. Ἐξάντας, Ἀθήνα 1978, σ. 46.

2. Ν. Πουλαντζᾶς, *Πολιτική ἐξουσία καί κοινωνικές τάξεις*, τόμ. Α', Ἐκδ. Θεμέλιο, Ἀθήνα 1975, σ. 17.

3. Ν. Ψυρούκη, *Ἡ νεοελληνική ἐξωτερική πολιτική*, Ἐκδ. Ἐπικαιρότητα, Ἀθήνα 1973, σ. 127.

4. Ἀ. Δεσποτόπουλος, Τ. Βουρνᾶς, Ἰ. Κουχτσόγλου, *Ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος 1921-1940*, Ἀθήνα 1957, σ. 425.

5. Λόγω τῶν μέτρων πού ἔλαβε ἀπό τό 1923 ἡ κυβέρνηση τῶν ΗΠΑ.

6. Μέχρι τότε, ἡ Ἑλλάδα δέν ἐξάγει κανένα, μέ ἐξαίρεση τήν ἐταιρεία οἰνοπνευματωδῶν, ἐπεξεργασμένο προϊόν.

7. Ν. Ψυρούκη, ὁ.π., σ. 113.

8. Χ. Βραχνιάρη, *Ἡ ἀγροτική λαϊκή ἐξέγερση τοῦ 1925 στά Τρίκαλα*, Ἐκδ. Πανόραμα, Ἀθήνα 1978, σσ. 46-53.

9. Μ. Νικολινάκος, *Μελέτες πάνω στόν ἐλληνικό καπιταλισμό*, Ἐκδ. Νέα Σύνορα, Ἀθήνα 1976, σσ. 41.

10. Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1920, πάνω ἀπό τό 70% τῶν ἐπιχειρήσεων ἦταν βιομηχανικές ἢ βιοτεχνίες.

Πηγή: Λεονταρίτης, *δ.π.*, σ. 77. Κατά τήν δεκαετία 1920-1929, έχουμε αύξηση τών βιομηχανιών και βιοτεχνιών κατά 82% και τήν δεκαετία του '30 αύξηση 25%.

11. «...[.] αι ελληνικαί βιομηχαναί έχουν συγκεντρωθεῖ εἰς τάς Ἀθήνας καί τόν Πειραιᾶ, τήν Θεσσαλονίκη, τήν Σύρον, τάς Πάτρας... πού εἶνε καί οἱ σημαντικώτεροι τῆς χώρας λιμένες», στί: Γ. Χαριτάκης, *Ἡ Ἑλληνική βιομηχανία (Βιομηχανία-Μεταλλεία-Ἔργασια)*, Ἐκδ. Ἑστία, Ἀθήνα 1927, σ. 80

12. Στά 1928, ἡ ἑλληνική βιομηχανία κάλυπτε τό 58% τών ἀναγκών τῆς ἐγχώριας ἀγοράς βιομηχανικῶν εἰδῶν, ἐνῶ τό 1938 εἶχε φθάσει νά κάλυπτε τό 78,84%.

13. Ἡ δομή τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας, ποιοτικά, ἐξακολουθεῖ νά εἶναι προσανατολισμένη σέ παραγωγή ἀγαθῶν ἀμεσης κατανάλωσης, ὀργανωμένη σέ μικρές μονάδες μέ χαμηλό ἐπίπεδο τεχνολογίας. Τά δομικά προβλήματα δέ, ὅπως ἡ ἔλλειψη ἐγχώριων πηγῶν ἐνέργειας, ἡ στενότητα ἐπενδυτικῶν κεφαλαίων καί ἡ ἔλλειψη τεχνικῆς κατάρτισης παραμένουν. Βλέπε καί: Θ.Β.Βερέμης, *Οἰκονομία καί Δικτατορία*, Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1982, σ. 46.

14. ETBA, *Greek Industry*, Ἀθήνα 1967, σ. 11.

15. Εἰδικώτερα, τό βιομηχανικό ἐργατικό δυναμικό, ἀπό 60.000 ἐργάτες τό 1920, αὐξήθηκε σέ 181.512 τό 1930 καί σέ 227.500 τό 1938.

16. Κ. Βεργόπουλος, *Ἐθνικισμός καί ἀστικός ἐκσυγχρονισμός*, σ. 73.

17. *Στό ἴδιο*, σ. 73-74.

18. Δ. Στεφανίδης, *Ἡ θέσις τῆς βιομηχανίας ἐν τῇ κοινωνίᾳ μας οἰκονομία*, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 32-36.

19. Τό προϊόν τοῦ κλάδου αὐτοῦ πολλαπλασιάστηκε 2,5 φορές σέ ὄγκο καί 5,5 φορές σέ ἀξία.

20. Ὁ νόμος τοῦ 1923 τῆς κυβέρνησης Πλαστήρα ἀποτελεσε βάση τῆς βιομηχανικῆς προστασίας, καθῶς καί ἐκεῖνοι τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1925 καί Ἰανουαρίου τοῦ 1926.

21. Κ. Βεργόπουλος, *Ἐθνικισμός... δ.π.* σ. 85.

22. Δ. Στεφανίδης, *Ἡ θέσις τῆς βιομηχανίας μας...*, *δ.π.*

23. Κ. Βεργόπουλος, *Ἐθνικισμός...*, *δ.π.* σ. 77.

24. Γ. Ν. Κοφινᾶς, *Τό οἰκονομικόν πρόβλημα καί αἱ συμμαχικαί πιστώσεις*, Ἀθήνα 1926, σ. 60.

25. Κ. Κωστής, *Ἀγροτική Οἰκονομία καί Γεωργική Τράπεζα*, Ἀθήνα 1987, σ. 60.

26. Γ. Χαριτάκης, *Ἡ Ἑλληνική βιομηχανία*, Ἀθήνα 1927, σσ. 88-90.

27. Β. Λάζαρης, *Πολιτική Ἱστορία τῆς Πάτρας*, τομ.Β', Ἐκδ. Ἀρχαϊκές, Ἀθήνα 1986, σ. 185.

28. Δ. Καλιτσονάκης, *Ἐκθεσις τῶν πορισμάτων τῆς ἐπί τῆς ἀνεργίας μικτῆς ἐπιτροπῆς*, Ἐλεύθερος Τύπος, 12-15 Ἰουλίου 1923.

29. Ἰ. Πίντος, *Τά αἷτια καί αἱ διακυμάνσεις τῆς ἀνεργίας ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1934, σ. 34-36.

30. Χρ. Εὐελπίδης, *Οἰκονομική καί κοινωνική ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1950, σ. 70. Ἐπίσης καί σ. 103, 109, ὅπου παραθέτει καί νούμερα ἀνεργίας (82.000 τό 1928, 218.000 τό 1932).

31. *Λαϊκή Φωνή*, ἀρ. 54, Ἀθήνα 1931.

32. Γ. Χαριτάκης, *δ.π.*, σ. 104.

33. Σπ. Ἀγαπητός, *Ἡ Πόλις*, τόμ. Α', Ἐκδ. Ἑστία, Ἀθήνα 1926, σ. 98.

34. Γ. Χαριτάκης, *δ.π.*, σ. 95-105.

35. Ἀμοιβή κατ' ἀποκοπήν, μηνιαία, ἡμερομίσθια, ἐτήσια συμβόλαια.

36. *δ.π.*, σ. 62.

37. Μ. Mazower, *L' economia greca durante la «grande depressione» dei primi anni '30*, στί: *Rivista di storia economica*, v.2, 1985, σσ. 371-392.

38. Ἰ. Ζάρρας, *Ἀνεργία καί ἐκ περιτροπῆς ἐργασία*, Ἀθήνα 1940, σ. 92.

39. *Ἐκθεση Ἐπιθεωρητῶν Ἔργασίας 1927-28*, σ. 25 καί 1932, σ. 82.

40. ΑΟΣ, *Ἡ ἑλληνική οἰκονομία κατά τό ἔτος 1938*, Ἀθήνα 1939, σσ. 116-7.

41. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες περί ἐποχικῆς ἀπασχόλησης βλέπε: Κεφάλαιο Ἀπασχόληση στί παρῶν ἄρθρο.

42. ΓΣΥΕ, *Ἀπογραφή 1930*, σσ. ιθ'-κ'.

43. Σ. Κλαδάς, *Ἡ ἀνεργία...*, σσ. 18-26.

44. Ἐκθέσεις Ἐπιθεωρητῶν Ἔργασίας, Ἀθήνα 1921, σ. 69.

45. Ch. Eddy, *Greece and Greek Refugees*, Λονδῖνο 1931, σ. 114.

46. Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία καί Τράπεζες στήν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου*, Ἐκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1990, σσ. 291-294.

47. Σ. Κλαδάς, *Ἡ ἀνεργία ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1935, σ. 6-7.

48. Ἦταν συνολικά δέκα κλάσεις ἐφέδρων ἀπό τήν ἐπιστράτευση τοῦ 1912.

49. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 21/1/1923.

50. Β. Λάζαρης, *Πολιτική Ἱστορία τῆς Πάτρας*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1986, σ. 182.

51. *Μαρτυρία* Γ. Γεωργαντόπουλου.

52. *Μαρτυρία* Β. Λάζαρη.

53. *Καταγγελία* στήν ἐφημ. *Νεολόγος*, 23/06/1925.

54. Ἐμμ. Περονάκης, *Περί τοῦ ζητήματος τῆς ἀνεργίας τῶν καπνεργατῶν*, Θεσσαλονίκη 1925, σ. 9.

55. Σ. Κλαδάς, *δ.π.*, σ. 15.

56. Α. Μακκᾶς, *Ἐκθεσις τῆς ἐπί τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας Κοινοβουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς ἐπί τοῦ σχεδίου νόμου: Περί ρυθμίσεως τῆς ἀγοράς ἐργασίας*, Ἀθήνα 1934.

57. ΥΕΟ/Διεύθυνσις Ἔργασίας καί Κοινωνικῆς Πρόνοιας, *Ἐκθεσις Διαχειριστικῶν Ἐλέγχων κατά τά ἔτη 1924-1933*, Ἀθήνα 1935, σ. 9.

58. Μ. Ἀποστολίδης, *Ἐρευναι ἐπί τῆς ἀνεργίας ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1932, σ. 12.

59. Ὁ βαθμός ἐξαστισμοῦ ἦταν 31%, ἐνῶ τῆς ἐκβιομηγάνησης 18.1%. Βλέπε: Δ. Φράγκου, *Ὁ οἰκονομικῶς ἐνεργός πληθυσμός τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1980, σ. 60.

60. Δ. Φράγκος, *δ.π.*, σ. 59.

61. ΓΣΥΕ, *Ἀπογραφή τῶν καταστημάτων τῶν βιομηχανικῶν καί ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων*, Ἀθήνα 1930.

62. Σκοπός τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1930 ἦταν νά μετρηθεῖ τό ἐργατικό προσωπικό πού θά ὑπέκειτο στήν κοινωνική ἀσφάλιση.

63. ΓΣΥΕ, *δ.π.*, σ. 16.

64. Τό συγκεκριμένο νούμερο προήλθε ἀπό ἐπεξεργασία στατιστικῶν πηγῶν (ΓΣΥΕ), μέ ἀναλογική προσθήκη στους ἐργαζόμενους τῆς παιδικῆς ἡλικίας (10-19 ἐτῶν), ἔχοντας σάν βάση τήν ἀναλογία τῆς ὡς πρὸς τόν πληθυσμό.

65. *Στό ἴδιο*, σ. 15.

66. ΓΣΥΕ, *Κατανομή ἐργαζομένων κατά μέγεθος ἐπιχειρήσεων*, στί *Ἀπογραφές* 18/12/1920, Ἀθήνα 1926 καί Σεπτεμβρίου 1930, Ἀθήνα 1934.

67. Το ποσοστό επί του συνόλου των επιχειρήσεων είναι 40,8%, μέ συνολικό αριθμό 802 καταστήματα.
68. Το αντίστοιχο ποσοστό επί του συνόλου των εργαζομένων είναι 3,6%.
69. Γενικές εκθέσεις των Επιθεωρητών Έργασίας του έτους 1913, Δελτίον Έργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας, Α'4 1915, σ. 177.
70. Μ. Δεσύπρη, *Η γυναίκα και η κοινωνική πρόνοια*, Αθήνα 1922, σ. 21-22.
71. Χ. Κούρτης, *Πολιτική οικονομία και κρατική δραστηριότητα στον τομέα κατασκευής κατοικιών στην Ελλάδα, στο σεμινάριο Ζητήματα Έλληνικής Κατοικίας*, Έδρα Κτιριολογίας ΕΠΘ, Έκδ. Ίδρυμα Έξυπηρετήσεως Πανεπιστημίων, Πέμπτη 2/12/1976.
72. Η Έλληνική Κυβέρνηση είχε απευθυνθεί στην Κοινωνία των Έθνών, τον Φεβρουάριο του 1923, για μεσολάβηση ως προς την αντιμετώπιση των προβλημάτων που έθετε η παραγωγική άφομοίωση των προσφύγων. Αποτέλεσμα ήταν η ίδρυση της Ε.Α.Π.
73. Χαρακτηριστικό τό παράδειγμα των 60 προσφύγων, που ναυλάνουν με τις τελευταίες τους οικονομίες δύο ιστιοφόρα, για να έρθουν στην Πάτρα από την Λευκάδα.
74. Έπεξεργασία στοιχείων από ΓΣΥΕ, *Απογραφές πληθυσμού*, 1921, 1928, 1932, και *Όδηγός Πόλεως Πατρών*, Αθήνα 1924.
75. Α. Μαρινέλλης, 1922. *Οι πρόσφυγες στην Πάτρα*, Έκδοση Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Αχαΐας, Πάτρα 2000.
76. Η πολυκατοικία, ή άλλοιως ή έννοια της όριζόντιας ιδιοκτησίας, θεσμοθετείται τό 1927 για πρώτη φορά στην Ελλάδα και αποτελεί κοινωνική απάντηση στην ανάγκη στέγασης των άπορων τάξεων, διαδεχόμενη τό αστικό ακίνητο της προπολεμικής περιόδου.
77. Κ. Πολίτης, *Τό Γυρί*, Έκδόσεις Γράμματα, Αθήνα 2001, σ. 41.

78. Ί. Μαστρογιάννης, *Ίστορία της κοινωνικής πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1960*, Αθήνα 1960, σ. 340.
79. Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, Αθήνα 1984, σ. 227.
80. [...] ή κατάσταση παραμένει ανασφαλής για μία μεγάλη αναλογία προσφύγων και αποτελεί για την Ελλάδα σοβαρό έσωτερικό ζήτημα. Το ζήτημα αυτό παρουσιάζεται με δύο όψεις: της έργασίας και της κατοικίας. Τριμηνιαία έκθεση πού ή Έπιτροπή υπέβαλε στην Κοινωνία των Έθνών. Στο: Β. Δ. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, Έκδ. Έπικαιρότητα, Αθήνα 1984, σ. 164.
81. Ε. Herkner / Δ. Καλιτσουνάκης, *Τό εργατικό ζήτημα*, Αθήνα 1919, σ. 341.
82. Βίκα Γκιζελή, ό.π., σ. 270.
83. Β. Γκιζελή, ό.π., σ. 268.
84. Α. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Έργατικός έποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα 1989, σ. 252.
85. Δ. Οικονόμου, *Σύστημα γής και κατοικίας στην μεταπολεμική Ελλάδα στο Θ. Μαλούτας, Δ. Οικονόμου, Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, σ. 57-114.
86. Α. Λεοντίδου, ό.π., σ. 256.
87. Δ. Σαράτσης, *Υγιεινολογικόν πρόγραμμα των κοινωνικών ασφαλίστων*, Θεσσαλονίκη 1934, σ. 8.
88. Κοινή πρακτική έκμετάλλευσης ακινήτου στην Πάτρα, σύμφωνα με προσωπική έρευνα στα αρχεία Διεύθυνσης Βιομηχανίας Δυτικής Ελλάδος.
89. Άχ. Καλεύρας, *Άστυφιλία, παρασιτισμός και μιχροαστική έγκατάσταση*, Αθήνα 1930, σ. 11.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Άπογραφή των Ύπαλλήλων και Έργατών των Βιομηχανικών και Έμπορικών Επιχειρήσεων του 1930, ΥΕΟ. Έθνικό Τυπογραφείο, 1940.
- Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την άπογραφή της 16ης Οκτωβρίου 1940 ΥΕΟ. Έθνικό Τυπογραφείο, 1950.
- Άπογραφική προσφύγων ένεργηθείσα κατ' Άπρίλιον 1923, Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Άντιλήψεως, Αθήνα, 1923.
- Άγαπητός Σπ., *Η πόλις*, Έστία, Αθήνα, 1926.
- «Υγιεινή των Πόλεων», περ. *Έργασία*, τεύχ. 18, 1930.
- Άλεξανδρή Άπ. *Πολιτικές Αναμνήσεις*, Πάτρα, 1947.
- Άναστασιάδης Γ. κ.ά., *Άλέξανδρος Παναπαστασιού: Θεσμοί, Ύδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1987.
- Άναστασόπουλος Γ., *Ίστορία της Έλληνικής Βιομηχανίας 1840-1940*, τόμ. Γ', Αθήνα, 1947.
- Άσπρέας Γεωρ., *Πολιτική Ίστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα, 1932.
- Βασιλείου Ι., *Αναμνήσεις από την Πάτρα*, Πάτρα, 1977.
- Βεργόπουλος Κ., *Η έλληνική οικονομία από τό 1926 ως τό 1935*, ΙΕΕ τόμ. ΙΕ', 1978.
- *Έθνομισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Έξάντας, Αθήνα, 1978.
- Βερέμης Θ. Β., *Οικονομία και Δικτατορία*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1982.
- *Έλευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην έποχή του*, Γνώση, Αθήνα, 1989.
- Βλαστάρη Δ., *Κριτική επί της δράσεως της Λέσχης των Δημοσίων Ύπαλλήλων Πατρών*, Αθήνα, 1924.
- Γερμενιχά Χρ., «Πατρινές Βιομηχανίες», περ. *Αχαϊκά Χρονικά*, 1974.
- έφημ. *Νεολόγος*, 1923-25, φύλλα: 22/10/1920, 2/2/1923, 8-9-11/6/1923, 7-13-14-16-23/7/1923.
- Γετίμης Παν., *Οικιστική Πολιτική στην Ελλάδα*, Όδυσσεάς, 1994.
- Γεωργική Συνεταιριστική Τράπεζα Πατρών, *Τό σταφιδικόν ζήτημα και αι άντιλήψεις των σταφιδοπαγωγών της περιφέρειας Πατρών*, 1936.
- Γκιζελή Βίκα Δ., «Η κοινωνική ένταξη των άστων προσφύγων στην πόλη», Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών, Σπουδών (9), 1992.
- *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και Προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, Έπικαιρότητα, Αθήνα, 1984.
- Δαφνή Γρ., *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων: 1923-1940*, Ίκαρος, Αθήνα, 1955.
- Δρίτσα Μ., *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1990.
- Έλευθερόπουλος Ά., *Κοινωνικά τάξεις και κοινωνικά κόμματα*, Αθήνα, 1972.

- Ζάρρας Ι., *Άνεργία και έκ περιτροπής εργασία*, Αθήνα, 1940.
- Ζεύγος Ίωάννης, *Γιατί ή επανάσταση στην Ελλάδα θα είναι αστικοδημοκρατική*, ΚΟΜΕΠ, Αθήνα, 1934.
— *Η Πόλη στους νεώτερους χρόνους*, ΕΜΝΕ Πρακτικά, 2000.
- Ζολώτας Ξ., *Η Ελλάς εις τό στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Έλευθερουδάκης, Αθήνα, 1964.
- Καβουλάκος Κ. Ί., *Η λογική και τ' αποτελέσματα της κρατικής ρύθμισης του αστικού χώρου στη μεταπολεμική Αθήνα*, ΕΜΝΕ Πρακτικά, 2000.
- Καμπουράκης Β. Ν., *Η περί σχεδίων πόλεων νομοθεσία*, Αθήνα, 1974.
- Καραράς Ν., «Τό έργο της ΕΑΠ», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1973.
- Κλαδάς Σ., «Περίληψις εκθέσεων του προσωπικού Έπιθεωρήσεως Έργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων και των συνθηκών εργασίας εν Ελλάδι κατά τό 1931», ΥΕΟ. Έθνικό Τυπογραφείο, 1934.
— *Η άνεργία εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1935.
- Κορδάτου Γ., *Ίστορία του ελληνικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, 1972, (32).
- Κουμαριανού Μ., *Μνήμη, λήθη και ιστορία του χώρου*, ΕΜΝΕ πρακτικά, 2000.
- Κραβαρίτου Γ., «Έργατικό Δίκαιο και Κορπορατισμός, στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», περ. *Ο Πολίτης*, τεύχ. 83, 1987.
- Λάζαρη Β. Κ., *Πολιτική Ίστορία της Πάτρας*, 1986.
- Λεξικόν των Δήμων, Κοινοτήτων και συνοικισμών της Ελλάδος, επί τη βάσει της απογραφής του πληθυσμού του έτους 1928, Στατιστικής Ύπηρεσίας, Αθήνα, 1931.
- Λεοντίδου, Άλλα, *Πόλεις της σιωπής*, ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1989.
— *Πολιτικές διαστάσεις της ελληνικής αστικοποίησης*, Σεμινάριο ΙΑΕΤ, 1989.
- Λιθιεράτος Δ., *Κοινωνικοί άγώνες στην Ελλάδα: 1923-1927*, Αθήνα, 1985.
- Μαλούτσας Θ. - Οικονόμου Δ., *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Έξάντας, Αθήνα, 1988.
- Μαρασλής Άλέκος, *Ίστορία της Πάτρας*, Πάτρα, 1983.
- Μαρινέλλης Α. Χρ., 1922, *οί πρόσφυγες στην Πάτρα*, Νομαρχία Άχαΐας, 2000.
- Μαστρογιάννης Ι., *Ίστορία της κοινωνικής πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)*, Αθήνα, 1960.
- Μαυρομάτης-Πρόκος, *Λεξικόν των Δήμων και Κοινοτήτων*, Αθήνα, 1936.
- Μπεναρόγιας Άβ., *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Αθήνα, 1975.
- Μπουρτζέλ Γκύ, *Η Νεοελληνική πόλη*, Έξάντας, Αθήνα, 1989.
- Πλόσκα Χαράλ., *Τό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα και στην Πάτρα*, Πάτρα, 1980.
- Πολύζος Ι., *Πληθυσμός-μετανάστευση και τό ζήτημα της κατοικίας στην Ελλάδα κατά τή διάρκεια του μεσοπολέμου (Σεμινάριο)*, ΣΠΕ-ΕΜΠ, Αθήνα, 1978.
- Πράσιτσας Ν. Π., *Έρευνα περί της άκρίβειας, της ζωής κατά τά έτη 1923-1927*, Έθνική Στατιστική Ύπηρεσία, 1938.
- Πρωτονατάρου Άθ., *Τό προσφυγικόν πρόβλημα*, Αθήνα, 1929.
- Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ήμερομίσθια στην Ελλάδα 1906-1936*, Αθήνα, 1987.
- Σαράτσης Δ., *Κοινωνικές ασφάλειες και φτηνά ύγιεινά σπίτια*, ΑΟΚΕ 11, Αθήνα, 1931.
- Σιμωνίδη Β., *Ο ΑΣΟ και αι εργασίαι του κατά τό πρώτον έτος 1925-1926*, Έκθεση, Αθήνα, 1927.
- Τζωρτζάκης Θ., *Οί συνεταιρισμοί εν Ελλάδι*, Πάτρα, 1932.
- Φιλιππίδης Δ., *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Μέλισσα, Αθήνα, 1984.
- Φουσκαρίνης Άνδ., *Η ανολοκλήρωτη κοινωνία του Μεσοπολέμου*, Άχαϊκές Έκδ., 1990.
- Χαστάογλου Β., Γερολύμπου Α. Κ., κ.ά., *Βενιζελισμός και Άστικός Έκσυγχρονισμός*, Π.Ε. Κρήτης, 1988.
- Chater Melville, «Η μεγαλύτερη μετακίνηση πληθυσμών στην ιστορία», περ. *National Geographic*, 1925.
- Collotti E., *L' Internazionale Operaia e Socialista tra le due guerre*, Feltrinelli, Μιλάνο, 1985.
- Guttman Bernhard, *Στήν Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίστορητής, Αθήνα, 1997.
- Keiword R., *Οί Άναρχικοί*, Αθήνα, 1971.

Πίνακας 1

[Έπεξεργασία στοιχείων από προσωπική έρευνα στά άρχεία της Έθνικής Στατιστικής Ύπηρεσίας]

Προέλευση Προσφύγων	Πρό του 1920			1928			ΣΥΝΟΛΟ
	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	
Μικρά Άσία	162	87	75	5.276	2.282	2.994	5.438
Θράκη	21	15	6	236	104	132	257
Πόντος	23	14	9	942	406	536	965
Βουλγαρία	9	5	4	2	1	1	11
Καύκασος	2	1	1	14	7	7	16
Κωνσταντινούπολη	18	9	9	218	107	111	236
Ρωσία	11	7	4	11	8	3	22
Σερβία	1	1	0	1	1	0	2
Άλβανία	10	4	6	8	7	1	18
Ρουμανία	0	0	0	1	1	0	1
Κύπρος	0	0	0	1	1	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	257	143	114	6.710	2.925	3.785	6.967

Πίνακας 2

[Έπεξεργασία στοιχείων από προσωπική έρευνα στα αρχεία της Έθνικης Στατιστικής Υπηρεσίας]

Κλάσεις Βιομηχανίας καί Έμπορίου	Ήλικιακή Κατανομή Έργατικού Δυναμικού								
	Άνδρες			Γυναίκες			ΣΥΝΟΛΟ		
	Έως 18	Άνω 18	Σύνολο	Έως 18	Άνω 18	Σύνολο	Έως 18	Άνω 18	Σύνολο
Μεταλλεία- Λατομεία	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Βιομηχανίες Τροφίμων και συναφών	81	755	836	136	162	298	217	917	1.134
Χημικές Βιομηχανίες	5	21	26	5	19	24	10	40	50
Κατεργασία όρυκτων	26	54	80	3	11	14	29	65	94
Οικοδομικές βιομηχανίες	75	157	232	0	0	0	75	157	232
Παραγωγή-διανομή κινητήριας δύναμης, ηλεκτρισμού, ύδατος, θερμότητας	26	137	163	0	1	1	26	138	164
Μεταλλουργικές Βιομηχανίες	9	65	74	0			9	65	74
Μηχανολογικές Βιομηχανίες	165	173	338	2	11	13	167	184	351
Βιομηχανίες Ξύλου και συναφείς	221	399	620	0	5	5	221	404	625
Βιομηχανίες δέρματος και ζωικών υλών	146	375	521	14	30	44	169	405	574
Υφαντικές Βιομηχανίες	92	25	117	251	58	309	343	83	426
Βιομηχανίες ειδών εκ νημάτων	113	172	285	314	322	636	427	494	921
Βιομηχανίες χάρτου εκτυπώσεως	49	116	165	24	36	60	73	152	225
Καπνοβιομηχανία	2	20	22	12	34	46	14	54	68
Υπηρεσίες Υγιεινής	48	121	169	1	3	4	49	127	176
Μεταφορές-Συγκοινωνίες	1	592	593	0	3	3	1	595	596
Βιομηχανίες Διάφορες	13	72	85	9	11	20	22	83	105
ΣΥΝΟΛΟ	1.072	3.254	4.326	771	706	1.477	1.852	3.963	5.815
Συνάλλαγμα, ασφάλειες	8	27	35	0	8	8	8	35	43
Βοηθητικές Έπιχειρήσεις Έμπορίου	31	40	71	0	1	1	31	41	72
Έμπόριο ειδών διατροφής	74	300	374	0	35	35	74	335	409
Έμπόριο νημάτων, ύφασμάτων	21	45	66	1	1	2	22	46	68
Έμπόριο ειδών οικοδομήσεως οικιών, επίπλωσης, θέρμανσης	27	60	87	0	1	1	27	61	88
Έμπόριο άλλων ειδών	28	43	71	0	0	0	28	43	71
Ξενοδοχεία, καφενεία	122	316	438	4	16	20	126	332	458
Θεατρικές επιχειρήσεις	3	12	15	0	1	1	3	13	16
Διάφορα	6	26	32	0	0	0	6	26	32
ΣΥΝΟΛΟ	320	869	1.189	5	63	68	325	932	1.257
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	1.392	4.123	5.515	776	769	1.545	2.177	4.895	7.072

Ἡ Ἐλευθεροτυπία στήν Κύπρο στά πρώτα χρόνια τῆς ἀγγλοκρατίας

Ἀνδρέας Κλ. Σοφοκλέους

Η ἐκδοση τῆς πρώτης Κυπριακῆς ἐφημερίδας συμπίπτει μέ τήν ἄφιξη τῶν Ἄγγλων στήν Κύπρο τό καλοκαίρι τοῦ 1878.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ προσπάθεια ἐκδόσεως ἐφημερίδας στήν Κύπρο ἄρχισε ἐπί Τουρκοκρατίας, λίγο πρὶν ἀπό τήν ἀλλαγῆ. Εἶναι ἐπίσης γνωστό ὅτι ὁ τουρκος διοικητής Σάββα πασᾶς παραχώρησε, μέ τήν μεσολάβηση τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ἀναγνωστηρίου ΚΙΤΙΕΥΣ τῆς Λάρνακας, ἄδεια εἰσαγωγῆς τοῦ πρώτου τυπογραφείου καί ἐκδόσεως τῆς πρώτης Κυπριακῆς Ἐφημερίδας¹.

Μέχρις οὗτος ὁμως ἀγορασθεῖ τό τυπογραφεῖο στήν Αἴγυπτο καί γίνουσι οἱ ἀναγκαῖες προετοιμασίες γιά τήν ἐξασφάλιση τῶν ἀναγκαίων πόρων ἀπό τήν Κυπριακή Ἀδελφότητα Καίρου γιά τήν ἐκδοση τῆς ἐφημερίδας, ἔγινε ἡ ξαφνική πολιτική ἀλλαγῆ στήν Κύπρο.

Ἔτσι, ὅταν ὁ δάσκαλος ἀπό τήν Λάρνακα Θεόδουλος Φ. Κωνσταντινίδης, πού ἐργαζόταν στό Κάιρο ὡς ἐκπαιδευτικός καί δημοσιογράφος καί ἐπελέγη ἀπό τοὺς ὁμογενεῖς τοῦ Καίρου ὡς ὁ πιό κατάλληλος γιά ν' ἀναλάβει αὐτό τό σημαντικό γιά τόν Ἑλληνισμό τῆς Κύπρου ἐγχείρημα, ἔφθασε τόν Ἰούνιο τοῦ 1878 στήν Κύπρο μεταφέροντας καί τό τυπογραφεῖο, ἀναγκάστηκε νά ζητήσῃ νέα ἄδεια ἀπό τόν πρῶτο Βρεταννὸ Μεγάλο Ἀρμοστή τῆς Κύπρου ἀντιστράτηγο Σέρ Γκάρνερ Γούλσλεϋ².

Ὁ Βρεταννὸς Ὑπάτος Ἀρμοστής παραχώρησε τήν ἄδεια, ὑπὸ τόν ὄρο πὼς ἡ ἐφημερίδα θά ἔπρεπε νά ἐκδίδεται καί στήν ἀγγλική γλῶσσα. Αὐτός ὁ ὄρος ἀποδείχθηκε καταστροφικός γιά τό μέλλον τῆς ἐφημερίδας.

Γιά τό ἀγγλόφωνο μέρος τῆς ἐφημερίδας, ὁ Θεόδουλος Φ. Κωνσταντινίδης ἀναγκάστηκε νά προσλάβῃ τόν Ἄγγλο δημοσιογράφο William Palmer, ὁ ὁποῖος ἦταν ὁ ἀνταποκριτὴς τῆς Ἀγγλικῆς ἐφημερίδας Times στήν Κύπρο³, καί τόν

ὁποῖο πλήρωνε πολύ ἀκριβὰ μέ τά δεδομένα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (μέ τό ποσό τῶν τεσσάρων ἀγγλικῶν λιρῶν τόν μῆνα). Τό πρῶτο φύλλο τῆς ἐφημερίδας ΚΥΠΡΟΣ-CYPRUS κυκλοφόρησε στίς 29 Αὐγούστου 1878. Ἀπετελεῖτο ἀπό τέσσερις σελίδες, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ δύο πρῶτες ἦσαν στήν Ἑλληνική καί οἱ ἄλλες δύο στήν Ἀγγλική. Τό περιεχόμενο τοῦ ἀγγλικοῦ μέρους τῆς ἐφημερίδας δέν εἶχε καμμία σχέση μέ τό περιεχόμενο τοῦ ἐλληνικοῦ. Ἀσχολεῖτο περισσότερο μέ τίς δραστηριότητες καί κινήσεις τῶν Βρεταννῶν ἀξιωματοῦχων καί τοῦ στρατοῦ καί προέτρεπε τοὺς Κυπρίους νά μὴν ἀσχολοῦνται μέ τήν πολιτική, ἀλλά νά ἀσχοληθοῦν σοβαρὰ μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας καί τοῦ ἐμπορίου. Γι' αὐτό καί εἶχε ὡς ὑπότιτλο A WEEKLY JOURNAL OF AGRICULTURE AND COMMERCE. Ἦταν στήν οὐσία ἓνα ὄργανο προπαγάνδας στά χέρια τῶν Ἄγγλων, παρά τό γεγονός ὅτι ἐχρηματοδοτεῖτο ἀπό τόν Θεόδουλο Φ. Κωνσταντινίδη⁴.

Παρ' ὅλο πού τά 1000 φύλλα τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς ΚΥΠΡΟΥ πούληθησαν ἀμέσως, ἡ ἐφημερίδα ἀντιμετώπισε σύντομα οικονομικά προβλήματα. Ἔτσι ὁ Θεόδουλος Κωνσταντινίδης ἀναγκάστηκε νά ἐνοικιάσῃ τό τυπογραφεῖο στόν Palmer καί ἔγινε αὐτός μισθωτὸς ὑπάλληλος τοῦ Ἄγγλου. Ἐπειδὴ, ὁμως, συνεχίζονταν τά οικονομικά προβλήματα, τό τυπογραφεῖο μπῆκε ἀπό τόν Palmer, χωρὶς τήν ἔγκριση τοῦ Κωνσταντινίδη, ἐνέχυρο στήν ἐταιρεία Henry King & Company, μέ ἀποτέλεσμα στό τέλος ὁ Θεόδουλος Κωνσταντινίδης νά χάσῃ μέ ἀπόφαση δικαστηρίου τήν κυριότητα τοῦ τυπογραφείου, γιατί δέν ἦταν δυνατόν νά πληρώνονται οἱ δόσεις τοῦ δανείου. Γιά ν' ἀποκτήσῃ πίσω τό τυπογραφεῖο του, ὁ Θεόδουλος Κωνσταντινίδης ἀναγκάστηκε νά ἐμπλακεῖ σέ μακροὺς δικαστικούς ἀγῶνες,

— Ὁ Ἀνδρέας Κλ. Σοφοκλέους εἶναι ἀναπληρωτὴς Καθηγητὴς Ἐπικοινωνίας καί Μ.Μ.Ε. στό Inter-college τῆς Κύπρου.

χωρίς κανένα αποτέλεσμα. Ο Κωνσταντινίδης έχασε τελικά την ιδιοκτησία του τυπογραφείου και η Άγγλική εταιρεία συνέχισε την έκδοση της εφημερίδας μόνο στην Άγγλική μέχρι το 1882⁵.

Μπορεί κάποιος να ισχυρισθεί ότι η στάση αυτή των Βρεταννών έναντι του Θεοδούλου Κωνσταντινίδη δεν ήταν η αρμόζουσα. Ός φιλελεύθεροι, που υπερηφανεύονταν ότι ήταν, οι Άγγλοι δεν μπορούσαν να αρνηθούν την άδεια κυκλοφορίας εφημερίδας στην Κύπρο, αλλά από την άλλη έθεσαν τέτοιο όρο που καθιστούσε την επιβίωση της εφημερίδας προβληματική από την αρχή. Ίσως η απόφαση αυτή του πρώτου Βρετανού Έπατου Άρμους να μην ήταν ύστερόβουλη, αλλά, επειδή δεν υπήρχε τότε άλλη αγγλόφωνη εφημερίδα στην Κύπρο, θέλησε με αυτόν τον τρόπο να δίδει τόσο στους Βρεταννούς αξιωματούχους όσο και στους Βρεταννούς στρατιωτικούς την ευκαιρία για πληροφόρηση για τις εσωτερικές και διεθνείς εξελίξεις, αλλά και για την στάθμιση του τρόπου με τον οποίο οι Κύπριοι αξιολογούσαν την παρουσία, την αποδοχή των Βρεταννών και τον τρόπο διοίκησης του νησιού.

Μετά την τροπή που πήραν τα πράγματα και λόγω των έντονων διαμαρτυριών του Θεοδούλου Φ. Κωνσταντινίδη, οι Βρεταννοί δεν ακολούθησαν την ίδια τακτική με τις άλλες εφημερίδες, Έλληνόφωνες, Άγγλόφωνες και Τουρκόφωνες, που ακολούθησαν στην δεκαετία του 1880-1890.

Εκείνο όμως που ήταν πολύ περιοριστικό στην ελεύθερη άσκηση του δημοσιογραφικού λειτουργήματος ήταν οι διατάξεις του ανελεύθερου Όθωμανικού Νόμου για τον Τύπο, που συνέχισε να εφαρμόζεται στην Κύπρο μέχρι ακόμη και τη δεκαετία του 1920⁶.

Η διαδικασία έγγραφης, λειτουργίας και κυκλοφορίας των πρώτων κυπριακών εφημερίδων μέχρι ακόμη και το 1925, διεπόταν από την όθωμανική νομοθεσία για τον Τύπο. Η αναχρονιστική και καταπιεστική αυτή νομοθεσία, που εφαρμόζονταν σε όλη την όθωμανική αυτοκρατορία, είχε σκοπό τον έλεγχο και τη φίμωση του Τύπου, ώστε να προλαμβάνει οποιαδήποτε αρνητική κριτική έναντι του σουλτάνου και της αρχουσας τάξης, του διοικητικού, οικονομικού και κοινωνικού συστήματος, που ήταν δυνατόν να ξυπνήσει τις καταπιεσμένες μάζες και να ανοίξει έτσι το δρόμο για αλλαγές και μεταρρυθμίσεις.

Οι βασικές διατάξεις της νομοθεσίας αυτής αναφέρονταν στην άδεια έγγραφης, τον ιδιοκτήτη, την κυκλοφορία, την εισαγωγή των εφημε-

ρίδων και άλλων εντύπων, την σύσταση τυπογραφείων, τις διαφημίσεις και τις ποινικές διατάξεις.

Είναι ακόμη σημαντικό να αναφερθεί ότι ο όθωμανική αυτή νομοθεσία αποτελούσε την βάση (παρά τις τροποποιήσεις της) όλων των σχετικών νομοθετημάτων επί αγγλοκρατίας και δυστυχώς και επί Κυπριακής Δημοκρατίας μέχρι το 1989! Μερικά βασικά άρθρα των κατά καιρούς νομοθεσιών που ίσχυαν στην κυπριακή επικράτεια για την έκδοση και κυκλοφορία των εφημερίδων ήταν τα ίδια ή διέπονταν από την ίδια φιλοσοφία από το 1854 μέχρι το 1989! Τέτοιες διατάξεις π.χ. ήταν η εξασφάλιση εκ των προτέρων γραπτής άδειας από τις αρμόδιες αρχές για έκδοση εφημερίδας, η παράδοση υπογραμμένων αντιτύπων της εφημερίδας από τον υπεύθυνο ή ιδιοκτήτη σύμφωνα με τον νόμο, ή υπεύθυνη δήλωση με βασικές πληροφορίες για την διεύθυνση των γραφείων και του τυπογραφείου της εφημερίδας, των περιουσιακών της στοιχείων, τον ιδιοκτήτη της, τον κατά νόμο υπεύθυνο κλπ.

Η πρώτη καταδίκη που αναφέρεται, για παράβαση της ανελεύθερης Όθωμανικής νομοθεσίας για τον Τύπο, είναι εκείνη του Ίταλου ιδιοκτήτη τυπογραφείου στην Λάρνακα Τελεσφόρο Μασκάλκι, όπου εκτυπωνόταν η δεύτερη εφημερίδα του Θεοδούλου Κωνσταντινίδη ΝΕΟΝ ΚΙΤΙΟΝ. Ο Μασκάλκι καταδικάστηκε το 1880 σε φυλάκιση δύο χρόνων (που με τη μεσολάβηση του Ίταλου Προξένου μετατράπηκε αργότερα σε μιά λίρα πρόστιμο), με την κατηγορία ότι εμπόδιζε Τούρκους ζαπτιέδες (άστυνομικούς) να κάνουν έρευνα στο τυπογραφείο του και ότι επέτρεψε τη δημοσίευση επιστολών έναντι των Αρχών⁷.

Με βάση τα άρθρα 18, 20, 23 και 24 του Όθωμανικού Νόμου για τον Τύπο και τα άρθρα 213 και 214 του Όθωμανικού Ποινικού Κώδικα, ο δημοσιογράφος Γ. Λοϊζίδης και ο εκδότης της εφημερίδας ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ Γεώργιος Νικόπουλος καταδικάστηκαν το 1886 σε φυλάκιση, με την κατηγορία για λίβελλο και ύβρη έναντι αστυνομικού οργάνου, γιατί δημοσίευσαν ότι αστυνομικός συμπεριφερόταν απρεπώς σε δημόσιο χώρο και ότι χρησιμοποιούσε απρεπή γλώσσα⁸.

Με βάση τα ίδια άρθρα του ανελεύθερου αυτού νόμου, καταδικάστηκαν επίσης σε φυλάκιση ο εκδότης-συντάκτης της εφημερίδας ΑΛΗΘΕΙΑ της Λεμεσού Άριστοτέλης Παλαιολόγος και ο εκδότης-συντάκτης της εφημερίδας ΕΝΩ-

ΣΙΣ Χριστόδουλος Κουππᾶς. Ὁ Χρ. Κουππᾶς περιγράφει τὰ σχετικά μέ τήν φυλάκισή του σέ σχόλιο μέ τίτλο Η ΦΥΛΑΚΙΣΙΣ ΜΑΣ στό φύλλο μέ ἀριθμό 171 (3/15 Ἰουνίου 1888) τῆς ΕΝΩΣΕΩΣ⁹. Ἀπό τό σχόλιο αὐτό παραθέτουμε τό πιό κάτω ἀπόσπασμα:

«Ἐπέπρωτο τέλος νά ὑποστῆ καί ἕτερον τραῦμα ἢ ἐν Κύπρῳ δημοσιογραφία. Ἐθεωρήθη καλόν νά παταχθῆ μία ἔτι κεφαλή αὐτῆς, ἥτις ὡς Λερναία Ὑδρα ἐκχέει τόν ἰόν κατά τῶν ἐκτρεπομένων τῆς εὐθείας ὁδοῦ καί δάκνει τούς συλητάς καί καταστροφεῖς τοῦ ἄλλου ἐν ᾧ αὐτή ἐμφωλεύει... Ἡμεῖς, ὅμως, θά ἐξακολουθήσωμεν λέγοντες τήν ἀλήθειαν καί στηλιτεύοντες τήν κακίαν, ὡσάκις δ' ἔνεκα τούτου ἐπέρχονται εἰς ἡμᾶς τοιαῦτα ἐπεισόδια θά τ' ἀνεχώμεθα καρτερικῶς, θά περιφρονῶμεν τούς αἰτίους πρός ἐμπαιγμόν καί ἐξόντωσιν τῆς κακεντρεχείας καί μοχθηρίας, ἀφοῦ μάλιστα διά τούτων ἠθικῶς ἡμεῖς μέν κερδίζομεν, οἱ δέ διώκται ἡμῶν ζημιούσιν...»

Τούς ὀθωμανικούς νόμους γιά τόν Τύπο καί τὰ τυπογραφεία καί τίς ἀναχρονιστικές καί ἀνελεύθερες διατάξεις τους καταδίκασαν ἐπανειλημμένα καί προσπάθησαν νά καταργήσουν τόσο οἱ πρῶτες ἐλληνογλωσσες, ὅσο καί οἱ ἀγγλόγλωσσες κυπριακές ἐφημερίδες. Πολύ ἀνένδοτοι στό θέμα αὐτό ἦταν ὁ Θεόδουλος Κωνσταντινίδης στήν ἐφημερίδα ΝΕΟΝ ΚΙΤΙΟΝ, ὁ Ἀριστοτέλης Παλαιολόγος τῆς ἐφημερίδας ΑΛΗΘΕΙΑ, ὁ W.H. Williamson τῆς CYPRUS HERALD καί ὁ A. Turner τῆς TIMES OF CYPRUS.

Στό πρῶτο φύλλο τοῦ ΝΕΟΥ ΚΙΤΙΟΥ (4 Ἰουνίου 1879) ὁ Θεόδουλος Κωνσταντινίδης σέ κύριο πρωτοσέλιδο ἄρθρο του, ἀναφερόμενος στήν ἐλευθεροτυπία, ἀναφέρει καί τ' ἀκόλουθα: «Ἐάν ὁ δημοσιογραφῶν εἶναι ὑπόχρεως νά ἐπαναλαμβάνῃ, δίκην ψιττακοῦ, ὅ,τι ὁ τυχόν Διοικητής ἀρέσκεται, ἢ ἔχει συμφέρον ὑπέρ ἑαυτοῦ νά διακηρύσσει, τότε οὐχί μόνον δέν ἐκπληροῖ τήν ἀποστολήν του, ἀλλά πολλάκις καθίσταται ἐκουσίως ὄργανον ἰδιοτελείας, παραβλάπτων σπουδαίως ἀντί νά ὠφελῆσει τὰ συμφέροντα τῆς ἰδίας πατρίδος του, ἢ τῆς χώρας ἐν ἧ ἐκλήθη κατά τύχην ἵνα διά τοῦ καλάμου του ἀναπτύξῃ τήν κοινωνίαν καί εὐθαρσῶς ὑποστηρίξῃ τὰ δίκαια τοῦ ἀδυνάτου καταπατούμενα, ἔστω καί ὑπό τοῦ ἰσχυροτέρου κυβερνῶντος. Ἄλλ' ἐάν τούναντίον ἦναι ἐλεύθερος νά ἐπικρίνῃ πᾶσαν ἄνομον πράξιν καί νά αἰτῇ δημοσίως τήν τιμωρίαν τοῦ παρεκτρεπομένου, ἢ τήν διόρθωσιν τῶν κακῶς ἐχόντων, νυνί μέν πρός τήν σεβαστήν κυβέρνησιν ἀποτεινόμενος, νυνί δέ πρός τούς ἀναγνώστας

του, καί τούτοις μέν ἐκείνης τήν πολιτικήν σχολιάζων ἐκείνη δέ τούτων τὰς εὐχὰς διερμηνεύων, τότε ἐκπληροῖ τήν ἀποστολήν του, τότε καθίσταται μοχλός καί ἐλατήριον πολιτισμοῦ».

Ἰδιαίτερα ἐπίμονος στό θέμα ἦταν ὁ Williamson, πού δέν μποροῦσε νά κατανοήσει τό γεγονός ὅτι αὐτός, ἕνας Ἀγγλος ὑπήκοος, πού ἐξέδιδε ἐφημερίδα σέ μιά χῶρα πού ἐδιοικεῖτο ἀπό τή Βρεταννία, ἔπρεπε νά προσαρμύζεται στίς διατάξεις μιᾶς ἀνελεύθερης νομοθεσίας μιᾶς τρίτης χώρας.

Ὁ W.H. Williamson, τό 1885, μέ μιά σειρά ἐπιστολῶν του πρός τόν Ἀρχιγραμματέα τῆς ἀποικιακῆς κυβέρνησης καί στή συνέχεια στόν Μεγάλο Ἀρμοστή καί τόν Ὑπουργό Ἀποικιῶν τῆς Βρεταννίας στό Λονδίνο, ἀπαιτεῖ στή δική του περίπτωση νά μήν ἐφαρμόζονται οἱ διατάξεις τῆς Ὄθωμανικῆς νομοθεσίας γιά τόν Τύπο, χωρίς ὅμως νά ἐπιτύχει ὅ,τιδήποτε. Γι' αὐτό, στήν τελευταία του ἐπιστολή πρός τόν Ἀρχιγραμματέα τῆς Κυβέρνησης, μέ ἡμερομηνία 12/9/1885, γράφει ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί τ' ἀκόλουθα: «Ἔχω ὑποχρέωση στόν ἑαυτό μου νά μήν ἐπιτρέψω τό θέμα τοῦ Νόμου γιά τόν Τύπο νά ξεχασθεῖ. Ἄν καί ἡ τελευταία διαμαρτυρία μου ἔχει τήν ἴδια τύχη μέ τίς προηγούμενες, θεωρῶ τόν ἑαυτό μου ὑποχρεωμένο νά προσφύγῃ πρός τήν κοινή γνώμη μέσω τοῦ ἐντόπιου Τύπου, πράγμα πού ἀπέφυγα νά πράξω μέχρι τώρα, ἔχοντας τήν ἐλπίδα ὅτι τό παράπονό μου θά ἐτύγχανε ἱκανοποιητικῆς ἀντιμετώπισης ἀπό τήν Κυβέρνηση»¹⁰.

Τελικά ὁ William H. Williamson ἐξέδωσε καί κυκλοφόρησε στή Λεμεσό τό 1885 βιβλίο μέ τίτλο *Ottoman Press Law and the Cyprus Herald*, στό ὁποῖο κατάγγελλε τή στάση τῆς Βρεταννικῆς Κυβέρνησης στό θέμα αὐτό.

Ἄλλά καί ὁ A. Turner, σέ δύο ἐπιστολές του πρός τόν Ἀρχιγραμματέα τῆς ἀποικιακῆς κυβέρνησης τόν Ἰανουάριο καί Φεβρουάριο τοῦ 1887, ἀπορρίπτει τήν ἀπαίτηση τοῦ Ἀρχιγραμματέα ὅτι ὀφείλει νά ἐφαρμόζει τίς διατάξεις τῆς Ὄθωμανικῆς νομοθεσίας γιά τόν Τύπο, ἐπειδή εἶναι Βρεταννός ὑπήκοος καί ἡ ἐφημερίδα του ἐκδίδεται στήν Ἀγγλική. Στήν δεύτερη ἐπιστολή του, μέ ἡμερομηνία 24 Φεβρουαρίου 1887, ἀναφέρει καί τὰ ἑξῆς: «Ἐπιθυμοῦμε νά σᾶς ὑποδείξουμε ὅτι δέν δεσμευόμαστε μέ ὅποιονδήποτε τρόπο ἀπό τίς διατάξεις τοῦ Τουρκικοῦ νόμου καί ἂν μᾶς εἶχατε πληροφορήσει γι' αὐτό ὅταν σκοπεύαμε ν' ἀρχίσουμε τήν ἐκδοσὴ τῆς ἐφημερίδας μας, ὅτι δηλαδή θά ἔπρεπε νά τό πράξουμε σύμφωνα μέ τίς διατάξεις αὐτῆς τῆς νομοθεσίας, δέν θά μπαί-

ναμε σέ ἔξοδα νά ἐκδώσουμε ἐφημερίδα στήν Κύπρο, γιατί ὁ τουρκικός νόμος ἀπαγορεύει τό δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης ἀσκήσεως ἀντικειμενικῆς κριτικῆς, τό ὁποῖο σ' ὅλες τίς πολιτισμένες χώρες γίνεται ἀποδεκτό ὡς τό βασικό δικαίωμα τῆς δημοσιογραφίας»¹¹.

Ἡ σταθερή ἀπάντηση, τόσο τοῦ Ὑπουργοῦ Ἀποικιῶν στό Λονδίνο ὅσο καί τοῦ Βρεταννοῦ Ὑπατου Ἀρμοστή στή Λευκωσία, στίς διαμαρτυρίες τῶν Κυπρίων καί Βρεταννῶν ἐκδοτῶν καί δημοσιογράφων γιά τήν ἀνελεύθερη ὀθωμανική νομοθεσία γιά τόν Τύπο, ἦταν ὅτι ἡ Βρεταννία βρίσκεται προσωρινά στό νησί μέ βάση τήν Ἀμυντική Συμφωνία τῆς Μεγάλης Βρεταννίας καί τοῦ Σουλτάνου τῆς 4ης Ἰουνίου 1878, ὅτι ἡ Κύπρος συνέχισε ν' ἀποτελεῖ μέρος τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καί ὅτι ὡς ἐκ τούτου συνεχίζει νά ἐφαρμόζεται καί στήν Κύπρο ὁ ὀθωμανικός ποινικός κώδικας, περιλαμβανομένου καί τοῦ ὀθωμανικοῦ νόμου γιά τόν Τύπο. Αὐτός ἦταν ἴσως ἓνας εὐσχημος καί βολικός τρόπος ἀποφυγῆς τῶν εὐθυνῶν τῆς Βρεταννικῆς Διοικήσεως τοῦ Νησιοῦ ὅσον ἀφορᾶ τήν ἐκδοση καί κυκλοφορία τῶν ἐφημερίδων, ἄν λάβουμε ὑπ' ὄψιν τό γεγονός ὅτι στή Μεγάλη Βρεταννία οὐδέποτε ὑπῆρξε ἡ ἐφαρμοσμένη νομοθεσία γιά τόν Τύπο. Μέ τόν τρόπο αὐτό θά μπορούσαν, ἴσως, νά περιορίσουν καί ἐλέγξουν τίς ἐθνικιστικές ἐξάρσεις καί διεκδικήσεις τῶν δύο κυπριακῶν κοινοτήτων, ὅπως θά προβάλλονταν μέσα ἀπό τίς Ἑλληνόφωνες καί Τουρκόφωνες ἐφημερίδες, πού ἄρχισαν ἐνωρίς νά ἐκδηλώνονται μετά τήν ἀφίξη τῶν Βρεταννῶν καί τήν ἀνάληψη ἐκ μέρους τους τῆς διοικήσεως τῆς Κύπρου. Οἱ μέν Ἑλληνες, δηλαδή, νά ζητοῦν ἐπίμονα τήν ἔνωση μέ τήν Ἑλλάδα καί οἱ Τοῦρκοι, σέ ἀντίδραση, νά ζητοῦν, σέ περίπτωση ἀποχώρησης τῶν Βρεταννῶν, τήν ἐπάνοδο τοῦ νησιοῦ στούς κόλπους τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Μετά τίς ἀντιδράσεις αὐτές, ἡ βρεταννική διοίκηση τοῦ νησιοῦ ἦταν πιό ἀνεκτική καί δέν ἐπέμενε στήν πλήρη καί σχολαστική ἐφαρμογή ὅλων τῶν διατάξεων τῆς ὀθωμανικῆς νομοθεσίας γιά τόν Τύπο καί σιγά-σιγά ἄφησε νά ἀτονίσουν ἀρκετές ἀπό αὐτές τίς διατάξεις.

Ἀξίζει ἐδῶ ν' ἀναφέρουμε πῶς, στίς 21 Μαρτίου τοῦ 1887, ἡ βρεταννική διοίκηση τοῦ νησιοῦ εἰσήγαγε, μέ τήν σύμφωνη γνώμη καί τοῦ Νομοθετικοῦ Συμβουλίου, νομοθεσία πού προέβλεπε τήν ἐγγραφή, φύλαξη καί συντήρηση τριῶν ἀντιτύπων ὅλων τῶν βιβλίων καί ἄλλων ἐντύπων πού ἐκτυπώνονταν στήν Κύπρο. Κατάλογος τῶν

βιβλίων αὐτῶν δημοσιεύονταν στήν Ἐφημερίδα τῆς Κυβέρνησης (Cyprus Gazette). Δυστυχῶς αὐτός ὁ νόμος δέν ἐφαρμόστηκε μετά τό 1960, μέ ἀποτέλεσμα σήμερα νά μήν ἔχουμε πλήρη κατάλογο τῶν βιβλίων πού κυκλοφόρησαν στήν Κύπρο ἀπό τό 1878 μέχρι σήμερα.

Ὅσον ἀφορᾶ τό θέμα τῆς ἔνωσης τῆς Κύπρου μέ τήν Ἑλλάδα, πού ἀποτελοῦσε τό πρῶτο καί κύριο αἶτημα τῶν Ἑλληνοκυπρίων πρός τίς Βρεταννικές ἀρχές καί προβαλλόταν ἔντονα καί συστηματικά στίς πρῶτες σελίδες τῶν Ἑλληνοκυπριακῶν ἐφημερίδων, οἱ Βρεταννικές ἀρχές ἦταν μᾶλλον ἀνεκτικές, παρά τίς ἐπιθέσεις καί τήν ἔντονη κριτική πού δέχονταν. Διαβάζοντας κάποιος τά πολύ μαχητικά κύρια ἄρθρα γιά τό θέμα τῆς ἐθνικῆς ἀποκατάστασης τῶν Ἑλληνοκυπρίων στίς ἐφημερίδες «ΑΛΗΘΕΙΑ» τοῦ Ἀριστοτέλη Παλαιολόγου, «ΕΥΑΓΟΡΑΣ» τοῦ Νικόλαου Καταλάνου, «ΕΝΩΣΙΣ» τοῦ Χριστόδουλου Κουππά, ἀπορεῖ γιά τήν ἀνεκτικότητα τῶν Βρεταννῶν στό θέμα αὐτό. Ὁ Ἀριστοτέλης Παλαιολόγος μάλιστα σέ κύρια ἄρθρα του ἀπειλοῦσε μέ ἔνοπλη ἐξέγερση ἄν οἱ Βρεταννοὶ ἐπιστρέψουν τήν Κύπρο στήν ὀθωμανική κυριαρχία¹².

Σέ κύριο ἄρθρο του, στό πρῶτο φύλλο τῆς «ΑΛΗΘΕΙΑΣ» (5 Δεκεμβρίου 1880) μέ τίτλο «Λουσινιάνου Ναυάγιον ἐν Κύπρῳ» ὁ Ἀριστοτέλης Παλαιολόγος ἀναφέρεται σέ νεοφανῆ Λουζιανό Πρίγκηπα (ἀπόγονο τῶν Λουζιανῶν Φράγκων Βασιλέων τῆς Κύπρου), ὁ ὁποῖος διεκδικοῦσε τήν Κύπρο ὡς νόμιμος δῆθεν κληρονόμος τῆς καί λέει τά ἀκόλουθα: «Τοιαῦτα, λοιπόν, κατανοῶν καί συναισθανόμενος καί ἐλπίζων ὁ Ἑλληνικός τῆς Κύπρου λαός, πῶς εἶναι δυνατόν νά τεῖνη τό οὖς εἰς εἰσηγήσεις καί παρακλήσεις τεινούσας ν' ἀποστερήσωσιν αὐτόν τῶν γλυκυτάτων ἐθνικῶν ἐλπίδων καί πόθων του κατ' αὐτήν μάλιστα τήν παραμονήν τῆς πιθανότητος αὐτῶν ἐκπληρώσεως. Πῶς εἶναι δυνατόν νά λάβῃ ἀπόφασιν ρέπουσαν πιθανώτατα ν' ἀποχωρήσῃ αὐτόν διά παντός ἡ τοῦλάχιστον ἐπί χρόνον μακρόν τοῦ ἐπιλοΐπου ἔθνους, οὗ τό ὄνομα ἀποτελεῖ αὐτῶ τήν θελκτικωτάτην ἰδέαν, ἀριτιμότατον καύχημα; Πῶς εἶναι δυνατόν ὁ Κυπριακός Ἑλληνικός πληθυσμός ν' ἀνταλλάξῃ τήν ἐθνικήν ταύτην ἰδέαν ἀνθ' οἰασδήποτε ἢ ἀνθ' ὁποιασδήποτε ὑλικῆς εὐημερίας, ἣν θά τοῦ ὑπέσχετο, καί θά τῷ ἐχορήγει οἰασδήποτε ξένη καί ἄλλοεθνῆς αὐτῷ δυναστεία ἢ Κυβέρνησις;»

Καί τό σημαντικό αὐτό ἄρθρο καταλήγει μέ τά ἑξῆς: «Ὁ Ἑλληνικός πληθυσμός τῆς Κύπρου κεκτημένος πλήρη τήν συνείδησιν καί συναίσθη-

σιν τοῦ ἰδίου αὐτοῦ ἐθνισμοῦ δέν δύναται εἰμή νά ἀποκρούσῃ ὀριστικῶς πᾶσαν οἰανδήποτε ἰδέαν ἢ οἰονδήποτε χαρακτηρισμόν τείνοντας καί ἐπ' ἐλάχιστον νά θέτωσι ἐν ἀμφιβόλῳ τήν γνησιότητα τῆς ἐλληνικῆς αὐτοῦ καταγωγῆς. Ὁ ἐλληνικός τῆς Κύπρου λαός οὐδένα ἄλλον δύναται νά διατρέψῃ μύχιον πόθον, εἰμή τήν μετά τῆς μητρὸς Ἑλλάδος ἔνωσιν, ἐάν ποτέ ἡ Ἀγγλική Κυβέρνησις συνευδοκῆσῃ αὐτῷ εἰς ἐκπλήρωσιν τοῦ δικαιοτάτου καί διακαεστάτου τούτου πόθου του. Παρ' ὑμῶν εὐχαρίστως καί εὐγνωμόνως μάλιστα ἀποδέχεται μόνον τά ὑπέρ τῆς Κύπρου καί Ἑλλάδος φιλικά αἰσθήματα ὑμῶν, ἐφ' ὅσον πράγματι τοιαῦτα ὑφίστανται καί ἄνευ τῶν ἐν ὑμετέρῳ ὑπομνήματι ἀξιώσεων καί προτάσεων, τὰς ὁποίας ὁ τῆς Κύπρου Ἑλληνικός λαός κατ' οὐδένα τρόπον δύναται νά δεχθῆ καί ἱκανοποιήσῃ».

Οἱ Βρεταννοί, ὅμως, ἔβρηκαν ἄλλο τρόπο γιά ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπό τόν ταραξία καί ἐνοχλητικό γι' αὐτούς Ἀριστοτέλη Παλαιολόγο. Τοῦ πρόσφεραν θέση Ἐπαρχιακοῦ Δικαστῆ, πολύ ἐξέχουσα καί τιμητική γιά Ἑλληνοκύπριο τήν ἐποχή ἐκείνη, καί αὐτός δελεάστηκε, ἐγκαταλείποντας τήν ἐφημερίδα του καί τήν μαχητική δημοσιογραφία καί ἀναλαμβάνοντας τήν δικαστική ἔδρα στήν Κυρήνεια. Ἔτσι ἐξουδετερώθηκε μιά ἀπό τίς πιό δυναμικές καί ἐπαναστατικές φωνές ἐναντίον τῶν Βρεταννῶν στά πρῶτα χρόνια τῆς Ἀγγλοκρατίας.

Μποροῦμε γενικά νά ποῦμε ὅτι οἱ πρῶτες κυπριακές ἐφημερίδες εἶχαν, παρά τήν Δαμόκλειο Σπάθη τοῦ ὀθωμανικοῦ νόμου γιά τόν Τύπο, σχετική ἐλευθερία λόγου καί ἔκφρασης, καθῶς καί δικαίωμα αὐστηρῆς καί δηκτικῆς κριτικῆς. Ἐκεῖ πού ὁ πέλεκυς τῆς Δικαιοσύνης ἐπεφτε βαρῦς, ἦταν στίς περιπτώσεις δυσφήμισης (λιβέλλων) προσώπων (ἐπισήμων ἢ ὄχι).

Καί σήμερα ἀκόμη, ὅταν διαβάζουμε τά ἄρθρα καί σχόλια τῶν ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καί τήν αὐστηρή καί δηκτική κριτική πού ἀσκοῦσαν ἐναντίον τῶν κυβερνώντων, ἀποροῦμε πῶς ἦταν δυνατόν μέ τά δεδομένα τῆς ἐποχῆς οἱ Κύπριοι δημοσιογράφοι νά ἐκφράζονται τόσο ἐλεύθερα καί νά χρησιμοποιοῦν τέτοια καυστική γλῶσσα ἐναντίον τῶν Βρεταννῶν καί τῶν Τούρκων.

Ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου ἄρχισε σταδιακά νά περιορίζεται μετά τό 1914 καί κυρίως μετά τό 1925, ὅταν οἱ Βρεταννοί ἀποφάσισαν ὅτι θά μείνουν ὀριστικά στό νησί καί ὅταν ἀντελήφθησαν ὅτι μέ τήν πολιτική καί κοινωνική ὀργάνωση τῶν Κυπρίων θά ἐντατικοποιεῖτο καί ὁ ἀγῶνας γιά

τήν Ἐνωση. Ἡ κατάστασι χειροτέρευσε πολύ μετά τήν ἐξέγερσι τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1931.

Ἡ πρώτη βρεταννική νομοθεσία γιά τόν Τύπο εἰσάγεται στίς 13 Ἀπριλίου τοῦ 1921, μέ κύριο στόχο τήν καταπίεσι καί ἀποτροπή δημοσίευσης ἄρθρων ἢ ἄλλων κειμένων στασιαστικοῦ περιεχομένου. Ὁ Νόμος 14 τοῦ 1921 εἶχε τίτλο SEDITIOUS PUBLICATIONS (ἐκδόσεις στασιαστικοῦ περιεχομένου) καί ὑπότιτλο «To facilitate the suppression of seditious publications and to provide for the temporary suspension of newspaper containing seditious matter» (Νά διευκολύνει τήν ἀποτροπή ἐκδόσεων/δημοσιευμάτων στασιαστικοῦ περιεχομένου καί νά προβλέπει προσωρινή ἀναστολή κυκλοφορίας ἐφημερίδων πού περιλαμβάνουν ὕλη στασιαστικοῦ περιεχομένου).

Μέ τόν νόμο αὐτό ἐδίδοτο ἡ ἐξουσία στόν Βρεταννό Ὑπατο Ἀρμοστή νά δημοσιεύει στήν ἐπίσημη ἐφημερίδα τῆς κυβέρνησις διατάγματα, μέ τά ὁποία ἀπαγορευόταν ἡ εἰσαγωγή στήν Κύπρο βιβλίων, ἐφημερίδων, περιοδικῶν καί ἄλλων ἐντύπων μέ στασιαστικό περιεχόμενο καί σέ περίπτωση κυκλοφορίας τους νά διατάσσει τήν κατάσχεσή τους.

Οἱ διατάξεις αὐτῆς τῆς νομοθεσίας ἦσαν πολύ σκληρές, ὅσον ἀφορᾷ τήν δημοσίευσι ἄρθρων στασιαστικοῦ λιβελλοῦ (seditious libel) στίς τοπικές ἐφημερίδες. Σέ περίπτωση πού μιά ἐφημερίδα βρισκόταν ἐνοχλή γιά δημοσίευσι τέτοιου ἄρθρου, τότε τό δικαστήριον εἶχε τήν ἐξουσία νά ἐπιβάλλει τό κλείσιμο τῆς ἐφημερίδας μέχρι καί ἕναν χρόνο, νά στερῆσει τόν ἐκδότη, τόν ἰδιοκτήτη ἢ τόν διευθυντή σύνταξης τῆς ἐφημερίδας αὐτῆς ἀπό τοῦ νά ἀσκεῖ τό ἐπάγγελμά του σέ ὁποιαδήποτε ἐφημερίδα γιά ἕναν χρόνο, νά κατάσχει τό τυπογραφεῖο ὅπου ἐκτυπώθηκε ἡ ἐφημερίδα καί νά ἐπιβάλλει πρόστιμο μέχρι 100 λιρῶν ἢ φυλάκισι, μέ ἡ χωρίς καταναγκαστικά ἔργα, μέχρι ἕξι μηνῶν.

Ἐναντίον τῆς νομοθεσίας αὐτῆς ὑπῆρξε μεγάλη ἀντίδρασι καί κατακραυγή τῶν κυπριακῶν ἐφημερίδων, γιατί ἦταν φανερό ὅτι ἡ νομοθεσία αὐτή ἐγινε γιά νά φιμώσει τόν κυπριακό Τύπο ὥστε νά μήν προβάλλει ἔντονα τό αἶτημα γιά ἔνωσι μέ τήν Ἑλλάδα καί νά ἀποφεύγει τήν αὐστηρή κριτική ἐναντίον τῶν ἀξιωματῶν τῆς βρεταννικῆς διοίκησις. Μέ βάση τόν νόμο αὐτόν καταδικάστηκαν ἐφημερίδες, φυλακίστηκαν δημοσιογράφοι καί ἐξορίστηκε τό 1921 ὁ Νικόλαος Καταλάνος στήν Ἑλλάδα μαζί μέ ἄλλους δημοσιογράφους Ἑλλαδίτες, πού ἦσαν διεκδικητές τῆς Ἐνωσις τῆς Κύπρου μέ τήν Ἑλλάδα.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Τήν ιδέα τής σύστασης Τυπογραφείου στήν Κύπρο και έκδοση τής πρώτης ελληνικής εφημερίδας φαίνεται ότι συνέλαβε πρώτος τότε στό Λονδίνο ό Κύπριος Ἀρχιμανδρίτης Ἱερώνυμος Μυριανθεύς. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται καί στό κείμενο «Ἱστορία τοῦ πρώτου ἐν Κύπρῳ συστηθέντος τυπογραφείου καί τής πρώτης ἐκδοθείσης Ἑλληνικῆς ἐφημερίδος», ἐφημ. «Νέον Κίτιον», ἔτος Α΄, ἀρ. 25, 17/29 Νοεμβρίου, 1879. Γιά τήν παραχωρηθεῖσα ἄδεια ἐκτύπωσης ἐφημερίδας ἀπό τόν Σάββα πασά βλέπε Φοίβου Σταυρίδη «Στοιχεῖα γιά τόν Θεόδουλο Φ. Κωνσταντινίδη», *Πνευματική Κύπρος*, Χρονιά ΚΘ΄, ἀρ. 343-345, Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 1989, σελ. 121.

2. Νεοκλή Γ. Κυριαζή, «Ἡ Ἐξέλιξις τοῦ Τύπου — Ἡ Κυπριακή Δημοσιογραφία καί αἱ Προόδοι αὐτῆς», ἐφημ. «Ἐλευθερία», ἔτος Θ΄, ἀρ. 464 (28/10 Ἀπριλίου, 1915) - ἀρ. 469 (2/15 Μαΐου, 1915). Γιά τό ἴδιο θέμα βλέπε Ἀχιλλέα Λυμπουρίδη, *Μελέτες γιά τήν Ἀγγλοκρατία στήν Κύπρο*, Λευκωσία, 1985, σελ. 22-23, καί Ἀνδρέα Κλ. Σοφοκλέους, *Συμβολή στήν Ἱστορία τοῦ Κυπριακοῦ Τύπου*, τόμος Α΄, Intercollege Press, Λευκωσία 1995, σελ. 25-36.

3. Περισσότερα γιά τόν Ἀγγλο δημοσιογράφο Οὐίλιαμ Πάλμερ βλέπε Ἀνδρέα Κλ. Σοφοκλέους, *Συμβολή στήν Ἱστορία τοῦ Κυπριακοῦ Τύπου*, τόμ. Α΄, σελ. 35-36.

4. Στό ἴδιο, σελ. 43-45.

5. Ἀνδρέα Κλ. Σοφοκλέους, *Οἱ Πρῶτες Κυπριακές Ἐφημερίδες καί τά Ἀνθρώπινα Δικαιώματα τῶν Ἑλλή-*

νων τῆς Κύπρου, Intercollege Press, Λευκωσία, 1994, σελ. 91.

6. Δημητρίου Νικολαΐδου, *Ἵθωμανικοί Κώδικες*, Τόμος Δ΄, Τύποις Ἀδελφῶν Νικολαΐδων, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1891.

7. Ἀνδρέα Κλ. Σοφοκλέους, *Οἱ Πρῶτες Κυπριακές Ἐφημερίδες καί τά Ἀνθρώπινα Δικαιώματα τῶν Ἑλλήνων τῆς Κύπρου*, 1994, σελ. 120-121. Ἐφημερίδα *Νέον Κίτιον*, Ἔτος Β΄, ἀρ. 85, ἡμερ. 6/18 Φεβρουαρίου 1880, ἄρθρο τοῦ Θεόδουλου Φ. Κωνσταντινίδη μέ τίτλο «Οὐδέ Τουρκικά».

8. *Law Report SVII 1882-1886*, p. 32. Οἱ Λοῖζίδης καί Νικολόπουλος καταδικάστηκαν γιά δυσφήμιση μέ βάση τό ἄρθρο 18 τοῦ Ἵθωμανικοῦ Νόμου γιά τόν Τύπο τοῦ 1865.

9. Ἀνδρέα Κλ. Σοφοκλέους, *Συμβολή στήν Ἱστορία τοῦ Κυπριακοῦ Τύπου*, τόμ. Α΄, 1995, σελ. 154-155.

10. Κρατικό Ἀρχεῖο Κύπρου, Ἐπιστολές τοῦ W.H. Williamson πρὸς τόν Ἀρχιγραμματέα τῆς ἀποικιακῆς Κυβέρνησης καί τόν Μεγάλο Ἀρμοστή τῆς Κύπρου ἀπό τόν Ἰανουάριο μέχρι τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1885.

11. Κρατικό Ἀρχεῖο Κύπρου, Ἐπιστολές τοῦ Α. Turner πρὸς τόν Ἀρχιγραμματέα τῆς ἀποικιακῆς κυβέρνησης τῆς Κύπρου στίς 18 Ἰανουαρίου καί 24 Φεβρουαρίου τοῦ 1887.

12. Ἐφημ. «ΑΛΗΘΕΙΑ», ἀρ. 10, 14/26 Φεβρουαρίου 1881, ἄρθρο τοῦ Ἀριστοτέλη Παλαιολόγου μέ τίτλο «Ἡ Κατάστασις Ἡμῶν».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Cyprus Law Reports SVII 1882-1886, Government Printing Office, Nicosia, 1887.

Κουμπά Χριστόδουλου, «Ἡ Φυλάκισις μας», ἐφ. «Ἐνωσις», ἀρ. 171 (3/15 Ἰουνίου 1888).

Κρατικό Ἀρχεῖο Κύπρου, Ἐπιστολές τοῦ W.H. Williamson πρὸς τόν Ἀρχιγραμματέα καί τόν Μεγάλο Ἀρμοστή τῆς Κύπρου, Ἰανουάριος — Σεπτέμβριος, 1885.

Κρατικό Ἀρχεῖο Κύπρου, Ἐπιστολές τοῦ W.H. Williamson πρὸς τόν Ἀρχιγραμματέα τῆς Ἀγγλικῆς Διοίκησης τῆς Κύπρου, 18 Ἰανουαρίου — 24 Φεβρουαρίου, 1887.

Κυριαζή Νεοκλή Γ., «Ἡ ἐξέλιξις τοῦ Τύπου — Ἡ Κυπριακή Δημοσιογραφία καί οἱ Προόδοι αὐτῆς», Ἐφημ. «Ἐλευθερία», Ἔτος Θ΄, ἀρ. 464-469 (10 Ἀπριλίου 1915 — 15 Μαΐου 1915).

Κωνσταντινίδη Θεόδουλου, «Δύο Λέξεις ἀντί Προγράμματος», ἐφ. «Νέον Κίτιον» ἀρ. 1 (4 Ἰουνίου 1879).

Κωνσταντινίδη Θεόδουλου, «Ἱστορία τοῦ πρώτου ἐν Κύπρῳ συστηθέντος Τυπογραφείου καί τῆς πρώτης ἐκδοθείσης Ἑλληνικῆς ἐφημερίδος», ἐφημ. «Νέον Κίτιον», Ἔτος Α΄, ἀρ. 25 (17/29 Νοεμβρίου 1879).

Κωνσταντινίδη Θεόδουλου, «Οὐδέ τουρκικά», ἐφημ. «Νέον Κίτιον», Ἔτος Β΄, ἀρ. 85 (14/26 Φεβρουαρίου 1880).

Λυμπουρίδη Ἀχιλλέα, *Μελέτες γιά τήν Ἀγγλοκρατία στήν Κύπρο*, Λευκωσία, 1985.

Νικολαΐδου Δημητρίου, *Ἵθωμανικοί Κώδικες*, Τόμος Δ΄, Τύποις Ἀδελφῶν Νικολαΐδων, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1891.

Παλαιολόγου Ἀριστοτέλη, «Λουσιγιάνου Ναυάγιον ἐν Κύπρῳ», ἐφ. «Ἀλήθεια», ἀρ. 1 (5 Δεκεμβρίου 1880).

Παλαιολόγου Ἀριστοτέλη, «Ἡ κατάστασις Ἡμῶν», ἐφημ. «Ἀλήθεια», ἀρ. 10 (14/26 Φεβρουαρίου, 1881).

Σοφοκλέους Ἀνδρέα Κλ., *Οἱ πρῶτες Κυπριακές Ἐφημερίδες καί τ' Ἀνθρώπινα Δικαιώματα τῶν Ἑλλήνων τῆς Κύπρου*, Intercollege Press, Λευκωσία 1994.

Σοφοκλέους Ἀνδρέα Κλ., *Συμβολή στήν Ἱστορία τοῦ Κυπριακοῦ Τύπου*, Τόμος Α΄ 1878-1890, Intercollege Press, Λευκωσία 1995.

Σταυρίδη Φοίβου, «Στοιχεῖα γιά τόν Θεόδουλο Φ. Κωνσταντινίδη», περ. *Πνευματική Κύπρος*, Χρονικά ΚΘ΄, ἀρ. 343-345, Ἰούλιος — Σεπτέμβριος 1989.

Ὁ Θουκυδίδης κι ὁ Πλάτων περί ἀνομίας

Μετάφραση, σχόλια: Βαγγέλης Δουβαλέρης

I

Θουκυδίδου II 47-54

47. [...] Μόλις μπήκε τό ἐπόμενο καλοκαίρι, οἱ Πελοποννήσιοι καί οἱ σύμμαχοι, μέ τά δύο τρίτα τῆς δύναμῆς τους ὅπως καί πρῶτα, εἰσέβαλαν στήν Ἀττική (μέ ἀρχηγό τους τόν Ἀρχίδαμο, γιό τοῦ Ζευξιδάμου, βασιλιά τῶν Λακεδαιμονίων) καί μέ τό πού στρατοπέδευσαν, ἄρχισαν νά ρημάζουν τήν χώρα. Ἐπιπλέον, πρίν περάσουν πολλές μέρες, στήν Ἀττική ἡ ἀρρώστια ἔκαν' αἰσθητά τά πρῶτα σημάδια της στούς Ἀθηναίους. Καί παρά πού ἔλεγον πώς καί παλιότερα, σέ πολλές περιοχές εἶχε αὐτή τάχα ἐνσκήψει, καί στήν Δῆμο καί σ' ἄλλα μέρη, ὥστοςο τέτοιος λοιμός καί τέτοια μάλιστα ἀνθρώπων πουθενά δέ μνημονεύταν. Γιατί οὔτε γιατροί ἐπιχειροῦσαν πρώτη φορά νά τήν θεραπεύσουν, μή γνωρίζοντας τί νά κάνουν — ἀλλά πέθαιναν κ' ἐκεῖνοι μᾶλλον, ὅσο περισσότερο πλησίαζαν τούς ἀρρώστους —, κι οὔτε ἄλλο ἀνθρώπινο μέσο δέν ὑπῆρχε. Ὅσο γιά παρακλήσεις στούς θεούς ἢ στά μαντεῖα κι ἄλλα τέτοια, ὅλα ἀνώφελα στάθηκαν, καί πεθαίνοντας τά παράτησαν κι αὐτά νικημένοι ἀπ' τό κακό.

50. Ἀδύνατο νά περιγραφεῖ μέ λόγια τό εἶδος τῆς νόσου, πού κατά τ' ἄλλα πιό σκληρά χτυποῦσε τόν καθένα ἀπ' ὅσο ἦταν τῆς ἀνθρώπινης φύσης νά τ' ἀντέξει, κ' ἐπιπλέον ξεκάθαρα φάνηκε πώς δέν εἶχαμε νά κάνουμε μέ κάτι ἀπό κείνα τά συνήθη: τά ὄρνια καί τά τετράποδα, ὅσα ἔρχονται σ' ἐπαφή μέ ἀνθρώπους, μολονότι ἄταφοι πολλοί ἔμεναν, ἡ δέ ζύγωναν ἡ κι ἄν ἔτρωγαν πέθαιναν. Καί νά ἡ ἀπόδειξη: ἀφενός, τέτοια πτηνά ἀναμφίβολα ἔλειψαν καί δέν τά'έλεπε κανεῖς πιά οὔτε νά γυροφέρνουν πτώματα οὔτε πουθενά ἄλλου· κι ἀφετέρου, οἱ σκύ-

λοι κάναν ὅλη τήν κατάσταση πιότερο αἰσθητή, μιά καί ζοῦν ἀκριβῶς μέ ἀνθρώπους. [...]

51. Τό πιό φοβερό ὅμως ἀπ' ὅλα ἦταν ἡ ἀποθάρρυνση πού κρατοῦσε, ὅποτε ἐνιωθε κανεῖς ἀρρωστος (γιατί μέ τό νά παραδίνουν εὐθύς στήν ἀπελπισία τό νοῦ τους ὀλοένα ἀφήνονταν αὐτοεγκυβερνημένοι, καί δέν ἀντέχανε)· ἐπιπλέον, μέ τό νά φροντίζουν ὁ ἕνας τόν ἄλλον κολλοῦσαν ἐν τέλει, καί πέθαιναν σάν τά πρόβατα. Νά τί ἔφερε ὅμως τήν μεγαλύτερη καταστροφή. Ἄλλοι ἀπέφευγαν ἀπό φόβο κάθε ἐπαφή καί πέθαιναν, ἔτσι, μόνοι (σπίτια πολλά ἐρημώθηκαν ἐλλείψει νοσηλείας) κι ἄλλοι, πάλι, ἔρχονταν σ' ἐπαφή καί πέθαιναν — καί μάλιστα ὅσοι ἔδειχναν κάποια τόλμη· γιατί [αὐτοί] ἀπό φιλότιμο δέ λογάριαζαν τούς ἑαυτούς των καί πήγαιναν νά δοῦν τούς φίλους τους (μιά καί μέ θρήνους ἀποθανόντων δέν ἀσχολοῦνταν στό τέλος οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ συγγενεῖς, ἀποκαμωμένοι καθῶς ἦταν, νικημένοι ἀπ' τό μεγάλο κακό). Ὅστόσο, περισσότερο οἱ θεραπευμένοι δείχνονταν σπλαχνικοί πρός τόν ἐτοιμοθάνατο καί τόν πάσχοντα, ἀφοῦ ἐκ πείρας εἶχαν περάσει κ' οἱ ἴδιοι ἀπ' αὐτά κ' εἶχαν πιά γλιτώσει· διότι δύο φορές τόν ἴδιο ἀνθρώπο, τουλάχιστον μέ ὀλέθριες συνέπειες, ἡ νόσος δέν τόν ἔπιανε. Καί καλοτυγχιζόνταν λοιπόν ἀπό τούς ἄλλους, καί οἱ ἴδιοι, στό περιχαρές τῆς στιγμῆς παραδομένοι, ἔτρεφαν ἐφεξῆς κάποια ἀνόητη ἐλπίδα, ὅτι τάχα δέν ἐπρόκειτο νά πεθάνουν ἀπό ἄλλη ἀρρώστια ποτέ.

52. Τήν ὅλη στενοχώρια ἐπιδείνωσε ἡ συγκέντρωση τῆς ὑπαίθρου μέσ στήν πόλη, πολύ περισσότερο δέ γιά τούς πρόσφυγες. Γιατί σπίτια δέν ὑπῆρχαν· σέ παραπήγματα πινηγρὰ λόγῳ ἐποχῆς ζῶντας, ὁ θάνατος θέριζε μέσα σέ ἀταξία τρομερή: νεκροί κοίτονταν ὁ ἕνας πάνω στόν ἄλλο πεθαίνοντας, στούς δρόμους ἄλλοι σέρνον-

ταν καί τις πηγές ὅλες γυρόφερναν μισοπεθαμένοι, διψῶντας γιά νερό. Ἄλλά καί οἱ ἱεροί περίβολοι, ὅπου ἔχαν κατασκηνώσει, γεμάτοι νεκρούς ἦταν, πού ξεψυχούσαν ἐκεῖ· γιατί καθώς τούς κατατυραννοῦσε τό κακό, οἱ ἄνθρωποι, μή ξέροντας τί θ' ἀπογίνου, δέν πολυνοιάζονταν οὔτε γιά ἱερά οὔτε γιά ὄσια. Κι ὅλα τά ἔθιμα περί ἐνταφιασμῶν, τά ὁποῖα ὡς τότε τηροῦσαν, ὅλα τά καταπάτησαν, κ' ἔθαβαν ὅπως μπορούσε ὁ καθένας. Ἐπιπλέον, πολλοί κατέφυγαν σέ ἀλλότρια μέσα ταφῆς λόγω ἔλλειψης τῶν ἀπαραιτήτων, μιά καί πρωτύτερα πολλοί δικοί τους εἶχαν πεθάνει· πάνω σέ ξένες, δηλαδή, πυρές ἄλλοι προφταίνοντας τούς πού τις εἶχαν στήσει, ἀπόθεταν τό δικό τους νεκρό καί τις ἀνάβαν, κι ἄλλοι, ἐνῶ καιγόταν ἄλλος νεκρός, ἔριχναν ἀπό πάνω κείνον πού'φερναν — κ' ἔφευγαν.

53. Ἐπιπροσθέτως δέ, ἡ ἀρρώστια ἔδωσε τήν ἀφορμή καί γι' ἄλλα μέσ στήν πόλη, σπέρνοντας μεγαλύτερη ἀνομία. Διότι πιά εὐκόλα τώρα ἀποτολμοῦσε κανείς ὅσα προηγουμένως ἔκανε στά κρυφά, βλέποντας πόσο αἰφνίδια γύριζε ἡ τύχη τῶν πλουσίων ἀφενός, πού ξαφνικά πέθαιναν, καί τῶν φτωγῶν ἀφετέρου, πού βρισκόνταν στή στιγμή μέ τις περιουσίες ἐκείνων στά χέρια τους.¹ Ὅθεν, στά γρήγορα νά χαροῦν τή ζωή τους ἀποφάσιζαν κι ἀπολαύσεις νά θηρεύουν,

θεωρῶντας ἐξίσου ἐφήμερα καί σώματα καί πράγματα. Κι ὅσο γιά νά μπεῖ κανείς σέ κόπους τώρα προκαταβολικά γιά κάτι πού νόμιζε καλό [κι ἄξιο] οὐδείς ἦταν διατεθειμένος, ἀφοῦ διόλου δέν ἤξερε ἄν πρίν κἄν προλάβει νά στεριώσει τίποτα θά πέθαινε. Ὅ,τι τό ἄμεσα εὐχάριστο, ὅ,τι μέ ὁποιοδήποτε τρόπο ἐκεῖ ἀποσκοποῦσε, τοῦτο κατάντησε καί καλό καί χρήσιμο. Φόβος θεῶν ἢ νόμος ἀνθρώπων κανείς δέν τούς συγκρατοῦσε — ἀπ' τή μιά γιατί ἔκριναν πώς ὅμοια ἦταν λοιπόν καί ἡ εὐσέβεια καί ἡ ἀσεβεία, ἀφοῦ ἔβλεπαν δά πώς ὅλοι ἐξίσου χάνονταν· κι ἀπ' τήν ἄλλη, γιατί κανείς δέν ἠλπίζε ὅτι θά προλάβαινε νά πληρώσει τ' ἀντίποινα τῶν πράξεών του. Ἐπιπλέον δέ, πολύ βαρύτερη ἐνιωθαν τήν ἤδη καταψηφισμένη καί πάνω ἀπ' τά κεφάλια τους ἐπικείμενη ποινή τους, ὅποτε πρίν πέσει πάνω τους, λογικό τό'βρισκαν ν' ἀπολαύσουν τό λοιπόν κάπως [κι αὐτοί] τή ζωή τους.²

54. Σέ τέτοια συμφορά περιέπεσαν οἱ Ἀθηναῖοι καί τυραννιόντουσαν, ἀφοῦ ἄνθρωποι μέσα πέθαιναν, κ' ἔξω ἡ γῆ τους ρημαζόταν. Μέσ στήν δυστυχία τους θυμήθηκαν, ὅπως ἦταν φυσικό, καί τοῦτον τόν στίχο, πού οἱ πιά ἠλικιωμένοι βεβαίωναν πώς ἀπό παλιά τραγουδιόταν:

«Θά ῥθει Δωρικὸς πόλεμος καί λοιμός ἀντάμα.»

Κι ὅπου λογομαχίες ξέσπασαν ἀνάμεσά τους:

ὅτι δέν ἐννοοῦσαν τάχα λοιμό οἱ παλαιότεροι μέ τό τραγοῦδι αὐτό, ἀλλά λιμό! Ὅπως δὴποτε: ἐπικράτησε ἐπί τοῦ παρόντος ἡ ἀποψη ὅτι λοιμό ἐννοοῦσαν, γιατί οἱ ἄνθρωποι ὀρίζουν τή μνήμη τους σύμφωνα μέ τά παθήματά τους. Ἐάν γίνει δέ κάποτε κανένας ἄλλος πόλεμος δωρικός, ὕστερ' ἀπ' αὐτόν, καί τύχει νά πέσει λιμός, ἔχω τήν ἐντύπωση πώς κατά πᾶσαν πιθανότητα ἔτσι θά τραγουδήσουν τότε.

II

Πλάτωνος Πολιτεία 538c-d

— Ὑπάρχουν κάποιες ἀρχές γιά τό καλό καί γιά τό δίκαιο, μέ τίς ὁποῖες ἀνατραφήκαμε, πειθαρχῶντας καί τιμῶντας τες, σάν νά 'ταν περίπου γονεῖς μας. Ὑπάρχουν ἀσφαλῶς καί κάποιες ἄλλες συνήθειες — ἔτσι δέν εἶναι; —, πού ἀντιβαίνουν στίς ἀρχές αὐτές· συνήθειες διασκεδαστικές, πού μᾶς θέλγουν τήν ψυχή καί μᾶς γοητεύουν, ἀλλά καί πού δέν τίς ἐγκρίνουν οἱ ὀπωςδὴποτε συνετοί· αὐτοί: τά παραδεδομένα τιμᾶνε καί σέ κείνα πειθαρχοῦν. Ἐάν ὅμως συναπαντηθεῖ ἕνας τέτοιος νέος μέ τό ἐρώτημα «τί εἶναι καλό»; Τί θά συμβεῖ; Θ' ἀπαντήσει ἀπ' τήν μία αὐτός ὅ,τι ἔμαθε ἀπ' τόν τάδε νομοθέτη, καί θ' ἀρχίσει, ἀπ' τήν ἄλλη, ὁ Λόγος νά ἐλέγχει, ν' ἀναιρεῖ καί ν' ἀνακρίνει. Ἄλλ' ἄν ρίξει τότε [ὁ Λόγος] τήν ὑποψία πώς ὅ,τι εἶπε ὁ νομοθέτης γιά τό καλό διόλου καλό δέν εἶναι, μά ἄθλιο; — καί συμβεῖ τό ἴδιο καί γιά τό δίκαιο καί γιά ὅλα ἐκεῖνα πού πρότινος τά 'χε ὁ νέος μας περί πολλοῦ; Τί νομίζεις πώς θά κάνει μετὰ ἀπ' ὅλ' αὐτά; Θά τά τιμᾶει τάχα; Θά πειθαρχεῖ;

— Ἀναπόφευκτο εἶναι, Σωκράτη μου, πώς οὔτε πιά θά τά σέβεται οὔτε καί ὑπάκουος θά 'ναι ὅπως παλιά.

— Μά ἄν δέν τά θεωρεῖ αὐτά ἄξια σεβασμοῦ οὔτε κομμάτι τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅπως πρῖν,.. ἄν υποθέσουμε κιόλας ὅτι δέν θά 'ναι [καί] σέ θέση νά βρεῖ [ἀπό μόνος του] τήν ἀλήθεια,.. τότε σέ ποιά ζωή θά στραφεῖ λογικά, ἄν ὄχι σέ κείνη πού στά γούστα του ταιριάζει;

— Ἀκριβῶς σ' αὐτήν πού τοῦ ταιριάζει.

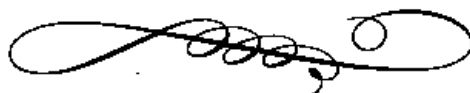
— Ἐξω ἀπ' τό νόμο λοιπόν, θαρρῶ, κ' ἐξω ἀπ' τήν συνήθεια θά βρεθεῖ αὐτός, [παραβάτης τώρα πιά] ἀπό ὑπάκουος πού ἦταν. Κι ὅλες τίς πεποιθήσεις πού 'χε ἀπό παλιά, ἀπό τήν παιδική του ἡλικία γιά τό καλό καί τό κακό — πεποιθήσεις πού λογίζονταν δίκαιες — θά τίς νικήσουν οἱ πρόσφατα ἀπελευθερωμένες ἀπ' τό δουλικό ζυγό τους πεποιθήσεις, οἱ δορυφόροι τοῦ ἔρωτα, μέ τή δική του τήν βοήθεια — οἱ πεποιθήσεις πού μόνο στά ὄνειρα κάποτε ἀποδεσμεύονταν, τότε πού δημοκρατικότερα ζοῦσε αὐτός ὑπὸ τήν ἐπίβλεψη τοῦ νόμου καί τοῦ πατέρα του... Τώρα ὅμως πού ἔρωτας τόν κατέχει, αὐτός πού γιά λίγες μόνο στιγμές ἐρχόταν στόν ὕπνο του, στόν ξύπνο τώρα θά συμβαίνει ὀλοένα, κι οὔτε μπρός στήν φρίκη τοῦ φόνου θά διστάσει οὔτε σέ τίποτα! Τώρα πού ζεῖ μέσα του τυραννικά ὁ ἔρωτας σ' ἀπόλυτη ἀναρχία κι ἀνομία — ὄντας τώρα αὐτός ἡ μόνη ἀρχή — θά τότε κάνει ἱκανό γιά κάθε τόλμημα προκειμένου νά θρέψει τήν βουή τῶν παθῶν τριγύρω του, πού ἄλλα ἀπ' ἐξω τοῦ φυτεύθηκαν, κι ἄλλα μέσα του, ἀπό τίς ἴδιες συνήθειες ἀφυπνίσθηκαν καί μέ τό δικό του χέρι τίς ἀλυσίδες τους συντρίψαν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Γ. Βιζυηνοῦ «Ἐπικούρειον»: Ἀνέλπιστα γυρνᾶ τῆς Τύχης ὁ τροχός κι ὁ χρόνος πού περνᾶ δέ στρέφ' ὀπίσω. Τῆς χθές ὁ Κροῖσος εἶναι σήμερα φτωχός...

2. Βλ. τήν ἐπιστολή τοῦ Ἰππόλυτου στόν Ἡλίθιο τοῦ Ντοστογιέφσκυ: «... Ἐέρω πώς τώρα εἶμαι ἐξω ἀπό κάθε δικαστική ἐξουσία. [...] Τί θά γινόταν ἄν μοῦ κατέβαινε τώρα νά σκοτώσω ὅποιον νᾶναι, ἔστω καί δέκα ἀνθρώπους μεμιᾶς, ἢ νά κάνω κάτι φριχτό, [...] τό πιό φριχτό ἀπ' ὅλα τά φριχτά σ' αὐτόν ἐδῶ τόν κόσμος; Σίγουρα θά 'βαζα σέ

μεγάλη ἀμνηγία τό δικαστήριο ἔχοντας δυό-τρεις ὀδομάδες ζωή μπροστά μου [...]. Ποιός, ἐν ὀνόματι τίνος δικαίωματος, ἐν ὀνόματι ποιᾶς λογικῆς θά σκεφτόταν ν' ἀμφισβητήσει τό δικαίωμα πού ἔχω νά διαθέσω ὅπως θέλω αὐτές τίς δύο ὀδομάδες πού μοῦ μένου; Ποιός ἔχει ἀνάγκη νά μήν εἶμαι μονάχα καταδικασμένος, μά νά ἐκτίσω κιόλας εὐσεβᾶστως ὅλον τόν χρόνο τῆς καταδίκης μου; Εἶναι ποτέ δυνατό νά τό 'χει κανένας ἀνάγκη; Γιά τήν ἠθική τοῦ πράγματος;» τ. II, σελ. 136-7, ἐκδ. Γκοβόστη.

Περί τοῦ πάθους τῆς ἀληθείας¹

Friedrich Nietzsche

Μετάφραση, σχόλια: Βαγγέλης Δουβαλέρης

Εἶναι ἄραγε ἡ δόξα ἀπλά καί μόνο ἡ νοστιμότερη τροφή τοῦ ἐγωισμοῦ μας; Κι ὅμως! Ὁ πόθος τῆς δόξας ἦταν ἀναπόσπαστο κομμάτι τῶν πιό σπάνιων ἀνθρώπων, καθώς καί τῶν πιό σπάνιων στιγμῶν τους. Εἶν' οἱ στιγμές τῶν ξαφνικῶν ἐκλάμψεων, ὅταν ὁ ἀνθρώπος ἀπλώνει τό χέρι του μέ μία ἀγέρωχη κίνηση, σάν νά πρόσταζε τή δημιουργία ἑνός κόσμου, ἀντλώντας κ' ἐκπέμποντας φῶς ἀπό μέσα του. Πλημμυρίζει μ' εὐτυχία νιώθοντας τότε σ' ὄλο του τό εἶναι τή βεβαιότητα ὅτι αὐτό πού τόσο τότε μάγεψε καί τόσο ψηλά τόν ἀνέβασε, ἡ ἀνάταση δηλαδή πού τοῦ προκάλεσε τούτη ἡ μοναδική αἴσθηση, δέν εἶναι δυνατόν νά μείνει χωρίς ἐπιγόνους. Στήν ἀναγκαιότητα, τήν ὁποία συνιστοῦν γιά ὅλους τούς μεταγενέστερους αὐτές οἱ ἐκλάμψεις, ἀναγνωρίζει ὁ ἀνθρώπος τήν ἀναγκαιότητα τῆς δικῆς του δόξας. Ὀλάκερη ἡ ἀνθρωπότητα τή χρειάζεται², σ' ὅλους τούς μέλλοντες αἰῶνες! Καθώς λοιπόν ἐκεῖνη ἡ στιγμή τῆς ἐκλαμψῆς συνιστᾶ τήν πεμπουσία τῆς ὑπαρξῆς του, πιστεύει αὐτός ἐνδόμυχα ὅτι ὡς ἀνθρώπος ἐκεῖνης τῆς στιγμῆς δέν πρόκειται ποτέ νά πεθάνει κι ἀπορρίπτει ὅ,τι ἄλλο — ἀφήνοντάς το στό παρελθόν — ὡς ἀπόβλητο, σήψη, ματαιοδοξία, κτηνωδία ἢ περιττολογία.

Κάθε ἀφανισμός καί καταστροφή μᾶς δυσαρροστοῦν, συχνά μᾶς ἐκπλήσσουν κιόλας, σά νά βιώναμε κάτι ἀδύνατο κατὰ βάθος. Μᾶς θλίβει ἡ θεά ἑνός δέντρου πού καταρρέει, ἑνός βουνοῦ πού γκρεμίζεται. Κάθε χρόνο, τή νύχτα τῆς Πρωτοχρονιάς, ἀνοίγεται μπρός μας ἡ μυστηριωδία τῆς ἀντίθεσης τοῦ εἶναι καί τοῦ γίνεσθαι. Ὅμως τό νά σβήσει μία στιγμή παγκόσμιας πληρότη-

τας σά μία φευγαλέα λάμψη, χωρίς ἐπιγόνους καί κληρονόμους, ἀποτελεῖ προσβολή γιά τόν ἡθικό ἀνθρώπο. Τό ἰδανικό του εἶναι τοῦτο: ὅ,τι ὑπῆρξε μία φορά κ' εἶχε σά σκοπό του νά διαιωνίσει καί νά λαμπρύνει τήν ἔννοια τοῦ «ἀνθρώπου», πρέπει ὅπως ὅποτε αἰώνια νά ὑπάρχει. Ἄλλ' ὅτι ἀκριβῶς οἱ κορυφαῖες στιγμές τῶν πιό σπάνιων ἀνθρώπων σχηματίζουν μίαν ἀλυσίδα πού σάν ὀροσειρά ἐνώνει ὅλη τήν ἀνθρωπότητα διαμέσου τῶν αἰώνων· τό ὅτι τό Μέγιστο μιᾶς περασμένης ἐποχῆς εἶναι καί γιά μένα μεγάλο· καί τό ὅτι ἐκπληρώνεται, ἔτσι, ἡ ἐνδόμυχη πίστη πού κινούσε προαισθητικά τόν πόθο τέτοιων ἀνθρώπων γιά δόξα³, τοῦτο ἀποτελεῖ τό θεμελιῶδες διάνοημα τοῦ Πολιτισμοῦ.⁴

Στό ἄκουσμα τῆς ἀξίωσης ὅτι τό Μεγάλο πρέπει νά ζεῖ αἰώνια, ξεσπάει ἡ φοβερή μάχη κατὰ τοῦ πολιτισμοῦ· γιατί ὅ,τι εἶν' ἀκόμη ζωντανό φωνάζει Ὁχι! Τό κοινότοπο, τό μικρό, τό κοινό κατακλύζουν κάθε γωνιά τῆς γῆς, σά βαριά ἀτμόσφαιρα πού ἡμᾶς καταδικασμένοι ὅλοι ν' ἀναπνέουμε· περικυκλώνει μέ τήν κάπνα τῆς τό Μεγάλο κι ὁρμᾶ νά τό παρεμποδίσει, νά τό ἀποδυναμώσει, νά τό καταπνίξει, νά ἐνσπείρει σκοτάδια καί πλάνες στό δρόμο πού ἔχει νά διανύσει τραβώντας γιά τήν Αἰωνιότητα. Κι ὁ δρόμος αὐτός περνάει μέσα ἀπ' τόν ἀνθρώπινο νοῦ! Μέσα ἀπό τόν νοῦ ἀξιολύπητων πλασμάτων, παραδομένων σ' ἕνα πέλαγος ἀναγκῶν, πού ἂν σηκώσουν ποτέ τό κεφάλι, πάλι στήν ἐπιφάνεια τῶν ἴδιων δυσκολιῶν ἀναδύονται, ξανά καί ξανά, μή μπορώντας γιά πολύ ν' ἀντισταθοῦνε στή φθορά. Αὐτοί θέλουν νά ζήσουν, νά ζήσουν ὅτιδήποτε — πάση θυσία. Ποιός θά ὑποψιαζόταν ὅτι ἀνάμεσα

τους διεξάγεται εκείνη ή δύσκολη λαμπαδηδρομία, χάρις στην οποία κρατιέται τό Μεγάλο στή ζωή;⁵ Κι όμως, αναφύονται μερικοί, πού στή θέα εκείνου του μεγαλείου αισθάνονται τέτοια μακαριότητα, σά νά 'ταν, αλήθεια, ή ζωή μιά υπέροχη υπόθεση· σά νά 'ταν ό πιό όμορφος καρπός του πικρού αὐτοῦ δέντρου τό νά γνωρίζεις πώς κάποτε πέρασε κάποιος από τούτην ἐδῶ τήν ὑπαρξή περήφανα καί στωικά, ἄλλος μέ βαθιά νόηση, κάποιος τρίτος μέ εὐσπλαχνία, ἕνα ὅμως διδάγμα ἀφήνοντας ὅλοι πίσω: πώς τήν ὑπαρξή αὐτή τή ζεῖ ὁμορφότερα κείνος πού τήν ἀψηφᾷ! Ἐνῶ ὁ κοινός ἄνθρωπος ἀντιμετωπίζει τό σύντομο τούτο εἶναι μέ κατηφῆ σοβαρότητα, ἐκείνοι, καθῶς τραβοῦσαν πρὸς τήν Αἰωνιότητα, εἶχαν φθάσει σ' ἕνα ὀλύμπιο γέλιο ἢ τουλάχιστον σ' ἕναν υπερέφανο σαρκασμό· πολλοί κατέβηκαν μ' ἕνα εἰρωνικό μειδίαμα στόν τάφο τους — γιατί τί εἶχαν, στ' αλήθεια, αὐτοί νά θάψουν!

Ἄν θέλει κανείς νά βρεῖ τούς πιό παράτολμους ἱππότες ἀνάμεσα σέ τούτους τούς ἀναζητητές τῆς δόξας, πού πιστεύουν ὅτι θά βροῦν τό ἔμβλημα τους σέ κάποιον μακρυνό ἄστερισμό, ἄς τούς γυρέψει στους φιλοσόφους. Ἡ δρᾶση τους δέν τραβάει τήν προσοχή κανενός «κοινοῦ», δέν ἐρεθίζει τίς μάζες καί δέν προκαλεῖ τά ἐνθουσιώδη χειροκροτήματα τῶν συγκαιρινῶν τους. Ἐχουν τό πιό σπάνιο καί ἀπό μίαν ἀποψη τό πιό ἀφύσικο μέσ στή Φύση χάρισμα, πού ἀποκλείει κ' ἐχθρεύεται ὅλα τά παρόμοια χαρίσματα. Τό τεῖχος τῆς αὐτάρκειάς τους, γιά νά μήν καταστραφεῖ καί γίνει συντρίμια, πρέπει νά εἶναι ἀδαμάντινο, μιά κι ὅλα — ἄνθρωπος καί φύση — κινοῦνται ἐναντίον τους. Τό ταξίδι γιά τήν ἀθανασία εἶναι τό δυσκολότερο ἀπ' ὅλα, μέ μιά διαδρομή ἀπίστευτα κουραστική καί συνθηκές ἀντίξοες· παρόλ' αὐτά, ἂν κανείς δέν εἶναι τόσο βέβαιος γιά τήν εὐδόωση τοῦ ὅποιου σκοποῦ του ὅσο ὁ φιλόσοφος, συμβαίνει διότι ὁ τελευταῖος γνωρίζει ὅτι μονάχα στίς ὀλιγοήμερες ὅλων τῶν ἐποχῶν μπορεῖ νά σταθεῖ: ἡ περιφρόνηση γιά ὅ,τι παροντινό καί παροδικό ἐνυπάρχει στήν φιλοσοφική θεώρηση τῶν πραγμάτων. Ὁ φιλόσοφος ἔχει μέ τό μέρος του τήν αλήθεια. Ἄς κυλήσει ὁ τροχός τῶν ἡμερῶν ὅπου θέλει: ἀπ' τήν αλήθεια δέν πρόκειται κανείς νά ξεφύγει.

Μᾶς ἐνδιαφέρει τό ὅτι ἔζησαν κάποτε τέτοιοι ἄνθρωποι. Ποτέ κανείς δέ θά μποροῦσε νά φανταστεῖ — κἂν ὡς ἀπλή δυνατότητα — ὅτι ὑπῆρξε πράγματι ἄνθρωπος μέ τήν περηφάνεια πού χαρακτηρίζει, λόγου χάρι, τόν σοφὸ Ἡράκλει-

το. Κάθε προσπάθεια γιά τήν ἀπόκτηση μιᾶς ἄρτιας ἐπιστημονικῆς γνώσης⁶ μοιάζει ἀπό τή φύση τῆς δίχως ἄλλο ἀνικανοποίητη κι ἀνεπαρκῆς: ὡς ἐκ τούτου, χωρίς τή διδασχὴ τῆς Ἱστορίας, κανείς δέν θά πιστέψει ὅτι ὑπῆρξε στ' αλήθεια ἄνθρωπος μέ τέτοια βασιλική υπεροψία, πού εἶχε τήν ἀπόλυτη πεποίθηση ὅτι αὐτός ἦταν ὁ τυχερός μνηστήρας τῆς Ἀλήθειας. Τέτοιοι ἄνθρωποι ζοῦν στό δικό τους ἡλιακό σύστημα: ἐκεῖ πρέπει κανείς νά τούς γυρέψει. Καί βέβαια, ἕνας Πυθαγόρας ἢ ἕνας Ἐμπεδοκλῆς ἔδειχναν μέν υπερανθρώπινο σεβασμό πρὸς τόν ἑαυτό τους, ἕνα δέος σχεδόν θρησκευτικό, εἶν' αλήθεια: ὅμως ὁ χαλκᾶς τῆς συμπόνοιας, ἡ ὁποία ἦταν ἄρρηκτα δεμένη μέ τήν ἰσχυρή τους πίστη στήν μετεμψύχωση καί τήν ἐνότητα ὄλων τῶν ἐμψύχων, τούς τραβοῦσε ξανά πίσω, στό μονοπάτι τῶν ὑπόλοιπων ἀνθρώπων ὡς θεράποντές τους. Ὅσο γιά τό αἶσθημα τῆς μοναξιάς πού διακατέχει τόν Ἐφέσιο ἀναχωρητῆ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, μονάχα στά ὄρη τῆς πιό ἄγριας ἐρημίας μπορεῖ κανείς, παραλυμένος ἀπ' τήν παγωνιά, κάπως νά τό νιώσει. Δέν ἐκπέμπει αὐτός τήν ἐκτυφλωτική λάμψη καμμιᾶς συμπόνοιας, καμμιᾶς λαχτᾶρας νά «βοηθήσει» καί νά «σώσει»: μοιάζει μέ ἄστρο χωρίς ἀτμόσφαιρα. Ρίχνει τό φλογερό βλέμμα του πρὸς τά μέσα, ἐνῶ πρὸς τά ἔξω τό μάτι του θωρεῖ σβηστό καί παγωμένο, σάν ψεύτικο. Ὁλόγυρά του, στό φρούριο τῆς περηφάνειας του, σκᾶνε τά κύματα τῆς πλάνης καί τοῦ παραλόγου· ἀηδισμένος στρέφει ἀλλοῦ τό βλέμμα. Ἀλλά κ' οἱ ἄνθρωποι πού 'χουν εὐαίσθητες ψυχές, ἀποφεύγουν ἕνα τέτοιο προσωπεῖο. Αὐτό τό πλάσμα θά ταίριαζε μᾶλλον στό ἱερό κάποιου ἀπόμακρου ναοῦ, ἀνάμεσα σέ ἀγάλματα θεῶν, σέ μιά ψυχρὴ μεγαλόπρεπη ἀρχιτεκτονική. Ὡς ἄνθρωπος ἀνάμεσα στους ἄλλους ἀνθρώπους, ὁ Ἡράκλειτος ἦταν ἀπίθανος. Κι ὅταν τόν εἶδαν, λέει, νά παρακολουθεῖ τό θορυβῶδες παιχνίδι τῶν παιδιῶν ἀπόλυτα συγκεντρωμένος, ἐκεῖνος στοχαζόταν ὅ,τι δέ στοχάστηκε ποτέ κανένας θνητός ἐξ ἀφορμῆς ἐνός τέτοιου θεάματος: τό παιχνίδι τοῦ Μεγάλου Παιδιοῦ Δία πού εἶν' ὁ κόσμος: τήν αἰώνια χαρά τοῦ νά γκρεμίζεις καί νά δημιουργεῖς ἕναν κόσμον. Δέ χρειάζοταν τούς ἀνθρώπους — οὔτε κ' ἡ γνώση του ἐξαρτιόταν ἀπό δαύτους: ὅλα ὅσα θά 'χε νά μάθει τάχα ἀπ' τούς ἀνθρώπους ἢ ὅσα πάσχιζαν νά μάθουν οἱ ἄλλοι σοφοί πρὶν ἀπό αὐτόν, τόν ἄφηναν ἀδιάφορο. «Τόν ἑαυτό μου γύρεψα κ' ἐρεύνησα»⁷ εἶπε χρησιμοποιοῦντας μιά λέξη πού 'δινε τό κλειδί γιά τήν ἔρευνα ἐνός χρησιμοῦ: σά νά 'ταν αὐτός πού

εκπλήρωσε και πραγμάτωσε κείνη τή δελφική ρήση «γνώθι σαυτόν», και κανείς άλλος!

Ό,τι άκουσε ώστόσο από τόν χρησμό, τό θεωρούσε σοφία άθάνατη — σάν τούς προφητικούς λόγους τής Σίβυλλας —, τής οποίας τό νόημα θά 'πρεπε νά ανιχνεύεται αιώνια. Αυτό είναι άρκετό για τήν ανθρωπότητα του άπώτατου μέλλοντος: φτάνει νά τόν έρμηνεύσει όπως άρμόζει σ' έναν χρησμό, ό οποίος — όμοια μέ τόν ίδιο τό δελφικό θεό — «ούτε λέγει ούτε κρύπτει». Παρά πού εκστομίζει λόγια «άγέλαστα και άκαλώπιιστα και άμύριστα», και μάλιστα μέ στόμα «μαινόμενο», ή φωνή αυτή πρέπει και θά άκουστέι ως τόν μέλλοντα αιώνα.⁸ Άφού ό κόσμος αιώνια θά χρειάζεται τήν Άλήθεια, επομένως αιώνια θά χρειάζεται τόν Ήράκλειτο, άκόμη κι αν αυτός δέν είχε τήν ανάγκη του. Γιατί νά νοιαστεί για τή δική του δόξα; — «τή δόξα θνητών πού έρχονται και παρέρχονται!», καθώς αναφωνεί σαρκαστικά. Τούτα άρμόζουν σέ άοιδούς και ποιητές, καθώς και σέ όσους αναγνωρίστηκαν ως «σοφοί» πριν από κείνον — άς χορτάσουν αυτοί μέ τή νοστιμότερη τροφή του έγωισμού τους! Για τόν ίδιο τέτοιες γεύσεις παραείναι συνηθισμένες. Για τή δόξα του νοιάζονται προφανώς οι άλλοι, όχι αυτός: ή δική του έγνοια δέν είν' ό έγωισμός του, αλλά ή Άλήθεια: κ' ή Άλήθεια του λέει ακριβώς ότι τόν χρειάζεται ή άθανασία τής ανθρωπότητας — δέν χρειάζεται αυτός τήν άθανασία του ανθρώπου Ήρακλείτου.

Ή Άλήθεια! Παραλλήρημα ενός θεού! Τί ενδιαφέρει τούς ανθρώπους ή Άλήθεια!

Τί ήταν τάχα ή ήρακλείτεια Άλήθεια!

Και πού βρίσκεται τώρα; Ένα όνειρο πού πέταξε μακριά, σβησμένο κι αυτό απ' τό πρόσωπο τής ανθρωπότητας μαζί μέ τόσα άλλα όνειρα! — δέν ήταν ούτε τό πρώτο ούτε τό τελευταίο!

Ίσως ένας ανάληγτος δαίμονας δέν θά 'χε τίποτα περισσότερο νά πεί για όλα αυτά πού μ' επιβλητικές αλληγορικές εκφράσεις ονομάζουμε «Παγκόσμια Ίστορία»⁹, «Άλήθεια» ή «Δόξα», παρά τούτα τά λόγια:

«Σέ κάποια άπόμερη γωνιά του σύμπαντος πού εκχύθηκε άστραποβολώντας σέ αναρίθμητα ήλιακά συστήματα, υπήρξε μία φορά κ' έναν καιρό ένα άστρο. Πάνω σ' αυτό τό άστρο ζούσαν κάτι έξυπνα ζώα τά όποια επινόησαν τό «γι-

γνώσκειν». Ήταν ή πιό άλαζονική και κίβδηλη στιγμή τής Παγκόσμιας Ίστορίας — όμως τίποτα παραπάνω από μία στιγμή. Γιατί μετά από λίγες εισπνοές-έκπνοές τής Φύσης τό άστρο πάγωσε, και τά έξυπνα ζώα έπρεπε νά πεθάνουν. Ή ώρα είχε σίγουρα φτάσει: γιατί παρά τούς κομπασμούς τους για τά πολλά πού τάχα γνώριζαν, προς μεγάλη τους δυσaréσκεια ανακάλυψαν πώς ό,τι είχαν γνωρίσει ήταν εντέλει λάθος. Πέθαναν και χάθηκαν μαζί μέ τό χαμό τής Άλήθειας. Αυτή ήταν ή τύχη, λοιπόν, των απελπισμένων εκείνων ζώων, πού 'χαν επινόησει τό «γιγνώσκειν.»

Τούτος θά 'ταν ό κληρος του ανθρώπου αν ήταν πράγματι κάτι περισσότερο από ένα ζώο πού 'χει τήν τάση «νά γνωρίζει». Ή Άλήθεια θά τόν έσπρωχνε στην άπόγνωση και τήν εκμηδένιση — ή Άλήθεια, πού 'χει αιώνια καταδικαστέι νά 'ναι Μή Άλήθεια... Όμως στον άνθρωπο άρμόζει νά πιστεύει σέ μία ευπρόσιτη Άλήθεια, σέ μία πολύ κοντινή του Ψευδαίσθηση, πού του εμπνέει άπόλυτη εμπιστοσύνη. Μήπως δέ ζει τάχα χάρις σέ μία διαρκή αυταπάτη; Μήπως δέν του αποκρύπτει τάχα ή Φύση τά περισσότερα — ίσα-ίσα τά πιό κοντινά του, λ.χ. τό ίδιο του τό σώμα, απ' τό όποιο διαθέτει μόνο μία γητεύτρα «συνείδηση»; Σ' αυτή τή συνείδηση εγκλείστηκε, κ' ή Φύση πέταξε μακριά τό κλειδί. Ω, τήν όλέθρια περιέργεια του φιλοσόφου, νά θέλει σώνει και καλά νά προβάλλει τό κεφάλι του απ' τό κελί αυτό, πού είν' ή συνείδηση, και νά δει τί υπάρχει εκεί έξω! Ίσως νά διαισθάνθηκε κατόπιν τούτου, ότι ό άνθρωπος, ζώντας μέσ στην άδιαφορία τής άγνοιάς του, δέ στηρίζεται παρά πάνω σέ άδηφάγες, άπληστες, βδελυρές, άσπλαχνες, δολοφονικές ροπές, κι όνειροπολεί, ούτως ειπείν, πάνω στή ράχη ενός τίγρη.

«Άφήστε τον νά όνειρεύεται!» φωνάζει ή Τέχνη. «Ευπνήστε τον!» φωνάζει ό φιλόσοφος, κυριευμένος από τό πάθος τής Άλήθειας. Κι ώστόσο θυθίζεται κι ό ίδιος, ενώ πιστεύει ότι ταρακουνάει τούς κοιμισμένους, σέ μία μαγική νάρκη άκόμη βαθύτερη — ίσως όνειρεύεται τίς «Ίδέες», ίσως τήν άθανασία. Ή Τέχνη είναι πιό δυνατή από τή Γνώση, γιατί εκείνη θέλει τή ζωή, ενώ έτούτη πετυχαίνει ως ύστατο σκοπό της — τήν εκμηδένιση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρόκειται για τόν πρώτο από τους Πέντε προλόγους για πέντε άγραφα βιβλία που έστειλε ο Νίτσε στην Κοζίμα Βάγκνερ τά Χριστούγεννα του 1872. Χωρία του κειμένου αυτού βρίσκονται στο περί Ηρακλείτου όγδοο κεφάλαιο τής Φιλοσοφίας στά χρόνια τής Αρχαιοελληνικής Τραγωδίας (1872), στο δοκίμιο «Περί αλήθειας και ψεύδους υπό έξωθητική έννοια» (1873), καθώς και στο δεύτερο κεφάλαιο του δεύτερου Παράκαιρου Στοχασμού «Περί τών επιβλαβών και τών επωφελών επιπτώσεων τής ιστορίας στη ζωή» (1874).

2. Παραλλαγή του Νίτσε: «Όλάκερη ή ανθρωπότητα τή χρειάζεται: παναπεί μās χρειάζεται στίς κορυφαίες στιγμές μας — γιατί τότε είμαστε απόλυτα έμεις, κι όλα τ' άλλα είν' απόβλητα, βόρβοροι, ματαιοδοξίες και παρελθόν.»

3. Παραλλαγή του Νίτσε: «Αυτή τήν αδιάσπαστη άλυσίδα τών κορυφαίων στιγμών, αυτή τήν όρροσειρά που διασχίζει τούς αιώνες, τήν όνομάζουμε Μόρφωση (Bildung). Όμως τό ότι τό Μέγιστο μιάς περασμένης έποχής είναι και για μένα μεγάλο και τό ότι τελικά εκπληρώνεται ή ενδόμυχη πίστη που κινούσε προαισθητικά τόν πόθο τέτοιων ανθρώπων για δόξα, αυτό ακριβώς αποτελεί τό έργο, αλλά κι όλο τό πρόβλημα τής Μόρφωσης, που καθορίζεται από τά προσκόμματα τά όποια παρεμβάλλει ή παράδοσή της.»

4. Kultur: υπό τήν έννοια τής πνευματικής καλλιέργειας.

5. Παραλλαγή του Νίτσε: «Τό Μεγάλο! Η ανθρωπι-

νη διάνοια τό αναπαράγει! Όστόσο, δέν πρόκειται άπλά και μόνο για μιά πολυτελή ταρίχηση τής μετάβασης (Übergang) ούτε για μιά συλλογή ιστορικών παραδοξοτήτων ή αιώνια γονιμότητα όλων τών μεγάλων πραγμάτων έξηγεί τήν αιώνια ανάγκη του ανθρώπου γι' αυτό τό Μεγάλο. Η γενναία πράξη φωτίζεται από τή γενναία πράξη — έτσι σχηματίζεται μιά ήλεκτρική άλυσίδα αποτελούμενη από κάθε μεγαλειό, που διασχίζει τούς αιώνες. Τό άπειρο και τό άστεϊρευτο συνιστούν τήν ουσία του Μεγάλου. Καμμία έποχή δέν μπορεί νά τό αναλώσει.»

6. Erkenntniss.

7. Ηράκλ. (D.K.) άπ. 101.

8. Ηράκλ. (D.K.) άπ. 92.

9. Weltprozess: όρος του Eduard von Hartmann, ό όποιος στο έργο του Η Φιλοσοφία του Άσυνειδήτου προσθεύει ότι μέσα σ' αυτόν τόν κόσμο στον όποιον επικρατεί θλίψη, ή άφοσίωση του άτομου στην παγκόσμια εξέλιξη (δηλ. ή άνευ όρων παράδοσή του στην τροχιά που διαγράφει ή έποχή του) είναι τό μονοπάτι που οδηγεί στη λύτρωση. Άρνηση τής βούλησης του ζήν δέν νοείται — είναι πιο άχρηστη και πιο άνόητη από τήν αυτοκτονία. Η μόνη όρθή στάση είναι ή κατάφαση προς τή ζωή, ή συμφιλίωση με κάθε της πλευρά — έτσι μόνον μπορεί νά επιτευχθεί κάτι με τήν Weltprozess. Ο Νίτσε επικρίνει τήν θεωρία αυτή εκτενώς, βλ. Φρ. Νίτσε, Ιστορία και Ζωή, σ. 87 κ.έξ., μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος (ό όποιος μεταφράζει κοσμική διαδικασία, διαδικασία του κόσμου), έκδ. Γνώση.

ΔΙΟΡΘΩΣΗ

Ο άναγνώστης άς διορθώσει στο προηγούμενο τεύχος τό «έργασιοθεραπεία» (σελ. 153, ά' στήλη, 16η άράδα από τό τέλος) σε «κατανομή τής έργασίας», καθώς και τό «χρησιμωδός» (σελ. 154, 15η άράδα από τό τέλος) σε «μάντης».

The Homeric tradition in Syrianus*

(Ἡ ὁμηρικὴ παράδοση στὸν Συριανό)

Χριστίνα-Παναγιώτα Μανωλέα

Η διατριβὴ αὐτὴ συνίσταται στὴν συγκέντρωση καὶ ἐρμηνεία τῶν Ὀμηρικῶν χωρίων, πού ἀπαντοῦν στὰ ἔργα τοῦ ρητοροδιδασκάλου καὶ Νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου Συριανοῦ. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Συριανός διαδέχθηκε τὸ δάσκαλό του Πλούταρχο στὴν διεύθυνση τῆς Νεοπλατωνικῆς σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν καὶ κράτησε αὐτὴν τὴν θέση γιὰ τουλάχιστον πέντε χρόνια (432-437). Τὸ 437 εἶναι τὸ ἔτος θανάτου του, ὅποτε καὶ τὸν διαδέχθηκε ὁ μαθητὴς του Πρόκλος.

Ἡ Ὀμηρικὴ παράδοση ἀποτελεῖ ἓνα σημαντικό κομμάτι τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα καὶ ὄχι μόνο. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, τὸ πρῶτο μέρος τοῦ κεφαλαίου 1 ἀποτελεῖ συνοπτικὴ καταγραφή τῆς Ὀμηρικῆς παράδοσης μέχρι καὶ τὸν Συριανό. Σὲ αὐτὴν τὴν ἀνασκόπηση ἐμφαση δίδεται στὴν ἐρμηνεία τοῦ Ὀμήρου ἐκ μέρους σχολῶν, ὅπως τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ τῆς Περγάμου, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀντιμετώπισή του ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικούς, τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς Στωικούς. Κατὰ τὴν ἐξέταση τῶν ἀπόψεων τῶν τελευταίων συζητεῖται τὸ ἀμφιλεγόμενο καὶ κεφαλαϊῶδες γιὰ τὴν μελέτη τῶν Ὀμηρικῶν κειμένων ζήτημα τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας τους καὶ λαμβάνεται θέση ὡς πρὸς τὸ τί μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὡς ἀλληγορία στὰ ἔργα ἀρχαίων μελετητῶν τοῦ Ὀμήρου, πού ἦταν ταυτόχρονα καὶ φιλόσοφοι. Γίνεται ἐπίσης συνοπτικὴ ἀναφορά στὴν πρόσληψη τοῦ Ὀμήρου ἀπὸ τοὺς προγενέστερους τοῦ Συριανοῦ Νεοπλατωνικούς φιλοσόφους Πλωτῖνο, Ἰάμβλιχο καὶ Πορφύριο.

Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ κεφαλαίου 1 συζητοῦνται τὰ μεθοδολογικὰ ζητήματα, πού σχετίζονται μὲ τὸ ἔργο τοῦ Συριανοῦ. Παρατίθενται καὶ κρίνονται ἀρχαῖες πηγές, ἀλλὰ καὶ ἡ σύγχρονη βιβλιογραφία. Τὰ ζητήματα πού ἐξετάζονται εἶναι τὰ ἑξῆς:

α) Ἡ ἐκ μέρους τῆς Σούδας ἀσαφῆς ἀναφορά σὲ ἔργα τοῦ Συριανοῦ πού δὲν ἔχουν σωθεῖ καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν ἰδίων ἔργων στὸν μαθητὴ τοῦ Συριανοῦ Πρόκλο. Ὁ ἀτελής καὶ προβληματικὸς κατάλογος τῆς Σούδας δὲν μᾶς ἐπιτρέπει, δυστυχῶς, νὰ φθάσουμε σὲ ἀσφαλές συμπέρασμα σχετικὰ μὲ τὸ ἐάν ὁ δάσκαλος Συριανός καὶ ὁ μαθητὴς Πρόκλος ὄντως ἔγραψαν ἔργα μὲ τοὺς ἴδιους τίτλους, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν σωθεῖ, ἢ ἐάν συγγραφέας τῶν ἐν λόγω ἔργων εἶναι μόνο ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο καὶ ἡ διπλῆ ἀπόδοση εἶναι λάθος τῆς χειρόγραφης παράδοσης. Ἀρκούμεστε, λοιπόν, στὴν διαπίστωση ὅτι ὁ κατάλογος τῆς Σούδας ἀναφέρεται σὲ περὶ Ὀμήρου ἔργα τοῦ Συριανοῦ καὶ τοῦ Πρόκλου, καὶ ἡ ἀναφορά αὐτὴ δείχνει τὴν σημασία τοῦ Ὀμήρου καὶ γιὰ τοὺς δύο διανοητές.

β) Τὸ ἐάν ὁ νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος Συριανός τοῦ Φιλοξένου εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸ Συριανό τὸν Σοφιστὴ, στὸν ὁποῖο ἀποδίδονται σωζόμενα σχόλια στὰ ἔργα τοῦ Ἐρμογένους *Περὶ ἰδεῶν* καὶ *Περὶ στάσεων*. Ἡ ἀπόδοση τοῦ τίτλου «σοφιστῆς» στὸν δάσκαλο τοῦ Συριανοῦ Πλούταρχο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τοῦ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο. Ἡ στενὴ σχέση πολλῶν Νεοπλατωνικῶν φιλοσόφων μὲ τὴν ρητορικὴ ἐπιρροὴν αὐτὴν τὴν ἀποψη.

* Διδακτορικὴ Διατριβή, πού ὑποβλήθηκε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Λονδίνου (University College London), ὑποστηρίχθηκε στίς 9 Σεπτεμβρίου 2002 καὶ ἔγινε δεκτὴ μὲ ἐντολὴ ἐκτύπωσης (Imprimatur). Ἐπόπτες: P.E. Easterling, G.J.P. O'Daly.

γ) Ἡ πατρότητα τῶν σωζομένων σχολίων στὸν πλατωνικὸ διάλογο *Φαῖδρος*, καὶ πῶς συγκεκριμένα τὸ ἐάν αὐτὰ ἀποτελοῦν ἔργο τοῦ Συριανοῦ ἢ τοῦ μαθητῆ του Ἑρμεία. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Συριανὸς ἔγραψε ἔργο μὲ αὐτὸν τὸν τίτλο, ἢ χειρόγραφη παράδοση ὅμως ἀποδίδει τὸ σωζόμενο ἔργο στὸν Ἑρμεία. Μετὰ ἀπὸ ἐξέταση τῶν ἀρχαίων πηγῶν καὶ τῶν ἀπόψεων τῶν σύγχρονων μελετητῶν καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ σχόλια *Εἰς τὸν Φαῖδρον* ἀποτελοῦν ἔργο τοῦ Συριανοῦ, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀσφαλῆ πηγὴ γιὰ τίς ἰδέες του.

δ) Τὸ ἐάν τὰ σχόλια τοῦ Συριανοῦ *Εἰς τὰ Μετὰ τὰ Φυσικά* ἐκτείνονταν πέρα ἀπὸ τὰ βιβλία Β, Γ, Μ καὶ Ν, τὰ ὁποῖα ἔχουν διασωθεῖ. Ἄν καὶ τὰ τέσσερα αὐτὰ βιβλία παρουσιάζουν θεματικὴ συγγένεια, ἢ πρόσφατη ἔκδοση ἀπὸ τὴν L. Cardullo ἀποσπασμάτων τῶν σχολίων τοῦ Συριανοῦ στὸ βιβλίον Ζ δείχνει ὅτι ὁ φιλόσοφος εἶχε σχολιάσει καὶ αὐτὸ τὸ βιβλίον.

ε) Οἱ περὶ Ὀμήρου μὴ σωζόμενες πραγματεῖες τοῦ Συριανοῦ. Φαίνεται ὅτι ὑπῆρξαν τουλάχιστον δύο, οἱ *Λύσεις τῶν Ὀμηρικῶν προβλημάτων* καὶ μία μονογραφία γιὰ τὴν περιγραφόμενη ἀπὸ τὸν Ὀμηρο ἔνωση τοῦ Δία καὶ τῆς Ἥρας στὸ ὄρος Ἰδη. Δυστυχῶς, ὅμως, τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι χαμένα, καὶ μόνον οἱ μαρτυρίες τοῦ Πρόκλου καὶ κάποιες ἔμμεσες ἀναφορές τοῦ ἴδιου τοῦ Συριανοῦ μποροῦν νὰ μᾶς διαφωτίσουν γιὰ τὸ περιεχόμενό τους.

Τὸ τρίτο μέρος τοῦ κεφαλαίου 1 εἶναι μία συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος τοῦ Συριανοῦ. Γίνεται ἀναφορὰ στίς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ψυχὴ, τὸν Δημιουργό, τίς μεταφυσικὲς ὀντότητες *Μονάδα* καὶ *Δυάδα* καὶ τὰ καθόλου.

Στὸ κεφάλαιο 2 παρατίθενται καὶ ἀναλύονται οἱ Ὀμηρικὲς ἀναφορές πού ἀπαντοῦν στὰ ἔργα *Εἰς τὸ περὶ ἰδεῶν* καὶ *Εἰς τὸ περὶ στάσεων*. Τὸ πρῶτο πρᾶγμα πού παρατηροῦμε εἶναι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν στίχων ἀπὸ τὴν *Ἰλιάδα*, οἱ ὁποῖοι παρατίθενται στὰ ὑπὸ ἐξέταση χωρία: εἶναι σχεδὸν τριπλάσιοι τῶν στίχων ἀπὸ τὴν *Ὀδύσεια*. Αὐτὴ ἢ ἀνισομέρεια δὲν ἀντικατοπτρίζει τὴν προτίμηση μόνον τοῦ Συριανοῦ, ἀλλὰ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τῆς εὐρύτερης ἐξηγητικῆς παράδοσης.

Τὰ Ὀμηρικὰ παραθέματα πού ἀπαντοῦν στὰ σχόλια τοῦ Συριανοῦ στὸν Ἑρμογένη τεκμηριώνουν ἐτυμολογικὲς, ὑφολογικὲς καὶ μετρικὲς παρατηρήσεις. Σημαντικὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ μία ἄλλη ἀναφορὰ ὁ Ὀμηρος θεωρεῖται αὐθεντία στὸν χῶρο τῆς δικανικῆς ρητορικῆς καὶ μάλιστα

παρομοιάζεται μὲ τὸ Δημοσθένη. Τρία παραθέματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ πασίγνωστους Ὀμηρικούς στίχους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀποκτήσει κύρος παρομοιωδῶν ἐκφράσεων. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ὁ Ὀμηρος ἐπιστρατεύεται γιὰ νὰ προσδώσει περαιτέρω κύρος σὲ εὐρέως διαδεδομένες ἀπόψεις, ἐνῶ σὲ μία περίπτωση ἔχουμε τὴν ἔμμεση μαρτυρία τοῦ Συριανοῦ σχετικὰ μὲ τὴν γνώμη τὴν ὁποία εἶχαν γιὰ τὸν Ὀμηρο προγενέστεροι ἐξηγητές.

Σημαντικὲς εἶναι οἱ ἀναφορές τοῦ Συριανοῦ στίς ρητορικὲς ἱκανότητες τόσο τοῦ ἴδιου τοῦ Ὀμήρου, ὅπως φαίνεται στὰ ἔργα του, ὅσο καὶ τῶν ἡρώων του. Πῶς συγκεκριμένα, ἢ ἀναφορὰ στὴν ρητορικὴ δεινότητα τοῦ Νέστορα, τοῦ Φοίνικα, τοῦ Ὀδυσσεῆ καὶ τοῦ Παλαμήδη συνδυάζει τίς παραδόσεις γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὸν θάνατο τοῦ Παλαμήδη μὲ τὸ πασίγνωστο Ὀμηρικὸ ἐπεισόδιο τῆς πρεσβείας πρὸς τὸν Ἀχιλλεῆα. Προγενέστεροι τοῦ Συριανοῦ φιλόσοφοι, ὅπως ὁ Πορφύριος, ἐπίσης φαίνεται νὰ ἀσκήσαν ἐπιρροή στὸν Συριανό, μὲ ἀποτέλεσμα ἢ ἀναφορὰ του στίς ρητορικὲς ἱκανότητες Ὀμηρικῶν ἡρώων νὰ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πῶς ἐνδιαφέροντα ζητήματα τῶν ρητορικῶν του σχολίων.

Ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Συριανοῦ στὸν Ἑρμογένη δὲν λείπουν οἱ Ὀμηρικοὶ στίχοι, οἱ ὁποῖοι τεκμηριώνουν θεολογικὲς ἀπόψεις. Εἶναι ὅμως γεγονός ὅτι, παρά τὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἢ ἀξιοποίηση τῆς Ὀμηρικῆς παράδοσης ἐδῶ, δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ μιλήσουμε γιὰ ἐκ μέρους τοῦ Συριανοῦ πρωτοτυπία στὴν ἑρμηνεία τοῦ Ὀμήρου στηριζόμενοι στὸ ρητορικὸ του ἔργο. Ἀντίθετα, αὐτὸ συμβαίνει ὅταν μελετᾶμε τὴν χρῆση τῆς Ὀμηρικῆς παράδοσης στὰ δύο σωζόμενα φιλοσοφικά του ἔργα.

Πράγματι, στὸ κεφάλαιο 3, τὸ ὁποῖο περιέχει τίς Ὀμηρικὲς ἀναφορές τοῦ ἔργου *Εἰς τὸν Φαῖδρον*, δὲν λείπουν οἱ Ὀμηρικοὶ στίχοι, ὅταν ὁ δάσκαλος ἀναφέρεται στὴν ἑρμηνεία δύσκολων λέξεων, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὸ ρῆμα *λανθάνω*, ἢ ὅταν ἀναλύει ὑφολογικὰ φαινόμενα, ὅπως τὸ χιαστὸ σχῆμα. Οἱ πῶς ἐνδιαφέρουσες ὅμως ἀναφορές δὲν εἶναι οἱ γλωσσολογικὲς ἢ ὑφολογικὲς, ἀλλὰ οἱ θεολογικὲς. Ὁ Ὀμηρος ὄχι μόνον παρατίθεται κατὰ τὴν συζήτηση κορυφαίων θεολογικῶν ζητημάτων, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, σχετικὰ μὲ τίς τρεῖς μεταφυσικὲς ὑποστάσεις τοῦ θεοῦ Δία, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς ἀντιμετωπίζεται ὡς θεολόγος, καὶ μάλιστα τοῦ διαμετρήματος τοῦ Ὀρφέα ἢ τοῦ Μουσαίου. Ἔχει ἐπίσης φιλοσοφικὸ κύρος συγκρίσιμο μὲ αὐτὸ τοῦ Παρ-

μενίδη. Είναι φανερή η σπουδαιότητα της Όμηρικης παράδοσης για τον Νεοπλατωνικό φιλόσοφο Συριανό, ο οποίος προστρέχει στην Όμηρική αυθεντία, για να τεκμηριώσει κεφαλαιώδους σημασίας φιλοσοφικά ζητήματα. Βρισκόμαστε αντιμέτωποι με Όμηρικές χρήσεις πολυπλοκότερες και σπουδαιότερες από αυτές που απαντούν στο ρητορικό έργο του Συριανού. Όμηρικοί στίχοι είναι επίσης παρόντες στην συζήτηση θεμάτων επιστημολογικών, καθώς και σχετιζόμενων με τη Νεοπλατωνική ψυχολογία.

Αν και στά σχόλια *Εἰς τὸν Φαῖδρον* η πλειοψηφία των αναφορών έχει φιλοσοφικό περιεχόμενο, δεν λείπει η παροιματική χρήση Όμηρικών στίχων. Σέ μία περίπτωση τό πρόσωπο του Όμήρου και οί ποιητικές του ικανότητες χρησιμεύουν ως μέτρο σύγκρισης, για να αποδειχθεί ή μικρή αξία άλλων ποιητών. Επίσης, εκτός από τήν σημασία τους για τήν λογοτεχνική κριτική, τά έπη του Όμήρου θεωρούνται κείμενα μεγάλης εκπαιδευτικής αξίας.

Η πιό ενδιαφέρουσα Όμηρική αναφορά είναι, όμως, αναμφισβήτητα, ή αλληγορική έρμηνεία του Τρωϊκού πολέμου και της μοίρας της Ελένης. Μέ μεθοδολογικό όπλο τίς έτυμολογικές προσεγγίσεις και μέ τήν βοήθεια Όμηρικών στίχων, ο Συριανός προσφέρει μία όχι κατ' ανάγκην πειστική, αλλά σίγουρα ενδιαφέρουσα έρμηνεία του Τρωϊκού πολέμου. Βέβαια, σέ αυτή του τήν προσπάθεια άρωγός υπήρξε και ή πλούσια εκτός Όμήρου παράδοση σχετικά μέ τό πρόσωπο της Ελένης, πιθανότατα μάλιστα ή τραγική, αν και στά σωζόμενα έργα του δεν υπάρχουν αναφορές στίς Ευριπίδειες τραγωδίες, τίς όποιες κατ' άπαντα πιθανότητα αξιοποίησε. Τό σημαντικότερο όμως είναι ότι στό συγκεκριμένο άπόσπασμα ο Συριανός προχωρά σέ μία μεταφυσική αλληγορία.

Εντύπωση προκαλεί, επίσης, τό γεγονός ότι ο Συριανός στά σχόλια *Εἰς τὸν Φαῖδρον* δεν διατάζει να κάνει χρήση στίχων, οί όποιοι προέρχονται από τά Όμηρικά χωρία, πού ο Πλάτων είχε καταδικάσει και απορρίψει στην *Πολιτεία*. Αυτό όμως γίνεται σιωπηρά, χωρίς αναφορές στους έτσι κι αλλιώς πασίγνωστους και πολυσυζητημένους Πλατωνικούς άφορισμούς. Μάλιστα, ή χρήση των εν λόγω στίχων δεν περιορίζεται σέ αυτό τό έργο, αλλά τούς συναντάμε και στά σχόλια *Εἰς τὰ Μετὰ τὰ Φυσικά*.

Οί Όμηρικές αναφορές πού απαντούν στο τελευταίο έργο αποτελούν τό αντικείμενο του κεφαλαίου 4. Αν και είναι λιγοστές, εν τούτοις

προσφέρουν διαφωτιστικές πληροφορίες για όχι άμελητέα ζητήματα. Τό πρώτο από αυτά είναι ή στάση του Συριανού άπέναντι στον Άριστοτέλη. Σέ δύο περιπτώσεις ή έντονη κριτική κατά των μεταφυσικών άπόψεων του Άριστοτέλη στηρίζεται μέ Όμηρικούς στίχους. Αξίζει να τονισθεί ή ειρωνική αντιμετώπιση του Άριστοτέλη από τό Συριανό, μέσω μιās ιδιάζουσας χρήσης και Όμηρικών στίχων. Η ειρωνεία αυτή, όμως, δεν φαίνεται να δηλώνει έλλειψη σεβασμού άπέναντι στον Άριστοτέλη, τό έργο του όποιου στή λογική, τήν ήθική και τήν φιλοσοφία της φύσης είναι έτσι κι αλλιώς σεβαστό από τον Συριανό.

Οί έπτά από τίς δέκα αναφορές αυτού του έργου απαντούν κατά τήν συζήτηση φιλοσοφικών θεμάτων. Δεν λείπει όμως και μία γλωσσολογική αναφορά, καθώς και μία θρησκευολογική. Αξίζει, επίσης, να τονισθεί ή αναφορά στην Όμηρική αυθεντία μαζί μέ αυτήν του Πυθαγόρα: για άλλη μία φορά ή έρμηνεία του Όμήρου ξεφεύγει από τά ποιητικά πλαίσια και ο ποιητής τοποθετείται στο ίδιο επίπεδο μέ φιλοσόφους, πού σημάδεψαν τήν έλληνική σκέψη.

Οί δύο αλληγορικές έρμηνείες του Όμήρου, τέλος, οί όποιες απαντούν στα σχόλια *Εἰς τὰ Μετὰ τὰ Φυσικά*, μάς βοηθούν να ολοκληρώσουμε τήν εικόνα του Συριανού ως ενός από τούς εξηγητές του Όμήρου, πού έκαναν χρήση και της αλληγορικής μεθόδου έρμηνείας των έργων του ποιητού (άλλά, βέβαια, όχι μόνον αυτής).

Η διατριβή κλείνει μέ τά συμπεράσματα, βάσει των όποίων ο Συριανός αποτελεί ένα σημαντικό κρίκο στην μακραίωνη εξηγητική παράδοση του Όμήρου. Από τήν μία υπήρξε γνώστης και χρήστης των παραδοσιακών (γλωσσολογικών, ύφολογικών κλπ.) έρμηνειών, από τήν άλλη αξιοποίησε και προώθησε περαιτέρω τήν αλληγορική έρμηνεία των Όμηρικών έπων. Επίσης, ο Όμηρος αντιμετωπιζόταν από τον Συριανό ως φιλοσοφική, και κυρίως, ως θεολογική αυθεντία, κάτι τό όποιο, άπ' όσο ξέρουμε, δεν γινόταν από προγενέστερους Νεοπλατωνικούς φιλοσόφους, οί όποιοι, ακόμη και όταν τον έρμήνευαν αλληγορικά, προσέτρεχαν στην αυθεντία του ως ποιητού και όχι ως θεολόγου. Αυτό φαίνεται να είναι ή συμβολή του Συριανού στην ιστορία των ιδεών.

Στό τέλος της διατριβής παρατίθεται εξαντλητική βιβλιογραφία, πού καλύπτει αρχαίους συγγραφείς, οί παράλληλες Όμηρικές αναφορές των όποίων μελετήθηκαν στα κεφάλαια 2, 3 και 4, αλλά και σύγχρονους μελετητές.

βιβλιο- φορίες

Elisabeth ROUDINESCO, *Wozu Psychoanalyse* (Πρός τί ή ψυχανάλυση), Klett-Gotta Verlag, Stuttgart 2002.

Πρόσφατα κυκλοφόρησε σέ γερμανική μετάφραση τό βιβλίο τής Elisabeth Roudinesco *Pourquoi la psychoanalyse* (1999) μέ τόν τίτλο *Wozu Psychoanalyse* (Πρός τί ή ψυχανάλυση 2002). Ένα σημαντικό βιβλίο, τό όποίο προκάλεσε και προκαλεί συζητήσεις. Ειδικά στό πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου, υπό τόν τίτλο *Η καταθλιπτική κοινωνία*, ή συγγραφέας, ή όποία είναι ιστορικός (έχει εκδώσει αρκετά βιβλία μέ θέμα τήν ψυχανάλυση και διδάσκει στό Πανεπιστήμιο του Παρισιού), επιχειρεί νά εκθέσει μία «διάγνωση τής εποχής». Έχει ως άφετηρία τής τήν τραγική σημερινή κατάσταση, ή όποία επικρατεί στή Γαλλία και κάτι ανάλογο ισχύει σέ μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό σέ όλόκληρο τόν δυτικό κόσμο, όπου από τή μία εξυμνείται ή απόλυτη κυριαρχία του επιστημονισμού και από τήν άλλη επιστρέφει από τήν πίσω πόρτα ό άνορθολογισμός υπό τή μορφή του μαγνητισμού, του άυτογενοϋς training, τής πρακτικής ιατρικής, τής διαπροσωπικής ενεργητικής, τής θεραπείας διά τής ύποβολής, διά του ύπνωτισμού, τών μέντιουμ, τών χαρτοριχτρών και κάθε είδου κομπογιαννιτών (πβ. σ. 14 κ.έ.). Όλο και περισσότεροι άνθρωποι άναζητούν τήν λύση τών ψυχικών προβλημάτων τους, τά όποία αύξάνονται από τήν εκρηκτική, άναρχη ανάπτυξη του Καπιταλισμού (δές παγκοσμιοποίηση), μέσω άνορθολογικών πρακτικών, πίστεων και μεθόδων: προφανώς μία παλινδρόμηση σέ προγενέστερα στάδια τής ανακάλυψης τής ψυχανάλυσης. Τόν άνθρωπο τής εποχής μας τόν ονομάζε ή Roudinesco καταθλιπτικό (ίσως σέ αναλογία μέ τόν «νευρωτικό άνθρωπο» τής Karen Horney), ό όποιος ύποφέρει από τίς κληρονομημένες έλευθερίες τής εποχής μας, δέν ξέρει πώς νά τά βγάλει πέρα μ' αυτές (πβ. σ. 13).

Η Roudinesco διακρίνει τήν εποχή τής άτομικότητας από τήν εποχή τής ύποκειμενικότητας

(πβ. σ. 13 κ.έ.): «Ό σημερινός άνθρωπος έγινε τό αντίθετο του ύποκειμένου, γιατί βαυκαλίζεται ότι ύπάρχει δήθεν μία έλευθερία χωρίς κανέναν έξαναγκασμό, μία άνεξαρτησία χωρίς ένα επιθυμείν και μία άντικειμενική ιστορική πορεία χωρίς μία προσωπική ιστορία». Η εύρεία χρήση ψυχοφαρμάκων είναι μαρτυρία για τήν έλλειψη του ύποκειμένου, όπως και για τήν στρεβλή άντίληψη του «ψυχικού πάσχειν»: «κάθε άσθενή τόν μεταχειρίζονται άν μία άώνυμη ύπόσταση που είναι τό μέρος ενός συνολικού οργανισμού» (σ. 14). Όλα αυτά συμβαίνουν στήν μετά τήν ανακάλυψη τής ψυχανάλυσης εποχή. Αύτή ως γνωστόν είχε διαγνώσει στό τέλος του 19ου αιώνα ότι ή ύστερία προσδιορίζει τό ύποκειμενικό αισθάνεσθαι. Σήμερα έχουμε, κατά τήν Roudinesco, μία άλλαγή επιστημολογικού παραδείγματος: ή κατάθλιψη παίρνει τήν θέση τής ύστερίας (πβ. σ. 17). Η κατάθλιψη δέν είναι ούτε νέυρωση ούτε ψύχωση ή μία μορφή τής μελαγχολίας, αλλά είναι μία θολή εικόνα άσθένειας, που χαρακτηρίζει μία κατάσταση που περιγράφεται από «κούραση», «αίσθηση ότι είσαι άνεπαρκής» ή «έξασθένησης τής συνολικής προσωπικότητας» (πβ. σ. 19).

Άν για τήν ψυχανάλυση του Freud τό ύποκειμενο έχει ένα άσυνείδητο και συνείδητοποιεί ότι τό φύλο του, ή ύπαρξη του θανάτου και ή απαγόρευση της αίμομιξίας δέν τό αφήνουν νά ήσυχάσει, τό καταθλιπτικό άτομο τρέπεται σέ φυγή μπροστά στό άσυνείδητό του και φροντίζει νά καταπιέσει κάθε σημείο που θά έκανε νύξη σέ τέτοιου είδους έσωτερικές συγκρούσεις. Η άπελευθέρωσή του δέ από τίς απαγορεύσεις κάνουν τόν άνθρωπο «έξαρτημένο από τόν έξωτερικό κόσμο». Έξαντλημένος από τήν διάψευση τής επικείμενης επανάστασης που δέν ήρθε ποτέ, άναζητεί τήν ευδαιμονία του στα ναρκωτικά, στή θρησκεία, στήν λατρεία του τέλειου σώματος. Ό ναρκομανής γίνεται στήν εποχή μας εκείνη ή συμβολική μορφή για τήν έλλειψη του ύποκειμένου ή για τήν ύπαρξη του άντι-ύποκειμένου. Η εξίσωση τών καταναλωτών ταμπάκου, αλκοόλ και ψυχοφαρμάκων μέ τούς

ναρκομανείς και ή θεραπεία όλων αυτών των καταναλωτών με ψυχοφάρμακα είναι γεγονός και ενισχύει την εσωτερική λογική της φιλελεύθερης — καταθλιπτικής κοινωνίας (πβ. σ. 20).

Στήν συνέχεια ή συγγραφέας αναφέρεται λεπτομερώς στην ανακάλυψη και ευρεία διάδοση και χρήση των ψυχοτρόπων φαρμάκων, τά όποια αποσκοπούν στην εξολόθρευση κάθε ανθρώπινης δύναμης αντίστασης (πβ. σ. 30). Η εξάπλωση οφείλεται στό μεγαλύτερο βαθμό στους παθολόγους, πού γράφουν αντικαταθλιπτικά φάρμακα μέ τό παραμικρό. Τό χειρότερο όμως είναι, όπως δείχνουν πρόσφατες έρευνες, ότι αυτοί οί ίδιοι βρίσκονται σέ πιό απελπιστική θέση από τούς άσθενείς τους, τούς όποιους καλούνται νά θεραπεύσουν (πβ. σ. 31). Η εξάπλωση τής χρήσης των ψυχοτρόπων φαρμάκων, και ή έπιτυχής εικόνα πού κατασκευάζουν, κάνουν τόν καταναλωτή τους γλυκό, χωρίς έπιθυμία, πλήρως εξαντλημένο από τήν προσπάθειά του ν' αποφύγει όσο τό δυνατόν τίς έπιθυμίες του, παρ' ότι ντρέπεται γιά τόν έαυτό του (πβ. σ. 21), είναι μιά από τίς πολλές αιτίες γιά τόν παραμερισμό τής ψυχανάλυσης. Η ψυχανάλυση ούτε μπορούσε νά προμηθεύσει τέτοιες εικόνες ούτε νά επιδείξει άπτά θεραπευτικά αποτελέσματα, όπως ή κλινική ψυχολογία. Έτσι όπως τήν περιγράφουν οί αναλύόμενοι, άπλως τούς αλλάζει, δέν τούς θεραπεύει (πβ. σ. 31). Έτσι άνοίγει ό δρόμος σήμερα γιά τήν έπιστροφή στην αντίληψη τής ψυχής ως φυσικαλιστικού αντικειμένου και τής ψυχοθεραπείας ως μιάς τεχνικής πού άπλά παραμερίζει συμπτώματα. Ο θρίαμβος τής ψυχοφαρμακολογίας είναι σχεδόν άπόλυτος. Τά φάρμακα ένδεικνυνται γιά όλες τίς περιπτώσεις, όπως άγχος, διέγερση, μελαγχολία, άπλή έσωτερική άναταραχή, άφού παραμερίζουν τίς έξωτερικές ένδείξεις τής άσθένειας και άποφεύγουν νά καταπιαστούν μέ τήν αιτία. Ο άσθενής έπιτυγχάνει μέ τήν χρήση ψυχοφαρμάκων μιά κατάσταση, όπου άπελευθερώνεται από συγκρούσεις και γίνεται όλο και πιό καταθλιπτικός. «Άπόλυτη σιγή κυριαρχεί τώρα, πού παίρνει τήν θέση του πάθους, ή έλλειψη τής έπιθυμίας αντικαθιστά τήν έπιθυμία τήν ίδια, τό μηδέν παίρνει τήν θέση του υποκειμένου και τό τέλος τής ιστορίας γενικά διαδέχεται τό τέλος τής προσωπικής ιστορίας» (σ. 41). Η άλλαγή αντίληψης των ψυχικών προβλημάτων, και ή άναγωγή τους σέ μηχανικά προβλήματα από τίς έπιστήμες τής συμπεριφοράς, αντικατοπτρίζεται μέ σαφή τρόπο στό πολλαχώς άναθεωρημένο Έγχειρίδιο τής Αμερικανικής Ψυχιατρικής Έταιρείας (πβ. σ. 49 κ.έ.).

Η Αμερική ήταν ή χώρα πού άποδέχθηκε τήν ψυχανάλυση όσο καμιά άλλη. Ο ίδιος ό Freud δέν έτρεφε ώστόσο ψευδαισθήσεις γιά τόν τρόπο

άποδοχής τής ψυχανάλυσης στην Αμερική (πβ. σ. 90). Η Αμερική προμηθεύει σήμερα τό κλασσικό παράδειγμα γιά τήν επικράτηση του σαρλατανισμού, μετά τήν δήθεν έντυπωσιακή τής επικράτηση. Στο τρίτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους του βιβλίου τής, με τίτλο Ο Freud άπεδίωσε στην Αμερική, ή Roudinesco περιγράφει αναλυτικά τήν άνοδο τής «έγκεφαλικής μυθολογίας» (σ. 88, 91), όπως τήν ονομάζει, ή όποία άνάγει τήν λειτουργία του ανθρώπινου πνεύματος στην λειτουργία του νευρικού συστήματος ως ενός φυσικο-χημικού συστήματος. Αυτή ή «νέα μυθολογία του έγκεφάλου» (σ. 82) έρμηνεύει πάσης φύσεως φαινόμενα, από τήν ιδιοφυία και τήν σχιζοφρένεια μέχρι τόν ρατσισμό, μέσω τής άναγωγής στην κληρονομικότητα. Μέ βάση αυτήν τήν νέα μυθολογία του Σχεδίου μιάς ψυχολογίας (1895), δέν είναι έπιστήμων, αλλά προωθεί ένα λογοτεχνικό έρμηνευτικό σχήμα (πβ. σ. 91). Έτσι μπαίνουν στό στόχαστρο τής άτεκμηρίωτης πολεμικής έναντίον του κεντρικά παραδείγματα του έπιστημονικού οικοδομήματός του, τά όποια ελέγχονται ως πρός τήν αλήθεια τους, πράγμα άθέμιτο. Τό κλασσικώτερο παράδειγμα πού αναφέρει ή συγγραφέας είναι «ή θεωρία τής άποπλάνησης». Ο J.M. Masson ισχυρίστηκε στην Αμερική, τό 1984, χωρίς νά τό τεκμηριώσει, ότι ό Freud σκέπασε τήν πραγματική «σεξουαλική κακοποίηση», μέσω τής έννοιας τής άσυνείδητης φαντασίωσης στην έκθεση τής θεωρίας τής άποπλάνησης (πβ. σ. 97) και έτσι ουσιαστικά βοήθησε τό κατεστημένο, παρά τό άμφισβήτησε. Πάνω σ' αυτήν τήν «έπιστημονική άποκάλυψη» στηρίχτηκαν αρκετοί μαθητευόμενοι μάγοι, γιά ν' άποδείξουν τήν πραγματική «σεξουαλική κακοποίηση», ή όποία κρύβεται σχεδόν παντού. Μιά τέτοια χαρακτηριστική του όλου κλίματος περίπτωση συνέβη στην Αμερική τό 1989 (πβ. σ. 101 κ.έ.). Μιά ψυχολόγος και ένας ψυχίατρος προσπάθησαν μέ κάθε μέσο, κάνοντας χρήση άκόμα και όρρου τής αλήθειας (sodium amygdal), νά αναγάγουν όπωσδήποτε τήν βουλιμία μιάς άσθενούς σέ σεξουαλική κακοποίηση από τόν πατέρα τής. Έπό τήν έπιροή του όρρου φανερώθηκε ή «αλήθεια», ή όποία διέλυσε τά πάντα. Όταν όμως ή υπόθεση έφθασε στά δικαστήρια, άποδείχθηκε ό σαρλατανισμός των μαθητευόμενων ψυχοθεραπευτών και καταδικάστηκαν. Η περίπτωση αυτή είναι από τίς πιό χαρακτηριστικές γιά τό τί συμβαίνει σήμερα στην Αμερική, γιά τόν διωγμό πού υφίσταται ή ψυχανάλυση από δήθεν «έπιστημονικές» μεθόδους και άπόψεις. Ένδιαφέρον θά ήταν νά ξέραμε τό τί μπορεί νά συμβαίνει στην Ελλάδα από τήν άγρια ψυχανάλυση νεοεκκολλημένων κομπογιαννιτών και πόσο ευρεία είναι ή κατανάλωση ψυχοφαρμάκων.

Στό τρίτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου της, η συγγραφέας προσπαθεί να σκιαγραφήσει το μέλλον της ψυχανάλυσης μέσα σ' αυτό το δυσμενές σημερινό περιβάλλον. Ειδικά στο δεύτερο κεφάλαιο του τρίτου μέρους του βιβλίου της, υπό τον τίτλο *Ο τραγικός άνθρωπος*, επιχειρεί μία παραστατική και επιτυχημένη ιστορική ανασκόπηση των μοντέλων της Ψυχανάλυσης, από το οιδιποδειακό μοντέλο του Freud (πβ. σ. 135 κ.έ.) στο προ-οιδιποδειακό της Klein (πβ. σ. 138 κ.έ.) και από εκεί στον ναρκισσιστικό του Kohut (πβ. σ. 140 κ.έ.). Μέσα από αυτήν την ιστορική ανάλυση καταδεικνύει την στενή σχέση των ψυχαναλυτικών μοντέλων με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αυτά αναπτύσσονται. Έτσι, δεν έχουμε στην ψυχανάλυση έναν άκριτο δογματισμό, αλλά μία αντίστοιχη προσπάθεια της Έγγελιανής αντίληψης της φιλοσοφίας να συλληφθεί, να εκφραστεί ή εποχή της σέ έννοιες. Η συγγραφέας δείχνει με σαφή τρόπο πώς το ψυχαναλυτικό μοντέλο του Lacan ανταποκρίνεται στις μεταβολές της σημερινής κοινωνίας (πβ. σ. 141 κ.έ.). Αυτό λαμβάνει υπ' όψιν του την προϊούσα εξαφάνιση του πατέρα και της συμβολικής του λειτουργίας στην σημερινή κοινωνία και την «άνεξελέγκτη δύναμη της γυναίκας», ή οποία θα μπορούσε να λάβει φετιχιστικό χαρακτήρα (πβ. σ. 143).

Ο Lacan όμως είναι επίσης εκείνη ή κεντρική φιγούρα που οδήγησε σε διαδοχικές διασπάσεις τις Ψυχαναλυτικές Ένώσεις και Έταιρείες στη Γαλλία. Βέβαια, στην Εύρώπη ποτέ δεν άμφισβητήθηκε ο Freud και ή ψυχανάλυση όπως στην Άμερική (πβ. σ. 167), αλλά οί συνεχείς προστριβές και διασπάσεις έχουν πλήξει ανεπανόρθωτα τό κύρος της. Ψυχαναλυτές υπό την κλασσική έννοια, ή οποία προϋποθέτει έναν αναλυτή με εύρεια παιδεία σέ τόσο διαφορετικά επίπεδα και μετά από μία μακράιωνη και αργόσυρτη διαδικασία, είναι πολύ δύσκολο πιά να εύρεθούν (πβ. σ. 169). Οί σημερινοί αναλυτές διαφέρουν κατά πολύ από εκείνες τις συμβολικές φιγούρες του παρελθόντος, βρίσκονται πιό κοντά στην κλινική ψυχολογία και ασκούν την λεγόμενη «αναλυτική ψυχοθεραπεία» (σ. 168). Αυτός ο κίνδυνος νομίζω ότι είναι μεγαλύτερος, σέ σχέση με τις εξωτερικές επιθέσεις που δέχεται ή ψυχανάλυση από τόν έπιστημονισμό. Η ψυχανάλυση, όπως και ή φιλοσοφία, αξιώνει μία θυσία, την οποία όσοι τις ακολουθούν κάτω από την πίεση της σημερινής ανταγωνιστικής κοινωνικής συγκυρίας δεν φαίνονται διατεθειμένοι να ύποσούν. Έτσι δεν θα συμφωνήσω καθόλου με τό happy end της συγγραφείας, ότι παρ' όλα αυτά ύπάρχει μία νοσταλγία για μία αναζωογόνηση της φροϋδικής ψυχανάλυσης. Τά σημερινά βάρη της καθημερινής διαβίωσης έχουν παραγίνει από-

ρητα, ή ψυχανάλυση έχει γίνει είδος πολυτελείας σέ περίοδο λιτότητας και δεν πρέπει να μείνει αποκλειστικό προνόμιο μίας άριστοκρατικής έλίτ, όπως συμβαίνει.

Όπως κάθε «διάγνωση της εποχής», είναι και ή διάγνωση της Roudinesco εκτεθειμένη στο πέρασμα του χρόνου. Ό,τι ισχύει για τά διαφορετικά ψυχαναλυτικά μοντέλα, τά όποια κατά την προσφιλή έκφραση της Διαλεκτικής του διαφωτισμού έχουν έναν «χρονικό πυρήνα», ισχύει και για την δική της διάγνωση. Είναι κάτι παραπάνω από σίγουρο ότι οί ραγδαίες μεταβολές που συντελούνται στην σημερινή παγκόσμια κοινωνία θα συμπαρασύρουν πολύ γρήγορα και την διάγνωση της «καταθλιπτικής κοινωνίας». Όστόσο οί περιγραφές της είναι όρθές. Τά κλινικά χαρακτηριστικά, που άφορούν τούς ψυχικά άσθενείς της δεκαετίας του '90, ήτοι ναρκισσιστικές και καταθλιπτικές διαταραχές, ή διαπίστωση ότι ύποφέρουν από μοναξιά και έχουν συμπτώματα απώλειας ταυτότητας, ότι δεν έχουν τή δύναμη και την έπιθυμία να ύποβληθούν σέ ανάλυση και να τηρήσουν τό πρόγραμμα της ανάλυσης (πβ. σ. 167), συμφωνούν με τά εύρήματα των έμπειρικών κοινωνικών έρευνών των τελευταίων δεκαετιών στις λεγόμενες πλουραλιστικές κοινωνίες για τόν πλουραλισμό του τρόπου ζωής. Η ψυχανάλυση, όπως και ή φιλοσοφία, εξακολουθεί να είναι αναγκαία, αλλά άπαιτεί την θυσία ενός μεγάλου μέρους των όρμων του ανθρώπου για να γίνουν πολιτισμός. Πόσοι και ποιοί είναι όμως σήμερα διατεθειμένοι, μέσα σ' αυτόν τόν κατακλυσμό από τά ύποκατάστατα ίκανοποίησης του δήθεν «βασιλείου της έλευθερίας», να προσφέρουν σπονδές σέ μία κοινωνία με ανθρώπινο πρόσωπο, να πάνε με άλλα λόγια κόντρα στο ρεύμα;

Κωνσταντίνος Ράντης

Ουμπέρτο ΕΚΟ, *Περί λογοτεχνίας, μετάφραση Έφη Καλλιφατίδη, εκδόσεις Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 2002, 416 σελ.*

Πρόκειται για 18 κείμενα περιστασιακής φύσεως (δοκίμια, ανακοινώσεις σέ συνέδρια, άρθρα, καθώς και μία συνέντευξη), γραμμένα μεταξύ 1980 και 2000. Δεν είναι ένα βιβλίο ακαδημαϊκό. Παρ' ότι ασχολείται ένίοτε με ζητήματα καθαυτο θεωρητικά, τό κείμενο ρέει, διαβάζεται άνετα, συγκινεί και τούτο όχι μόνο διότι έχει μεταφραστεί από την πολύ καλή μεταφράστρια Έφη Καλλιφατίδη, αλλά γιατί ο συγγραφέας ακολουθεί πάντα την άριστοτελική ιδέα της άφηγηματι-

κόττητας. Ὁ Οὐμπέρτο ἔβλεπε δὲν ἤθελε νὰ καταστήσει σὰν ἐκείνους πού γράφουν γιά ἐπιστήμη ἐνῶ τοὺς φλογίζει ἡ ἐπιθυμία νὰ περάσουν στήν τέχνη. Βρῆκε ἕναν τρόπο νὰ συνδυάζει καί τὰ δύο, κάνοντας κάθε κριτικό δοκίμιό του μιάν ἀφήγησή (σ. 378)

Ἡ δύναμη τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου εἶναι ὅτι γράφτηκε ὄχι γιά κάποιον πρακτικό σκοπό (εἰδῶλως θά ἴχαμε νὰ κάνουμε μέ ἀστυνομικές ἀναφορές ἢ ὁδηγίες χρήσεως τοῦ τάδε ἢ δεῖνα προϊόντος), ἀλλά χάριν τοῦ ἑαυτοῦ του καί μόνο — χωρίς κἄν νὰ ὑποχρεώνει κανέναν νὰ τό διαβάσει. Ἐχοντας, λοιπόν, ὡς κύριο σκοπό τῆς τῆν ἀπόλαυσης, ἡ λογοτεχνία ὑψώνει τήν γλώσσα ὡς συλλογικό κληροδότημα κι ὡς ἐκ τούτου δημιουργεῖ ταυτότητα καί ἐνότητα. Γιατί τί θά ἴταν ὁ ἑλληνικός πολιτισμός χωρίς τόν Ὅμηρο! Ποιά θά ἴταν ἡ γερμανική ταυτότητα χωρίς τήν μετάφραση τῆς Βίβλου ἀπό τόν Λούθηρο ἢ ἡ ρωσική γλώσσα χωρίς τόν Πούσκιν! (σ.12)

Ἴσως πολλοί θρηνοῦν γιά τό τηλεγραφικό ἰδίωμα τοῦ ἠλεκτρονικοῦ ταχυδρομείου, συνεχίζει ὁ ἔβλεπε, καί τὰ μηνύματα τῶν κινητῶν, ὅμως, ἐν μέρει, οἱ ἴδιοι νέοι πού ἀνταλλάσσουν αὐτοῦ τοῦ εἴδους τήν ἀλληλογραφία, συναθροίζονται στά πολυώροφα βιβλιοπωλεῖα κ' ἐρχονται σέ ἐπαφή — ἔστω καί μ' ἕνα ἀπλό ξεφύλλισμα — μέ περίτεχνα κ' ἐκλεπτυσμένα λογοτεχνικά στυλ, μέ τὰ ὁποῖα οἱ γονεῖς τους δέν εἶχαν καμμιά ἐξοικείωση (σ. 13). Τώρα, ἂν μπορεῖ ν' ἀντισταθμιστεῖ τό βάρος τῆς κακοποίησης (ἢ τῆς ἀνεπανόρθωτης παραμόρφωσης) μιᾶς γλώσσας μέ ἕνα ἀπλό ξεφύλλισμα κάποιων βιβλίων ἂν τὰ βιβλία πού (συνήθως) ξεφυλλίζονται ἀξίζει τόν κόπο νὰ ξεφυλλιστοῦν ἢ ἂν οἱ γονεῖς τῶν σημερινῶν παιδιῶν, πού θά ἴχαν μιά στέρεα αἴσθηση τῆς γλώσσας, ἔχασαν (καί πόσο ἔχασαν) ἀπό τή μὴ ἐξοικείωσή τους μέ σημερινά στυλ, εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία...

Ἐχουμε τήν αἴσθηση ὅτι ὁ κόσμος τοῦ βιβλίου εἶν' ἕνας ἀνοιχτός κόσμος, σέ ἀντίθεση μέ τόν καθυπερθετικό κόσμο, τό σύμπαν, πού ἐπιτρέπει μιά καί μόνον ἐρμηνεία. Ὁ νόμος τῆς παγκόσμιας ἑλξης εἶτε ἰσχύει εἶτε δέν ἰσχύει. Ἀλλά κι ἂν ἀποδειχθεῖ κάποτε ἐσφαλμένος· κι ἂν ἦταν νὰ διατυπωθοῦν ποτέ νέοι μεγάλοι κοσμικοί νόμοι, ὁ Σέρλοκ Χόλμς θά παραμείνει ἕνας ἐργένης, ὁ Ἄμλετ δέν πρόκειται νὰ παντρευτεῖ ποτέ τήν Ὀφελία κι ὁ Κλάρκ Κέντ θά συνεχίσει νὰ εἶναι ὁ Σούπερμαν (σ. 14). Πρόκειται γιά αἰώνιες ἀλήθειες. Τά λογοτεχνικά κείμενα μᾶς λένε αὐτό πού δέν θά μπορέσουμε ν' ἀμφισβητήσουμε ποτέ. Ἐπίσημη ὕβρις διά χειρὸς συγγραφέων: ἔχουν ἐμφυσήσει ἕναν κόσμο καθεαυτόν! Καί ἂν ὑπομειδιοῦμε γιά φανατικούς θαυμαστές τραγουδιστῶν ἢ ἡθοποιῶν, οἱ ὁποῖοι προσφάτως μέχρι καί μικρόβια (!) τῶν ἀγαπημένων τους

καλλιτεχνῶν ἀγόρασαν, τί θά λέγαμε γιά τοὺς φανατικούς τοῦ Joyce, οἱ ὁποῖοι πηγαίνουν στό Δουβλίνο γιά νὰ ἔρουν τό φαρμακεῖο ἀπ' ὅπου ὁ Μπλούμ ἀγόρασε σαπουνάκι σέ σχῆμα λεμονιοῦ; Τί θά λέγαμε δέ καί γιά τό ἐν λόγω φαρμακεῖο πού, γιά νὰ ἰκανοποιήσει αὐτούς τοὺς προσκυνητές, ἄρχισε νὰ ξαναβγάζει τέτοιου τύπου σαπουνάκια;

Θά ἀσχοληθῶ κυρίως μέ δύο δοκίμια. Πρῶτον, μέ τό «Σχετικά μέ τό σύμβολο». Ἐδῶ ὁ ἔβλεπε προσεγγίζει «τό φαινόμενο τῆς συμβολικῆς παράνοιας» πού χαρακτηρίζει τήν ἐποχή μας. Ἀπό τῆ μία, ὁ Μεσαιῶνας νοῦσε τό σύμβολο ὡς τρόπο προσέγγισης τοῦ θεοῦ, ὡς προθάλαμο τοῦ ὀρθοῦ Λόγου (ὄχι ὡς «φώτιση», «ἐκσταση» ἢ ὡς «ἀστραπιαῖο κι ἐκθαμβωτικό ὄραμα», ὅπως κάθε σύγχρονη θεωρία τοῦ συμβολισμοῦ). Ἡ ἀρκούδα, ὁ πάνθηρας, τό ρόδο ἢ ἡ βαλανιδιά τάραζαν τόν μεσαιωνικό ἄνθρωπο — τοῦ ἐνέπνεαν ἕναν περιέργο σεβασμό. (184). Ὅλα τὰ ὄντα δημιουργήθηκαν ἀπό τόν Θεό, ἄρα ὅλα μιλοῦν γιά τόν Θεό. Κάθε ζῶο εἶναι ἕνα σύμβολο κάποιας ἀνώτερης, μυστηριώδους, βαθύτατα ἀντιφατικῆς κι ἀσύλληπτης ἀλήθειας.¹ Ἄν ρίξουμε μιά ματιὰ στή φύση, νιώθουμε αὐτόματα αὐτή τήν αἴσθηση τῆς αἰωνιότητος νὰ μᾶς κατακλύζει, μαζί μ' ἕνα ρομαντικό σχεδόν συναίσθημα γιά τήν «ἀνεπάρκεια» τοῦ γῆινου κάλλους, μιά αἴσθηση ἀνικανοποίητου, πού γεννᾷ τῆ λαχτάρα γιά τό Ἄλλο.² Ὅλ' αὐτά τὰ συναίσθημα ἀρκοῦν γιά ν' ἀποδώσουν στά πράγματα μιάν ἀξία μεταφορᾶς καί τὰ καθιστοῦν πεδίο κοσμικῶν ἀλληγοριῶν.³ Ἀλλά, βέβαια, σ' ἕνα πανηγύρι συμβόλων ἐκδηλώνεται πάντα καί μιά δογματική ἐπιθυμία σχολιασμοῦ, ἀποκρυπτογραφίας. Τί σημαίνουν ἐπιτέλους ὅλες αὐτές οἱ ὄνειρικές παραστάσεις, οἱ εἰκόνες, τὰ τέρατα; Τί σημασίες κρύβει ὁ Σκύλος τῆς Βουβάστιδος, ὁ Λέων τῆς Σαΐδος ἢ τὰ σαγόνια τοῦ τρομεροῦ Κροκόδειλου; Πρόκειται τάχα γιά μιά γνώση, πού περικλείεται στόν κύκλο ἐνός αἰνίγματος γιά νὰ μείνει, ἔτσι, ἀπροσπέλαστη ἀπ' τῆ χυδαία περιέργεια τοῦ ὄχλου; Ἡ μήπως τέτοιες εἰκόνες εἶν' ἀπλῶς ἀνάφρες, πού συνεχῶς παρασέρνουν τοὺς θαυμαστές τους σ' ἕνα ἀκόρεστο πάθος μιᾶς κατάκτησης πού ποτέ δέν πρόκειται νὰ πληρωθεῖ; Μήπως αὐτό πού γοητεύει τελικά εἶναι ἡ βεβαιότητα πού ἐμπνέουν τὰ ἐν λόγω σύμβολα: ὅτι ὑπάρχει πράγματι κάπου ἕνα μυστήριο; (189) Πάντως, τό σίγουρο εἶναι ὅτι ὄχι μόνον ἡ θρησκεία ἀλλά καί ἡ ἴδια ἡ ζωολογία προσπάθησαν νὰ ἀποκρυπτογραφίσουν ἐκεῖνα τὰ σύμβολα, νὰ τὰ ὑποβάλλουν σ' ἕναν κώδικα γιά νὰ ἐμποδίσουν τήν ρευστότητά τους — γιά νὰ παύσουν τήν γοητεία τους δηλαδή, καταντώντας τα ἀπλᾶ διακριτικά τῆς ὁποιασδήποτε ἐξουσίας, ἐξοβελίζοντας κάθε «ὑποπτο» μυστήριο. (184)

Σήμερα, ἀπ' τήν ἄλλη, τό σύμβολο δέν ὀφείλει νά ἀποκαλύπτει ἢ νά συγκαλύπτει πιά τό ἀνεξιχνίαστο τῶν θρησκευτῶν, ἀλλά τό ἀνεξιχνίαστο τῆς ποίησης. Μέ ὁδηγό τόν «μανιώδη ἐρευνητή τῶν ὀπισθεν νοημάτων» Αὐγουστῖνο, ὅποτε ἀπαντοῦμε κάποια ἀνεξήγητη φράση, ἐκτός τόπου δῆθεν βαλμένη, κάποια εἰκόνα πού δέν παραπέμπει σέ κάτι ἄμεσα κατανοητό, συνδυασμούς ἀσύνδετων πραγμάτων ἢ ἀπλῶς παράδοξες μεταφορές κι ἀλληγορίες, αὐτόματα σκεφτόμαστε πώς κάποιο βαθύτερο νόημα κρύβεται ἐδῶ. «Ἡ ἐρώτηση γιατί ὑπάρχεις, καί μάλιστα σ' αὐτό τό σημείο; μᾶς ὠθεῖ σέ μία ἔρευνα χωρίς ἀπαντήσεις.» (190-1). Τί θέλει νά μᾶς πεί, λόγου χάρη, ὁ Montale, ὅταν σέ 60 στίχους μᾶς περιγράφει τό ἀπαίσιο πέταγμα μᾶς νυχτοπεταλούδας πού γυροφέρνει τό ἀμπαζούρ καί χτυπάει τά φτερά της σάν τρελή πάνω στά χαρτιά του; Τί ὑπονοεῖ ὁ Elliot στήν Ἔρημη Χώρα ὅταν γράφει: «Θά σᾶς δεῖξω τό φόβο σέ μία χούφτα χῶμα»; Γιατί ὁ Στέτσον φύτεψε πέρσι ἕνα πτώμα στόν κήπο του, πού τώρα ἄρχισε νά πετάει βλαστούς; καί γιατί πρέπει νά κρατάει μακριά τόν σκύλο; Συμβολισμοί παντοῦ. Παντοῦ κρύβεται — ὑποτίθεται — ἕνα βαθύτερο νόημα. Ἐνῶ οἱ σύγχρονοι ἢ οἱ ἐλαφρῶς μεταγενέστεροι τοῦ Ὀμήρου ἄκουγαν ἢ διάβαζαν Ἰλιάδα κι Ὀδύσεια σά νά ἔταν μιά ἐγκυκλοπαίδεια παγκοσμίων γνώσεων, ἐμεῖς, ζώντας σ' ἕναν αἰῶνα ἄκρατου ὀρθολογισμοῦ, διψώντας γιά μαγεία, ἀναζητοῦμε λογιῆς-λογιῆς συμβολικές ἀναλαμπές καί μυστηριακές παραστάσεις ὄχι στήν θρησκεία ἀλλά στήν ποίηση. Καί δέν σταματάμε μόνο στήν ποίηση! Ἡ πυρετική μας ἀναζήτηση γιά ὀπισθεν νοήματα συνεχίζεται καί μέσ στήν ἴδια τήν «καθημερινότητά» μας τήν σεβριζόμενη ὡς τέτοια ἀπό τά λεγόμενα mass media! Μπορεῖ νά ἀρκέσει αὐτό; ἀναρωτιέται ὁ συγγραφέας (195). Στά χρόνια τοῦ Ὀμήρου ἀρκοῦσε ἡ ζωὴ κάτω ἀπ' τόν ἥλιο· δέν ὑπῆρχε, ὡς ἐκ τούτου, λόγος νά ψάξει κανεὶς τόσο βασανιστικά γιά κάτι πέρα ἀπ' τά λεγόμενα τῶν τραγουδιῶν πού ὅλοι ἀγαποῦσαν κ' ἔλεγαν. Ἐνῶ σήμερα; Ποιός θά μπορούσε νά ἰσχυριστεῖ ὅτι ἀρκεῖ τό πεζά «πραγματικό»; Τό συμβολικό ἀναζητεῖται ὡς νεύμα γιά τήν εἴσοδο σ' ἕναν ἄλλο κόσμο. Ὅμως «τό συμβολικό πετράδι πού ἔπρεπε νά λάμπει στό σκοτάδι καί νά μᾶς θαμπώνει ξαφνικά (καί πιθανόν σπανιότατα), ἔγινε [ἀντ' αὐτοῦ] μιά σερπαντίνα ἀπό νέον πού διασχίζει τό πλέγμα κάθε μας λόγου. Τί καλά!» (196). Κι ὅλ' αὐτά, γιατί ἡ γλῶσσα μας ἀσθενεῖ, ἀπαντάει ὁ Ἐκο. Ὅλοι μιλοῦν ἔμμεσα, ποιητικοσυμβολικά δῆθεν (ἀκαταλαβίστικα δηλαδή), ἢ «λογισύνη» φοράει συχνά τόν μανθῶα τοῦ ἀκατάληπτου, ὅλοι τάχα ἀποκαλύπτουν κάτι, ἀκόμη κι ὅταν λέν ὅτι ξέχασαν τήν ὀμπρέλλα τους⁴. «Σ' ἕναν κόσμο τόσο νοσηρά ὀρ-

φικό δέν ὑπάρχει χώρος γιά τήν γλῶσσα τοῦ θυρωροῦ. Ἐκεῖ ὅπου δέν μπορεῖ νά μιλήσει ὁ θυρωρός, σωμαίνει κι ὁ ποιητής.» (196) Μέσα δέ σ' αὐτή τήν ἐμμονή γιά κρυμμένα νοήματα — ἐμμονή πού συδαιλίζει σύν τοῖς ἄλλοις καί ὁ κόσμος τῶν media, μέ λογιῆς συνωμοσίες, κωδικές φράσεις, μυστηριώδεις συσχετισμούς, πού δῆθεν ἀποκαλύπτει — δέν μπορούμε πλέον νά διακρίνουμε τά δεύτερα ἢ χιλιεστὰ νοήματα ἐκεῖ ὅπου πράγματι ὑπάρχουν, κ' ἔτσι ὅλα κατανοοῦν ἐπίπεδα καί μοντά.

Ἐπί τῇ εὐκαιρίᾳ, μιλῶντας γιά... δαιμονικές «συνωμοσίες», ἀπολαυστικότερη εἶναι «Ἡ δύναμη τοῦ ἐσφαλμένου». Στό δοκίμιό αὐτό, ὁ Ἐκο ἐξιστορεῖ ὅλους τοὺς μύθους πού εἶχαν τεράστιες ἱστορικές συνέπειες γιά τήν ἀνθρωπότητα. Κείμενο ἄκρως διαφωτιστικό γι' αὐτό τό θέατρο τῆς Πλάνης πού λέγεται Ἰστορία. Ἐδῶ, φεύγοντας ἀπό τήν γοητεία τῶν ἀλληγοριῶν καί τῶν συμβόλων, γίνεται λόγος γιά λογιῆς-λογιῆς «διακηρύξεις» ἀοράτων καί πανταχοῦ παρόντων ὀργανώσεων ἢ ἀνωθεν τοποτηρητῶν, γιά μεσσιανικές δηλώσεις ἢ ἀποκαλύψεις πού στηρίζουν τήν δύναμή τους σέ μία ἐλάχιστη παραχάραξη (Πρωτόκολλα τῶν σοφῶν τῆς Σιών), ἀποκυήματα τοῦ νοῦ ἢ ἀπλές ἀσκήσεις ὕφους (Δωρεά τοῦ Κωνσταντίνου, διακηρύξεις τῶν Ροδόσταυρων) πού κάποιοι παίρνουν στά σοβαρά, φάρσες, ἐκ μέρους ὀρισμένων δακτύλων πού ἤθελαν ἀπλῶς νά «σπρωξοῦν» λίγο τά πράγματα ἢ νά διευκολύνουν τίς ἐκάστοτε ἐξελίξεις. Πέρα ἀπό τήν ἀδελφότητα τῶν Ροδόσταυρων (ὄχι τοὺς σημερινούς φολκλόρ Ροδόσταυρίτες), πέρα ἀπό τίς μυστικές ἐταιρεῖες καί τοὺς λογιῆς Ἄνωθεν Ἀγνώστους (θέματα πού συζητοῦντο ἤδη πρὶν ἀπό τήν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση), ἄς πᾶμε στά περιβόητα Πρωτόκολλα τῶν Σοφῶν τῆς Σιών, ὅπου ὁ ἀναγνώστης — ἂν δέν εἶναι γνώστης αὐτῆς τῆς καταπληκτικῆς τό δίχως ἄλλο ἱστορίας — βλέπει μέ ποιόν τρόπο μιά ἀπλή παραχάραξη κάποιας στυγνῆς ἀντιγραφῆς ἀπὸ ἕνα μυθιστόρημα τοῦ 19ου αἰῶνα, γραμμένο μέσ στόν φανατισμό κατὰ τῶν ἰησουιτῶν, ἐξελίχθηκε σέ ἕνα πρώτης τάξεως... ἱστορικό γεγονός: ἕνας πληροφοριοδότης καί μετέπειτα ἀρχηγός τῆς τσαρική ἀστυνομίας, ὀνόματι Ρακόβσκυ, θέλοντας νά βοηθήσει τόν πολιτικό προστάτη του κόμη Βίττ, διατάζει ἔρευνα στό σπίτι τοῦ ἀντιπάου του Ἐλιέντε Cyon, ὅπου βρίσκει, τελικά, ἕναν λίβελλο. Τόν λίβελλο αὐτόν εἶχε ἀντιγράψει (!) ὁ Cyon ἀπὸ κάποιον Ματίς Τζόλυ ὁ ὁποῖος, στό δικό του κείμενο, καταφερόταν ὄχι βέβαια ἐναντίον κανενὸς ρώσου κόμη, παρὰ ἐναντίον τοῦ Ναπολέοντος Γ', παραθέτοντας ἕναν διάλογο ἀνάμεσα στόν Μακιαβέλλι καί τόν Μοντεσκιέ, βάζοντας στό στόμα τοῦ Μακιαβέλλι τά κυνικά λόγια ἐνός δικτάτορα. Ὁ

Τζόλυ απέδιδε στον Ναπολέοντα Γ' την ιησουιτική συνωμοσία, την όποιαν όμως είχε γράψει πρώτος στο μυθιστόρημά του *Περιπλανώμενος Ίουδαίος* ο συγγραφέας Εὐγένιος Σού, διαδίδοντας την (διάχυτη κατά τον 19ον αιώνα) φήμη ότι οι ιησουίτες, λείει, συνωμοτούσαν κόντρα στο καλό της ανθρωπότητας! Ο Ρακόβσκυ, λοιπόν, βλέπει ότι ο «καχός» αντιγραφείας Cyon αποδίδει τώρα τίς κυνικές δικτατορικές απόψεις του Μακιαβέλλι στον «καλό» κόμη Βίττ' διαγράφει λοιπόν κι αυτόν κάθε αναφορά στον πολιτικό του προστάτη (όποια αφοσίωση!) κι αποδίδει, με τή σειρά του, τίς ιδέες αυτές όχι κ'αν στον Ναπολέοντα Γ', οὔτε στους ιησουίτες, παρά στους... Ἑβραίους!.. Σχόλιο του Έκκο: «Δέν μπορείς νά λέγεις Cyon, ἔστω και μέ ε, χωρίς νά θυμίζεις ἑβραϊκή συνωμοσία! Τό κείμενο πού “διόρθωσε” ὁ Ρακόβσκυ εἶναι κατά πᾶσα πιθανότητα ἡ ἀρχική πηγή τῶν *Πρωτοκόλλων*» (360). Στή συνέχεια, κάποιος περιπλανώμενος ἐπίσης ρώσος καλόγερος μέ ρασπουτινικές φιλοδοξίες, κατατρυγμένος ἀπό τήν ιδέα τοῦ Ἀντίχριστου (ἄλλη παράνοια!), δημοσιεύει και σχολιάζει (!) τό κείμενο τῶν *Πρωτοκόλλων* τό κείμενο ταξιδεύει ἀνά τήν Εὐρώπη, φτάνει μεταξὺ ἄλλων και στά χέρια τοῦ Χίτλερ — and the rest is history! (361)

Τό προτέρημα πού εἶχαν ὅλα αὐτά τά παραμῦθα ἐντέλει — καθώς κι ὁποιοδήποτε παραμῦθι, ὁποιοσδήποτε μῦθος ἐν γένει — ἐναντι τῆς πραγματικότητας, καταλήγει ὁ Έκκο, εἶναι ὅτι φαίνονταν και φαίνονται ἀληθοφανῆ — και πάντως πύ ἀληθοφανῆ ἀπ' τήν καθημερινότητά μας ἢ τήν ἱστορική πραγματικότητα, πού συχνά εἶναι πύ περιπλοκή κι ἀπίστευτη. Ἄλλωστε κάθε μῦθος ἀνταποκρίνεται σέ μία προσδοκία. Τό νά ἐξηγεῖ κανεῖς μέσφ μιᾶς ἀόρατης συνωμοσίας — ἄλλο πού ὑπῆρξαν πράγματι και τέτοιες περιπτώσεις — μία σειρά γεγονότων, ἀποτελεῖ τελικά ἀνθρώπινη ἀνάγκη. Μήπως δέν συμβαίνει τό ἴδιο και σέ προσωπικό ἐπίπεδο; Μήπως δέν χρησιμοποιοῦμε τήν πίστη σέ λογῆς δολοπλοκίες πού ἐξυφαίνονται δήθεν ἐναντίον μας, προσπαθώντας νά αἰτιολογήσουμε τήν διαφορετική τροπή πού πήραν τά πράγματα, ἐνῶ ἐμεῖς ἀλλιῶς τά περιμέναμε; Σήμερα, σὺν τοῖς ἄλλοις, κατατρυχόμαστε κι ἀπό τό σύνδρομο τῆς δυσπιστίας. Ἐνας ἀπλός θεατῆς τῶν γεγονότων ἔχει τήν ὑποψία ὅτι «ὅλα γίνονται στό παρασκήνιο» (ἀπό *ὁμάδες πείσεων*, τά λεγόμενα *λόμπυ κλπ.*). Αὐτό μέ τή σειρά του δημιουργεῖ ἄλλους μῦθους περί συνωμοσιῶν και ὑποχθόνων πλασμάτων πού ὁδηγοῦν τόν κόσμο ἐκεῖ πού αὐτά τάχα θέλουν μέσφ μιᾶς διαδικασίας πλεύσης ἀδιόρατης (κι ὡς ἐκ τούτου πύ πειστικῆς, ὡς και γοητευτικῆς μερικῆς φορές, ἀν λάβουμε ὑπ' ὄψη μας τήν ἐπιτυχία τηλεοπτικῶν σειρῶν ἢ και κινηματογρα-

φικῶν ἔργων τέτοιας θεματολογίας) στόν θεατή, ὁ ὁποῖος γυρεύει ἕνα ἔρεισμα γι' αὐτή τήν συνεχῆ δυσπιστία του ὡς πρὸς τά τεκταινόμενα. Ἐν τέλει, ὁ ἴδιος ὁ σκεπτικισμός ὁδηγεῖ και θρέφει τήν πύ ἀγαλίνωτη φαντασία, τήν ὁποία ἔρχεται νά δικαιώσει, ὡς *deus ex machina*, ἕνα παραληρηματικό κείμενο μεσσιανικῶν ἀποκαλύψεων (ὁ Έκκο, περιέργως, δέν ἀναφέρει τήν περίφημη Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη!).

Ὅπως και νά 'χει, παρά τίς προσδοκίες τῆς ὁποιασδήποτε ἐποχῆς ἢ τήν ἀληθοφάνεια ὁρισμένων μῦθων, παρ' ὅτι ὁ καθένας μας εἶναι ἕνα ξεχωριστό σύμπαν και φαίνεται πρὸς στιγμῆν ἀδύνατο νά ὑπάρξει κάποιος κοινός κώδικας μεταξύ δισεκατομμυρίων κόσμων, ὑπάρχει ὡστόσο κριτήριο ἀλήθειας. Θεμελιώνεται σέ μία πρακτική ἐπαλήθευσης, βάσει ἀργῆς, συλλογικῆς, κοινῆς δουλειᾶς. Κ' ἐν πάσῃ περιπτώσει, καταλήγει ὁ συγγραφέας, καλό θά 'ταν νά κρατᾶμε τό μυαλό μας ἀνοιχτό και καθαρό γιά τήν στιγμῆ πού ἡ ἐπιστήμη θά ἀναγγεῖλει ὅτι ἀκόμη και τούτη ἡ ιδέα τοῦ σύμπαντος ἦταν πιθανῶς μία πλάνη, ὅπως ὁ μῦθος τῆς ἐπίπεδης γῆς ἢ τῶν ροδόσταυρων. (371)

Αὐτά λοιπόν περί *λογοτεχνίας*. Πέρα ἀπό τήν πληθώρα θεμάτων πού ἀφοροῦν συγγραφεῖς ὅπως ὁ Wilde, ὁ Borges ἢ ὁ Joyce, τό βιβλίον αὐτό εἶναι κατατοπιστικώτατο κι ὡς πρὸς τόν ἴδιο τόν Έκκο ὅσοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ μέ τό ἔργο του, κυρίως μέ τά μυθιστορήματά του, θά βροῦν σωρεία στοιχείων διαφωτιστικῶν κι ὁμολογουμένως πύ ἐνδιαφερόντων ὡς πρὸς τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο λειτουργεῖ ὁ συγγραφέας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Τέχνη και κάλλος στήν αἰσθητική τοῦ Μεσαίωνα*, 104.
2. Ὁ.π. 98.
3. Ὁ.π. 97.
4. Ἡ περίπτωση τοῦ Ντεριντά, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νά καταλάβει γιά ποιό λόγο βρέθηκε αὐτή ἡ φράση — «Ἐχω ξεχάσει τήν ὀμπρέλλα μου» — στά ἀνέκδοτα ἀποσπάσματα τοῦ Νίτσε — και μάλιστα ὡς μόνη φράση μέσα σέ εἰσαγωγικά! Βλ. Ζ. Ντεριντά *Ἐμβόλα*, τά ὄψη τοῦ Νίτσε, σ. 80 κ.ἐξ., ΕΣΤΙΑ, 2002.

Βαγγέλης Δουβαλέρης

Maria PROTOPAPAS-MARNELI,
***La rhétorique des Stoiciens*, Paris,**
Harmattan, 2002, 224 p.

Τό βιβλίον αὐτό παρουσιάστηκε ἀρχικά ὡς διατριβῆ φιλοσοφίας στή Σορβόννη (Paris IV), καθίσταται δέ ἐν συνεχείᾳ διατριβῆ ὀντολογίας.

Μελετώντας τήν ρητορική τῶν Στωικῶν, ἡ

συγγραφέας τοποθετείται στο πλαίσιο της φιλοσοφίας του ὄντος. Για νά γίνουμε πιό σαφείς, ἡ φιλοσοφική θέση τῆς συγγραφέως, καθ' ὅσον ἀφορᾷ στή ρητορική τῶν Στωϊκῶν, ἀποδεικνύει ὅτι οἱ φιλόσοφοι τῆς Στοᾶς ἀντιτίθενται στήν φαινομενική ἐρμηνεία, τήν ὁποία τοὺς ἀποδίδουν οἱ Ἀγγλοσάξονες στοχαστές. Μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, ἡ συγγραφεὺς τοποθετεῖ τήν ρητορική τῶν Στωϊκῶν στήν ἀνελλιπή προσπάθεια τῆς Ἑλληνικῆς σκέψης νά δηλώνεται στήν ἔρευνα τοῦ ὄντος, ὅπου γεννῶνται ἡ Αἰσθητική, ἡ Ἠθική, ἡ Πολιτική καί ἡ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου.

Ἡ *Ρητορική τῶν Στωϊκῶν*, μαρτυρεῖ, μ' ἄλλα λόγια, ὅχι μόνον τὸ ὕψος (στύλ) ἐνός λογικοῦ διαλογισμοῦ, μέ συνάφεια καί δύναμη, ἀλλὰ ἐπίσης καί κυρίως, ἕναν ἐσωτερικὸ λόγον — διαλογισμό, πού ἀναφέρεται στό ἐπίπεδο τοῦ κοσμικοῦ λόγου, λόγου τοῦ ὄντος, δηλαδή λόγου ἀ-λήθειας. Μ' αὐτόν τὸν τρόπο, ἡ συγγραφεὺς θέτει τήν ρητορική τῶν Στωϊκῶν στήν ὁδὸ τῆς Διαλεκτικῆς. Αὐτὴ ἡ ρητορική ξεπερνᾷ τήν τέχνη τῆς πειθοῦς, ὅπως τήν παρουσίασαν οἱ Σοφιστές, προκειμένου νά ἐκφράσει τὸν τρόπο τοῦ εἶναι τῆς ψυχῆς σέ σχέση μέ τὸν κοσμικὸ λόγον. Αὐτὴ ἡ ρητορική γίνεται, ἐπομένως, τρόπος ζωῆς, τρόπος ἐξεύρεσης τῆς ἀρετῆς, διανοίγει τὸν δρόμον πρὸς τήν Ἠθική. Ἡ *Ρητορική τῶν Στωϊκῶν*, ἀντίθετα πρὸς τὸν σύγχρονον νομιναλισμό, ἐρευνᾷ τήν ἀλήθεια στό βάθος τῶν λέξεων, οἱ ὁποῖες ἀντιπροσωπεύουν ἐκφάνσεις τοῦ ὄντος. Ἡ ρητορική ὁδηγεῖ στό φυσικὸ δίκαιο, ὑπὸ μορφή κανόνος ἠθικῆς τοῦ λόγου, τοῦ παγκόσμιου λόγου πού διασφαλίζει τὸ ἀεὶ κινεῖσθαι. Μὲ τὸν τρόπο αὐτόν ἡ συγγραφεὺς μᾶς ὁδηγεῖ στὶς ρίζες τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἔτσι ὅπως ἐκφράζονται ἀπὸ τὴ ρητορική τῶν Στωϊκῶν, διότι στό βιβλίον ἀποδίδεται ἀνάγλυφα ἡ φιλοσοφία τοῦ ὄντος, ὅπως αὐτὴ ὑπάρχει ὡς ἐνότητα στήν ἑλληνικὴ διανόηση, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικούς. Δηλώνεται καθαρὰ ἡ προοπτικὴ πού διανοίγεται στόν χῶρον τοῦ εἶναι σέ σχέση μέ τὸ δέον τοῦ σύγχρονου νομιναλισμοῦ, πού βρίσκεται σέ πλήρη ἐξάρτησιν ἀπὸ τήν γλῶσσα τῆς ἀλήθειας ἐμφυτευμένη στὰ ὀνόματα. Διὰ τῶν ἀναλύσεων αὐτῶν διανοίγεται μία ἄλλη προοπτικὴ, καθόλου ἀμελητέα, στόν χῶρον τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας. Ἡ ρητορική ἀντιπροσωπεύει τὸν λόγον τοῦ σοφοῦ, ὁ ὁποῖος καθ' ὅλην τήν διάρκεια τῆς ζωῆς του ἐρευνᾷ τήν ἐπιστήμη ὡς γνώση τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ ωραίου, τοῦ δίκαιου καί τοῦ ἀληθοῦς, ἔννοιες πού συνοψίζονται στήν ἔννοια τῆς ἀρετῆς ὡς ἀπόρροια τῆς ἐπιστήμης καί κατ' οὐδένα τρόπο τῆς δόξας. Ἡ προοπτικὴ αὐτὴ μᾶς ἐπιτρέπει νά διαπιστώσουμε τήν «λήθη» τοῦ ὄντος, πού χαρακτηρίζει τήν πραγματικὴ ἠθικὴ τῆς σύγχρονης ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας.

Ἡ συγγραφεὺς, μέσῳ τῆς ἀνάλυσης τοῦ ἀν-

θρώπινου λόγου, πού μελετᾷ ὡς προέκτασιν τοῦ παγκόσμιου λόγου, θεωρούμενου ὡς ἠθικοῦ λόγου, ἐντοπίζει τὸ χάσμα μεταξύ ἀντικειμενικῆς ἀρχαίας ἠθικῆς καί ὑποκειμενικοῦ μοραλισμοῦ, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει φιλοσοφικὰς τάσεις στόν ἀγγλοσαξονικὸν χῶρον. Διότι ἡ ἀναλυτικὴ φιλοσοφία θεωρεῖ τήν ρητορική ὡς τέχνη πειθοῦς, ἐλεγχόμενη ἀπὸ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου. Στήν ἀνάλυσίν τῆς ἡ συγγραφεὺς ἐμμένει στήν ρητορική, ὡς ἐπιστήμη τῆς ὁποίας ἡ ἔρευνα εἶναι ἡ ἀποκάλυψιν τοῦ ὄντος, δηλαδή τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας, τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ ὄντος τὸ ὁποῖο βρίσκεται ὑπὸ σκιάν (ἢ ἐντὸς τοῦ σκότους) τοῦ κρυμμένου ὄντος, διότι ἡ φύσις «κρύπτεσθαι φιλεῖ», κατὰ τὸν Ἡράκλειτον.

Ἡ ρητορική τῶν Στωϊκῶν, μαζί μέ τήν διαλεκτική, στοχεύει στή διαφώτιση τοῦ λόγου πού διαπερνᾷ τὸ ὄν. Ὁ σύγχρονος κόσμος ἀντικατέστησε αὐτόν τὸν λόγον μέ τὸν ὑποκειμενικὸν διάλογον, ὁ ὁποῖος ἐμμένει στό φαινόμενο. Ἔτσι λοιπόν, ἐπιμένει ἡ συγγραφεὺς, ἐνῶ γιὰ τοὺς Στωϊκοὺς ἡ κατάληψιν τῶν ἐννοιῶν ὁδηγεῖ στήν ἐμβάθυνσιν τοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει στήν φύσιν τῶν πραγμάτων, ἡ σύγχρονη ρητορική ἐμμένει στήν κατάληψιν, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὡς ἡ κατανόηση τῶν φαινομένων, δηλαδή ὁρατῶν πραγμάτων. Τὸ ὄν τῶν Στωϊκῶν ἀντίκειται στήν θετικιστικὴ ὄντολογία τῶν μοντέρνων. Ἡ ἀνάλυσιν τῶν Λεκτῶν, πού παρουσιάζει ἡ συγγραφεὺς, ἀποτελεῖ στό σύνολόν τῆς ἐγχείρημα γιὰ τήν ὑποστήριξιν αὐτῆς τῆς θέσεως. Μὲ τὸν τρόπο αὐτόν ἡ συγγραφεὺς ἐρευνᾷ τήν ἑλληνικὴ σκέψιν ὡς διανόηση ἀντι-μηδενιστικῆ. Ἡ θεωρία τῶν λεκτῶν ἀνοίγει τήν προοπτικὴ τῆς ἑλληνικῆς διανόησης στόν χῶρον τοῦ μὴ ὄντος ὡς τί, κάτι δηλαδή πού δέν εἶναι μηδέν, ἔστω κι ἂν εἶναι ἄυλον. Ἡ ρητορική τῶν Στωϊκῶν ἐπιφαίνεται ὡς κατάφασιν τοῦ ὄντος.

Κατὰ τὸν Νίτσε, ἡ ρητορική θεωρεῖ τὰ φαινόμενα ὡς προϊόντα τοῦ ἀτομικοῦ ὑποκειμενισμοῦ. Ἔτσι ἡ ἐξαφάνισιν τοῦ ἀτόμου ἐπιφέρει τήν ἐξαφάνισιν τῶν ὄντων. Ὁ θάνατος ἀποτελεῖ τήν ἐπιβεβαίωσιν τοῦ μηδενισμοῦ. Ἀντίθετα, ἡ ρητορική τῶν Στωϊκῶν ἀσπάζεται τήν ἐναλλαγὴν τῶν σχημάτων τοῦ ὄντος, καί συλλαμβάνει τὸν θάνατον ὡς μεταλλαγὴν μορφῶν τοῦ ὄντος. Τὸ μὴ ὄν εἶναι κάτι (τι).

Στό σημεῖον αὐτὸ οἱ ἀναλύσεις τῆς συγγραφέως ἐμπέτουν στήν προοπτικὴ πού διανοίγεται γιὰ τήν ρητορική στόν χῶρον τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου. Ἡ συγγραφεὺς ἐμμένει στήν ἰδέαν ὅτι ἡ ρητορική ἀνακαλύπτει τήν ἀλήθεια στό βάθος τῶν ὀνομάτων καί ἡ ἀνάλυσίν τῆς πάνω στό θέμα αὐτὸ ὁδηγεῖ στήν μεταφυσικὴν τοῦ Ἡρακλείτου, ὅπου τὸ ὑποκείμενον ἀντιπροσωπεύει τὸ ὑπόβαθρον τοῦ λογικοῦ στοχασμοῦ. Κι ὁ λογικὸς στοχασμὸς εἶναι ἀντικειμενικὸς σύμφωνα μέ τοὺς Στωϊκοὺς, ὅπως εἶναι καί γιὰ τοὺς Προσωκρατικούς καί τὸν Πλάτωνα. Ἡ

φιλοσοφία του Δικαίου ασπάζεται τό αντικειμενικό φυσικό δίκαιο, δηλαδή τόν λόγο ως υπερ-ατομικισμό, νόμιμο συνθέτη του ὄντος καί του δέοντος.

Τό τελευταίο τμήμα του βιβλίου αποτελεί πολυτιμο ὁδηγό γιά τήν ὄντολογία του δικαίου, διότι:

1. Διαφωτίζει τίς διαφορές μεταξύ τῆς φαινομενολογικῆς διαλεκτικῆς (ὅπως τήν ἔδωσε ὁ Habermas στό νομικό δόγμα του *Droit Communicationnel*) καί τῆς διαλεκτικῆς τῶν Στωϊκῶν, πού ἀνάγεται ἔως τόν κοινό λόγο του Ἡράκλειτου.

2. Ὑποβοηθεῖ τόν θεωρητικό του δικαίου νά καταλάβει τήν διαφορά μεταξύ τῆς ἀρχαίας δικαιοῦς φιλοσοφίας του ὄντος καί τῆς θετικιστικῆς φαινομενολογίας του προσώπου.

3. Ὁ Λόγος τῶν Στωϊκῶν συναντᾶται, σέ μεγάλο βαθμό, στήν ρωμαϊκή ἐπιστήμη του δικαίου. Ἄξιοποιεῖ τήν θέση του ἀνθρώπου στόν κόσμο, διότι ὑποστηρίζει ἕνα δίκαιο πού διανέμει, σύμφωνα μέ τήν ἀξία καθενός, ἐπαίνους καί τιμωρίες. Ἀντίθετα, ἡ δικαιοῦς φιλοσοφία του προσώπου, ἑνός προσώπου χωρίς προσωπικότητα, ἐπιβάλλεται δογματικά στόν ἀνθρώπο (δικαιώματα του ἀνθρώπου) ἰσοπεδώνοντας κάθε ἀξιολογική ὑπαρξιακή διαφορά.

4. Ἡ ἀρχιτεκτονική ἀνάλυση του λόγου, πού ἐπιχειρεῖ ἡ συγγραφεύς, ἐπιτρέπει τήν κατανόηση τῶν διαφόρων μορφῶν του δικαιοῦς λόγου. Προϋπόθεση πού μάς ἐπιτρέπει νά διαγράψουμε τά ὅρια τῆς φιλοσοφίας του δικαίου σέ σχέση μέ τή θεωρία του δικαίου, καί στή συνέχεια μάς δίνει τήν δυνατότητα νά καθορίσουμε τίς πηγές, τή φύση, τόν χαρακτήρα καθώς καί τόν σκοπό τῶν θετικῶν νόμων. Τέλος, ἡ δομή του ἔργου ἐκπλήσσει μέ τήν διαύγεια του λόγου, μέ τήν καθαρή σκέψη, τήν κομψότητα τῆς σύνταξης τῶν φράσεων, γεγονός τό ὁποῖο προσδίδει ἕνα ξεχωριστό προσωπικό ὕφος στή γραφίδα τῆς συγγραφῆς Διαλογισμοί χωρίς πολυτέλειες, δίχως λογοτεχνικές διανοήσεις πού ἀποδυναμώνουν τήν φιλοσοφική ἐνότητα καί τόν διαλεκτικό εἰσμό. Ἡ συγγραφεύς κατόρθωσε ν' ἀποδώσει μέ ἀπλότητα καί σαφήνεια τίς προσωπικές της θέσεις γιά τή ρητορική τῶν Στωϊκῶν. Ἡ ἐπιχειρηματολογία της εἶναι δυνατή καί πειστική, φανερώνει μιά πληθωρική κριτική γνώση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας ὅσο καί τῆς διεθνούς βιβλιογραφίας. Θεωρῶ, καί πολλοί ἄλλοι συμμερίζονται τήν σκέψη μου, ὅτι ἡ αντικειμενική ἀνάλυση τῆς φιλοσοφίας τῶν Στωϊκῶν, συνδυασμένη μέ τίς πρωτότυπες προσωπικές θέσεις τῆς συγγραφῆς, πού ἀνοίγει νέες κατευθύνσεις στήν κατανόηση καί ἐρμηνεία στή φιλοσοφία τους, θά συντείνουν ὥστε νά παρουσιάζεται τό πόνημα αὐτό ὡς βιβλίο ἀναφοράς τῆς στωϊκῆς ὄντολογίας στήν ἐπιστημονική κοινότητα.

Σταμάτιος Τζιτζῆς

Immanuel KANT, Κριτική τῆς Κριτικῆς Δύναμης, εἰσαγωγή-μετάφραση-σχόλια Κώστας Ἀνδρουλιδάκης, ἐκδόσεις Ἰδεόγραμμα, 2002.

Σέ πείσμα τῶν καιρῶν γιά προχειρότητα καί τσαπατσουλιὰ, ὁ ἐκδοτικός οἶκος Ἰδεόγραμμα ἀκολουθεῖ ἐδῶ καί κάμποσα χρόνια μιά συνεπῆ πορεία, μέ ἐκδόσεις ποιότητας, φροντισμένες μέ μεράκι ἄλλου καιροῦ, δίνοντας στό βιβλίο τήν αἴγλη πού του ἀρμόζει· τό καθιστᾶ περίπου κόσμημα: Δέν μετέχει μόνον ἡ φαντασία του ἀναγνώστη, πού στροβιλίζεται στίς δίνες του Ντοστογιέφσκυ (*Ἐγκλημα καί τιμωρία*) μέ ὁδηγό τήν γλώσσα του Παπαδιαμάντη· πού ἀναπνέει τόν ἀέρα τῶν ψηλῶν βουνῶν στίς κορυφές τῶν Ἄλπεων μέ τόν Οὐγκο Φώσκολο (*Οἱ τελευταῖες ἐπιστολές του Τζιάκοπο Ὅρσις*) καί τήν μνημειώδη μετάφραση τῆς Ἐφης Καλλιφατιδῆ· πού περιδιαβαίνει μέ τόν Ρουσσώ τήν Γαλλία κατά τίς παραμονές τῆς Ἐπανάστασης (*Ἐξομολογήσεις*) μέ τήν ἐπίσης προσεγμένη μετάφραση τῆς Ἀλεξάνδρας Παπαθανασοπούλου· εἶναι ὅτι, πέρα ἀπό τήν ὄραση, μετέχει καί ἡ ἀφή. Ἀλλά γιά τούς περισσότερους ἐκδότες, αὐτά εἶναι, δυστυχῶς, πολυτέλειες περιττές...

Ἡ τρίτη μεγάλη Κριτική του Κάντ, ἡ Κριτική τῆς Κριτικῆς Δύναμης (ἡ Ἰκανότητος, κατά ἄλλους), πραγματεύεται βασικά ζητήματα τῆς αἰσθητικῆς, τῆς ἐπιστήμης, τῆς ψυχολογίας κλπ. Πρόκειται γιά ἔργο ἐξαιρετικά πολυσύνθετο πού, λόγω τῆς πληθώρας θεμάτων, ἀπαιτεῖ ἐκ μέρους του ἀναγνώστη μιά στοιχειώδη γνώση τῶν περὶ τέχνης καί αἰσθητικῆς ἰδεῶν πού ἐπικρατοῦσαν τήν ἐποχή ἐκείνη. Ὡς πρός τοῦτο, κατατοπιστικώτατη καί ἀκρως ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐκτενής εἰσαγωγή του μεταφραστή, ὁ ὁποῖος κατέχει σαφῶς τό θέμα του καί δίνει πλήρως ὅλα τά προϋποθετικά γιά τήν κατανόηση ἑνός τέτοιου ἔργου. Ἄξιόπαινος ὁ σχολιασμός του καντιανῶν κειμένων καί τῶν φιλοσοφικῶν ὄρων (παρατίθενται διαφορετικές ἀποδόσεις ὄρων ἀπό ἄλλους μελετητές ἢ μεταφραστῆς, καθώς καί πραγματολογικά στοιχεῖα γιά τούς φιλοσόφους καί τά διάφορα ἔργα πού ἀναφέρονται στό κείμενο). Ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, χρονολόγιο, καθώς καί δίγλωσσο index ἐννοιῶν. Πρόκειται γιά ἔργασία πού χαρακτηρίζεται, πράγματι, ἀπό ἐπιστημονικό πνεῦμα.

Ὅσο γιά τήν μετάφραση: καί μόνο τό νά καταπιασθεῖ κανεὶς μέ ἕνα τέτοιο κείμενο ἀπαιτήσεων, εἶναι καθαυτό ἕνα τόλμημα. Ἡ μόνη μου ἔσταση εἶναι οἱ λογῆς-λογῆς γερμανισμοί πού ξεφυτρώνουν σποραδικά — εἴτε ἐν εἶδει συντακτικῶν τρόπων εἴτε ἐλλειποῦς ἀποσυμφόρησης του περιβόητου καντιανῶν πυκνοῦ, μακροπεριόδου ὕφους καί του ὑπο-

τεταγμένου λόγου, ό όποϊός ούκ όλίγες δυσκολίες προκαλεί στην νεοελληνική (βλ. ένδεικτικά σ. 372-3 ώς τό τέλος τής πρώτης παραγράφου).

Όπως καί νά 'χει, ή έν λόγω έκδοση (ή πρώτη ολοκληρωμένη στά ελληνικά) τής Κριτικής τής Κριτικής Δύναμης είναι ένα απαραίτητο βοήθημα γιά όποιον μελετά ή μεταφράζει φιλοσοφία, καί κερδίζει επάξια μιά θέση δίπλα στην λαμπρή εκείνη έκδοση τής Κριτικής του Καθαρού Λόγου του 'Α. Γιανναρά.

Βαγγέλης Δουβαλέρης

Άναστάσιος Δ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ, Η Χαμένη Άδωότητα τής Οικονομικής Πολιτικής, Άθήνα 2002, 172 σελ.

Ό συγγραφέας του βιβλίου, αναπληρωτής καθηγητής του Τμήματος Οικονομικής Έπιστήμης του Πανεπιστημίου Πειραιώς, έγκριτος μελετητής καί έρευνητής τής Ιστορίας των Οικονομικών Θεωριών καί τής Οικονομικής Μεθοδολογίας, παρουσιάζει στις σελίδες του έργου, κατά λογική άλληλουχία διατεταγμένα, τά διάσπαρτα πριν σέ ελληνικά καί διεθνή επιστημονικά περιοδικά, άρθρα του, τά όποια πραγματεύονται τήν αξιοπιστία τής οικονομικής πολιτικής.

Τό έργο σύγκειται από δύο μέρη. Τό πρώτο μέρος, τιτλοφορούμενο «Θεωρία», αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Τό πρώτο κεφάλαιο: «Ό J.M. Keynes γιά τά εμπόδια τής οικονομικής πολιτικής» (σ. 15-30) εξετάζει ένδελεχώς τίς απόψεις του Keynes γιά τά προσόντα πού πρέπει νά διαθέτει ό οικονομολόγος, ό μόνος ικανός γιά τήν άσκηση οικονομικής πολιτικής καί όχι οι πολιτικοί. Τήν άρνητική θέση του Keynes έναντι των πολιτικών έχει έπισημάνει καί ό Smith, όπως αναφέρει ό συγγραφέας. Έκ παραλλήλου, τήν ύπαρξη μιάς ομάδος τεχνοκρατών, μόνων ικανών νά ασκούν οικονομική διοίκηση, προβάλλει καί προπαγανδίζει ό Saint-Simon.

Τό δεύτερο κεφάλαιο: «Άναξιοκρατία καί Άναποτελεσματικότητα» (σ. 31-48) εξετάζει τίς αίτιες εμφάνισης ενός συστήματος αναξιοκρατίας, αναλύονται οι συνέπειες ενός τέτοιου συστήματος στην κατανομή των παραγωγικών πόρων καί στην προσπάθεια εργασίας των ατόμων καί δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στό κόστος πού παρουσιάζεται από τήν ύπαρξη τής αναξιοκρατίας καί στις συνέπειές της στην οικονομική ανάπτυξη καί ανταγωνιστικότητα τής οικονομίας.

Άμεσα συνδεδεμένο μέ τό δεύτερο κεφάλαιο καί φυσικά συνέχεια του είναι τό τρίτο μέ τίτλο «Πρός μιά οικονομική προσέγγιση τής αναξιοκρατίας» (σ.

49-62), γραμμένο μέ τήν συνεργασία του Στ. Δρακοπούλου, στό όποιο εξετάζονται οι πιθανές αίτιες εμφάνισης ενός αναξιοκρατικού συστήματος καί αναλύεται ή συμπεριφορά των πολιτικών.

Τό τέταρτο κεφάλαιο μέ τίτλο «Arthur M. Okun «Equality and Efficiency — The Big Tradeoff». Άξιολόγηση μετά από Είκοσι Χρόνια» (σ. 63-76), αξιολογεί, όπως δηλώνει ό τίτλος του, τίς προτάσεις του Άμερικανικού οικονομολόγου γιά τήν εξάλειψη των διαφόρων αιτίων πού μπορούν ν' αποδυναμώσουν τά διάφορα κίνητρα. Η έπιλογή ανάμεσα στην οικονομική ισότητα καί χαμηλή αποδοτικότητα μπορεί νά υπερκερασθεί από τήν δημιουργική προσπάθεια καί τό φιλεργό πνεύμα του.

Τό Δεύτερο Μέρος μέ τίτλο «Έλληνική Έμπειρία» σύγκειται από τέσσερα κεφάλαια. Τό πέμπτο κεφάλαιο «Κεϋνσιανή οικονομική πολιτική καί ή ελληνική πρακτική κατά τήν περίοδο 1975-1994» (σ. 79-99) αποδεικνύει ότι κατά τήν εξεταζόμενη περίοδο δέν ακολουθήθηκε κεϋνσιανή οικονομική πολιτική, συγκρίνοντας τά δεδομένα τής οικονομικής πολιτικής πού ακολουθήθηκε μέ τίς άμιγείς Κεϋνσιανές προτάσεις.

Τό έκτο κεφάλαιο: «Όρισμένα βασικά μειονεκτήματα καί άρνητικές συνέπειες του δημοσίου τομέα τής ελληνικής οικονομίας» (σ. 100-119) προβαίνει σέ μιά διερεύνηση των δυσλειτουργιών καί άρνητικών επιπτώσεων του δημοσίου τομέα. Παράλληλα, όμως, ό συγγραφέας προβαίνει καί σέ μιά συνολική πρόταση έξι σημείων (σ. 117-119) πού, κατά τήν γνώμη του, θά συνέβαλλαν στην εξάλειψη ή ελαχιστοποίηση των προβλημάτων.

Τό έβδομο κεφάλαιο: «Οικονομική πολιτική καί φορολογική συνείδηση του πολίτη» (σ. 120-136) διερευνά ένα ακανθώδες, από τήν Άρχαιότητα ήδη, ζήτημα, των συνεπειών τής οικονομικής πολιτικής στην φορολογική συνείδηση του πολίτη. Ό συγγραφέας, έχοντας ως όπλοστάσιο τήν ελληνική αρχαιότητα, αναδεικνύει ότι μόνο μέσα από τήν μεταβολή τής ανεξέλεγκτης καί σπάταλης κρατικής διαχείρισης καί τής αλλαγής του τρόπου συμπεριφοράς καί δράσεως των φορέων τής κεντρικής αρχής είναι δυνατόν νά βελτιωθεί ή φορολογική συνείδηση των πολιτών καί νά εξαλειφθούν τά φαινόμενα τής φοροδιαφυγής καί τής διαφθοράς.

Τό όγδοο κεφάλαιο: «Οικονομική Πολιτική καί Έπιχειρηματικότητα στην Έλληνική Οικονομία» (σ. 137-153) διερευνά τό φαινόμενο του παραγκωνισμού τής ιδιωτικής επιχειρηματικής πρωτοβουλίας από τον δημόσιο τομέα, ό όποϊός προσπάθησε νά τήν τιθασεύσει.

Άκολουθεί αναλυτική Έλληνική (σ. 154-161) καί Ξένη Βιβλιογραφία (σ. 162-172). Ό συγγραφέας απέδειξε ότι γνωρίζει τά προβλήματα,

συμβουλευεται τήν περί αὐτῶν βιβλιογραφία καί μέ εὐθικρισία συζητεῖ τά ἐκάστοτε τιθέμενα ζητήματα. Στό σύνολό της, ἡ ἐργασία του — καί μάλιστα ἐπί τόσο πολυπλόκου ὅσο καί ἐπικαίρου θέματος — εἶναι ὑποδειγματική καί ἀποτελεῖ σαφές δείγμα τῶν ἱκανοτήτων του.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

Παναγιώτης ΤΟΥΡΝΙΚΙΩΤΗΣ, *Ιστοριογραφία τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς, ἐκδόσεις Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 2002, 298 σελ.*

Στό βιβλίό αὐτό προτείνεται μιά διαφορετική ἀνάγνωση τῶν ἱστοριῶν καί τῶν ἱστορικῶν ἐρμηνειῶν πού γράφτηκαν γιά τό Μοντέρνο Κίνημα ἀπό τήν δεκαετία τοῦ 1920, πού διαμορφώθηκε, ὡς τήν δεκαετία τοῦ 1960, πού ἄρχισε ἡ ἀμφισβήτησή του.

Ὁ Παναγιώτης Τουρνικιώτης ἀποδίδει στίς φωτογραφίες καί στά κείμενα βιβλίων τήν δύναμη νά ἐπηρεάζουν καί ν' ἀλλάζουν τήν πορεία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ ἴδια ἡ ταυτότητα τοῦ Μοντέρνου Κινήματος φαίνεται νά ἐξαρτᾶται ἀπό τό φᾶσμα γνώσεων καί γνωριμιῶν, πολιτικῶν ἀπόψεων καί θεωριῶν, ἐνός πολύ περιορισμένου κύκλου ἱστορικῶν τέχνης καί ἀρχιτεκτονικῆς, πού ἀπομακρύνθηκαν ἀπό τήν μελέτη τοῦ παλίου καιροῦ καί ἀναμετρήθηκαν μέ ἐκείνους πού ἦσαν ἀκόμη ζωντανοί. Θεμέλιο στίς προσπάθειες τοῦ συγγραφέα εἶναι μιά κριτική θεώρηση, πού σχετίζει τήν ἀρχιτεκτονική μέ εὐρύτερα ἱστορικά μοντέλα. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι πάλι ἕνα βιβλίό. Στό τέλος του πλανᾶται ἕνα ἐρώτημα, πού ἐμπλέκει τήν μοντέρνα ἀρχιτεκτονική μέ τήν ἱστορικότητα: ἡ ἱστορία εἶναι γραμμένη γιά τό παρελθόν ἢ γιά τό μέλλον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς;

Τά κείμενα πού ἐξετάζονται εἶναι γραμμένα ἀπό τούς γνωστούς ἱστορικούς τοῦ 20οῦ αἰώνα. Μέσα ἀπό τά γραπτά τους, συγκροτεῖται ἡ εἰκόνα μιᾶς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς πού διαρκῶς μεταβάλλεται, ἐπειδὴ ἀφ' ἐνός μεταβάλλεται ὁ τόπος καί ὁ χρόνος πού γράφεται ἡ ἱστορία της καί ἀφ' ἑτέρου ἀλλάζει ὁ συγγραφέας. Ἡ ματιὰ τοῦ ἱστορικοῦ δέν εἶναι ἀθῶα. Πέρα καί πάνω ἀπό τίς καλύτερες προθέσεις, εἶναι φορέας μιᾶς ἐποχῆς καί ἀποτέλεσμα μιᾶς θεωρίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί μιᾶς συνολικῆς θεώρησης τοῦ κόσμου.

Ἡ ἐπιτάχυνση τῆς μετάβασής μας στήν ἠλεκτρονικο-τηλεματική ἐποχή καί ἡ ἐκδήλωση τῆς παγκοσμιοποίησης ἦσαν ἀναγκαῖες γιά ν' ἀποδοθεῖ στήν *Ιστοριογραφία τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς* τοῦ Τουρνικιώτη τό πλήρες νόημα καί ἡ διδακτική

της διάστασι: οἱ τομές πού ἐπικαλοῦνται στά κείμενά τους οἱ πρωταγωνιστές τοῦ μοντέρνου κινήματος προανήγγειλαν ἀπλῶς τήν θεμελιώδη τομή πού ἐγκαθίδρυσαν τά δίκτυα τῶν τεχνολογικῶν ὑποδομῶν στόν σχεδιασμό τοῦ πλανήτη μας. Μέ τόν ἴδιο τρόπο, ἡ νοσταλγία καί ἡ παρελθοντολογία τοῦ μεταμοντερνισμοῦ, πού τώρα πιά ἔχει περιοριστεῖ στά ἐπιφαινόμενα, ἦταν ἀπλῶς τό προανάκρουσμα τῆς κρίσης πού ζοῦν σήμερα οἱ ἀρχιτέκτονες καί οἱ σχεδιαστές τοῦ χώρου σέ σχέση μέ τό παρελθόν. Τώρα, ὁ προορισμός τῆς ἀρχιτεκτονικῆς βρίσκεται προφανῶς ὑπό ἀμφισβήτηση. Καί ἡ ἐπιστήμη αὐτή δέν πρόκειται νά ἐπιβιώσει παρά μόνο μέσα ἀπό μιά κριτική καί ἀναστοχαστική πορεία. Θά τῆς χρειαστεῖ νά ἐξετάσει πρῶτα τίς σχέσεις της μέ τήν τεχνική καί νά χειραφετηθεῖ ἀπό τόν κυνικό λόγο τῆς παγκοσμιοποίησης, καί στήν συνέχεια νά προαγάγει μιά νέα θεωρητικοποίηση πού θά τῆς ἐπιτρέψει, μέ τήν μεσολάβηση τῆς ἱστορίας, νά ἐπιτύχει τήν εἰρήνη μέ τό παρελθόν καί μέ τό μέλλον. Μέσα ἀπό τόν στόχο αὐτό φανερώνεται ὁ προπαρασκευαστικός καί προτρεπτικός ρόλος πού θά ἔπρεπε νά παίξει τό βιβλίό τοῦ Παναγιώτη Τουρνικιώτη στίς ἀρχιτεκτονικές σχολές καί στούς ἀρχιτέκτονες, γιά τούς ὁποίους ἡ ἀρχιτεκτονική εἶναι ἀκόμη μιά ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡλίας Τεμπέλης

Γ. ΒΕΡΝΙΚΟΣ, *Ὅταν θέλαμε ν' ἀλλάξουμε τήν Ἑλλάδα. Τό ἀντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: Ἡ ΕΚΙΝ καί οἱ καταλήψεις τῆς Νομικῆς, ἐκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα 2003.*

«Ἀπ' ὅσα γράφονται δέν ἀγαπῶ παρά μόνον αὐτό πού γράφει κανεῖς μέ τό αἷμα του. Γράψε μέ τό αἷμα σου: καί θά μάθεις ὅτι τό αἷμα εἶναι πνεῦμα».

Φ. ΝΙΤΣΕ

Ὁ Γ. Βερνίκος ἔγραψε, ὅπως καί οἱ ἄλλοι συνεργάτες τῆς ἴδιας ἐκδόσεως, μέ τό αἷμα τῶν βασανιστηρίων του, μέ τίς ὀδυνηρές ἐμπειρίες του ΕΑΤ-ΕΣΑ. Ἄστος ὁ ἴδιος θά μπορούσε νά ζήσει μιά ζωὴ ἀνέμελη, ὅπως κἀναν καί τότε πολλοί νέοι τῆς ἐποχῆς του, εἰδικά ὅσοι δέν ἀντιμετώπιζαν ἄμεσα βιοποριστικό πρόβλημα. Ἄντ' αὐτοῦ, μαζί μέ τόν Π. Κανελλάκη καί ἄλλους συναγωνιστές τους, θά δημιουργήσουν τόν καιρό τῆς δικτατορίας μιά μορφή νόμιμης καί πολιτιστικῆς δραστηριότητας, τήν «Ἑλληνοευρωπαϊκὴ Κίνηση Νέων» (ΕΚΙΝ) καί θά γνωρίσουν σύντομα τόν κίνδυνο καί τίς διώξεις.

Ἡ δικτατορία χρησιμοποίησε τά κελιά, πού συνήθως χρησιμοποιοῦνταν γιά τούς ἀριστερούς,

και για συντηρητικούς και κεντρικούς πολιτικούς, επιτυγχάνοντας έτσι μιά ιδιόρρυθμη ένότητα του πολιτικού κόσμου έναντι της.

Στόν χώρο της ΕΚΙΝ θά συστεγαστούν άστοι δημοκράτες, νεοφιλελεύθεροι, κενυσιανοί, μέ μέλη του «Ρήγα Φεραίου», της «ΑΝΤΙ-ΕΦΕΕ» και άριστεριστές. Παρ' ότι ή θεματολογία και ό προβληματισμός δύσκολα ξεπερνούσαν τά όρια της σοσιαλοδημοκρατίας, ή δικτατορία δέν θ' άργήσει ν' άπαγορεύσει τήν δραστηριότητά της. Άπό τόν χώρο της ΕΚΙΝ θά ξεπηδήσουν τά στελέχη του φοιτητικού κινήματος, πού πρωτοστάτησαν στην εξέγερση της Νομικής.

Τό βιβλίό περιέχει πολλές μαρτυρίες και ιστορικά ντοκουμέντα της εποχής, μεταγενέστερα δημοσιεύματα έφημερίδων και περιοδικών, καθώς και τίς καταθέσεις του Γ. Βερνίκου και άλλων στελεχών του φοιτητικού κινήματος στην δίκη των βασανιστών της χούντας. Παρά τά χρόνια πού πέρασαν, δέν μπορεί παρά νά διακατεχόμαστε δυσάρεστα από τό μέγεθος της βαρβαρότητας αλλά και της άνοησίας των δικτατόρων και των δεσμοφυλάκων πού τούς ύπηρετούσαν.

Καθώς σημειώνει ό Γ. Βερνίκος: «Άναπολώντας τήν περίοδο εκείνη, πάντα σκέφτομαι ότι υπήρξαμε ως γενιά πολύ τυχεροί. Τυχεροί πού ζήσαμε τίς έμπειρίες, πού δέν μάς έκτέλεσαν, πού είχαμε έναν ξεκάθαρο και έντιμο στόχο και τέλος τυχεροί πού ή χούντα τελικά δέν κράτησε μιά ζωή, αλλά αντίθετα κατάρρευσε κυρίως από τά τραγικά της λάθη, τά βασανιστήρια και τό Κυπριακό. Σκέπτομαι επίσης ότι μιά ήθική στάση ζωής, πού είχε άρχίσει ν' αναπτύσσεται μέ τόν αντιδικτατορικό άγώνα, μέ έμφαση στις ανθρώπινες αξίες και τήν αλληλεγγύη, δέν πρόλαβε νά άνδρωθει, ότι οι παλιοί μηχανισμοί επανήλθαν και ξαναστήσανε τό πολιτικό παιχνίδι στά μέτρα τά μίζερα, λαϊκίστικα και νεοπλουτίστικα, έχοντας ελάχιστα διδαχτεί από τήν περίοδο της δικτατορίας» (σελ. 155).

Έκτός από τόν Γ. Βερνίκο γράφουν και άλλοι συναγωνιστές του στην ΕΚΙΝ και στην εξέγερση της Νομικής: Ν. Ρηγινός, Π. Κανελλάκης, Δ. Μαραγκόπουλος, Ν. Βασιλάτος, Ξ. Γιαταγάνας, Μ. Παρασκευόπουλος, Γ. Παπαπέτρου, Ν. Άλιβιζάτος, Α. Παναγιωτόπουλος, Ν. Λιοναράκης, Α. Κούρκουλας, Ν. Μπίστης, Τ. Σαράτση, Θ. Καλούδης, Γ. Χαραλαμπίδης, Α. Τσατάλα, Albert Coerant, Μ. Βεζυρούλη-Βερνίκου, Γ.Α. Μαγκάκης, Δ. Τσάτσος, Μ. Μπέκετ, Γ. Τούντας, Α. Καλογερόπουλος-Στράτης, Σ. Παναγούλης, Ν. Παππας, Κ. Ματαράγκας.

Ξεχωριστή σημασία έχει τό κείμενο της Ν. Βεζυρούλη, για τό πώς διαπλέκεται τό προσωπικό, τό υπαρξιακό μέ τό πολιτικό.

Έξοντωτική είναι ή κριτική για τήν εξέλιξη

της μεταπολίτευσης πού περιέχει τό κείμενο του Δ. Τσάτσου: «Ό άγώνας κατά της Δικτατορίας ήταν στάση και πράξη πολιτική. Ήταν μιά κοινή δράση ομάδων. Διέφερε όμως από τήν κοινή πολιτική δράση του σήμερα, γιατί ή ομάδα τότε ήταν συντροφιά και ή κοινή δράση τότε ήταν άγώνας. Όσο σκέπτομαι τά χρόνια εκείνα υπό τό πρίσμα αυτής της διαφοροποίησης γίνομαι σοφώτερος. Ή πολιτική σήμερα έγινε επαγγελματική, σε πολλές περιπτώσεις εξαργυρώσιμη και οι άνθρωπινες σχέσεις στόν ίδιο χώρο δράσης, είναι σχέσεις μόνο ανταγωνιστικές μέ κίνητρο τή μείωση του διπλανού μας και τήν άνάδειξη του έαυτού μας. Γι' αυτό και ή πολιτική δέν άντέχει πιά σε όράματα. Γι' αυτό και ή έννοια «πολιτικός άγώνας» είναι έννοια έσωτερικά αντιφατική. Τό ένα σκέλος της άναιρεί τό άλλο... Στο κελί μας είχε στιγμές πού νοιώθαμε πύ έλεύθεροι άπ' ότι σε κάποιες στιγμές σήμερα. Έκει οι δεσμοφύλακες ήταν όρατοί, είχαν όνομα και έβλεπες καθαρά τήν πηγή της βασανιστότητας. Σήμερα νοιώθεις πολλές φορές βασανιστότητα, αλλά δέν μπορείς νά τή διαγνώσεις, άρα δέν μπορείς ν' άμυνθείς. Τά κελιά τά χωρίζαν τοίχοι, χοντροχτισμένοι συνήθως. Για μήνες δέν ξέραμε ποιοί ήταν δίπλα μας. Άγνωστοι μεταξύ μας, αγαπιόμαστε άπέραντα. Τά τείχη εκεί ένωσαν, δέν χωρίζαν τούς ανθρώπους» (σελ. 124).

Έξίσου συγκλονιστική είναι ή μαρτυρία του Δ. Τσάτσου από τήν «θητεία» του στο ΕΑΤ-ΕΣΑ: «Ένώ βρισκόμουν στο κελί Νο 6, άκουσα μιά φωνή νά λέει "...Σιγά τό άνεύρισμα...". Πάντα φοβόμουν νά πλησιάσω τίς χαραμάδες της πόρτας του κελιού. Έντόπισα από πού έρχόταν ή φωνή και πλησίασα νά δώ από τίς χαραμάδες της πόρτας. Βασάνιζαν τόν Πεπονή. Πανικόβληθηκα. Ό άδελφικός μου φίλος ήταν σκυμμένος και πίσω του βρισκόταν ό Τσέλιγκας Τόν χτυπούσαν άνελέητα και ό Πεπονής θρηνούσε και έκλαιγε φωνάζοντας: "... θά μ' άφανίσεις... θά μέ σκοτώσεις..." Άπό εκείνη τήν μέρα κατέρρευσα. Ή έξαθλίωση μεγάλωσε... Πλήθυναν ό θρήνος, ό όδυμός, τά γρονθοκοπήματα, οι ξυλοδαρμοί...» (σελ. 454).

Έξαιρετικό από λογοτεχνικής πλευράς, όσο και για τήν πολιτική του σημασία, τό κείμενο της φυλακής του Γ. Α. Μαγκάκη: «Γράμμα από τή φυλακή για τούς Ευρωπαίους». Γράφει σ' ένα σημείο: «Ζώ μέ κάτι ιδέες πού αγαπώ. Αυτές γεμίζουν τίς μέρες και τίς νύχτες μου. Σ' αυτήν τήν ύπουλη όμοιομορφία των άκινήτων ώρων μου άντιστάσσω τή συνομιλία μέ τίς ιδέες μου. Τώρα πιά τίς ξέρω καλύτερα και τό παραδέχομαι περισσότερο. Γιατί τώρα έζησα άληθινά τή σημασία τους. Περνώντας από τήν άνάκριση, έμαθα τήν πύ άπλή μά και τήν πύ βαθιά ουσία της ανθρώπινης αξιο-

πρέπειας. Περνώντας από τό στρατοδικείο πείνασα για δικαιοσύνη και περνώντας από τή φυλακή δίψασα για ανθρωπιά. Ἡ βία πού στραγγαλίζει τή χώρα μου μ' ἔμαθε πολλά. Ἀνάμεσα σ' αὐτά και τήν ἀξία ἀρνησης νά ὑποταχτεῖς» (σελ. 165).

Τό βιβλίον τοῦ Γ. Βερνίκου ἀποτελεῖ σημαντική συνεισφορά γιά τήν ἱστορία τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος στήν δικτατορία, ἀλλά και μᾶς εἰσάγει σέ μιά θεμελιωμένη και τίμια κριτική τῆς μεταπολίτευσης.

Σπύρος Κουτρούλης

Κλίφορντ ΓΚΗΡΤΣ, Ἡ ἐρμηνεία τῶν πολιτισμῶν. Μετάφραση, ἐπιστημονική θεώρηση: Θεόδωρος Παραδέλλης. Ἐκδόσεις Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 2003, 475 σελ.

Συγκεντρώνοντας δεκαπέντε χρόνων ἐργασίες ἐνός ἀπό τούς πιό σημαντικούς κοινωνικούς ἐπιστήμονες τῆς ἐποχῆς μας, ἡ Ἐρμηνεία τῶν πολιτισμῶν ἐμφανίστηκε τό 1973 ὡς μανιφέστο τῆς ἐρμηνευτικῆς ἀνθρωπολογίας. Ἐκτοτε ἔχει ἀναγνωριστῆ ὡς ἓνα ἔργο-κλειδί τῆς σύγχρονης σκέψης. Προσφέροντας τήν πιό σημαντική και εὔστοχη ἐπεξεργασία τῆς ἔννοιας τοῦ πολιτισμοῦ στήν κοινωνική ἀνθρωπολογία, διαμόρφωσε τούς ὅρους γιά τήν μελέτη τοῦ πολιτισμικοῦ νοήματος σέ πεδία ὅπως τό φύλον, τό συναίσθημα, ἡ ἀτομική ταυτότητα, ἡ ἰδεολογία, ἡ θρησκεία, ἡ τελετουργία, ὁ ἐθνικισμός κ.ἄ.

Αὐτή ἡ κλασσική πλέον μελέτη ἀποτελεῖ πρωταρχικό σημεῖο ἀναφορᾶς γιά διαφορετικά θεωρητικά ρεύματα, ὅπως ἡ συμβολική ἀνθρωπολογία, οἱ ἀνθρωπολογικές θεωρίες γιά τόν ἀναστοχασμό και τήν γραφή τοῦ πολιτισμοῦ ἢ οἱ θεωρίες τῆς κοινωνικῆς και πολιτικῆς κατασκευῆς. Σταυροδρόμι στίς σχέσεις τῆς ἀνθρωπολογίας μέ ἄλλους γνωστικούς κλάδους, ἔχει ἀσκήσει μεγάλη ἐπίδραση στά πεδία τῆς ἱστορίας, τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς και τῶν σπουδῶν τοῦ πολιτισμοῦ. Εἶναι ἄλλωστε ἐνδεικτικό ὅτι τό 1974 τιμήθηκε μέ τό βραβεῖο Sorokin τῆς Ἀμερικανικῆς Κοινωνιολογικῆς Ἐνώσεως.

Ἡλίας Τεμπέλης

Σπύρος ΔΑΜΤΣΑΣ, Τό λοξό βλέμμα τῶν ἀετῶν, ἐκδόσεις Κοχλίας, Ἀθήνα 2002, 428 σελ.

Τό συναρπαστικό αὐτό μυθιστόρημα τοῦ Σπύρου Δάμτσα, ἐκλεκτοῦ ἐπιστήμονα μέ εἰδίκευση

στή νομική, τίς πολιτικές ἐπιστῆμες και τό διεθνές δίκαιο, ἀποτελεῖ τήν πρώτη του ἀπόπειρα νά κινήθῃ σέ ὕψος διαφορετικό ἀπό ἐκεῖνο τῆς ἐπιστημονικῆς πραγματείας. Ὁ ἥρωας τοῦ βιβλίου ἀναζητεῖ τά νήματα πού συνδέουν τίς μνῆμες τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας μέ τόν ἐμφύλιον σπαραγμό στήν πρώτην Γιουγκοσλαβία. Ἡ ὁργή τόν ὀδηγεῖ στό βομβαρδισμένο Βελιγράδι, ὅπως ἀκριβῶς, μερικῆς δεκαετίας νωρίτερα, τόν εἶχε ὀδηγήσει στίς πύλες τοῦ Πολυτεχνείου τῆς Ἀθήνας. Βία, οὐτοπία, ἔρωτας και πάνω ἀπ' ὅλα φόβος εἶναι αὐτά πού συναντᾶ στίς δαιδαλώδεις διαδρομές τοῦ ὀδοιπορικοῦ του στό Βελιγράδι, τό Σεράγεβο και τά Σκόπια. Μαγνητιζόμενος ἀπό τό τραγικό ἀδιέξοδο, ἀναρωτιέται γιά τά κίνητρα πού βρίσκονται πίσω ἀπό τή ὁράση μιᾶς Γαλλίδας κοινοτικῆς ὑπαλλήλου στά Βαλκάνια, γιά τή σχέση ἐνός Σουηδοῦ εἰρηνοποιοῦ μέ τόν ἀμερικανικό στρατό, γιά τό μυστικό ἱστό πού ὑφαίνει μιά ὁμορφη Σέρβα και, τέλος, γιά τή συνεργασία ἐνός Βρετανοῦ διπλωμάτη Ρωσικῆς καταγωγῆς μέ ἓναν Ἀλβανό πολέμαρχο στήν Πρίστινα. Ὁ ἥρωας, ἀναζητώντας μιά πυξίδα πού θά τόν βοηθήσει νά βρεθῇ στόν ἀνοικτό ὀρίζοντα, περιπλανᾶται στήν ἀνατολική φιλοσοφία, τίς δυτικές ἀξίες και τήν ἐλληνική ἀρχαιότητα. Ἀπό τήν ὁμηρία στήν ἀντίσταση, ἀναρωτιέται ἂν ὁ ἄνθρωπος παραμένει ἓνα ἀρπακτικό μέ βλέμμα πού λοξοδρομεῖ, ἢ μπορεῖ ἀκόμη νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τή βία πού ὑπάρχει στήν ψυχή του.

Ἡλίας Τεμπέλης

Ἀναστάσιος Γ. ΜΑΡΑΣ, Τό πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ σέ φιλοσόφους και ἀπολογητές, ἐκδόσεις Ἡρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2003, 99 σελ.

Ἡ πολύ ἐνδιαφέρουσα αὐτή μελέτη τοῦ διδάκτορος Θεολογίας Ἀ. Μαρά μᾶς παρουσιάζει τήν ἐπιχειρηματολογία σχετικά μέ τό πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ ὡς μιά σημαντική πτυχή τῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ Χριστιανισμοῦ μέ τήν Φιλοσοφία κατά τούς πρώτους μεταχριστιανικούς αἰῶνες. Σέ αὐτό τό πλαίσιο παρουσιάζονται ἀρχικά οἱ ἀπόψεις φιλοσόφων (σσ. 15-24) ὅπως, π.χ., ὁ Πορφύριος, ὁ Κέλσος και ὁ Ἰουλιανός, οἱ ὁποῖοι ἀπέρριπταν τόν θεανθρώπινο χαρακτήρα του. Στήν συνέχεια ἀναπτύσσονται οἱ ἀπόψεις τῶν Γνωστικῶν (σσ. 25-29), οἱ ὁποῖοι προσπάθησαν ἀνεπιτυχῶς νά γεφυρώσουν τίς θέσεις χριστιανῶν και φιλοσόφων. Ἰδιαιτέρο κεφάλαιο ἀποτελοῦν οἱ ἀπαντήσεις τῶν Ἀπολογητῶν πρὸς τίς αἰτιάσεις τῶν φιλοσόφων γιά τό πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ (σσ. 31-58). Ἡ ἔρι-

δα γύρω από τό πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ δέν εἶναι μόνον ἓνα κεφάλαιο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ἀλλά ἔχει καί προεκτάσεις, οἱ ὁποῖες στίς μέρες μας ἐκφράζονται μέσα ἀπό τό αἴτημα γιά τήν ἀναβίωση τῆς ἀρχαίας θρησκείας καί ἀπό τόν ἀντίλογο τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Αὐτό ἀκριβῶς τό ἐπίκαιρο θέμα ἐξετάζεται ἀπό τόν συγγραφέα στό ἐπίμετρο τοῦ βιβλίου (σσ. 67-74). Ἡ ἐπιλεκτική παράθεση ὀκτώ κειμένων (σσ. 75-88) δίνει τήν δυνατότητα στόν ἀναγνώστη νά ἐμβαθύνει στό θέμα μέσα ἀπό τήν μελέτη τῶν πηγῶν. Τήν ἔρευνα αὐτή ὀλοκληρώνει ἡ παράθεση σχετικῆς βιβλιογραφίας (σσ. 91-96) καί εὑρετηρίου ὄρων καί πραγμάτων (σσ. 97-99).

Ἡλίας Τεμπέλης

Ρωξάνη Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Νεοελληνικός ἠθικός καί πολιτικός στοχασμός. Ἀπό τόν Διαφωτισμό στόν Ρωμαντισμό, ἐκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, 312 σελ.

Ἡ συγγραφέας τοῦ τόμου, Διδάκτωρ Φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καί Διευθύντρια Ἐρευνῶν στό Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν ἔχει μελετήσει ἐπί δεκαετίες πολλές μέ ζήλο καί συνέπεια κείμενα τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἐνωτισμένη ἡ ἴδια στήν προτροπή τοῦ Παρμενίδου «κρίναι δέ λόγῳ πολύδηριν ἔλεγχον ἐξ ἐμέθεν ῥηθέντα», ἐπιδόθηκε στήν γόνιμη αὐτή μελέτη ὄχι μόνο μέ βαθύβλυστο ἐνδιαφέρον, ἀλλά καί μέ σύνδρομη κριτικότητα. Εἰδικώτερα, παρά τόν σεβασμό τῆς πρός τοὺς φιλοσόφους καί ἱστορικούς τῆς φιλοσοφίας καί τό ἔργο τους, ἀπετόλμησε μέ δικές τῆς δυνατόεις νά ἐρμηνεύσει δυσερμήνευτα χωρία ἢ νά προβεῖ σέ κριτική ἐκδοση ἔργων τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας.

Μελετήματά τῆς, ἔκγονα τῆς μύχιας αὐτῆς κριτικῆς ἐπικοινωνίας μέ τήν νεώτερη ἐλληνική φιλοσοφία, τήν γραμματεία τῶν «χρόνων τῆς αἰχμαλωσίας», ὥστε καί ὄχι ἄμοιρα πνευματικῆς μεταξὺ τους συγγενείας, δημοσιευμένα χωριστά κατὰ καιρούς σέ περιοδικά ἢ τόμους Πρακτικῶν Συνεδρίων, συνδημοσιεύονται ἤδη στό βιβλίο αὐτό, διαταγμένα κατὰ σειρά ἱστορικῆ τῶν συγγραφέων εἴτε κατὰ συνάρτηση φιλοσοφικῆ τῶν θεμάτων.

Βραβευμένη ἡ συγγραφεύς ἀπό τήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (1999) γιά τό δίτομο ἔργο τῆς Φιλοσοφικῆ σκέψῃ στήν Ἑλλάδα ἀπό τό 1828 ἕως

τό 1922 (ἐκδόσεις Γνώση, τόμ. Α', 1995, τόμ. Β', 1998), ἀποτέλεσμα μιᾶς μακρᾶς καί συνεποῦς ἐνασχολήσεως μέ τήν νεώτερη ἐλληνική φιλοσοφία, ἀνατέμνει στό ἔργο τῆς αὐτό τήν πολιτική φιλοσοφία τῶν διανοουμένων τῆς Διασποράς. Ἴδου τό περιεχόμενο τοῦ ἔργου τῆς. «Ἡ ἐννοια τῆς πολιτικῆς» (σσ. 9-15), «Φιλοσοφία τοῦ Διαφωτισμοῦ καί ἀνάπτυξη τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως» (σσ. 16-41), «Στοιχεῖα τῆς ἀστικῆς ιδεολογίας στά προλεγόμενα τῶν φιλοσοφικῶν βιβλίων» (σσ. 42-51), «Τό δημοκρατικό πρότυπο στήν ἐλληνική διανόηση, 1791-1799» (σσ. 52-62), «Ἡ προβληματική τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων» (σσ. 63-81), «Τά ἀνθρώπινα δικαιώματα στόν Ρήγα» (σσ. 82-90), «Ἡ ἀπήχηση τοῦ Ρουσσώ» (σσ. 91-115), «Ἡ ἀριστοτελική πολιτική καί ἠθική θεωρία καί ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς» (σσ. 116-122), «Ἡ σκέψη τῶν Ἰδεολόγων στό ἔργο τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραΐ» (σσ. 123-142), «Τά Στοιχεῖα Ἠθικῆς τοῦ Βενιαμίν Λεσβίου καί ἡ Ἑλληνική Νομαρχία» (σσ. 143-151), «Ἡ Ἠθική τοῦ Κ.Μ. Κούμα καί τό Σύστημα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας τοῦ W.T. Krug» (σσ. 152-170), «Τό πρότυπο τοῦ Ἀγάθωνα στή διανόηση τοῦ Κ.Μ. Κούμα» (σσ. 171-180), «Φυλλάδια πολιτικῆς ἐπιστήμης στά χρόνια τοῦ Ἀγῶνα» (σσ. 181-189), «Ἡ πορεία τῆς θεοσέβειας ἀπό τόν Κ.Μ. Κούμα στόν Θεόφιλο Καίρη» (σσ. 190-196), «Ὁ Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος ἀνάμεσα στόν Διαφωτισμό καί στόν Ρωμαντισμό» (σσ. 197-209), «Οἱ πηγές τῆς Κατήχησεως τοῦ Μιχαήλ Χρησταρῆ» (σσ. 210-220), «Ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση στήν ἐλληνική διανόηση» (σσ. 221-238), «Πολιτικοί στοχασμοί τοῦ Γ. Σερούϊου» (σσ. 239-247), «Σχόλια στή φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Μάρκου Ρενιέρη» (σσ. 248-260), «Ἡ φιλοσοφική θεμελίωση τῆς ἱστορικῆς συνέχειας τοῦ ἐλληνισμοῦ» (σσ. 261-269). Ἐκδηλη εἶναι στά δημοσιεύματα αὐτά ἡ ἀπήχηση τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων στήν φιλοσοφία τῶν στοχαστῶν τῆς Διασποράς.

Ἀκολουθεῖ ὁ κατάλογος τῶν πρώτων δημοσιεύσεων (σσ. 270-272), ἀναλυτική βιβλιογραφία, διακρινόμενη σέ πρωτογενεῖς πηγές (σσ. 273-281), Βιβλιογραφίες-Λεξικά (σσ. 281-282) καί Εἰδική Βιβλιογραφία μέ τίτλους ἐλληνικῶν (σσ. 282-290) καί ξενογλώσσων (σσ. 290-298) ἔργων. Γενικό Εὑρετήριο (σσ. 299-312) κατακλείει τήν περισπούδαστη αὐτή μελέτη.

Εὐλογος ἄρα εἶναι γιά τό σύνολο τῶν κεφαλαίων αὐτῶν ὁ τίτλος «Νεοελληνικός ἠθικός καί πολιτικός στοχασμός».

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

Θανάσης Δ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Τό Κωπαϊδικό Ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες για τήν επίλυσή του (1865-1953). Ο Δημήτριος Γ. Παπασπύρου (1902-1987) και η συμβολή του στη διευθέτηση της Κωπαϊδικής Υπόθεσης, έκδοση του «Κέντρου Ανάπτυξης και Ανάπλασης Δυτικής και Νότιας Έπαρχίας Θήβας», Αθήνα 2002, 399 σελ.

Ο Διδάκτωρ Νεοελληνικής Ιστορίας Θανάσης Χρήστου, κατ' ουσίαν φιλόπονος και έρευνητικός, πρό της έκδόσεως της συμβολής του Βοιωτού πολιτικού Δημ. Παπασπύρου για τήν επίλυση του Κωπαϊδικού Ζητήματος, τύπωσε με τήν άρωγή του Κέντρου Ανάπτυξεως και Ανάπλασεως Δυτικής και Νότιας Έπαρχίας Θήβας έντυπωμα τόμο (400 σσ.), σέ 4ο επίσης σχήμα, πολυτελές χαρτί, πολύχρωμες φωτογραφίες και χάρτες, έξώφυλλα βιβλίων (τό έν τρίτο του βιβλίου) υπό τόν τίτλο «Τό Κωπαϊδικό Ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες για τήν επίλυσή του (1865-1953)».

Η σκέψη για τήν αποξήρανση της Κωπαϊδός ανάγεται στους αρχαίους χρόνους. Ο Μέγας Άλέξανδρος συνέλαβε μία τέτοια ιδέα. Προσεκάλεσε τόν «μεταλλευτήν» Κράτητα από τήν Όλυμπο της Χαλκιδικής και του ανέθεσε τήν αποξήρανση της λίμνης. Τό έργο εΐχε προχωρήσει αρκετά, άνεκόπη όμως από τήν εξέγερση τών Βοιωτών. Ο Κράτης αναφέρει σέ σχετική του έπιστολή ότι «άνακαθαίρειν τά έμφράγματα [...] άνεψυγμένων ήδη πολλών...»¹. Ο Κράτης διέφυγε μετά τήν καταστροφή της Όλύμπου και έζησε στην Χαλκίδα, γι' αυτό και αναφέρεται ως «Χαλκιδεύς»².

Η ιδέα της αποξήρανσεως της λίμνης επανέρχεται στό προσκήνιο μετά τήν συγκρότηση του έλληνικού κράτους. Ο συγγραφέας άναγνωρίζει (σ. 22) τήν ιδέα στόν Γερμανό Φρειδερίκο Thiersch. Παρόμοια άποψη εκφράζουν τήν ίδια εποχή, κατά τήν εποχή της Αντίβασιλείας (1833-1835), οι Σαινσιμονιστές υπό τόν G. Eichthal, οι όποιοι συγκροτούν τό «Γραφείο Δημοσίου Οικονομίας». Η αποξήρανση της Κωπαϊδός έντάσσεται μέσα σέ ένα γενικώτερο πλαίσιο μέτρων πού δραματίζονται οι Σαινσιμονιστές για τήν οικονομική ανάπτυξη της χώρας, όπως ή διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου, ή σιδηροδρομική σύνδεση τών λιμένων της χώρας, ή δημιουργία άποικιών και ή εγκατάσταση ευρωπαϊών γεωργών³.

Στό Α΄ Κεφάλαιο (σσ. 35-42) παρουσιάζεται περιληπτικά ή πορεία του πολιτικού και Βοιωτού παράγοντος Δημητρίου Παπασπύρου (1902-

1987). Η πορεία παρακολουθείται μέχρι τό 1952, όταν επίλυεται τό Κωπαϊδικό Ζήτημα.

Τό Β΄ Κεφάλαιο: «Τό Κωπαϊδικό Ζήτημα και ή ιστορική του διάσταση (1865-1953)» (σσ. 43-54) περιγράφει λιτά και περιληπτικά τό πλέον δύσκολο, άκανθώδες ζήτημα για τήν οικονομική και κοινωνική ιστορία του τόπου κατά τόν 19ο αιώνα.

Τό Γ΄ Κεφάλαιο: «Η συμβολή του Δ.Γ. Παπασπύρου στους κοινωνικούς αγώνες για τή διευθέτηση της Κωπαϊδικής Υπόθεσης» (σσ. 55-63) αναφέρεται σέ όμιλίες του Βοιωτού πολιτικού και παραθέτει έξώφυλλα ψηφισμάτων για τό Ζήτημα.

Ο «Έπιλογος» (σσ. 65-69) προσπαθεί νά αποκαταστήσει τήν ύστεροφημία του άειμήστου Βοιωτού πολιτικού για τήν επίλυση του ζητήματος.

Άκολουθούν οι «Παραπομπές» (σσ. 71-75) και ολοκληρώνεται ουσιαστικά τό έργο. Τό υπόλοιπο πού ακολουθεί είναι: α) Χάρτες και ιστορικά τεκμήρια (1865-1953) (σσ. 77-99), β) Παράρτημα (σσ. 101-286) τό όποιο αναπαράγει έν νέα κείμενα πού άφορούν τό Ζήτημα.

Στίς σσ. 287-400 περιλαμβάνεται φωτογραφικό υλικό από τήν πολιτική σταδιοδρομία του Δ. Παπασπύρου.

Τό έργο έχει τόν χαρακτήρα λευκώματος και ως τέτοιου αξίζουν συγχαρητήρια στόν έπιμελητή και στό αναφερόμενο Κέντρο για τήν δαπανηρή και προσεγμένη έκδοσή του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στράβωνος, Γεωγραφικῶν Θ΄ II 18 (C. 407): «...πά- λιν δ' έγγουμένων τών πόρων, ό μεταλλευτής Κράτης άνήρ Χαλκιδεύς άνακαθαίρειν τά έμφράγματα επαύσατο στασιασάντων τών Βοιωτών, καίπερ, ως αυτός έν τη πρόσ Άλέξανδρον έπιστολή φησιν, άνεψυγμένων ήδη πολλών...».

2. H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, τόμ. Β΄ München: C.H. Beck, 1926, No 448, σ. 227.

3. X.Π. Μπαλόγλου «Η διάθλαση και πρόσληψη τών ιδεών του Saint-Simon στόν Έλλαδικό χώρο 1825-1837», Μνημοσύνη 15 (2001-2002) 248-276.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

ΠΡΑΚΤΙΚΑ του Διεθνούς Συνεδρίου «Ρήγας Βελεστινλής 200 χρόνια μετά» (Βρυξέλλες, 15 και 16 Μαΐου 1998). Έπιμέλεια Π. Γιαννόπουλος, Βρυξέλλες 1999 [Βελγική Έταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών], 118 σελ.

Ο Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798) άναγνωρίζεται ως μία από τίς πλέον τραγικές και ήρωικές μορφές της Νεωτέρας Έλλάδος, καθώς

υπήρξε εκ των πρώτων που συνέλαβε τό ενδεχόμενο μιᾶς Βαλκανικῆς Συνομοσπονδίας, περίπου 300 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκρηξὴ τοῦ ἐλληνικοῦ ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας.

Τό 1998 συμπληρώθηκαν 200 χρόνια ἀπὸ τὴν τραγικὴ δολοφονία του, αὐτοῦ καὶ τῶν συντρόφων του, στό Βελιγράδι. Τό ἔτος αὐτό ἀναγνωρίσθηκε ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ Πολιτεία ὡς ἔτος «Ρήγα Βελεστινῆ — Φεραίου» καὶ ἀφιερώθηκε τόσο στόν Ρήγα ὅσο καὶ στόν Ἑπτανήσιο ποιητὴ Διονύσιο Σολωμό (200 χρόνια ἀπὸ τὴν γέννησή του). Δέν ἦταν λίγες οἱ ἐκδηλώσεις, συνέδρια καὶ ἐπετειακές ἐκδόσεις γιὰ τὸν Ρήγα.

Ἡ «Βελγικὴ Ἑταιρεία Νεοελληνικῶν Σπουδῶν» διοργάνωσε διήμερο Συνέδριο στὶς Βρυξέλλες, ἀφιερωμένο στόν Ρήγα. Τούς λόγους πού ὑπαγόρευσαν τὴν πραγματοποίησιν τοῦ Συνεδρίου ἀναλύει ὁ Πρόεδρος τῆς «Βελγικῆς Ἑταιρείας Νεοελληνικῶν Σπουδῶν», καθηγητῆς τοῦ Παν/μίου Louvain, Π. Γιαννόπουλος (σ. 5-7), ὅπου ἀτυχῶς ἀναφέρει ὅτι «τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1898, σχεδόν ἓνα τέταρτο τοῦ αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ '21, δολοφονεῖται [...] ὁ Ρήγας Βελεστινῆς ἢ Φεραῖος» (σ. 5). Ἡ δολοφονία ἔχει ἐξακριβωθεῖ: 24 Ἰουνίου 1798 (ν.ῆ.)¹.

Στὴν εἰσήγησή του μὲ τίτλο «Ἡ ἐπαναστατικὴ φυσιογνωμία τοῦ Ρήγα Βελεστινῆ» (σ. 13-34), ἀναλύει ὁ Διδάκτωρ Ἱστορίας τῆς Ἱατρικῆς, Δ. Καραμπερόπουλος, Πρόεδρος τῆς «Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας Μελέτης Φερῶν-Βελεστινίου Ρήγας²», τὴν προσωπικότητα τοῦ Ρήγα ὡς διδασκάλου, ἐπαναστάτου, πολιτικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ νοῦ, ἐθνεγέρτου καὶ ἐθνομάρτυρος.

Τό λογοτεχνικὸ ἔργο τοῦ Ρήγα ἀναλύει συνοπτικὰ καὶ μὲ τρόπο εὐληπτο ἢ Isabel Garia Galvez, στὴν ἀνακοίνωσή της μὲ τίτλο «Ἄ Ρήγας στὴν νεοελληνικὴ λογοτεχνία» (σ. 35-46).

Ἀκολουθεῖ ἡ συγκριτικὴ παρουσίαση καὶ διερεύνηση τῆς κοινῆς πορείας τῶν ιδεῶν τοῦ Ἰωσήπου Μοισιόδακος καὶ τοῦ Ρήγα ἀπὸ τὴν Katja de Herdt, μὲ τίτλο «Ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα στὴ σκέψη καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ρήγα» (σ. 47-64).

Τό ἐπαναστατικὸ πρόγραμμα τοῦ Ρήγα μέσα ἀπὸ τὴν ποίησιν τοῦ «Θούριου» ἀναλύει ἢ ἀνακοίνωση τοῦ P. Badenas «Le programme revolutionnaire de Rigas dans le poème de Thourios» (σ. 81-100). Ὁ «Θούριος» ὑπῆρξε ὁ πρῶτος ἐλληνικὸς ὕμνος «εἰς τὴν ἐλευθερίαν», πού πλημμύρισε ἀπὸ ἐνθουσιασμό τούς Ἕλληνας καὶ συνέβαλε σημαντικὰ στὴν ψυχικὴ προετοιμασία τους γιὰ τούς ἀπελευθερωτικούς ἀγῶνες³. «Μ' ἔλον ὅτι κατ' ἀρχάς ἐψάλλετο ὡς εὐμορφον τραγούδιον», ἔγραφε ὁ σύγχρονος τοῦ Ρήγα Κωνσταντῖνος Κούμας, «ἤρχισεν ὅμως κατ' ὀλίγον νά ἐνεργῆ

ψυχικῶς· καὶ ὅσον ἐπερίσσευαν αἱ ἐκ τοῦ Ἄλῃ πασᾶ θλίψεις τῆς Ἑλλάδος, τόσο περισσότερον ἐτιμᾶτο ἢ θούριος αὕτη ὠδή»⁴. Τόν «Θούριον» ἐψάλλαν οἱ Ἕλληνες μὲ πατριωτικὸ φανατισμό, μολονότι εἶχαν ἀφορισθεῖ ἀπὸ τὴν Σύνοδο μαζί μὲ ἄλλα ἔργα τοῦ Ρήγα⁵ καὶ εἶχαν ἀπαγορευθεῖ μὲ σουλτανικὸ φερμάνι.

Τό δυσχερίστο ζήτημα τῶν ἐπιδράσεων ἐπὶ τοῦ Ρήγα ἀναλύει κατὰ τρόπον συστηματικὸ ὁ Ἄ. Ἄργυριου, στὴν ἀνακοίνωσή του μὲ τίτλο «Ὁ Ρήγας Βελεστινῆς καὶ τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς του» (σ. 81-100).

Τὴν διάρθρωση τοῦ περιεχομένου τοῦ «Στρατιωτικοῦ Ἐγκολπίου» παρουσιάζει ὁ Π. Κόκονας στὴν ἀνακοίνωσή του: *Τό Στρατιωτικὸ ἐγκόλπιο τοῦ Ρήγα. Πληροφορίες καὶ σχόλια* (σ. 101-112).

Στὴν τελευταία, κατὰ σειρὰν ἐκτυπώσεως, ἀνακοίνωση τοῦ τόμου, γραμμμένη ἀπὸ τὸν Ἄ. Θεοδωράκη, μὲ τίτλο «Ἡ Ν.Α. Εὐρώπη καὶ ἡ διεύρυνση τῆς Ε.Ε» (σ. 113-118), ἀναζητεῖται ἡ προβολὴ τῶν παμβαλκανικῶν ιδεῶν τοῦ Ρήγα στὴν διεύρυνση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρει ὅτι τὰ «Βαλκάνια προσδιορίζονται ἱστορικὰ σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν αὐτοκρατοριῶν καὶ τὴν ὁσμωση πού προκάλεσαν τὰ μεγάλα θρησκευτικὰ ρεύματα: ὁ Χριστιανισμὸς (ὀρθόδοξος καὶ καθολικισμὸς), τὸ Ἰσλάμ καὶ ὁ ἐθνικισμὸς» (σ. 113). Φυσικὰ, ὁ ἐθνικισμὸς δέν ἀποτελεῖ θρησκευτικὸ ρεῦμα, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ συγγραφέας. Διάχυτη εἶναι στό ἄρθρο ἢ ἀντίληψη ὅτι ἡ ἀποψη τοῦ Ρήγα περὶ μιᾶς Βαλκανικῆς ὁμοσπονδίας θά ἀποτελοῦσε τὴν ἀσφαλιστικὴ δικλῆδα γιὰ νά ἀπουσιάσουν οἱ ἀνταγωνισμοὶ στὰ Βαλκάνια καὶ νά ἐνσωματωθοῦν τὰ Βαλκάνια στὴν Ε.Ε. Ὅποιαδήποτε ἱστορικὴ ἀναφορά σὲ διαφορετικὲς ἐποχὲς καὶ ἀναγωγὴ σὲ σύγχρονα φαινόμενα πρέπει νά γίνεται, κατὰ τὴν ἀποψή μας, μὲ προσοχή. Ὁ Ρήγας ὑπῆρξε ἓνας ἐνθουσιώδης καὶ ὄνειροπόλος, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ ψυχραίμος ἐπαναστάτης, ἐφ' ὅσον προσπαθεῖ πρῶτα νά προπαρασκευάσει ἰδεολογικὰ τὸ κίνημα καὶ ὕστερα νά ἐπιφελῆθῃ ἀπὸ τίς σύγχρονες εὐνοϊκὲς περιστάσεις, ἀπὸ τὴν θερμὴ ἀναταραχὴ πού εἶχαν δημιουργήσει οἱ φιλελεύθερες ιδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως. Παράλληλα, διαβιώνει τὸ δρᾶμα τῶν Ἑλλήνων καὶ λοιπῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, συλλαμβάνει μὲ εὐαισθησία τὸ μεγάλο ὄραμα τῆς ἀπελευθερώσεως, τὸ προβάλλει φλογερά στὴν συνείδηση τῶν συμπατριωτῶν του καὶ προβαίνει γοργὰ πρὸς τὴν πραγματοποίησίν του⁶. Ὑπὸ διαφορετικὴ ὀπτικὴ γωνία ἰδρύεται ἡ Ε.Ε., μηχανισμὸς καθαρὰ οἰκονομικὸς στὴν ἀρχή, πού λαμβάνει καὶ πολιτικὸ περιεχόμενο ἀργότερα.

Στὸ σύνολό του, ὁ τόμος τῶν Πρακτικῶν τοῦ

Συνεδρίου, αποτελεί μία συμβολή στην διερεύνηση των ιδεών του Ρήγα και αξίζουν συγχαρητήρια στον Πρόεδρο της «Βελγικής Έταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών» για την οργάνωσή του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Α. Βρανούση *Ρήγας* Ἀθήναι 1953 [Βασιική Βιβλιοθήκη, ἀρ. 10], σσ. 99-105. Ἀπ. Β. Δασκαλάκη, *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή*. Ἀθήναι 1964. Βλ. ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες καί λεπτομέρειες γιά τόν Ἄντ. Οἰκονόμου, κατὰδότη τοῦ Ρήγα, τήν μεταγωγή καί φυλάκιση τοῦ Ρήγα στήν Βιέννη, στοῦ Π. Κ. Ἐνεπεκίδη, *Ρήγας - Ὑψηλάντης - Καποδίστριας. Ἐρευναι εἰς τά ἀρχαία τῆς Αὐστρίας, Γερμανίας, Ἰταλίας, Γαλλίας καί Ἑλλάδος*. Ἀθήναι: Παπαζήσης, 1965, σσ. 11-28, 44-48.

2. Δέν θά πρέπει νά μείνει ἀσχολιάστο ὅτι ὁ Δ. Καραπερόπουλος προχώρησε σέ ἔκδοση, ἀναστατική καί φωτομηχανική, τῶν ἔργων τοῦ Ρήγα: μερίμνησε, ὥστε ὁ Θούριος τοῦ Ρήγα νά μεταφρασθεῖ σέ ὅλες τίς Βαλκανικές γλώσσες: κάνει αἰσθητή τήν παρουσία του στά ἑλληνικά γράμματα μέ τήν οργάνωση Συνεδρίων στήν γενέτειρα τοῦ Ρήγα. Ἔως σήμερα ἔχει οργάνώσει τρία Συνέδρια. Γιά τό τελευταῖο, πού ὁργανώθηκε στό Βελεστίνο, 2-5 Ὀκτωβρίου 1997, καί τοῦ ὁποῖου τά Πρακτικά κυκλοφόρησαν μέ σημαντική καθυστέρηση (Ὑπέρεια, τόμ. Γ'. Ἀθήνα 2002, σσ. 1050), βλ. τήν παρουσίασή μου στά «Ἱστορικά Θέματα», τχ. 15, Φεβρουάριος 2003, σ. 130.

3. Ἀπ. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Δ' Τουρκοκρατία (1669-1812)*. Θεσσαλονίκη 1973, σ. 601.

4. Κ. Κούμα, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τόμ. 12ος*. Βιέννη 1832, σ. 601.

5. Ἰω. Φιλίμωνος, *Δοκίμιον ἱστορικόν περί τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*. Ναύπλιο 1834, σ. 95, ὑποσ. α' σ. 98, ὑποσ. α': «Οἱ Ἕλληνες τάς ἀντέγραφον (sc. τάς ποιήσεις τοῦ Ρήγα) μέ τόσην προθυμίαν, ὅση ἦταν ἡ σπανιότης των καί ἡ δίψα τῆς μή ὑπαρχούσης ἐλευθερίας».

6. Ἀπ. Βακαλοπούλου, ἔνθ. ἀν., σ. 602.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

Ἡ Μεσαιωνική Λακωνία. Πρακτικά Ἡμερίδος τῆς Ἐταιρείας Λακωνικῶν Σπουδῶν. Ἀθήναι 2003, 94 σελ. [Παράρτημα Λακωνικῶν Σπουδῶν 9].

Ὁ εὐσύννοπος αὐτός τόμος, πού ἐκδίδεται μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Διδάκτορος Βυζαντινῆς Ἱστορίας Πανεπιστημίου Λονδίνου Νικολάου Νικολοῦδη, Διευθυντοῦ Συντάξεως τοῦ περιοδικοῦ *Ἱστορικά Θέματα* ἀποτελεῖ τά πρακτικά τῆς ἡμερίδος πού ἔλαβε χώρα στά Γραφεῖα τῆς «Ἐταιρείας Λακωνικῶν Σπουδῶν» (18 Μαρτίου 1999), πού ὁργανώθηκε μέ πρωτοβουλία τοῦ Προέδρου τῆς Ἐταιρείας Δικαίου Βαγιακάκου, Ἐπιτίμου Γενικοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Κέντρου Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ὁ τόμος σύγκειται ἀπό τέσσερις μελέτες.

Ἡ πρώτη μελέτη, συγγραφεῖσα ὑπό τοῦ Ν. Νικολοῦδη, φέρει τίτλο «Ἡ Μάνη ἐπί τῶν Παλαιολόγων» (σσ. 3-24). Ἀξιολογώντας ὅλα τά σχετικά χωρία πού ἀναφέρονται διάσπαρτα σέ βυζαντινούς συγγραφείς, συνθέτει ὁ συγγραφέας τήν ἱστορία τῆς Μάνης τῶν Παλαιολόγων. Οἱ πρῶτες ἀναφορές στήν Μάνη γίνονται ἀπό τοὺς βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς Γ. Παχυμέρη καί Ν. Γρηγορά (σ. 6). Γνωστό εἶναι ἐπίσης ὅτι ἡ Μάνη δόθηκε στόν Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου, ἀπό τόν Βιλλαρδουῖνο, μετά τήν νικηφόρο γιά τά βυζαντινά στρατεύματα μάχη τῆς Πελαγονίας. Κατά τήν διερεύνηση τῶν αἰτίων αὐτῆς τῆς δωρεᾶς, ὁ συγγραφέας διερευνᾷ τόν ρόλο τῶν Μηλιγγῶν, τοὺς ὁποῖους ἐξελλήνισε ὁ αὐτοκράτορας καί ἀφομοίωσε στό βυζαντινὸ στρατεῦμα. Περαιτέρω, ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται σέ πρόσωπα καί γεγονότα τῆς ἱστορίας τῆς Μάνης μέχρι τήν κατάληψη τῆς Πελοποννήσου, τό 1461, ἀπό τοὺς Ὄθωμανοὺς Τούρκους.

Ἡ δευτέρα μελέτη, συγγραφεῖσα ὑπό τοῦ Σχολικοῦ Συμβούλου Φιλολόγων Παύλου Νιαβῆ, δ.φ., φέρει τόν τίτλο «Ἡ Μεσαιωνική Λακωνία μέσα ἀπό ἀγιολογικά, κυρίως, κείμενα» (σσ. 25-42). Ὁ συγγραφέας ἀναγνωρίζει καί ὑπογραμμίζει τήν ἔλλειψη πληροφοριῶν γιά τήν Μεσαιωνική Λακωνία καί ἀναζητεῖ αὐτές στίς βιογραφίες τῶν ἁγίων α) Θεοκλήτου, β) Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε», γ) Θεοδώρου τῶν Κυθήρων, δ) Λεοντίου τοῦ Μονεμβασιώτη καί ε) τοῦ λατίνου ἁγίου Βυλλιβιάδου. Μέ ιδιαίτερη προσοχή καί ἐπιμέλεια συνθέτει ὁ συγγραφέας ἓνα ἐνδιαφέρον ἔργο γιά τήν Μεσαιωνική Λακωνία τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων.

Ὁ σύγχρονος τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος Μάζαρις περιγράφει μέ τά μελανώτερα χρώματα τήν κατάσταση στήν Πελοπόννησο στίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰῶνα. Τό ἔργο του «Ἐπιδημία ἐν Ἀίδου»¹ περιγράφει κατὰ τρόπο σαρκαστικό, κατὰ μίμηση τοῦ Λουκιανοῦ², τίς συνθήκες καί τοὺς τρόπους ζωῆς τῶν κατοίκων τῆς Πελοποννήσου³. Ἰδιαίτερα θά τονίσει τήν ἀπουσία τῶν ἀρετῶν ἀπό τήν ζωή καί τήν συναναστροφή τῶν κατοίκων⁴. Ἐκεῖνο ὅμως πού διακρίνει τό ἔργο του εἶναι ἡ ἀναφορά τῶν ἐπτά ἐθνοτήτων⁵ πού ἀπαρτίζουν τον πληθυσμὸ τῆς Πελοποννήσου:⁶ α) Οἱ Πελοποννήσιοι, οἱ παλαιότεροι κάτοικοι, οἱ ἀπόγονοι τῶν Τσακῶνων, β) οἱ Ἰταλοί, χαρακτηρίζοντας μέ τόν τρόπο αὐτό τοὺς Βενετούς, γ) οἱ Πελοποννήσιοι, οἱ Ἕλληνες, δ) οἱ Σλαῦοι, διακρινόμενοι στοὺς Μηλιγγούς καί Ἐξερίτες, πού κατοικοῦσαν στίς ὑπώρειες τοῦ Ταυγέτου, ε) οἱ Ἰλλυριοί, οἱ Ἀλβανοὶ ἔποικοι τῆς Πελοποννήσου, στ) οἱ Ἀθίγγανοι καί ζ) οἱ Ἑβραῖοι⁷.

Τίς σχέσεις τῶν ἐθνοτήτων αὐτῶν, καί ἰδιαίτερα τά ἐπαγγέλματα πού ἀσκοῦσαν, διερευνᾷ

στήν ενδιαφέρουσα μελέτη του ό R. Witt, μέ τίτλο «Οί εθνικές σχέσεις στήν Μεσαιωνική Λακωνία» (σσ. 43-69).

Ἡ αντίσταση στήν λατινική προέλαση καί κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου εἶναι τό θέμα τῆς μελέτης τῆς κυρίας Alicia J. Simpson «Ἡ αντίσταση στή λατινική προέλαση: Ἡ περίπτωση τῆς Μονεμβασίας» (σσ. 71-93). Ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώνεται στήν προσπάθεια τῶν κατοίκων τῆς Μονεμβασίας νά ἀναχαιτήσουν τήν λατινική κατάκτηση.

Ἄξιζον θερμά συγγραφήρια στήν «Ἐταιρεία Λακωνικῶν Σπουδῶν» γιά τήν πρωτοβουλία τῆς νά ὀργανώσει ἕνα συμπόσιο γιά τήν Μεσαιωνική Λακωνία καί τούς συγγραφείς γιά τό ὑψηλό ἐπίπεδο τῶν μελετημάτων τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μάζαρι, Ἐποδημία Ἰαδου, εἰς: A. Ellissen, *Analekten der mittel-und neugriechischen Literatur*. Theil IV. Leipzig: O. Wigand, 1860 [ἀνατ. Leipzig: Zentralantiquariat der DDR, 1975]. Πρβ. τήν ἐξάριστη ἔκδοση μέ τίτ-

λο Mazaris' *Journey to Hades, or interviews with dead men about certain officials of the imperial court*, Greek Text with Translation, Notes, Introduction and Index, by Seminar Classics 609. State University of New York at Buffalo Arethusa Monographs V, 1973.

2. K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Literatur*, ἑλλ. μτφ. Γ. Σωτηριάδου. Γενική Εἰσαγωγή Ν.Β. Τομαδάκη, τόμ. Α', Ἀθήναι, Πάπυρος 1955, σ. 503.

3. Χ. Μπαλόγλου, *Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος Περί Πελοποννησιακῶν Πραγμάτων*. Ἀθήνα, Ἐλευθερη Σκέψις 2002, σ. 40.

4. Mazaris' *Journey to Hades...* ἐνθ' ἄν., σ. 66.

5. Γιά ἐπτά ἔθνη κάνει λόγο καί ό Ἡρόδοτος, *Ἱστορίαι* Η 73.

6. Mazaris' *Journey to Hades...* ἐνθ' ἄν., σ. 76.

7. Γιά μία ἀνάλυση τῶν γνωρισμάτων τῶν λαῶν πού κατοικοῦν στήν Πελοπόννησο τήν ἐποχή τοῦ Μάζαρι βλ. H.F. Tozer «A Byzantine Reformer», *Journal of Hellenic Studies* VII (1886) 353-380, ἐδῶ σσ. 364-366 Κ. Παπαρρηγοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ἔκδοσις ὀγδόη μετά προσθηκῶν, σημειώσεων καί βελτιώσεων ὑπό Π. Καρολίδου. Ἀθήναι: Ἐλευθερουδάκης, 1932 [ἀνάτ. Ἀθήνα: Νέκας, χχ.], σσ. 261-262.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

Ὡς δείγμα τῆς ἀναγνωρίσεως καί ἀξιολογήσεως τῆς συνεισφορᾶς τοῦ περιοδικοῦ καί τῶν ἀφιερωμάτων πού ἐπιμελεῖται ἡ ἐκδοτική ὁμάδα, ἀναδημοσιεύουμε στήν συνέχεια τήν παρουσίαση τοῦ ἀφιερωματικοῦ τεύχους γιά τούς Ἑλλήνες ἱστορικούς τῆς Οἰκονομίας, τήν ὁποία ἐδημοσίευσε ό Λέκτωρ Οἰκονομικῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου Πειραιῶς κ. Διονύσιος Ἰθακήσιος στό ἔγκριτο ἐπιστημονικό περιοδικό ΣΠΟΥΔΑΙ-SPOUDAI, τόμ. 53, τχ. 1ο, Ἰανουάριος-Μάρτιος 2003, σ. 125. Ἐς σημειωθεί ὅτι τό περιοδικό ΣΠΟΥΔΑΙ ἐκδίδεται ἀνελλιπῶς ἀπό τό 1950 καί μέ τήν συμπλήρωση τῶν πενήντα ἐτῶν παρουσίας του στά ἑλληνικά γράμματα βραβεύθηκε τόν Δεκέμβριο 2001 ἀπό τήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Ἀναδημοσιεύουμε, ἐπίσης, τήν παρουσίαση τοῦ τόμου τῆς ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ἀφιερωμένου στόν Πλήθωνα, τήν ὁποία δημοσίευσε ό Κωνσταντῖνος Μπικιάρης, στό περιοδικό «Λακωνικά», τχ. 207, Ἰανουάριος-Μάρτιος 2003, σσ. 37-38. Ἡ ἀποδοχή τοῦ τόμου ἀπό τήν ἐπιστημονική κοινότητα ἀποδεικνύει τό ὑψηλό ἐπίπεδο τῶν δημοσιευμάτων τῆς ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ.

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ, Κοινωνιολογική Ἐπιθεώρηση τῆς Νέας Ἑλλάδας, Β' περίοδος, 14ος χρόνος, τχ. 33, Φθινόπωρο 2001, ἐκδόσεις Παπαζήση. «Ἀφιέρωμα στοῦς Ἑλληνες Ἱστορικούς τῆς Οἰκονομίας» (σσ. 23-139).

Τό ἀφιερωματικό τεῦχος τοῦ ἔγκριτου περιοδικοῦ «Νέα Κοινωνιολογία» — τό ὁποῖο πρέπει νά σημειωθεί ὅτι ἐκδίδεται ἀνελλιπῶς ἀπό τό 1988, ὑπό τήν διεύθυνση τοῦ Διδάκτορος τοῦ Πανεπιστημίου Γενεύης, πολιτειολόγου Μελετίου Ἡ. Μελετοπούλου — πραγματεύεται τούς Ἑλλήνες οἰκονομολόγους-ἱστορικούς τῆς Οἰκονομίας. Τήν ευθύνη τοῦ ἀφιερώματος εἶχαν ό

Ὁμότιμος Καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Πειραιῶς Λάζαρος Θ. Χουμανίδης, Καθηγητής τῆς Οἰκονομικῆς Ἱστορίας καί τῶν Οἰκονομικῶν Θεωριῶν καί ό Διδάκτωρ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φραγκφούρτης Χρήστος Π. Μπαλόγλου.

Στό τεῦχος αὐτό παρουσιάζεται ο βίος, ἡ προσωπικότητα καί τό συγγραφικό ἔργο ἑξι ἐπιφανῶν οἰκονομολόγων, οἱ ὁποῖοι ὡς ἀκαδημαϊκοί διδάσκαλοι διδάξαν καί, τό κυριώτερο, συνέβαλαν στήν ἀνάδειξη καί στήν πρόοδο τοῦ κλάδου αὐτοῦ τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιστήμης στήν Ἑλλάδα. Οἱ πρωτεργάτες αὐτοῖ οἰκονομολόγοι-ἱστορικοί τῆς Οἰκονομίας εἶναι οἱ: Ἀνδρέας Ἀνδρεάδης, Ἀλέξανδρος Διομήδης, Δημήτριος Καλιτσουνάκης, Ἀριστοτέλης Σίδερης, Δημοσθένης Στεφανίδης, Π.Β. Δερτιλῆς.

Τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς συγγραφῆς εἶναι ὅτι, κατὰ τὴν πραγμάτευση τοῦ βίου καὶ τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τῶν προαναφερόμενων ἀκαδημαϊκῶν διδασκάλων, οἱ συγγραφεῖς τοῦ ἀφιερώματος αὐτοῦ ἀποδίδουν τὸν ἀπαιτούμενο σεβασμό, ὑπογραμμίζοντας μὲ κρίσεις γιὰ τὸ ἔργο τοῦ καθενὸς τὴν συνεισφορά ἐκάστου. Παράλληλα, στό τέλος τοῦ κάθε ἄρθρου, παρατίθενται ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο τους, πού εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ τῆς συνεισφορᾶς τους στὴν Ἱστορία τοῦ Οἰκονομικοῦ Βίου καὶ τῶν Οἰκονομικῶν Θεωριῶν.

Μιά τέτοια ἀξιόλογη προσπάθεια, φωτεινὸ ὄραση μὲ γιὰ τοὺς σύγχρονους οἰκονομολόγους-τεχνοκράτες, πού πολλές φορές δὲν ἀποδίδουν τὸν ἀπαιτούμενο σεβασμό πρὸς τὴν Ἱστορία, ἔστω καὶ ἂν αὐτὴ εἶναι *magister vitae*, σύμφωνα μὲ τὸν ἐπιτυχημένο χαρακτηρισμὸ τοῦ Κικέρωνος, ἐπιχειρεῖται γιὰ πρώτη φορά στὴ χώρα μας καὶ ἀξίζουν συγχαρητήρια στοὺς συγγραφεῖς, ἀλλὰ καὶ στὸν ἐκδότη γιὰ τὴν φροντισμένη καὶ ἄρτια αὐτὴ ἐκδόση.

Δρ. Διονύσιος Δ. Ἰθακήσιος

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ, Κοινωνιολογική Ἐπιθεώρηση τῆς νέας Ἑλλάδος, 15ος χρόνος, Β' περίοδος, τχ. 35, Φθινόπωρο 2002, ἐκδόσεις Παπαζήση, 208 σελ.

Τὸ 2002 συνεπληρώθησαν 550 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Πολυῖστορα τοῦ Μυστρᾶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος (1355-26 Ἰουνίου 1452). Ἡ ἐπέτειος αὐτὴ ἔδωσε τὴν πρόσφορη ἀφορμὴ γιὰ τὴ σύγκληση συνεδρίων καὶ ἐκδόση ἔργων τοῦ Γεμιστοῦ.

Ἡ Διεθνῆς Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία Πληθωνικῶν καὶ Βυζαντινῶν Μελετῶν ὀργάνωσε στὸν Μυστρᾶ κατὰ τὸ διάστημα 26-29 Ἰουνίου Διεθνῆς Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο μὲ συμμετοχὴ τῶν διαπρεπεστέρων μελετητῶν τοῦ Πλήθωνος, Ἑλλήνων καὶ ξένων. Στὸ Ρίμινι, στὴν πόλη ὅπου φυλάσσονται τὰ ὄστα τοῦ Πλήθωνος, ἔλαβε χώρα τὸν μῆνα Νοέμβριο-Δεκέμβριο 2002 μία σειρά μαθημάτων-διαλέξεων γιὰ τὸν Πλήθωνα. Τὸ καταξιωμένο περιοδικὸ «Νέα Κοινωνιολογία», ἀφιέρωσε εἰδικὸ τεύχος, τὸ 35ο, Φθινόπωρο 2002, στὸν Πλήθωνα μὲ σειρά μελετῶν. Τὴν εὐθύνη καὶ ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια τοῦ ἀφιερώματος εἶχε ὁ Χρήστος Π. Μπαλόγλου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ πρόσφατο παρελθὸν μᾶς ἔδωσε δύο σημαντικὰ ἔργα καὶ προσέβη, γιὰ πρώτη φορά, στὴν ἀπόδοση τῶν Ὑπομνημάτων τοῦ Πλήθωνος

στὴν νεοελληνικὴ μὲ ἐκτενὴ καὶ ἐπιλεγμένο σχολιασμό¹.

Στίς σσ. 19-86 τοῦ περιοδικοῦ δημοσιεύονται κατὰ σειρά οἱ μελέτες: α) Χ.Π. Μπαλόγλου, «Ὁ Πλήθων καὶ ἡ ἐποχὴ του» (σσ. 20-29), β) Brigitte Tambrun-Krasker «Οἱ Μάγοι στὸν Benozzo Cozzoli καὶ στὸν Πλήθωνα» (σσ. 30-33), γ) Ρωξάνης Ἀργυροπούλου «Ὁ Πλήθων ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Κ. Παπαρηγοπούλου καὶ τοῦ Ν. Καζάτση» (σσ. 34-40), δ) Γ. Δημητρακοπούλου «Τὰ προβλήματα τῆς “μεθόδου” καὶ τῆς γνωσιμότητος τῶν ὄντων στὴ Νόμων συγγραφὴν τοῦ Πλήθωνος — ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ προσέγγιση» (σσ. 41-55), ε) Θ. Πυλαρινοῦ «Ἡ Γυφτοπούλα τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη — μίᾳ ιδιόμορφη εἰδολογικὴ σύζευξη τῆς Λογοτεχνίας μὲ τὴν Ἀπολογητικὴν» (σσ. 56-62), στ) Χ. Μπαλόγλου «Οἱ θεσμοὶ τῆς Ἀρχαίας Σπάρτης στό ἔργο τοῦ Πλήθωνος» (σσ. 63-72). Ἀκολουθοῦν κείμενα τοῦ Γεμιστοῦ στὴ νεοελληνικὴ (σσ. 73-75) καὶ ἐκτενὴς Βιβλιογραφία (σσ. 76-88) πού καλύπτει τὰ δημοσιεύματα τῆς περιόδου 2000-2002 καὶ συμπληρῶνει τίς προγενέστερες βιβλιογραφίες.

Χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ τόμου εἶναι τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τῶν συνεργασιῶν μὲ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση καὶ ἀναμφίβολα ἀποτελεῖ θετικὴ συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῶν πληθωνικῶν σπουδῶν.

Ἐνα νέο ἐπιπρόσθετο στοιχεῖο πού προσφέρει ὁ τόμος εἶναι ἡ φωτογραφία τῆς σελίδος 19, ὅπου ὅπως ἀναφέρει ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ Ἀφιερώματος, εἶναι εἰλημμένη ἀπὸ τὴν ἐκδόση τῶν *De differentiis* στὴν ἰταλική: M. Neri, *Giorgio Gemisto Pletone. De differentiis*. Rimini, Raffaelli 2001. Τὸ πρωτότυπο ἀποτίθεται στὴν Galleria degli Uffizi καὶ ἀποτελεῖ πῖνακα τοῦ Cristofano dell' Artissimo (di Papi) (περ. 1570). Ἡ εἰσαγωγὴ αὐτῆς τῆς φωτογραφίας ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς ἀρχικά καὶ ἀπὸ τὸν Χ. Μπαλόγλου στὴ συνέχεια, ὁ ὁποῖος υἱοθετεῖ τὴν ἀποψη ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ Πλήθων χρῆζει προβληματισμοῦ καὶ ἀποτελεῖ νέο στοιχεῖο γιὰ τὴν ἔρευνα.

Συγχαρητήρια ἀξίζουν στὸν ἐπιμελητὴ καὶ στὴν συντακτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ περιοδικοῦ, πού φέτος κλείνει δεκαπέντε συναπτὰ ἔτη συνεχοῦς παρουσίας στὴν ἑλληνικὴ ἐπιστημονικὴ κοινότητα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβ. τὰ δύο πρόσφατα ἔργα του. *Πληθώνεια Οἰκονομικά Μελετήματα*, Ἀθήνα, Ἐλευθερὴ Σκέψις, 2001 καὶ *Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος, Περὶ τῶν Πελοποννησιακῶν Πραγμάτων*, Ἀθήνα, Ἐλευθερὴ Σκέψις, 2002. Ἐπ' αὐτῶν βλ. *Λακωνικά ΛΘ'*, τχ. 204, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 2002, σ. 38.

Κωνσταντῖνος Δ. Μπεκιάρης

Novalis: Οἱ ὕμνοι στή Νύχτα

«Δάση τῆς Ρηγανίας πρὶν καιρό πολύ σταματημένα μέσα μου»

Ὁ. Ἐλύτης, Ἐλεγείο τοῦ Gruningen

Γιὰ τόν Novalis, ἕναν ἀπὸ τοὺς σημαντικώτε-
ρους ἐκπροσώπους τοῦ γερμανικοῦ ρομαντι-
σμοῦ, παρ' ὅτι δὲν ἔχουν ἀποδοθεῖ στήν νεοελ-
ληνική πολλά ἀπὸ τὰ ἔργα του, μποροῦμε νά σχημα-
τίσουμε μιάν ἀρκετά καθαρὴ εἰκόνα του, ἔμμεσα ἀπὸ
τίς διαπιστωμένες καὶ ἐπαρκῶς τεκμηριωμένες πλέον
ἐπιρροές στὸν Δ. Σολωμό (Γ. Βελουδῆς) καὶ στὸν Ὁ.
Ἐλύτη καὶ ἄμεσα ἀπὸ τὸ ποίημά του «Ἕμνοι στήν
Νύχτα», πού μετέφρασε ὁ Γ.Ν. Πολίτης.

Ὁ Ἀλέξης Πολίτης, ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσης
*Ἕμνοι στή Νύχτα*¹, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι μεταφράστη-
καν γιὰ πρώτη φορά στήν νεοελληνική στὸ περιοδικό
Κριτική καὶ Ποίηση (τεῦχος XIII-IX Σεπτέμβριος-
Ὀκτώβριος 1916) ἀπὸ τὸν Γ.Ν. Πολίτη, καὶ ξανα-
δημοσιεύθηκαν σέ ἐπεξεργασμένη μορφή στὸ περιοδι-
κό *Κύκλος* τὸ 1938 (χρονιά Δ', ἀρ. 6, σελ. 178-194)
καὶ ἐπανεκδόθηκαν ἀπὸ τὸ ἴδιο περιοδικό μέ μία σύν-
θεση τοῦ Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα τὸ 1939. Εἶναι
βέβαιο ὅτι οἱ δημοσιεύσεις αὐτές προβληματίσαν τὴν
διανόηση τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δεδομένου ὅτι ἔγραψαν
κριτικά κείμενα ἢ Ἑλλη Λαμπρίδου, ὁ Κ.Θ. Δη-
μαράς, ὁ Δ.Γ. Τσάκωνας, ὁ Κ. Παράσχος, ὁ Ι.Μ.
Παναγιωτόπουλος, ὁ Α. Παυλίδης, ὁ Τέλλος Ἄγρας,
ὁ Αἴμ. Χουρμούζιος.

Ἡ ἀπώλεια τοῦ ἀγαπημένου προσώπου γίνεται
στὸν Novalis — ὅπως καὶ στὸν Kierkegaard — ἡ αἰ-
τία τῆς δημιουργίας καὶ ταυτόχρονα μίας αἰσθαντικώ-
τερης ἐρμηνείας τοῦ κόσμου. Διότι ἡ βαθύτατη οὐδύ-
νη προκαλεῖ μιὰ ριζικὰ διαφορετικὴ ἀντίληψη τοῦ
πραγματικοῦ. Ὅπως σημειώνει ὁ Ἄ. Πολίτης, ὁ
Novalis ἀντίκρουσε τὴν πραγματικότητα «μέσα ἀπὸ
ἕνα φίλτρο πού τὴν μετέτρεπε σέ ὠχρὴ ἀντανάκλαση
τοῦ ἀληθινοῦ κόσμου· δηλαδή τοῦ ἐπέκεινα τοῦ θανά-
του, τῆς νύχτας καὶ τῆς αἰωνιότητος συνάμα»².

Ἄν δὲν γνωρίζαμε ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Novalis εἶναι
ἀπότοκος κυρίως ἐνός βαθύτερου ὑπαρξιακοῦ τραύμα-
τος, θά θεωρούσαμε ὅτι ἀντιμετωπίζουμε ἄλλο ἕνα,

ἐπεισόδιο τῆς μακρᾶς πορείας τοῦ στοχασμοῦ, ὅπου ὁ
πραγματικὸς κόσμος θά πρέπει νά ὑποτιμηθεῖ, νά δυ-
σφημισθεῖ, γιὰ νά ἀντικατασταθεῖ κατὰ περίπτωση ἢ
ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν ἢ τὸν κόσμο τῆς μεταφυ-
σικῆς. Ὅμως ὁ λόγος τοῦ Novalis δὲν εἶναι ἀπόρροια
διανοητικῆς προσπάθειας, ἀλλὰ ἐκείνης τῆς κατάστα-
σης ὅπου ἡ καταστροφή τῆς σχέσης μέ τὸν ἄλλο —
τὴν ἀγαπημένη— γίνεται ἡ αἰτία ὁ κόσμος νά ἀπω-
λέσει κάθε σημασία.

Παράλληλα ὁ Novalis, ὡς κεντρικὴ μορφή τοῦ ρο-
μαντισμοῦ, ἐξέφρασε ἀνορθολογικά τὴν ἄρνηση στήν
μηχανοκρατία καὶ στὸν ἀνερχόμενο καπιταλισμό. Τὸ
ἄτομο, βγαίνοντας ἀπὸ τίς παλαιές ἱεραρχίες τῆς με-
σαιωνικῆς καὶ προκαπιταλιστικῆς κοινωνίας, δὲν γί-
νεται ἰσχυρότερο, ἀλλὰ ἀντίθετα ἀπαλλοτριώνεται ἐν-
τός τῆς καπιταλιστικῆς «ορθολογικότητας».

Σύμφωνα μέ τὸν Ἄ. Πολίτη, «ἡ λαχτάρα γιὰ τὸν
θάνατο» τοῦ Novalis δὲν συνιστᾶ διόλου «παραίτηση,
μελαγχολία διάλυση. Ἀντίθετα ἐκφράζει ἐξέγερση,
ἄρνηση τοῦ κόσμου πού ἀνατέλλει καὶ πού στήν τρο-
χιά του ζοῦμε ὡς σήμερα. Ὁ Novalis γύρεψε ν' ἀνα-
τρέψει τὸ πιό οὐσιώδες τῆς καινούργιας κοσμοθεωρίας,
τὴν ἐμπιστοσύνη στὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις: εἶδε τὴ
ζωὴ σάν ἕνα τμῆμα πρόσκαιρο, μιᾶς αἰώνιας ὑπαρξῆς
ἐνωμένης μέ μυστικούς δεσμούς μέ ὀλόκληρο τὸ Σύμ-
παν· μέ τὸ θεῖο σέ τελευταία ἀνάλυση ὡς μοναδικὴ
πηγὴ τῆς χαρᾶς καὶ τῆς εὐδαιμονίας»³.

Ὁ Novalis ἐπιγραμματικὰ σημειώνει: «Ἡ ποίη-
ση εἶναι τὸ ἀληθινὰ ἀπόλυτο πραγματικό. Αὐτὸ εἶναι
τὸ βάθος τῆς φιλοσοφίας μου»⁴. Ἡ ποίηση κατ' αὐ-
τὸν τὸν τρόπο ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴν «τρέχουσα» πραγ-
ματικότητα, γιὰ νά μετατραπῆ σέ ἕνα ὄπλο κατὰ τῆς
ἴδιας τῆς πραγματικότητος. Ὁ ριζικός ἀνορθολογι-
σμός — ὑπαρξιακός καὶ ὄχι μεθοδολογικός — διανοί-
γει τὸν δρόμο σέ ἄλλες δυνατότητες, στήν κυριαρχία
τοῦ ὑπέρολογου καὶ τοῦ φαντασιακοῦ. Ἔτσι ὁ ρομαν-
τισμός δὲν συναντᾶται μόνο μέ τὸν ὑπερρεαλισμὸ ἀλ-

λά και με άλλες μορφές ρήξης με τόν εργαλειικό ορθολογισμό, όπως τα κοινωνικά κινήματα που ξεπήδησαν από τόν Μάη του '68 ή πνευματικά ρεύματα όπως ή Σχολή τής Φρανκφούρτης και ένα σημαντικό μέρος τής ύπαρξιακής σκέψης.

Οί ύμνοι του Novalis στήν Νύχτα είναι ύμνοι στόν θάνατο. Όπως και ή αναζήτηση του Έρωτα μετατρέπεται σέ μελέτη θανάτου, έτσι και ή έντατική αίσθηση του έντεϋθεν καταλήγει στήν μετατόπιση τής ύπαρξης στό εκείθεν.

Ξεκινώντας από τό έρώτημα «Ποιάς ζωντανός, προικισμένος με νόηση, δέν αγαπά, περισσότερο απ' όλα τά θαυμαστά φαινόμενα του διάπλουτου χώρου γύρω του, τό πασίχαρο φώς, με τίς θεωρίες του, με τίς αγχίδες του και τά κύματα; με τήν ήμερη παντού παρουσία του σά μέρα ξυπνήτρα;»⁵, θά αποφανθεί τελικά: «κατ' άλλου γυρίζω εγώ, κατά τήν ιερή, τήν άφραστη Νύχτα, τή μυστική»⁶.

Σέ έναν λόγο πεζό-ποιητικό νοσταλγει τήν Νύχτα, τό Τέλος: «Όλο θά ξανάρχεται ή αύγή. Ποτές δέ θά τελειώσει του γήινου ή τυραννία;»⁷. Στό σκοτάδι του θανάτου ο Novalis άντικρύζει τήν φυσιογνωμία τής αγαπημένης. Μέσα του άναμετρώνται τό «γελαστό φώς», ή «χαρούμενη ζωή» με τήν «άφασίωση στή Νύχτα». Άναρωτιέται «ποιά ήδονή, ποιές χαρές προσφέρει ή ζωή σου, πού ν' αντιζυγιάζουν του θανάτου τίς αναγάλλιες; Δέν έχουν όλα όσα μας συναρπάζουν τής Νύχτας τή θεωρία;»⁸ Ο Novalis ζει τήν νύχτα στήν γενέθλια γή, στήν άληθινή πατρίδα, στόν ούρανό: «πίστη όλος και θάρρος τή μέρα εγώ ζω πεθαίνω τίς νύχτες με ζήλο ιερό»⁹.

Ο ύμνος του θανάτου άναμειγνύεται με χριστιανικές προσδοκίες, με τήν καταφυγή στόν Έσταυρωμένο, όπου «Ζωή απ' τόν θάνατο αιώνια πρωτοφάνη ο θάνατος έσύ 'σαι νά μας γιάνει»¹⁰. Η προσμονή τής άναστάσιμης ώρας περιβάλλεται από όράματα θανάτου.

«Μιά νύχτα ήδονής όλα —
μιά αιώνια μουσική —
και θά 'ναι ήλιος μας όλων
του Θεού ή μορφή»¹¹.

Εικόνες που έχουν συλλεχθεί υπό τήν άρχαία μυθολογία προβάλλονται, γιά νά περιγράψουν τό πέραςμα από τήν ζωή στόν θάνατο.

«Γοργά ή βαρκούλα μας θά φτάσει
πέρα στό ούράνιο άχροθαλάσσι»¹².

Η έπιστροφή στήν Νύχτα είναι έπιστροφή στήν «πατρική στέγη», στήν κατάκτηση τής «άρρητης ήδονής».

«Κάτω, στή Νύφη τή γλυκιά,
στόν λατρεμένο Έσταυρωμένο

θάρρος, νυχτώνει τώρα πιά
γιά όποιον θλιμμένο, έρωτεμένο.
Τά δεσμά τ' όνειρα τά σπάζει
στήν πατρική άγκαλιά μας βάζει»¹³.

Ο ποιητής νοσταλγει τήν συμπαντική ένότητα, όπου τό κάθετι έχει ξεπεραστεί, αλλά και «καθένας είναι μόνος με ό,τι αγαπά».

«Κάποτε θά 'ναι κάθε σώμα
ένα σώμα
σ' ούράνιο αίμα θά πλέγει
τό μακαριστό ζευγάρι»¹⁴.

Είναι άξιοπερίεργο, και ένδιαφέρον συγχρόνως, πώς ο Ό. Έλύτης, γοητευμένος με τήν ζωή, με τήν ύλη, με τό ανθρώπινο σώμα, μύστης του αίγαιακού φωτός και τής διάφανης ελληνικής γραμμής, έλκεται από τόν Novalis, τόν ύμνητή τής νύχτας και των σκοτεινών τόνων του γερμανικού δάσους.

Τήν άπάντηση στό έρώτημα τήν δίνει ο ίδιος ο Έλύτης, στό δοκίμιό του ή «Μαγεία του Παπαδιαμάντη», όπου συγκαταλέγει τόν Novalis άνάμεσα σ' αυτούς που έχουν διατρέξει τό μαύρο «ώς τήν έσχατη άκρη του έτσι πού νά πατήσει από τό άλλο μέρος πάλι στό λευκό»¹⁵.

Ο Έλύτης, σέ μία από τίς τελευταίες συλλογές του, «Τά έλεγεία τής Όζώπετρας», όπου ή πραγματικότητα του θανάτου είναι παρούσα, ψηλαφείται, άφιερώνει στόν Novalis τό «Έλεγείο στό Gruningen»¹⁶. Σ' αυτό διατρέχει όλα τά τραυματικά γεγονότα τής ζωής του Novalis, καθώς και τό αισθητικό-κοινωνικό περιβάλλον του: «Όμολογούνε. Ότι ο έρωτας δέν είναι αυτό που ζέρουμε μήτε αυτό που οί μάγοι διατείνονται. Άλλά ζωή δεύτερη άτραυματίστη στόν αιώνα»¹⁷.

Η σύνθεση του Έλύτη ολοκληρώνεται με τήν αναφορά στό αισθητικό περιβάλλον που καθόρισε τίς έπιλογές του Novalis. «Δάση τής Ρηγανίας, ποταμοί των κοιλάδων, άμαξες, ίππεις, αϊλές με κρήνες κι άετώματα. Η καθημερινή πρώτη σελίδα του μετα-θάνατου»¹⁸.

Η φωτεινότητα και ή σκοτεινότητα άφ' ενός αποτυπώνουν τήν τοπικότητα του Έλύτη και του Novalis αντίστοιχα, ένω συντάσσουν τόν μυστηριακό τρόπο με τόν όποιο προσεγγίζουν ομοιότροπα τό πραγματικό.

Ο Έλύτης, στό δοκίμιό του «Η μαγεία του Παπαδιαμάντη», χρησιμοποιεί τίς σχέψεις του Novalis, όπως παρατίθενται στό Die Lehrlinge zu Sais, γιά νά υποδείξει ότι ο ύμνος τής κτίσης που συναντούμε στόν Παπαδιαμάντη δέν είναι μιά άπλή φυσιολατρία, αλλά μαρτυρά ένα «ήθος προσωπικό». Συγκεκριμένα τό κείμενο του Novalis λέει τά ακόλουθα:

«Μιλώ γι' αυτό τό μυστηριακό αίσθημα που νιώ-

θουμε κάποτε ν' αναπηδάει απ' όλο τό είναι μας και ν' ακτινοβολεί γύρω από έναν βαθιά κρυμμένο μέσα μας πυρήνα: ότι, προσιτή ή απρόσιτη στά αισθητήριά μας, ή Φύση, κατά έναν θαυμαστό τρόπο, μās κυκλώνει απ' όλες τίς μεριές, έτσι πού νά πιστεύουμε στό τέλος ότι αυτό πού νιώθουμε δέν είναι παρά ένα μυστικό της κάλεσμα, ένα σημάδι ότι όλα θά πάνε καλά ανάμεσά μας. Μέ τή διαφορά ότι εκεί πού ό ένας ψάχνει πίσω από τίς γαλάζιες άχνες τών μακρινών ορίζοντων νά βρει μία χαμένη πατρίδα, μιάν άγαπημένη τών πρώτων νεανικών του χρόνων, γονείς ή αδελφια και παλιούς φίλους, τέλος πάντων ένα παρελθόν προσφιλές, ό άλλος, τήν ίδια στιγμή, θαυκαλίζεται μέ τήν ιδέα ότι κάπου εκεί μακριά υπάρχει γι' αυτόν ένα μέλλον γιομάτο ζωή, και τόν βλέπει νά τεντώνει κατά κεί τά χέρια του, κατ' αυτόν τόν κόσμο τόν άγνωστο, μ' ένα πάθος κρυφό πού σιγοκαίει.

Μερικοί μόνον — ελάχιστοι — παραμένουν άτάραχοι ανάμεσα στά θαύματα πού τούς περιτριφυρίζουν, μέ μόνη τους έγνοια νά τά συλλάβουν στην πληρότητά τους και στην τάξη τους τήν υπερτάτη.

Όστε, λοιπόν, υπάρχουν δύο τρόποι διαφορετικοί νά παρατηρεί κανένας τή φύση: κι αν τά αισθήματα

πού έμπνέει αυτή δέν είναι γι' άλλους παρά χαρές και γιορτάσια, γιά μερικούς, βεβαιότατα, συνιστούν μιάν άκρας περισυλλογής θρησκεία, ικανή νά ύπαγορεύει σε μιάν ύπαρξη τήν κατεύθυνσή της, τή στάση της, τό βαθύτερο νόημά της»¹⁹.

Η μυστική σχέση μέ τήν φύση — ή μέ τήν κτίση — στον Novalis, στον Έλύτη, στον Παπαδιαμάντη ύπαγόρευσε τίς αξίες και τίς αισθητικές²⁰ προτεραιότητες πού πρυτανεύουν στο έργο τους.

Η ποιητική του Novalis αποτυπώνει τήν προσωπική του απέλπισία και όδύνη. Όμως, παράλληλα, ή ρήξη μέ τήν πραγματικότητα του καιρού του, τό άνοιγμα τής σκέψης του στό υπέρλογο και στό φαντασιώδες σημαίνει ότι ό λόγος του δέν στερείται κοινωνικών συνεπαγωγών. Η ύποτίμηση και ή εκμετάλλευση του φυσικού κόσμου από τόν κόσμο τής τεχνικής, ή παράλογη εξέλιξη του πολιτισμού πού θεμελιώθηκε πάνω στην πίστη στον εργαλειικό όρθολογισμό, καθιστά επίκαιρη και αναγκαία τήν μελέτη ποιητών όπως ό Novalis, στό έργο τών οποίων ή ποίηση αναδεικνύεται ως ή απόλυτη, ή άληθινή πραγματικότητα.

Σπύρος Κουτρούλης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Novalis, *Όμνοι στην Νύχτα και άλλα ποιήματα*, μτφ. Γ.Ν. Πολίτη, εκδόσεις Διάπτων, Αθήνα 1986.

2. έ.ά., σελ. 85.

3. έ.ά., σελ. 87.

4. έ.ά., σελ. 69.

5. έ.ά., σελ. 9.

6. έ.ά., σελ. 10.

7. έ.ά., σελ. 13.

8. έ.ά., σελ. 19.

9. έ.ά., σελ. 22.

10. έ.ά., σελ. 29.

11. έ.ά., σελ. 36.

12. έ.ά., σελ. 37.

13. έ.ά., σελ. 40.

14. έ.ά., σελ. 65.

15. Ό. Έλύτης, *Έν Λευκώ*, Όικαρος 1993, σελ. 59.

16. Ό. Έλύτης, *Ποίηση*, Όικαρος 2002, σελ. 555.

17. έ.ά., σελ. 556.

18. έ.ά., σελ. 556.

19. Ό. Έλύτης, *Έν Λευκώ*, Όικαρος 1993, σελ. 91, 92.

20. Ό Νίκος Δήμου καταπιάστηκε μέ τό θέμα τών επιρροών του Novalis στον Έλύτη στό δοκίμιό του «Από τό φώς τό σκοτάδι — και πάλι στό φώς» (περιοδικό *Λέξη*, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1991, τεύχος 106, σελ. 848-855).

